

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2015

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 1. – 236 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 26 травня 2015 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Райківський - доктор історичних наук, професор
Ігор Дацків - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106-03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2015

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК [572.2:904] (477.51) «10/12»

Юрій Долженко

ДО КРАНІОЛОГІЇ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛЮБЕЧА

У статті розглядаються етнічні ознаки на черепах із давньоруського міста Любеч, піднятих у різні роки. Використовувались дві краніологічні методики: краніометрія і краніоскопія. Визначено, що за класифікацією краніологічних типів східнослов'янських племен Т. Алексєєвою, чоловічу збірку серію можна віднести до доліхокранного середньолицевого типу, де знаходилися такі племена, як сіверяни, радимичі, дреговичі, смоленські і тверські кривичі. Згідно із типологією В. Дяченка, чоловіча вибірка наближається до неопонтійського варіанту понтійського типу. Своєю чергою, за класифікацією антропологічних типів Т. Рудич, об'єднана жіноча група хоча і має помірно мезокранну черепну коробку, але потрапляє до кола племен сіверян, радимичів, в'ятичів, дреговичів, полян чернігівських, які характеризуються доліхокранною черепною коробкою, середньою шириною обличчя і добрим випинанням мезорінного за покажчиком носа.

Ключові слова: краніологія, краніоскопія, археологія, Любеч, антропологія.

До сьогодення дня давньоруське населення літописного міста Любеч представлено однією доліхокранною чоловічою (табл. 1) і мезокранною жіночою краніологічною серією (17 чоловічих і 13 жіночих черепів) (табл. 2) із середньовічного цвинтаря на «Замковій Горі» (інвентарні номери 10899–10915), розкопаного південно-руською експедицією в 1957 і 1960 рр. (керівники розкопок Т. Макарова (1960 р.), Б. Рибаків (1964 р.) [5, с. 73–86; 6, с. 122–124]. Покажчики середніх квадратичних відхилень подаються вперше (табл. 1–2).

Одонтологічні дослідження давньоруського міста Любеч провадилися відомою латиською дослідницею Р. Гравере. Автор об'єднала Київ і Любеч, утворивши серію під назвою «Поляни київські і чернігівські» та віднесла цю групу до середньоєвропейського одонтологічного типу, які, у свою чергу, виявили найбільшу подібність з аукштайтами V–VII ст. [7, с. 205–218].

Дослідження неметричних ознак (краніофенетика) на черепах давньоруського міста Любеч проводили Г. Чесніс [56, с. 47–58] та А. Мовсєсян, які також об'єднували в одну серію під назвою «Поляни чернігівські» (чи просто поляни IX–XIII ст.) такі групи, як Чернігів, Любеч, Гушин, Стольне [35, с. 31–46]. Окремо Любеч за фенетичними ознаками подано у 2005 р. [35, с. 238]. За етнічною краніоскопією серію з розкопок Б. Рибаків і Т. Макарова досліджував Ю. Долженко [20, с. 176].

Минуло 55 років і відділ біоархеології Інституту археології НАН України має свою краніологічну серію завдяки розкопкам, які очолила Е. Веремейчик у 2010–2012 рр. Поява нової міської групи зі згаданого середньовічного цвинтаря на Замковій Горі, яка суттєво доповнить попередню вибірку, має важливе значення для вітчизняної науки, позаяк перша міська вибірка Любеч зберігається у фондах музею антропології Московського державного університету [7].

Реставрація, опис та виміри матеріалу провадилися в антропологічній лабораторії відділу біоархеології Інституту археології НАН України з використанням традиційних [2; 4; 68] та сучасних методик [69; 74].

Стать визначалася за морфологічними особливостями тазових кісток, а також черепа. У разі наявності довгих кісток для визначення статі використано градієнтний вимірний метод [36; 38], а також враховувалися величини діаметрів голівки плечової та стегнової кісток [64], проксимального епіфіза променевої кістки, довжина ключиці, розміри надколінника, дистального епіфіза стегнової кістки і загальна масивність кісток.

Вік визначався комплексно за ознаками на черепі, зубах [75] та тазі [46], а також за морфологічними ознаками на поверхні кісток [4].

Назомалярний та зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя враховувалися за допомогою номограми, оскільки більшість дослідників користуються саме цією сіткою [2, с. 53]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилася за методом Л. Бакстона та Г. Моранта [61]. За методикою Н. Абіндера вимірювалися назомалярний і зигомаксиллярний кути [1].

З черепів, придатних для вимірів, були сформовані чоловіча і жіноча серії, що нараховують відповідно 13 і 9 черепів. Усі вони походять виключно з християнського могильника [4, с. 18].

Характеристика краніологічного типу населення. Нова чоловіча серія із 13 черепів характеризується помірним розвитком м'язового рельєфу, надперенісся і надбрівних дуг.

Поздовжній діаметр черепної коробки великих розмірів, поперечний – малих. У цілому, серія з території давньоруського міста Любеч характеризується доліхокранією, черепний показник дорівнює 73,1 для одинадцяти черепів. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон дорівнює великим абсолютним розмірам. За висотно-поздовжнім показником (при вимірюванні черепа від краніометричної точки базіон) чоловічі черепи відносяться до групи ортокранів (помірно високі), за висотно-поперечним – до акрокранного варіанту (високі черепи) на межі з помірними даними. Вушна висота помірна (115,7 мм). Довжина основи черепа виміряна у семи черепів і відноситься до класу великих величин на межі з помірними категоріями розміру (табл. 3).

Лобна частина сагітальної дуги помірна (127,9 мм), індивідуальна варіація нормальна, коефіцієнт варіації трохи завищений на 0,4 від середніх величин, що не є суттєвим. Від загальної довжини сагітальної дуги вона складає 25,3 %. Лобна хорда у фронтальній проекції помірна, змінюються в межах малих і помірних розмірів. Нахил лоба при вимірі від назіона великий – 84°. Індивідуальні розміри кута групуються навколо великих та дуже малих цифр. У цілому в серії лоб похилий. При вимірах лоба від глабели профіль його стає помірним, що пов'язано з помірним розвитком надперенісся. Ширина лоба також помірна і за лобно-поперечним індексом. Висота вигину чола помірна (25,1). Чотири черепа (50, 46, 49, А) виокремлюються дуже великим вигином чола (від 28 – до 29).

Потилична дуга велика, від довжини сагітальної дуги вона складає 24,4 % і таким чином трохи менша за лобну. Потилична хорда середніх розмірів, вигін потиличної кістки встановлений на десятих черепах і складає 28,8. Ширина потилиці помірна. На одну одиницю переважають середні розміри даної ознаки. Різко виокремлюється, як і за іншими широтними діаметрами, пох. 43, ширина потилиці якого дуже велика (123,5 мм).

Довжина основи обличчя виміряна на 5 черепах. У середньому вона помірна. Верхня і середня ширина ортогнатного обличчя помірні. Вилічний діаметр малий (129,7 мм). Варіація невелика, коефіцієнт в межах норми: від 126,2 мм, у пох. № 34 до 132 мм у черепа пох. 8. Поперечний фаціо-церебральний індекс великий. Верхньолицевий показник помірний (мезен). Загальнолицевий індекс вказує на тонке обличчя в серії (лептопрозопія).

Серед багатьох ознак, що відображають форму обличчя, на думку В. Дерябіна, велике значення при вивченні людських рас мають показники його профілювання. Один з них описує горизонтальне профілювання обличчя. Ознака визначається ступінню випинання вперед зони основи носа у відношенні до лінії вилічних дуг. При цьому не враховується випинання вперед самого носа і ширина обличчя [16, с. 132]. Отже, в чоловічій групі на верхньому рівні обличчя добре профільоване, на середньому – сильно.

Орбіти помірної висоти (мезоконхія). Ніс середній (мезоринія), перенісся помірно високе. Кут випинання носа великий (29°).

Відповідно до класифікації краніологічних типів східнослов'янських племен за Т. Алексєєвою [6, с. 67], чоловічу серію певною мірою можна віднести до доліхокранного вузьколицького типу, де знаходилися племена в'ятичів. Однак, слід враховувати малу кількість черепів і більший кут випинання носа, ніж у вказаного краніологічного типу.

Після об'єднання двох чоловічих груп з розкопок 1958 і 1960 рр. (табл. 4) і 2010 та 2012 рр., нами утворена міська збірна серія, яка налічує у своєму складі 29 черепів (табл. 4). Група характеризується доліхокранним, високим черепом, довжина основи якого наближається до великих розмірів. Лоб – помірної ширини (97 мм.).

Ширина ортогнатного обличчя помірна (132,3 мм). За абсолютними розмірами, як і за показником, обличчя помірної висоти (69,8 мм), за верхнім лицевим індексом потрапляє у категорію мезен (54,6). Відносна висота орбіт помірна (75,9).

Ніс помірної висоти, не широкий, за індексом – помірно широкий. Перенісся середньо високе за симотичним індексом (45,5) і також помірне за дакріальним (48,5). Кут випинання носа до лінії профілю обличчя наближається до великого (28,9°). Величини назо-маллярного та зигмаксиллярного кутів свідчать про значне профілювання верхнього відділу (138,4°) і середнього відділу обличчя в горизонтальній площині (127,8°).

Згідно з класифікацією краніологічних типів східнослов'янських племен за Т. Алексєєвою, збірну чоловічу серію можна віднести до доліхокранного з середньо-широким обличчям, до якої належать сіверяни, радимичі, дреговичі, смоленські і тверські кривичі. Таким чином, класифікація вибірки після збільшення черепів змінюється.

Згідно із типологією В. Дяченка, чоловіча вибірка наближається до неопонтійського варіанту понтійського типу [22, с. 240, 242]. Виключення складає тільки трохи занижений симотичний індекс. Згідно з даними дослідника, цей морфологічний комплекс зафіксований в іранських (особливо аланських) групах, а також у серіях сіверян і в'ятичів представлений його неопонтійський варіант.

Жіноча серія налічує 9 черепів, вони характеризуються помірно масивністю, рельєф в області перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг незначні. Проте можна відзначити два масивні черепа з пох. 27 і 39. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинений дуже слабо (середній бал 0,8). Довжина основи черепа та горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон помірна. Потилиця виступає добре, вона округла, розвиток потиличного рельєфу помірний. Висота вигину потилиці помірна (табл. 5). Група за черепним покажчиком (74,3) у середньому характеризується видовженою формою черепа (доліхокранією), тобто помірно широкою черепною коробкою, при великій її довжині (180,4 мм). Висотний діаметр черепної коробки великий. Лоб середній, на межі з великими категоріями розмірів.

Обличчя мезогнатне, помірної ширини (122,6 мм) і малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт. Зигмаксиллярний кут виявився малих розмірів, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії складає 83,8°. Таким чином, обличчя мезогнатне. Верхній лицевий індекс мезенний, загально лицевий також вказує на помірно широке обличчя (мезопрозопія).

Орбіти за покажчиком помірної висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шириною та помірно висотою, за індексом (47,8) середньоширокий (мезорінний), тобто жінки із Любеча переважно мали ніс помірної ширини. Перенісся низьке за симотичним і високе за дакріальним індексом, що вказує на диспропорцію носових кісток у групі. Розвиток передньо-носової ості – більше середнього. У формі нижнього краю грушоподібного отвору визначено шість черепів з антропінною формою і тільки один (череп 22) має перед носовий жолоб. Це повністю корелює із загальним європеїдним характером серії з Любеча. Не знайдено жодного черепа з інфантильною формою нижнього краю грушоподібного отвору. Кут виступання носа, вимірний на 7 черепах, – великий (25,7°). Довжина піднебіння велика, ширина дуже мала. Таким чином, щелепно-альвеолярний покажчик малий. Дуже малий і піднебінний індекс (до стафіліона). В цілому за краніологічними ознаками і жіночі черепа належать до великої європеїдної раси.

Співставлення квадратичних відхилень 71 основної ознаки та індексів жіночих черепів з Любеча зі стандартними виявило, що у 21 випадку спостерігається підвищення мінливості, у 28 – її пониження. У цілому 69 % ознак не співпадає зі стандартними (табл. 5). Однак відхилення від стандартної Сигми лише вказує на велику варіабельність ознак, що може виникати і внаслідок індивідуальних відхилень.

За класифікацією антропологічних типів Т. Рудич [49, с. 150], жіноча група (2010–2012 рр.) потрапляє до кола сіверянських племен, а також дреговичів, радимичів, в'ятичів та полян чернігівських, що характеризуються доліхокранною черепною коробкою, середньою шириною обличчя і добрим випинанням мезорінного за покажчиком носа. Виняток складає тільки носовий індекс, який трохи нижче за описаний краніологічний тип.

Після об'єднання двох жіночих груп (московської і київської), нами утворена збірна серія Любеча XI–XII, яка налічує у своєму складі 24 черепів і характеризується мезокранною черепною коробкою (75,2), що знаходиться на межі з доліхокранією. Висотний діаметр (від базіона) підпадає до категорії середніх розмірів [2, с. 121]. Довжина основи черепа помірна (табл. 6). Лобна хорда також помірних розмірів. Обличчя мезогнатне, середньої ширини (125,3 мм) і висоти, за верхнім лицевим покажчиком – мезен (51,7), добре профільоване як на верхньому (138,9°), так і на середньому рівні (129,3°). Відносна висота орбіт помірна (мезоконхія). Ніс мезорінний, середній, перенісся низьке за симотичним індексом (41,9) і високе за дакріальним (50,9). Кут випинання носа вимірний на шістнадцятьох черепах – великий (25,1°), на межі з помірними категоріями розмірів.

Класифікація вибірки за Т. Рудич після збільшення черепів не змінюється, але слід звернути увагу на мезокранний черепний індекс, який не можна віднести ні до доліхокранного, ні до мезокранного типу за таблицею Т. Рудич. Показники черепного індексу жіночої серії знаходяться на межі вказаних типів.

Важливим завданням є визначення характеру однорідності груп, тому переходимо до внутрішньогрупового аналізу давньоруського населення Любеча.

Чоловіча вибірка. Статистичне опрацювання проводилося за допомогою багатовимірного аналізу головних компонент (далі – ГК) [17, с. 76–117], на внутрішньогруповому та міжгруповому рівнях. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу створили Б. та А. Козінцеви у 1991 р. Для внутрішньогрупового аналізу чоловічих черепів, у зв'язку з тим, що матеріал зберігся не завжди повно, використано 9 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, ширина орбіти.

Згідно з даними багатовимірного аналізу, спостерігається доволі тісний додатний зв'язок між верхньою висотою обличчя і висотою носа у чоловіків (табл. 7). Це, ймовірно, також мало вплив на міцний додатний зв'язок між верхньою висотою обличчя і шириною лоба (0,799). Кореляція

вличного і поперечного діаметру черепної коробки суттєва і також додатна (0,680). У цілому відмічено ще три сильних додатних коефіцієнтів кореляції між ознаками в чоловічій серії. Від'ємні зв'язки в коефіцієнтах кореляції між такими ознаками як ширина орбіти і поздовжній діаметр черепа, найменша ширина лоба, висота носа – слабкі.

Спостерігаються полярні компоненти за першою компонентою і біполярні за другою (табл. 8).

Побудований за першими двома ГК графік складає двомірну проекцію взаємного розташування черепів у багатовимірному аналізі з мінімальними можливими відхиленнями. При розгляді положення вивчених чоловічих поховань у просторі I та II ГК виявилось, що можна відмітити два скупчення черепів. Перше – у верхній центральній частині координатного поля, до якого входять: пох. 26, 46 та черепи під шифром 10899, 10904, 1,10/1, 1,16/1. Друге – в нижній центральній частині: пох. 24, 34, 10913, 10908, 1,5/1, 1,22/1, 10902. Проте при вивченні всі вони виявились подібними до одного (доліхокранного середньолицього) краніологічного типу за Т. Алексєєвою, куди належать сіверяни, радимичі, дреговичі, смоленські й тверські кривичі [6, с. 67].

Однак, при розгляді положення чоловічих поховань у тривимірному просторі ГК, відмічено два скупчення черепів (рис. 1). Перше – у ліво-центральної частині координатного куба, до якого входять сім черепів: пох. 24 та черепи під шифрами 10899, 10902, 10904, 10913, 1,5/1, 1,22/1. Друге – в правій частині координатного куба: пох. 46, 10908, 10914, 1,10/1, 1,16/1. Основою визначення цих груп є в першу чергу сам характер розподілення черепів у тривимірному просторі основних компонент. Таким чином, згідно з розподіленням чоловічих черепів на графіку, виявлені два краніологічні типи (табл. 9).

Морфологічний тип I (сім черепів) у середньому характеризується доліхокранією, наближається до мезокранії, з великим поздовжнім, висотним і малим поперечним діаметром черепної коробки. Обличчя мезогнатне, мезопрозопне, помірної ширини і не високе, за верхньолицевим індексом помірне (мезен). Помірно профільоване як на верхньому, так і на середньому рівні. Відносна висота орбіт помірна (мезоконхія). Ніс помірної ширини, перенісся середнє, випинання носа до лінії профілю обличчя велике.

За типологією Т. Алексєєвої, морфологічний тип I певною мірою можна віднести до мезодоліхокранного середньолицього краніологічного типу, де перебувають поляни чернігівські, переяславські, київські [6, с. 67].

Морфологічний тип II (п'ять черепів) характеризується доліхокранією з дуже великим поздовжнім, великим висотним і помірним поперечним діаметром черепної коробки. Обличчя мезопрозопне, помірно широке і високе. Ширина наближається до великих категорій розмірів за світовим масштабом [2, с. 114]. Орбіти низькі (хамеконхія). Ніс середньо широкий, з помірним переніссям і випинанням кісток. Назомалярний і зигмаксиллярний кути вказують на сильне профілювання обличчя.

Описаний морфологічний тип II за Т. Алексєєвою окрім кута випинання носа вкладається у межі доліхокранного відносно широколицього краніологічного типу, де перебувають волиняни і полоцькі кривичі [6, с. 67].

Для виявлення основних напрямлень расо-генетичних зв'язків давньоруської палеопопуляції із Любеча та визначення її місця у системі расових типів Київської Русі X–XIII ст., особливості мінливості морфологічних типів досліджувалися за допомогою міжгрупового багатовимірного аналізу методом канонічного аналізу [17, с. 212–229]. Залучалися наступні 14 ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа (b-br), найменша ширина лоба, вличний діаметр, висота обличчя, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа, назомалярний та зигмаксиллярний кути, симотичний індекс та кут виступання носа.

Для порівняльного матеріалу залучені дані 40 чоловічих краніологічних серій II тисячоліття, досліджені різними вченими (табл. 10), з яких: 18 груп з давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: Галич, Возв'язель, київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслав-Хмельницький [47, с. 100; 48; 49, с. 123]; Витачів, Смоленськ, Київ, Стара Рязань (2 групи) [5; 6, с. 122–125]; Путивль [39, с. 181–212]; Юр'їв [37], Новогрудка [50, с. 99]; Верхній Київ, Гора Щекавиця у Києві [27]; Стара Ладога, Псков [51, с. 14–17, 84]; Ярославль [13, с. 206]; Чернігів [63].

Сільське населення та дружинні поховання представлені матеріалами з 22 східнослов'янських могильників, які походять із ареалів практично всіх історичних племен: поляни київські, переяславські, сіверяни, кривичі (5 серій), в'ятичі, радимичі, дреговичі, словени новгородські [5; 6, с. 123]; Шестовиця [25]; Кам'яне [23, с. 9–13]; Монастир'юк [39; 40]; Григорівка, Бучак [27]; хут. Зелений Гай [18, с. 43–55]; Бранешти [9; 10, с. 111, 118]; Південно-Східне Приладожжя [51, с. 15–16; 52]; збірні групи Брестської та Гродненської областей, яких ототожнюють з західною гілкою дреговичів [32, с. 146–147].

За I KB (43,9 % загальної дисперсії) спостерігається подібність 1-го варіанта, що отримав від'ємні значення вектора (-0,172) до радимичів (-0,255). 2-го морфологічного варіанта, який отримав додатні значення KB (0,663) до Путивля (0,715), Верхнього Києва (0,741) та Новогрудки (0,518).

За II KB (31,7 % загальної дисперсії) виявлено подібність 1-го варіанта (-0,570) до Григорівки (-0,517) та Ярославля (-0,605). 2-го морфологічного варіанта (рис. 2), який також отримав від'ємні значення вектора (-0,177) до кривичів смоленської курганної групи (-0,243), Зеленого Гаю (-0,249), полян переяславських (-0,149), сіверян (-0,115).

За III KB (24,2 % загальної дисперсії) знаходимо певні аналогії 1-го морфологічного варіанта (-0,239) до загальної групи Чернігова (-0,188), кривичів ярославської курганної групи (-0,282), гори Щекавиці (-0,294), Переяслава (-0,160). 2-го морфологічного варіанта, що отримав великі додатні значення третього вектора (1,830) до вибірки Зелений Гай (1,266).

За кластерним аналізом на сімнадцятому кроці кластеризації простежується подібність першого краніологічного варіанта до Переяслава (0,039), а другого на двадцятому кроці кластеризації – до вибірки хутір Зелений Гай (0,152).

Отже, проведений багатовимірний канонічний аналіз певною мірою підтверджує наші висновки про класифікацію виділених краніологічних типів за типологією Т. Алексєєвої.

Враховуючи розподіл чоловічої вибірки на два морфологічні типи, а також сильні додатні коефіцієнти кореляції між ознаками, велику їх варіабельність, яка проявляється в завищенні величин стандартних ухилень по відношенню до середніх значень цих параметрів, можна впевнено говорити про морфологічну неоднорідність чоловічої групи із Любеча.

Внутрішньо-груповий аналіз жіночої групи. Для аналізу методом ГК за п'ятьма краніометричними ознаками (табл. 7, 11), які мають найбільшу таксономічну цінність, відібрано 17 жіночих черепів. Спостерігаються біполярні компоненти в першій ГК у жіночих черепів і полярні в другій ГК (табл. 11).

У тривимірному просторі за I, II і III ГК вдалося виокремити дві групи черепів (рис. 3). Перша знаходиться у центральній частині куба і охоплює 64,7 % вибірки. Друга група в правій частині куба охоплює 29,4 % вибірки. Основою визначення цих груп є в першу чергу сам характер розподілення черепів у просторі одразу трьох координат основних компонент. Таким чином, згідно з розподіленням жіночих черепів у 3D графіку, виявлені два краніологічних типи (табл. 9).

Морфологічний тип 1 – основний, до якого входять одинадцять черепів (поховання: 6, 11, 21, 22, 26, 39 та черепи під шифром: 10906, 10910, 1,1/1, 1,23/1, 1,24/1). У середньому характеризується доліхокранією на межі з мезокранією. Висотно-поздовжній індекс помірний (ортокранія), висотно-поперечний свідчить про високі черепи (акрокранія), на межі з помірними категоріями (98,5). Обличчя мезогнатне, вузьке (лептопрозопія), добре профільоване. Верхньолицевий покажчик потрапляє до категорії мезен. Відносна висота орбіт помірна, ніс середньоширокий (мезоринія), перенісся низьке. Кут випинання носа помірний.

За типологією Т. Рудич [49, с. 150] перший, основний морфологічний тип потрапляє до кола доліхокранного з середньоширокими обличчям краніологічного типу, куди належать дреговичі, радимичі, в'ятичі, полянки чернігівські та сіверянки.

Морфологічний тип 2 (п'ять черепів під шифрами: 10905, 10912, 1,7/1, 1,9/1, 1,18/1) характеризується мезокранною, помірно високою (на межі з малими категоріями розмірів) черепною коробкою. Обличчя ортогнатне, помірної ширини. За верхньолицевим індексом потрапляє до категорії мезен, а за загальним лицевим покажчиком визначається як еурипрозопне (що правда тільки на двох черепах). Назомалярний і зигомаксиллярний кути помірні. Орбіти високі (гіпсіконхія), на межі з помірним покажчиком. Ніс широкий (хамеринія), перенісся низьке, кут випинання малий (табл. 12).

За типологією Т. Рудич [49, с. 150], другий морфологічний тип з певною пересторогою можна віднести до кола мезокранних, відносно широколицих типів, де знаходяться древляни-волинці, східні хорвати (Галичина), поляни переяславські.

Окреслимо напрям зв'язку двох жіночих морфологічних (краніологічних) типів. Після проведення канонічного багатовимірного аналізу, де для порівняння залучалося 35 давньоруських серій за чотирнадцятьма описаними краніологічними ознаками (рис. 4), морфологічний тип I, отримавши слабкі додатні значення першого KB (0,031), проявляє подібність з черепами із Чернігова (-0,008), Путивля (-0,034) та м. Новогрудки, яке ототожнюють з дреговичами (0,113). За II KB (-0,219) відмічається подібність до Верхнього Києва (-0,213), Старої Ладogi (-0,235) та двох груп з літописної землі дреговичів: Брестська (-0,242) і Гродненська обл. (-0,247). За III KB (-0,312) до радимичів (-0,290), дреговичів Брестської обл. (-0,320), Григорівки (-0,261), Старої Рязані (-0,274), Возвягеля (-0,393).

Морфологічний тип II отримує великі від'ємні значення I KB (-1,484). Його можна ототожнювати з в'ятичами (-1,315) та певною мірою з Григорівкою (-1,031). За II KB (-0,358) відмічається подібність до сіверянок (-0,341), Григорівки (-0,301) що ототожнюють з полянками [27] та черепів з Південно-Східного Приладожжя (-0,319).

Після кластерного багатовимірного аналізу при залученні 37 давньоруських серій, за чотирнадцятьма краніологічними ознаками 1 морфотип проявляє статистичну подібність з жіночими вибірками з Новогрудки на третьому кроці кластеризації (-0,248) та на четвертому кроці до черепів з Брестської обл. (-0,213). Другий морфотип на двадцять шостому кроці кластеризації наближається до полянок київських і кривичів смоленської курганної одночасно (1,195).

Згідно з даними внутрішньо-групового аналізу методом головних компонент можна припустити певну подібність антропологічної основи краніологічної структури чоловічої і жіночої частини населення, похованих у некрополі на Замковій горі, яка проявляється в схожості з черепами із Чернігова, дреговичами, кривичами, радимичами.

Порівняльна характеристика антропологічних особливостей давньоруського населення Любеча та його сусідів. До канонічного аналізу залучались 42 чоловічі групи. Додаються давньоруські вибірки Іжорського плато Лашковці і Бегунці [57, с. 74–105]. Використано 14 краніологічних ознак описаних вище.

Після об'єднання черепів, чоловіча збірна серія із Любеча (0,202) за I KB (43,4 % мінливості) статистично тяжіє до Зеленогайського комплексу (0,192). Максимальні навантаження на I KB припадають на кут випинання носа, виличну хорду, верхню висоту обличчя, висоту носа, ширину лоба та зигмаксилярний кут обличчя (табл. 13).

За II KB (33 % мінливості) отримує від'ємні значення (-0,158) і наближається до вибірки Бучак (-0,151), збірної групи сіверян (-0,110), Зеленого Гаю (-0,182), Галича (-0,128) та певною мірою до групи з Брестської обл. (-0,240). Навантаження на краніологічні ознаки за II KB припадають на поздовжній і висотній діаметр черепної коробки, ширину і висоту орбіт.

За III KB (23,4 % мінливості) можна знайти аналогії Любеча (0,585) з Витачівим (0,564), Ярославлем (0,619). Найбільші навантаження на краніологічні ознаки за III KB припадають на поперечний діаметр черепної коробки, ширину носа, симотичний індекс та назомаллярний кут обличчя.

Після кластерного багатовимірного аналізу відмічається подібність на десятому кроці кластеризації досліджуваної вибірки до Ярославля (-0,125) і на чотирнадцятому кроці до них приєднується доліхокранна група Зелений Гай (-0,066).

Представниці жіночої статі. До канонічного аналізу залучались 36 жіночих груп. За I KB (40,2 % мінливості) жіночі групи диференціюються за поперечним діаметром черепної коробки, виличною хордою, верхньою висотою обличчя, носа (табл. 13), шириною орбіти (додатні значення) і меншою мірою за шириною лоба. Збірна жіноча вибірка після багатовимірного аналізу з від'ємними значеннями KB I (-0,276) проявила свою подібність з групами Бучак (-0,296), Зелений Гай (-0,204).

За KB II (33,6 % мінливості) основні роз'єднуючі ознаки такі: ширина носа з додатним значенням KB, висотний діаметр черепної коробки (від'ємні значення), назомаллярний кут обличчя та висота орбіти (табл. 13). Спостерігається тяжіння жіночої групи яка отримала від'ємні значення даної KB (-0,130) до групи з Чернігівської землі Шестовиця (-0,126), Новогрудки (-0,142) та черепів з Гродненської обл. (-0,145).

За KB III (26 % мінливості) групи переважно роз'єднуються за кутом випинання носа, зигмаксилярним кутом обличчя та симотичним індексом. Спостерігається подібність досліджуваної жіночої вибірки, яка отримала малі додатні значення вектора (0,070) до дреговичів (0,034), полянок переяславських (0,098).

Згідно з даними кластерного аналізу при загальній дистанції в багатовимірному аналізі (10,963) жіноча вибірка вже на п'ятому кроці кластеризації наближається до кривичів смоленської курганної групи (-0,184). На наступному, шостому кроці до них приєднується вибірка Бучак (-0,173).

Таким чином, виділені нами два краніологічні типи із міста Любеча у цілому, відповідають кінцевому результату нашого дослідження. Слід звернутися до історичних зв'язків міського населення Любеча зі сільським людом дреговичів, полян, сіверян, Смоленщини та Чернігова, але це тема наступних досліджень.

Скандинавська та західнослов'янська домішка в групах із Любеча. На могильниках Любеча відомі поховання норманів із самого початку археологічних досліджень. Уявлення про характерні особливості германців, у порівняльному відношенні до слов'ян, були основні, систематизовані Т. Алексеевою [6, с. 257]. Нею запропоновані індекси, які відображають основні расорозмежувальні співвідношення ознак: відношення висоти черепа до полусуми повздовжнього і поперечного діаметрів $17/(1+8):2$; вертикальний фаціо-церебральний показник $48/17$; відношення висоти орбіти

до висоти черепа 52/17 і ширини носа – до ширини обличчя 54/45. Межі варіацій цих індексів в германських і східнослов'янських групах практично не перекриваються. Таким чином, завдяки описаним індексам можна перевірити окремі серії Любеча на наявність германського компонента (табл. 14).

Отже, бачимо, що за відношенням висоти черепа до полусуми повздовжнього і поперечного діаметрів жодна із серій Любеча не потрапляє до категорії пропорцій германських племен. Група, досліджена Т. Алексєєвою у 1973 р., подібна до західних слов'ян за індексом, нова серія – до південних, західних і східних, а збірна – до західних і східних. За іншими ознаками можна відмітити вибіркочу подібність індексів пропорцій лицевого скелета у всіх трьох досліджуваних вибірок до германських племен за лицевим покажчиком, а також орбітним у серії 1973 р. та носовим покажчиком в новій за збірній групі.

Етнічна краніоскопія. У цій роботі для характеристики курганних та ґрунтових поховань, що залишило населення на території Південної Русі, використовується краніоскопічна програма, яка включає п'ять ознак, уперше досліджених російським антропологом О. Козінцевим: потиличний індекс, клиноподібний верхньощелепний шов, задньовиличний шов, підорбітний візерунок типу II, індекс поперечно-піднебінного шва [29, с. 133–148; 31]. Шосту ознаку – надорбітні отвори (далі – НО) – незалежно один від одного запропонували Й. Додо [62, с. 19–35] та Т. Томашевич [54, с. 119–128]. При вивченні потиличного індексу, задньовиличного шва, підорбітного візерунку типу II, індексу поперечно-піднебінного шва та надорбітних отворів дані склалися без урахування статі, для клиноподного верхньощелепного шва визначалися півсуми даних чоловіків та жінок. Попередньо, з метою стабілізації дисперсії, частоти перетворювались на радіани за допомогою авторської програми російського антрополога, А. Громова. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу були створені Б. та А. Козінцевими у 1991 р. Частоти краніоскопічних ознак подано в табл. 15.

Після аналізу методом ГК (табл. 16–17), в якому залучалися групи, опрацьовані Ю. Долженком, за I ГК (23,7 % загальної мінливості) простежується подібність збірної вибірки Любеч, що отримала додатні значення компоненти (0,603), до групи Липове (0,617), яка наразі не представлена за краніометричними ознаками. На розподіл серій вплинули такі ознаки, як НО, ПОВ-II і КВШ (табл. 17).

За II ГК (20,7 % загальної мінливості) можна відмітити подібність досліджуваної вибірки (0,824) до другої київської серії (0,733) переважно за однією ознакою ІППШ.

За III ГК (19 % загальної мінливості) можна провести аналогії Любеча (0,471) з Козаровичами з ідентичним додатним значенням ГК (0,471) та першою групою із Чернігова (0,465) з розкопок Д. Самоквасова (рис. 7).

Після кластерного аналізу простежується певна подібність збірної серії Любеча (чоловіки і жінки) до таких груп як Чернігів-1 (розкопки Д. Самоквасова і Т. Кибальчича), хутір Половецький* (дистанція 0,815), на десятому кроці кластеризації (рис. 8).

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки. За класифікацією краніологічних типів східнослов'янських племен за Т. Алексєєвою збірну чоловічу серію можна віднести до доліхокранного середньолицевого типу, де знаходяться племена сіверян, радимичів, дреговичів, смоленських і тверських кривичів. За типологією В. Дяченка, серія наближається до неопонтійського варіанту понтійського типу.

За класифікацією антропологічних типів Т. Рудич, жіноча збірна група потрапляє до кола племен, що характеризуються доліхокранною черепною коробкою, середньою шириною обличчя і добрим випинанням мезорінного за покажчиком носа.

Враховуючи розподіл чоловічої і жіночої вибірки на два морфологічні типи, а також сильні додатні коефіцієнти кореляції між ознаками, велику їх варіабельність, можна впевнено говорити про морфологічну неоднорідність досліджуваних груп.

Згідно з даними внутрішньо-групового аналізу, методом ГК відмічається певна подібність антропологічної основи краніологічної структури чоловічої і жіночої частини населення, похованих у некрополі на Замковій Горі, яка проявляється в схожості з черепами із Чернігова, дреговичами, кривичами, радимичами.

Об'єднана жіноча вибірка з Любеча після методів канонічного аналізу найбільшу подібність виявляє за чотирнадцятьма краніометричними ознаками з кривичами смоленської курганної групи та меншою мірою з сіверянською збірною серією, міським могильником Новогрудка і тверськими кривичами. Своєю чергою об'єднана чоловіча збірна серія із Любеча також статистично і морфологічно тяжіє до полян переяславських, чернігівських, кривичів смоленської курганної групи,

* Хутір Половецький (26 черепів) за даними краніометрії, входить до збірної групи київські поляни [9, с. 32].

Зеленогайського комплексу та меншою мірою до міської групи із Чернігова (ґрунтові поховання) і сіверянської збірної серії. Таким чином, відмічено майже аналогічну локалізацію і подібність у напрямках зв'язку як у чоловіків, так і в жінок. Однаковою є й класифікація типу чоловічих і жіночих черепів за таблицями Т. Рудич і Т. Алексеевої після об'єднання серій: доліхокранні, з помірною шириною обличчя, носа і середнім випинанням носових кісток до рівня профілю обличчя.

За відношенням висоти черепа до полусуми повздовжнього і поперечного діаметрів жодна із чоловічих серій Любеча не потрапляє до категорії пропорцій германських племен.

Згідно з даними етнічної краніоскопії, після аналізу ГК, простежується певна подібність збірної серії Любеча (чоловіки і жінки) до таких груп, як Липове, Чернігів (розкопки Д. Самоквасова і П. Кибальчича), Києва, Козаровичів, хутора Половецького.

Рис. 1. Розташування 18 чоловічих черепів із Любеча у тривимірному просторі (за дев'ятьма краніометричними ознаками). Цифри вказують на шифр черепа досліджених у 1966 р. Т. Алексеевою. Якщо вказано пох., тоді це нові черепи із розкопок 2010–2012 рр.

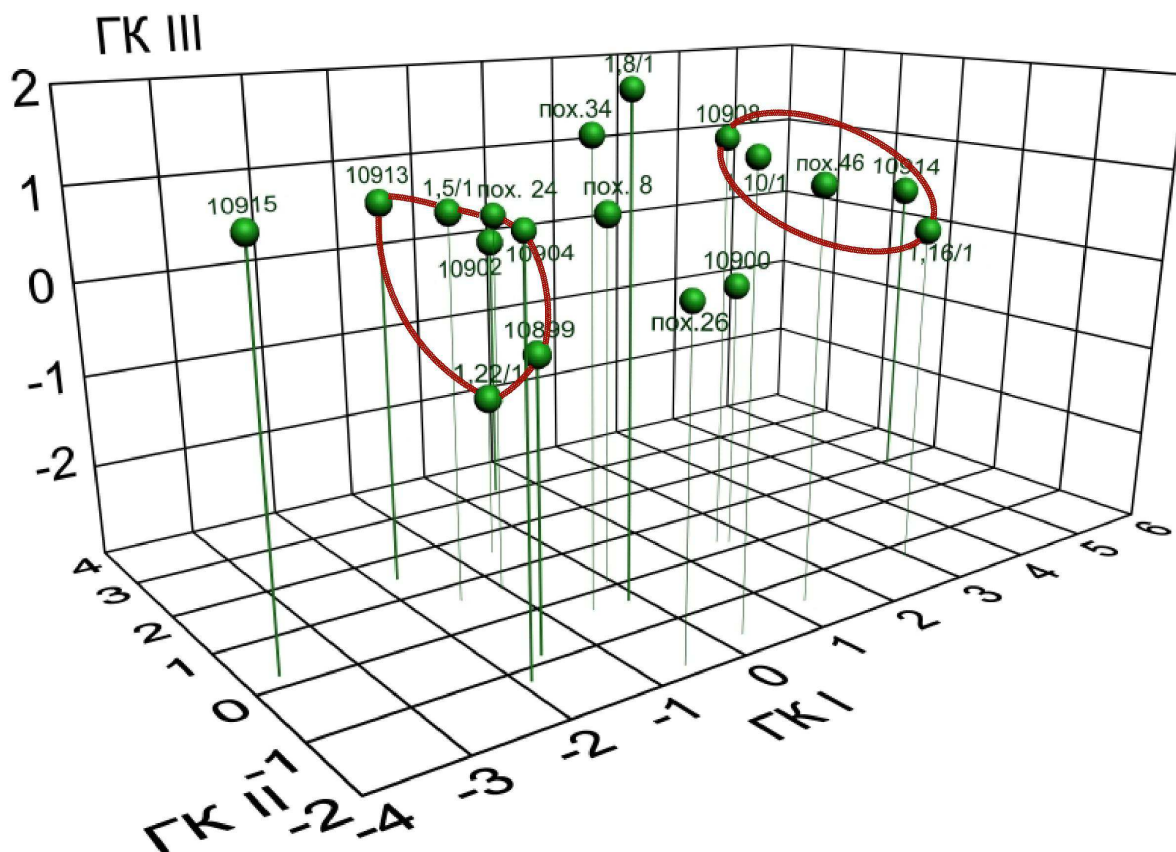

Рис. 3. Розташування 17 жіночих черепів із Любеча у тривимірному просторі за п'ятьма краніометричними ознаками.

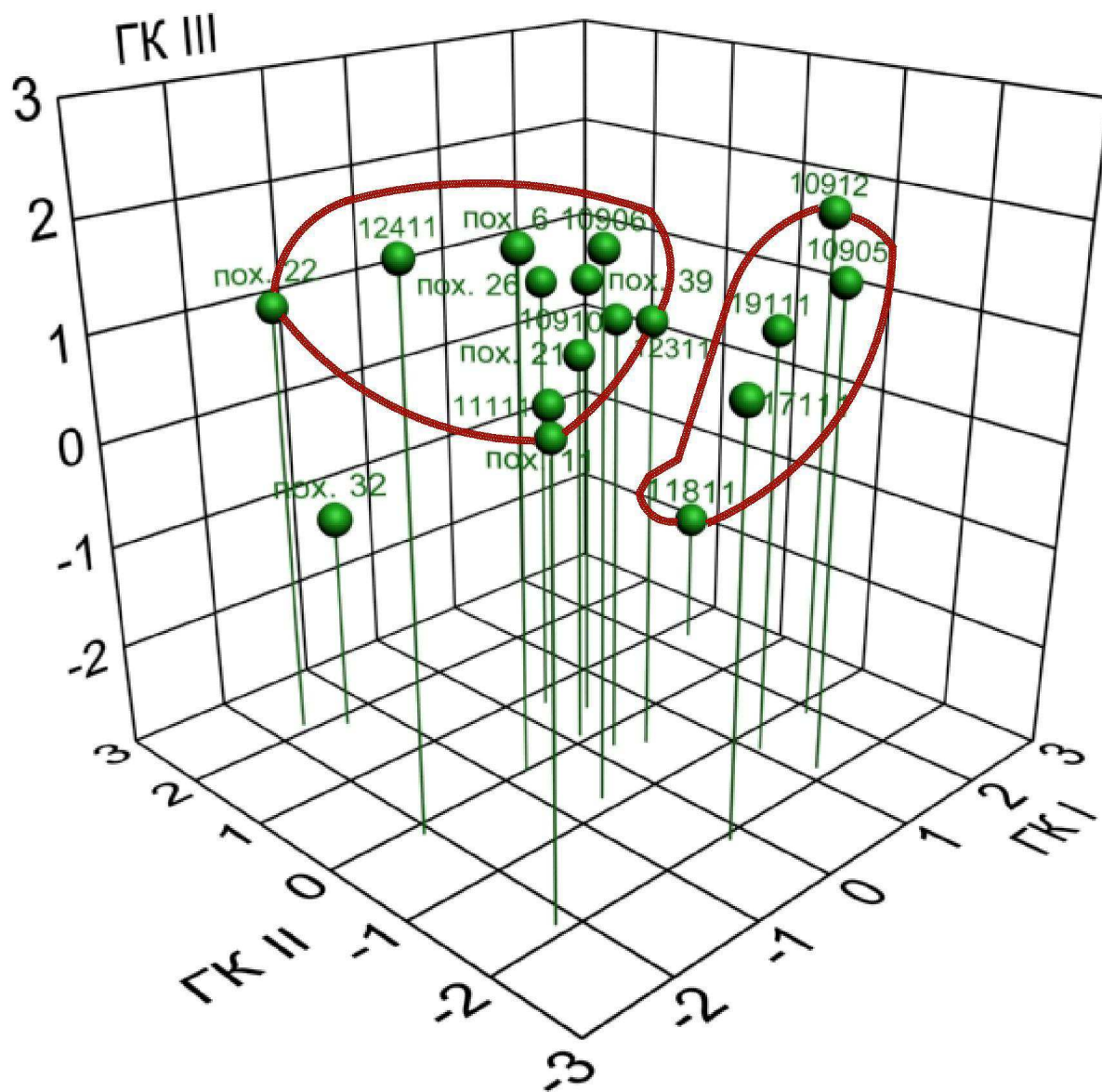

Рис. 4. Розташування двох жіночих морфологічних типів із Любеча та 35 груп з території Київської Русі у тривимірному просторі. 1– Бучак; 2 – Бранешти; 3 – Витачів; 4 – полянки переяславські; 5 – Чернігів; 6 – словенки новгородські; 7 – полянки київські; 8 – морфологічний тип 1; 9 – кривичі костромської курганної групи; 10 – радимичі; 11 – Брестська обл.

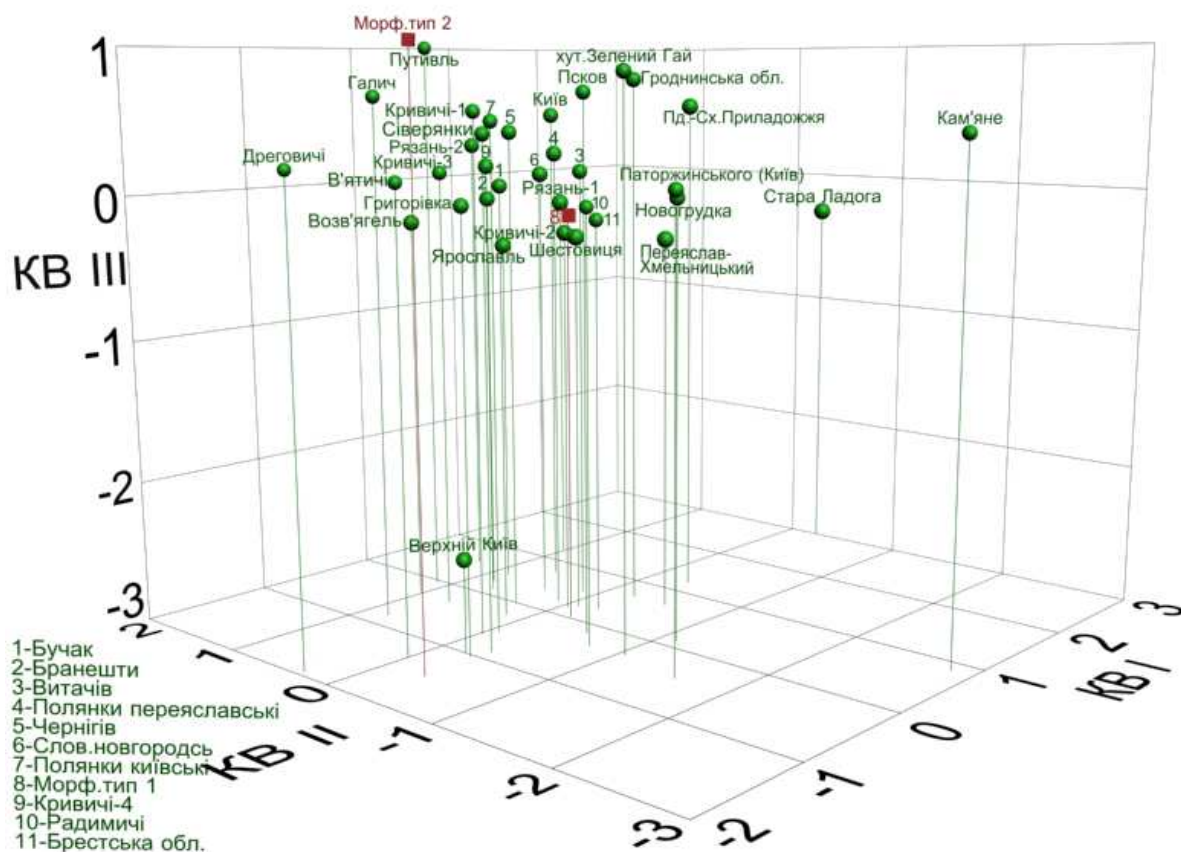

Рис. 5. Результати канонічного аналізу. Співставлення 42 чоловічих груп IX–XIII ст., з об'єднаною вибіркою Любеч. 1 – Гора Щекавиця; 2 – Смоленськ; 3 – Воззягель; 4 – Поляни переяславські; 5 – Кривичі – 1; 6 – Кривичі – 2; 7 – Кривичі – 3; 8 – Дреговичі; 9 – Словени новгородські; 10 – Радимичі; 11 – Путивль.

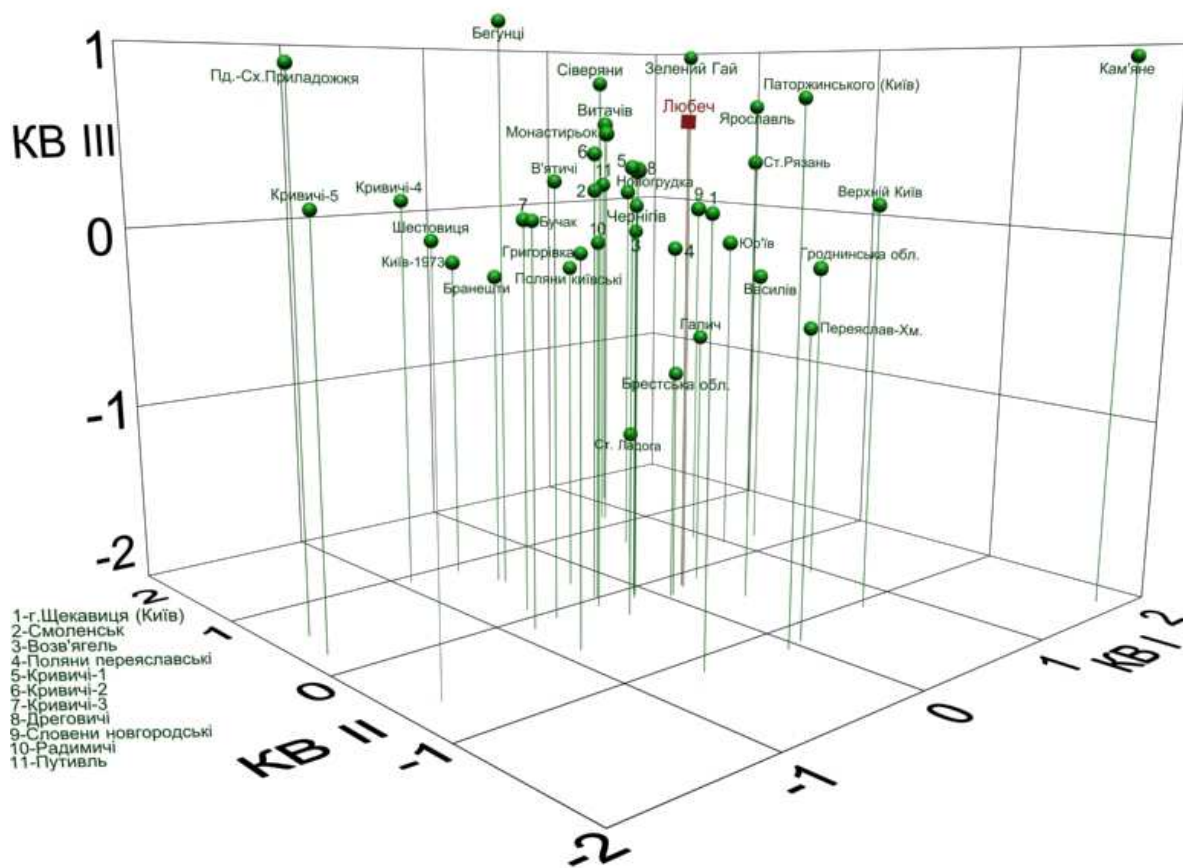

Рис. 6. Розташування 36 жіночих давньоруських груп у тривимірному просторі

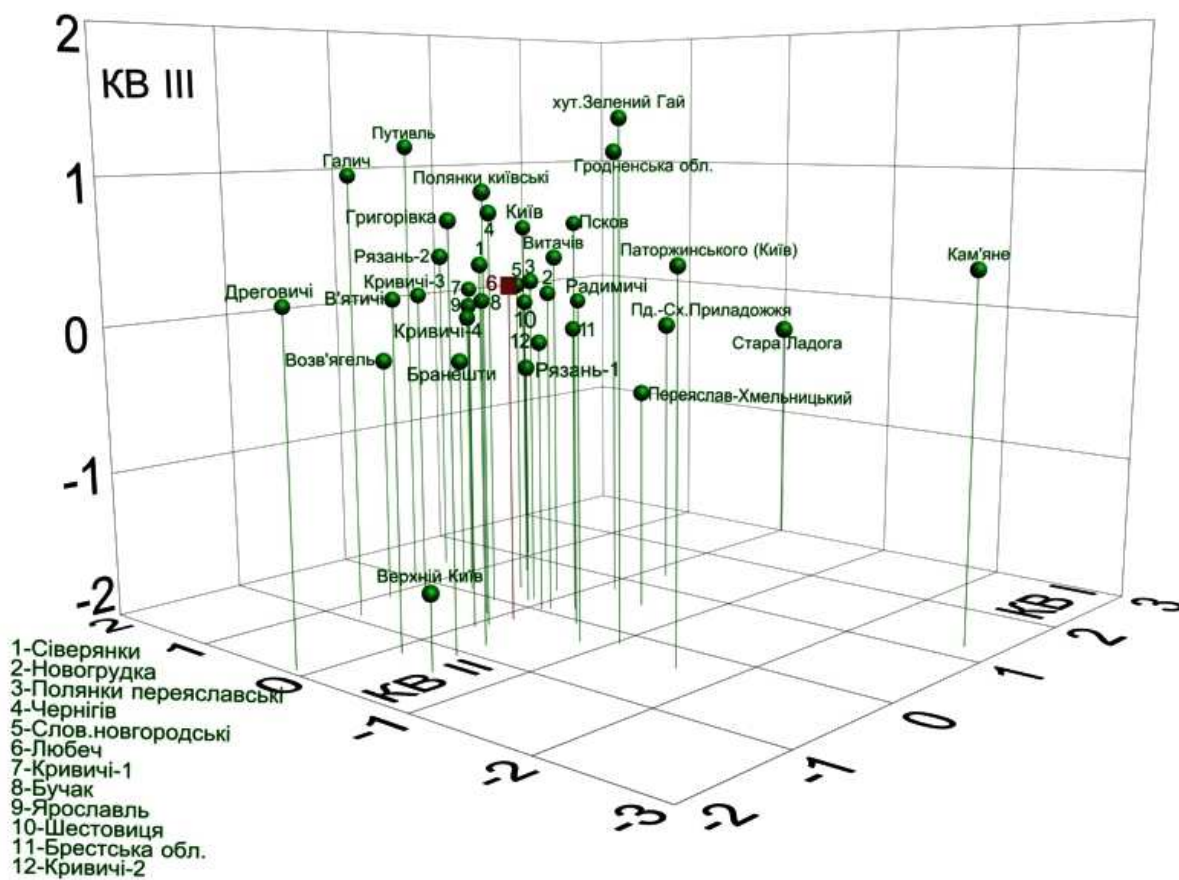
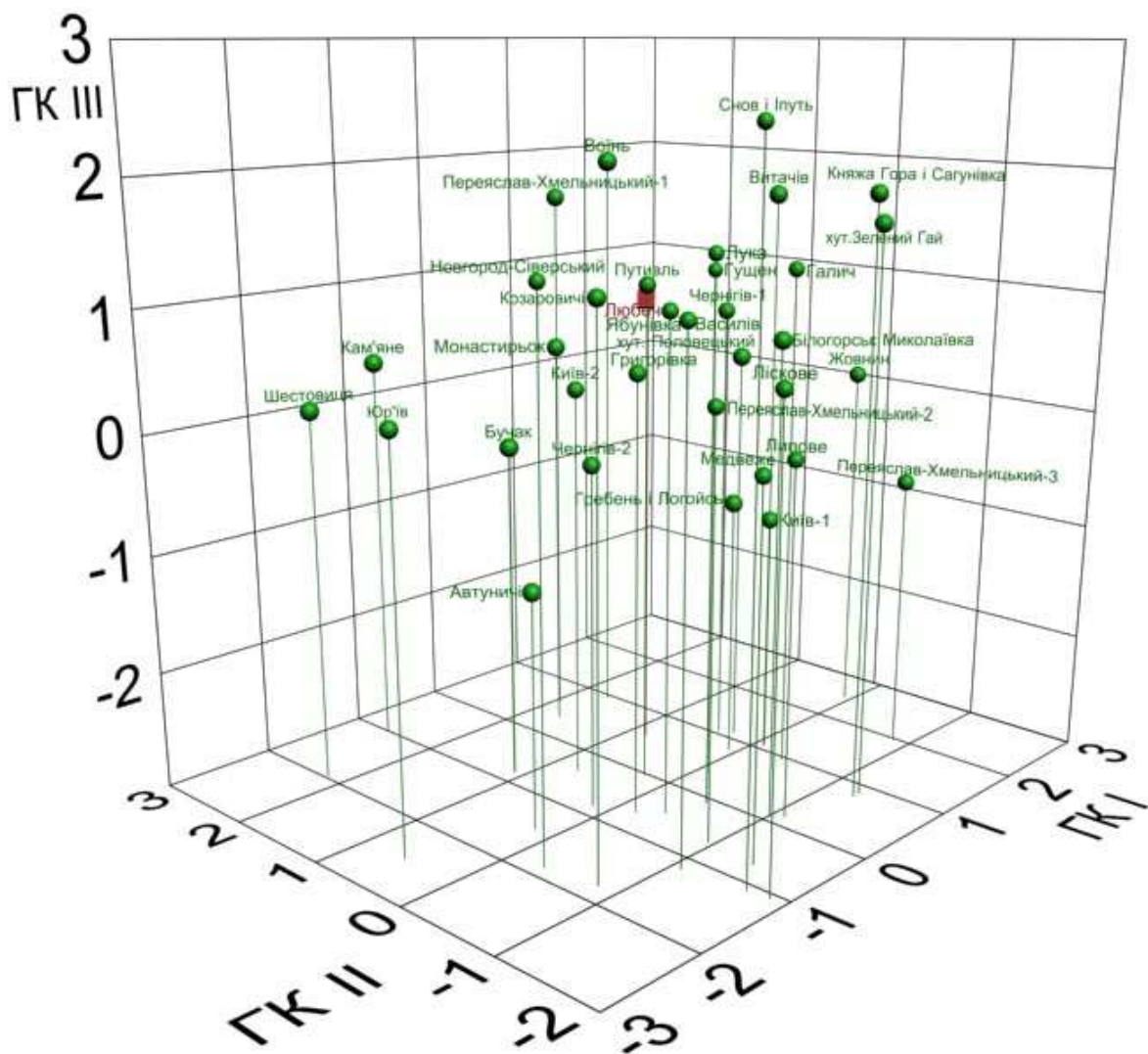

Рис. 7. Результати аналізу ГК. Співставлення 35 груп X–XIII ст., з об'єднаною вибіркою Любеч (чоловіки і жінки).

Таблиця 1

Середні розміри та індекси чоловічих черепів з ґрунтових поховань міста Любеч Х–ХІІІ ст.
за індивідуальними даними Т. Алексеевої 1969 р. (розкопки 1958–1960 рр.)

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	189,3	16	4,5**	1,13	0,80	184,0	198,0
8	Поперечний діаметр	140,8	17	7,6*	1,84	1,30	130,0	159,0
17	Висотний діаметр	138,9	14	4,4	1,19	0,84	131,0	145,0
5	Довжина основи черепу	103,6	13	4,8*	1,33	0,94	97,0	112,0
9	Найменша ширина лоба	98,2	17	4,6	1,12	0,79	91,0	106,0
45	Виличний діаметр	133,1	16	6,3*	1,56	1,11	122,0	145,0
40	Довжина основи обличчя	98,9	13	6,0*	1,65	1,17	90,0	110,0
48	Верхня висота обличчя	69,5	17	5,3*	1,29	0,91	60,0	79,0
47	Повна висота обличчя	118,4	9	4,3**	1,43	1,01	111,0	125,0
43	Верхня ширина обличчя	106,1	16	5,4*	1,36	0,96	99,0	117,0
46	Середня ширина обличчя	95,8	13	6,6*	1,82	1,29	87,0	110,0
55	Висота носа	51,1	17	3,8*	0,91	0,64	44,0	59,0
54	Ширина носа	25,4	17	1,8*	0,43	0,30	23,0	28,0
51	Ширина орбіти	42,3	17	2,6*	0,64	0,45	37,5	48,0
52	Висота орбіти	33,0	17	2,5*	0,59	0,42	29,0	38,0
20	Вушна висота	115,3	15	4,9*	1,27	0,90	106,0	124,0
SC (57)	Симотична ширина	8,7	14	2,3*	0,61	0,43	5,1	12,3
SS	Симотична висота	4,4	14	1,6*	0,42	0,30	2,1	6,7
MC (50)	Максилофронтальна ширина	19,8	14	3,3	0,90	0,63	15,4	25,2
DC (49a)	Дакріальна ширина	21,1	14	3,2*	0,85	0,60	17,2	26,3
DS	Дакріальна висота	12,4	14	2,1*	0,57	0,40	6,7	15,9
72	∠ Кут загально лицьовий	84,6°	13	3,4*	0,93	0,66	80,0°	90,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	84,9°	14	3,3*	0,89	0,63	80,0°	90,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	84,8°	13	4,1**	1,14	0,80	78,0°	90,0°
75.	∠ Кут носових кісток до горизонталі	53,4°	9	6,0	1,99	1,40	45,0°	61,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	28,9°	9	5,6*	1,87	1,32	20,0°	40,0°
77.	∠ Назо-маллярний кут	139,1°	15	5,4*	1,40	0,99	133,0°	152,0°
∠ Zm'	Зигомаксиллярний кут	127,3°	13	3,2**	0,89	0,63	122,0°	130,5°
10	Найбільша ширина чола	119,4	16	5,2*	1,31	0,93	112,0	128,0

11	Ширина основи черепа	111,0	12	3,9**	1,11	0,79	105,0	118,0
12	Ширина потилиці	126,6	14	7,4*	1,97	1,39	118,0	143,0
8:1	Черепний	73,8	16	3,2	0,80	0,56	69,1	78,3
17:1	Висотно-повздожній	73,3	13	2,4**	0,65	0,46	70,2	77,4
17:8	Висотно-поперечний	97,6	14	5,4*	1,45	1,02	88,0	106,7
9:8	Лобно- поперечний	70,1	16	2,9**	0,72	0,51	66,0	76,9
9:10	Широтний лобний	82,7	15	2,8**	0,71	0,50	76,9	88,0
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	95,7	15	3,2**	0,83	0,59	90,3	101,5
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	49,8	13	3,9*	1,07	0,76	41,4	54,9
9:45	Лобно-виличний	73,5	16	2,9**	0,73	0,51	66,9	79,5
10:45	Коронарно-виличний	88,5	14	2,6**	0,70	0,49	83,8	93,0
40:5	Виступання обличчя	95,5	13	4,8*	1,34	0,94	88,4	105,8
47:45	Загальний лицевий	88,5	8	2,7**	0,94	0,67	83,8	92,3
48:45	Верхній лицевий	52,0	16	2,9**	0,74	0,52	45,5	55,2
54:55	Носовий	49,8	17	4,5*	1,09	0,77	43,6	57,1
DS:DC	Дакріальний	58,2	13	10,8*	2,99	2,12	37,6	75,6
SS:SC	Симотичний	50,9	14	14,6*	3,91	2,76	38,6	93,1
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	78,2	17	4,2*	1,01	0,72	71,1	88,1

M – середні величини, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення, $m(M)$ – помилка середньої арифметичної, ms – середня помилка сигми. Антропология. Учебное пособие / Я. Я. Рогинский, М. Г. Левин. – М., 1978. – С. 352.* більше за середні величини квадратичного відхилення. ** менше за середні величини квадратичного відхилення.

Середні розміри та індекси жіночих черепів з ґрунтових поховань міста Любеч Х–ХІІІ ст.
за індивідуальними даними Т. Алексеевої 1969 р.* (розкопки 1958–1960 рр.)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	176,8	13	5,3**	1,46	1,04	170,0	188,0
8	Поперечний діаметр	134,5	13	6,7*	1,85	1,31	125,0	149,0
17	Висотний діаметр	127,7	13	6,0*	1,67	1,18	118,0	136,0
5	Довжина основи черепа	96,8	13	3,1**	0,86	0,61	91,0	101,0
9	Найменша ширина лоба	95,9	15	4,8*	1,24	0,88	87,0	105,0
45	Виличний діаметр	126,5	15	6,1*	1,56	1,11	118,0	138,0
40	Довжина основи обличчя	92,0	11	5,0	1,52	1,07	81,0	101,0
48	Верхня висота обличчя	65,8	12	4,3**	1,25	0,89	61,0	74,0
47	Повна висота обличчя	108,1	7	12,7*	4,79	3,39	89,0	124,0
43	Верхня ширина обличчя	102,0	13	4,9*	1,35	0,95	93,0	111,0
46	Середня ширина обличчя	92,9	10	7,0*	2,23	1,58	82,0	105,0
55	Висота носа	48,0	13	3,4**	0,93	0,66	43,0	54,0
54	Ширина носа	24,9	12	1,8	0,51	0,36	22,0	27,0
51	Ширина орбіти	40,5	12	1,6	0,45	0,32	38,0	43,0
52	Висота орбіти	33,5	14	2,6*	0,70	0,50	30,0	39,0
20	Вушна висота	106,5	13	5,8*	1,60	1,13	95,0	113,0
SC (57)	Симотична ширина	8,9	11	2,1*	0,63	0,44	4,2	11,7
SS	Симотична висота	3,8	11	1,4*	0,42	0,30	1,8	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	20,9	10	2,3	0,73	0,52	17,6	20,7
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,1	9	1,7	0,58	0,41	19,0	24,0
DS	Дакріальна висота	11,4	9	1,6*	0,54	0,38	9,2	14,0
72	∠ Кут загально лицьовий	84,9°	11	3,1	0,94	0,66	80,0°	92,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	85,3°	10	1,9**	0,62	0,44	83,0°	90,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	82,6°	11	8,5*	2,5	1,80	69,0°	97,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	24,6°	9	6,1*	2,03	1,43	11,0°	31,0°
77.	∠ Назо-маллярний кут	141,4°	11	4,2	1,28	0,91	135,0°	149,0°
∠ Zm'.	Зигомаксиллярний кут	130,1°	10	4,2**	1,28	0,91	135,0°	149,0°
10	Найбільша ширина чола	114,8	14	7,1*	1,91	1,35	104,0	128,0
11	Ширина основи черепа	118,3	13	7,2*	1,99	1,41	105,0	134,0

12	Ширина потилиці	108,1	13	4,1	1,12	0,79	103,0	115,0
8:1	Черепний	75,8	12	4,2*	1,21	0,86	69,0	86,1
17:1	Висотно-повздожній	72,6	11	3,2	0,97	0,68	65,9	77,0
17:8	Висотно-поперечний	94,4	11	6,5*	1,95	1,38	81,4	103,1
9:8	Лобно- поперечний	71,3	13	3,8*	1,06	0,75	64,4	77,6
9:10	Широтний лобний	83,5	13	3,4	0,93	0,66	78,1	89,8
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	51,4	11	3,5	1,04	0,74	46,6	57,6
40:5	Виступання обличчя	95,2	11	5,3*	1,60	1,13	83,5	103,0
47:45	Загальний лицевий	86,1	7	9,5*	3,58	2,23	74,6	100,0
48:45	Верхній лицевий	51,6	12	3,7*	1,07	0,75	44,9	58,9
54:55	Носовий	51,9	12	4,5*	1,29	0,91	44,4	58,7
DS:DC	Дакріальний	50,3	9	6,3*	2,11	1,49	40,3	60,8
SS:SC	Симотичний	42,6	11	11,8	3,54	2,51	24,2	64,1
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	81,8	12	4,9	1,40	0,99	75,0	92,7
63:62	Піднебінний	87,3	6	8,0*	3,25	2,30	73,3	97,6

* Дані не співпадають з середніми розмірами, опублікованими у 1973 р. [6, с. 124].

Таблиця 3

Середні розміри та індекси чоловічих черепів з ґрунтових поховань міста Любеч Х–ХІІІ ст. (розкопки 2010–2011 рр.)

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	189,5	13	4,3**	1,18	0,84	183,0	196,0
8	Поперечний діаметр	138,2	11	6,5*	1,97	1,38	128,0	148,5
17	Висотний діаметр	137,1	7	3,7**	1,39	0,98	131,0	142,0
5	Довжина основи черепу	104,3	7	4,6*	1,75	1,24	98,0	110,0
9	Найменша ширина лоба	95,1	11	2,5**	0,74	0,52	91,5	98,0
45	Виличний діаметр	129,7	5	2,9	1,29	0,91	126,2	132,0
40	Довжина основи обличчя	95,7	5	4,5**	2,02	1,43	92,0	102,5
48	Верхня висота обличчя	70,3	7	2,3**	0,87	0,61	67,0	74,0
47	Повна висота обличчя	119,1	5	4,2**	1,90	1,34	115,0	125,5
43	Верхня ширина обличчя	105,1	8	3,8	1,34	0,95	99,0	111,0
46	Середня ширина обличчя	95,5	6	4,8	1,95	1,38	92,0	104,2
55	Висота носа	52,7	7	1,8**	0,68	0,48	50,0	55,0
54	Ширина носа	24,9	7	2,0*	0,77	0,54	23,0	28,0

51	Ширина орбіти	42,1	7	0,9**	0,34	0,24	41,0	43,0
52	Висота орбіти	32,1	7	0,9**	0,33	0,23	30,4	33,0
20	Вушна висота	115,7	10	5,0*	1,59	1,12	107,8	123,0
SC (57)	Симотична ширина	9,9	7	1,9	0,71	0,50	6,0	11,5
SS	Симотична висота	4,5	7	1,0	0,39	0,28	3,0	6,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	20,7	7	2,5	0,94	0,67	18,0	24,0
MS	Максифронтальна висота	7,7	7	0,8	0,31	0,22	6,5	9,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,2	7	3,1*	1,17	0,82	21,0	29,0
DS	Дакріальна висота	11,6	7	1,4	0,53	0,38	9,0	13,0
FC	Глибина кликової ямки	5,4	6	3,1*	1,28	0,90	3,0	11,0
32	∠ Кут профілю чола від nas.	84,0°	6	4,3*	1,77	1,25	80,0°	90,0°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	75,2°	6	4,3	1,74	1,23	71,0°	81,0°
72	∠ Кут загально лицьовий	88,0°	6	3,5*	1,41	1,00	85,0°	94,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	89,0°	6	3,6*	1,46	1,03	85,0°	94,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	81,2°	6	9,9*	4,06	2,87	67,0°	93,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	29,0°	7	4,5	1,70	1,21	23,0°	36,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	136,8°	8	3,8**	1,33	0,94	132,5°	141,5°
∠ Zm'.	Зигомаксиллярний кут	129,0°	6	2,8**	1,16	0,82	126,8°	134,4°
10	Найбільша ширина чола	117,2	12	5,7*	1,64	1,16	110,0	129,0
11	Ширина основи черепа	120,0	10	6,6*	2,07	1,47	112,0	129,5
12	Ширина потилиці	111,1	8	5,6*	1,97	1,39	107,0	123,5
24	Поперечна дуга	319,3	8	14,0*	4,94	3,49	303,0	335,0
25	Сагітальна дуга	374,2	9	12,7	3,85	4,24	352,0	391,0
26	Лобна дуга	127,9	12	5,3**	1,53	1,09	120,0	136,0
Sub. Nβ.	Висота вигину лоба	25,1	14	2,6*	0,70	0,50	21,0	29,0
27	Тім'яна дуга	126,8	11	8,8*	2,65	1,88	110,0	138,0
28	Потилична дуга	120,6	11	7,9*	2,37	1,67	112,0	137,0
29	Лобна хорда	111,9	14	4,0**	1,06	0,75	106,0	119,0
30	Тім'яна хорда	114,7	13	6,2	1,72	1,21	101,2	123,0
31	Потилична хорда	96,6	10	4,8**	1,52	1,08	88,0	103,0
OS	Висота вигину потилиці	29,5	11	3,3	1,01	0,71	26,0	37,0
7	Довжина потиличного отвору	34,6	7	2,4	0,92	0,65	31,0	38,0
16	Ширина потиличного отвору	30,0	9	2,2	0,75	0,53	26,0	33,0
60	Довжина альвеолярної дуги	53,3	6	2,8	1,15	0,81	50,0	57,0
61	Ширина альвеолярної дуги	61,3	6	4,1*	1,69	1,19	57,0	67,0
62	Довжина піднебіння	46,9	9	3,3*	1,11	0,78	42,5	51,0

63	Ширина піднебіння	37,3	6	3,3*	1,33	0,94	34,0	43,0
	Надперенісся	2,2	12	0,6	0,17	0,11	1,0	4,0
	Надбрівні дуги	1,6	12	0,5	0,15	0,11	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний бугор	1,8	12	1,3	0,37	0,26	0,0	4,0
	Соскоподібний відросток	2,4	12	0,6	0,19	0,13	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	3,0	7	0,6	0,22	0,15	2,0	4,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	520,9	9	10,1**	3,36	2,38	505,0	535,0
Індекси:								
8:1	Черепний	73,1	11	3,5*	1,06	0,75	66,7	78,4
17:1	Висотно-повздожній	72,3	7	2,7**	1,00	0,71	67,5	74,6
17:8	Висотно-поперечний	97,7	7	3,8**	1,42	1,00	92,3	103,4
9:8	Лобно- поперечний	68,7	9	3,3	1,10	0,78	62,1	73,4
20:1	Висотно-повздожній	61,0	10	2,1**	0,67	0,47	56,3	63,4
20:8	Висотно-поперечний	84,2	10	4,7*	1,48	1,05	78,9	92,2
10:8	Коронарно-поперечний	85,0	10	2,5**	0,80	0,56	80,1	89,0
9:10	Широтний лобний	80,7	11	2,8**	0,84	0,60	76,0	85,2
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	93,6	6	2,7**	1,10	0,78	89,4	97,1
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	51,0	5	1,7**	0,75	0,53	49,3	53,7
9:45	Лобно-вличний	74,3	6	2,2**	0,90	0,64	71,5	77,8
10:45	Коронарно-вличний	91,0	6	2,5**	1,01	0,72	87,1	93,5
40:5	Виступання обличчя	91,4	5	2,1**	0,93	0,66	89,1	93,9
47:45	Загальний лицевий	92,4	4	4,0**	2,02	1,43	87,9	97,6
48:45	Верхній лицевий	54,6	6	2,8**	1,15	0,82	52,3	59,7
54:55	Носовий	47,2	7	4,0	1,51	1,07	43,4	54,0
DS:DC	Дакріальний	48,5	7	7,4**	2,80	1,98	40,7	61,9
SS:SC	Симотичний	47,2	7	11,8	4,47	3,16	30,0	66,7
MS:MC	Максило-фронтальний	37,4	7	3,0	1,14	0,81	33,3	42,1
52:51	Орбітний	76,0	7	1,4**	0,52	0,37	74,1	78,0
63:62	Піднебінний	80,3	6	5,3**	2,16	1,53	75,5	89,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	115,1	6	7,8*	3,17	2,24	100,0	120,4

Таблиця 4

Середні розміри та індекси чоловічих черепів з ґрунтових поховань міста Любеч X–XIII ст. (об'єднання за індивідуальними даними).

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	189,4	29	4,3**	0,81	0,57	183,0	198,0
8	Поперечний діаметр	139,8	28	7,2*	1,35	0,96	128,0	159,0
17	Висотний діаметр	138,3	21	4,2**	0,91	0,65	131,0	145,0
5	Довжина основи черепу	103,9	20	4,6*	1,04	0,73	97,0	112,0
9	Найменша ширина лоба	97,0	28	4,2	0,78	0,55	91,0	106,0
45	Виличний діаметр	132,3	21	5,8*	1,26	0,89	122,0	145,0
40	Довжина основи обличчя	98,0	18	5,7*	1,34	0,94	90,0	110,0
48	Верхня висота обличчя	69,8	24	4,6*	0,94	0,67	60,0	79,0
47	Повна висота обличчя	118,7	14	4,1**	1,10	0,78	111,0	125,5
43	Верхня ширина обличчя	105,7	24	4,9*	0,99	0,70	99,0	117,0
46	Середня ширина обличчя	95,7	19	5,9*	1,36	0,96	87,0	110,0
55	Висота носа	51,6	24	3,3*	0,68	0,48	44,0	59,0
54	Ширина носа	25,2	24	1,8	0,37	0,26	23,0	28,0
51	Ширина орбіти (максило-фронтальна)	42,2	24	2,2*	0,46	0,32	37,5	48,0
52	Висота орбіти	32,7	24	2,1*	0,44	0,31	29,0	38,0
20	Вушна висота	115,5	25	4,9*	0,97	0,69	106,0	124,0
SC (57)	Симотична ширина	9,1	21	2,2*	0,48	0,34	5,1	12,3
SS	Симотична висота	4,5	21	1,4*	0,30	0,21	2,1	6,7
MC (50)	Максилофронтальна ширина	20,1	21	3,1	0,67	0,47	15,4	25,2
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,1	21	3,4*	0,74	0,52	17,2	29,0
DS	Дакріальна висота	12,1	21	1,9*	0,42	0,29	6,7	15,9
72	∠ Кут загально лицьовий	85,7°	19	3,7*	0,84	0,59	80,0°	94,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	86,2°	20	3,8*	0,86	0,61	80,0°	94,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	83,7°	19	6,5*	1,48	1,05	67,0°	93,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	28,9°	16	5,0*	1,25	0,88	20,0°	40,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	138,4°	23	3,9**	0,82	0,58	132,5°	152,0°
∠ Zm'.	Зигомаксиллярний кут	127,8°	19	3,1**	0,72	0,51	122,0°	134,4°
10	Найбільша ширина чола	116,3	29	5,5*	1,01	0,72	110,0	129,0
11	Ширина основи черепу	120,1	25	7,5*	1,50	1,06	112,0	143,0
12	Ширина потилиці	111,3	21	4,4	0,95	0,67	105,0	123,5

Індекси:								
8:1	Черепний	73,5	27	3,3	0,63	0,45	66,7	78,4
17:1	Висотно-повздожній	72,9	20	2,4**	0,54	0,39	67,5	77,4
17:8	Висотно-поперечний	97,6	21	4,8*	1,05	0,74	88,0	106,7
9:8	Лобно- поперечний	69,6	25	3,0**	0,61	0,43	62,1	76,9
9:10	Широтний лобний	81,9	26	2,9**	0,57	0,40	76,0	88,0
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	93,6	21	3,2**	0,69	0,49	89,4	101,5
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	51,0	18	3,4	0,80	0,56	41,4	54,9
9:45	Лобно-вличний	74,3	22	2,7**	0,58	0,41	66,9	79,5
10:45	Коронарно-вличний	91,0	20	2,8**	0,62	0,44	83,8	93,5
40:5	Виступання обличчя	91,4	18	4,6*	1,08	0,76	88,4	105,8
47:45	Загальний лицевий	92,4	12	3,6**	1,03	0,73	83,8	97,6
48:45	Верхній лицевий	54,6	22	3,1	0,65	0,46	45,5	59,7
54:55	Носовий	47,7	24	4,4*	0,91	0,64	43,4	57,1
DS:DC	Дакріальний	48,5	20	10,7*	2,39	1,69	37,6	75,6
SS:SC	Симотичний	45,5	21	13,6*	2,96	2,09	30,0	93,1
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	75,9	24	3,7	0,75	0,53	71,1	88,1

Таблиця 5

Середні розміри та індекси жіночих черепів з ґрунтових поховань міста Любеч X–XIII ст. (розкопки 2010–2012 рр.)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	180,4	8	5,5	1,94	1,37	172,0	188,0
8	Поперечний діаметр	134,0	8	3,8**	1,34	0,94	128,0	139,0
17	Висотний діаметр	131,9	8	6,1*	2,16	1,53	123,0	141,0
5	Довжина основи черепу	98,3	8	3,0**	1,06	0,75	94,0	103,0
9	Найменша ширина лоба	94,1	9	3,4**	1,14	0,81	88,0	99,0
45	Вличний діаметр	122,6	7	5,3*	2,01	1,42	115,0	127,5
40	Довжина основи обличчя	93,5	6	4,4	1,78	1,26	88,0	100,0
48	Верхня висота обличчя	63,5	7	3,1**	1,17	0,83	60,0	69,5
47	Повна висота обличчя	107,6	5	9,0*	4,01	2,83	96,0	118,0
43	Верхня ширина обличчя	100,7	7	4,0	1,50	1,06	94,5	105,0
46	Середня ширина обличчя	90,0	7	4,8*	1,80	1,27	84,0	96,0
55	Висота носа	47,8	7	1,8**	0,69	0,49	46,0	51,0

54	Ширина носа	22,9	7	1,7	0,63	0,45	21,0	26,0
51	Ширина орбіти	40,4	7	2,0*	0,75	0,53	37,0	43,0
52	Висота орбіти	31,4	7	2,6*	0,97	0,69	28,0	35,0
20	Вушна висота	111,2	7	3,5**	1,32	0,93	106,5	115,4
SC (57)	Симотична ширина	9,3	7	1,5**	0,57	0,40	8,0	12,0
SS	Симотична висота	3,8	7	0,8	0,31	0,22	3,0	7,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,8	7	2,2	0,83	0,58	15,0	22,0
MS	Максифронтальна висота	7,9	7	0,7	0,26	0,18	7,0	9,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,9	7	2,9*	1,09	0,77	19,0	28,0
DS	Дакріальна висота	11,6	7	0,7**	0,28	0,20	11,0	13,0
FC	Глибина іклової ямки	4,9	7	2,3*	0,86	0,61	2,0	8,0
32	∠ Кут профілю чола від nas.	88,8°	5	4,8*	2,13	1,51	82,0°	95,0°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	81,8°	5	6,4*	2,85	2,02	73,0°	91,0°
72	∠ Кут загально лицьовий	83,8°	5	1,6**	0,73	0,52	82,0°	86,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	85,6°	5	2,7**	1,21	0,85	82,0°	89,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	76,4°	5	3,2**	1,44	1,01	74,0°	82,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	25,7°	7	4,8	1,81	1,28	16,0°	29,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	134,9°	7	3,1**	1,19	0,84	129,7°	139,8°
∠ Zm'.	Зигмаксиллярний кут	128,2°	7	5,1	1,95	1,38	121,0°	137,3°

№ за Мартіном	Ознаки	м. Любеч						
		♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
10	Найбільша ширина чола	116,1	8	6,1*	2,14	1,51	109,0	128,5
11	Ширина основи черепу	114,5	8	6,6*	2,33	1,65	101,0	121,0
12	Ширина потилиці	106,4	8	6,3*	2,22	1,57	96,0	115,0
24	Поперечна дуга	308,6	8	7,2**	2,54	1,79	295,0	320,0
25	Сагітальна дуга	364,5	8	11,2**	3,96	2,80	349,0	381,0
26	Лобна дуга	120,7	9	4,5**	1,50	1,06	115,0	128,0
29	Лобна хорда	106,8	9	3,6**	1,20	0,85	102,0	113,0
Sub. Nβ.	Висота вигину лоба	23,9	9	2,1	0,69	0,49	21,0	27,0
27	Тім'яна дуга	129,8	8	6,2**	2,20	1,56	120,0	137,0
28	Потилична дуга	113,9	8	6,8	2,41	1,70	105,0	126,0
30	Тім'яна хорда	115,6	8	4,8**	1,82	1,29	108,5	122,0
31	Потилична хорда	94,4	8	5,6*	1,97	1,39	88,0	104,0
OS	Висота вигину потилиці	27,4	8	2,6	0,91	0,64	24,0	31,0

7	Довжина потиличного отвору	34,1	8	2,5	0,90	0,63	30,0	37,0
16	Ширина потиличного отвору	29,0	8	2,8*	1,00	0,71	24,0	32,0
60	Довжина альвеолярної дуги	52,7	6	2,7	1,09	0,77	50,0	57,0
61	Ширина альвеолярної дуги	58,6	6	6,1*	2,48	1,75	49,0	66,0
62	Довжина піднебіння	46,8	6	2,6	1,08	0,76	44,0	51,0
63	Ширина піднебіння	33,5	6	3,4*	1,38	0,98	30,0	40,0
	Надперенісся	1,3	9	0,5	0,17	0,12	1,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,2	9	0,4	0,12	0,08	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний бугор	0,8	9	0,7	0,22	0,16	0,0	2,0
	Соскоподібний відросток	1,1	9	0,3	0,11	0,08	1,0	2,0
	Передньо-носова ость	4,1	7	0,4	0,14	0,11	4,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	500,5	8	11,3	3,99	2,82	479,0	515,0
Індекси:								
8:1	Черепний	74,3	8	2,6**	0,91	0,64	70,9	78,0
17:1	Висотно-поздовжній	72,9	8	3,1	1,10	0,78	68,3	78,0
17:8	Висотно-поперечний	98,5	8	5,1*	1,82	1,29	90,4	105,2
9:8	Лобно- поперечний	69,7	8	1,9**	0,69	0,49	67,5	72,1
20:1	Висотно-поздовжній	61,6	6	2,9*	1,20	0,85	58,2	66,2
20:8	Висотно-поперечний	82,8	6	3,3	1,34	0,95	76,7	86,1
10:8	Коронарно-поперечний	86,7	8	3,6*	1,26	0,89	83,6	94,5
9:10	Широтний лобний	80,6	8	3,3**	1,18	0,83	76,3	85,7
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	91,7	7	3,6	1,37	0,97	85,8	97,7
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	47,5	6	3,4	1,38	0,98	42,6	52,3
9:45	Лобно-вिलичний	75,8	7	3,6	1,35	0,95	73,3	83,5
10:45	Коронарно-вिलичний	93,4	7	4,0	1,52	1,08	86,5	98,3
40:5	Виступання обличчя	95,5	6	3,4**	1,39	0,98	90,7	98,9
47:45	Загальний лицевий	88,5	5	3,3**	1,47	1,04	83,5	92,5
48:45	Верхній лицевий	51,9	6	2,5**	1,01	0,71	48,4	54,8
54:55	Носовий	47,8	7	2,9**	1,10	0,77	44,9	52,2
DS:DC	Дакріальний	51,6	7	8,8	3,32	2,35	42,9	68,4
SS:SC	Симотичний	40,9	7	7,3**	2,76	1,95	33,3	56,3
MS:MC	Максилофронтальний	42,5	7	8,7	3,28	2,32	34,1	60,0
52:51	Орбітний	77,7	7	4,7**	1,77	1,25	70,7	83,3
63:62	Піднебінний	71,4	6	3,9**	1,59	1,13	67,3	78,4
61:60	Щелепно-альвеолярний	111,3	6	10,0*	4,09	2,90	92,5	120,0

\bar{M} – середня арифметична величина, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення, m (M) – помилка середньої квадратичної величини, ms – помилка середнього квадратичного відхилення.

Таблиця 6

Середні розміри та індекси жіночих черепів з ґрунтових поховань міста Любеч Х–ХІІІ ст. (розкопки 1956–2012 рр.)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	178,1	21	5,5	1,20	0,85	170,0	188,0
8	Поперечний діаметр	134,3	21	5,6*	1,23	0,87	125,0	149,0
17	Висотний діаметр	129,3	21	6,2*	1,36	0,96	118,0	141,0
5	Довжина основи черепа	97,4	21	3,1**	0,67	0,47	91,0	103,0
9	Найменша ширина лоба	95,2	24	4,4	0,89	0,63	87,0	105,0
45	Виличний діаметр	125,3	22	6,0*	1,28	0,91	115,0	138,0
40	Довжина основи обличчя	92,5	17	4,7	1,15	0,81	81,0	101,0
48	Верхня висота обличчя	65,0	19	4,0	0,92	0,65	60,0	74,0
47	Повна висота обличчя	107,9	12	10,8*	3,12	2,21	89,0	124,0
43	Верхня ширина обличчя	101,6	20	4,5*	1,01	0,71	93,0	111,0
46	Середня ширина обличчя	91,7	17	6,2*	1,51	1,07	82,0	105,0
55	Висота носа	47,9	20	2,9	0,64	0,45	43,0	54,0
54	Ширина носа	24,2	19	2,0*	0,45	0,32	21,0	27,0
51	Ширина орбіти	40,5	19	1,7	0,38	0,27	37,0	43,0
52	Висота орбіти	32,8	21	2,7*	0,60	0,42	28,0	39,0
20	Вушна висота	108,2	20	5,5*	1,23	0,87	95,0	115,4
SC (57)	Симотична ширина	9,0	18	1,8	0,43	0,31	4,2	12,0
SS	Симотична висота	3,8	18	1,2*	0,28	0,20	1,8	4,8
MC (50)	Максифронтальна ширина	20,0	17	2,4	0,59	0,42	15,0	24,9
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,5	16	2,3*	0,57	0,40	19,0	28,0
DS	Дакріальна висота	11,5	16	1,3	0,32	0,23	9,2	16,0
72	∠ Кут загально лицьовий	84,6°	16	2,7	0,68	0,48	80,0°	92,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	85,4°	15	2,1**	0,55	0,39	82,0°	90,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	80,7°	16	7,7*	1,93	1,36	69,0	97,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	25,1°	16	5,4*	1,35	0,96	11,0	31,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	138,9°	18	5,0*	1,17	0,83	129,7°	149,0°
∠ Zm'.	Зигмаксиллярний кут	123,3°	17	5,3	1,28	0,91	121,0°	143,0°

№ за Мартіном	Ознаки	м. Любеч (збірна серія)						
		♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
10	Найбільша ширина чола	115,3	22	6,7*	1,42	1,00	104,0	128,5
11	Ширина основи черепа	116,9	21	7,1*	1,54	1,09	101,0	134,0
12	Ширина потилиці	107,4	21	4,9*	1,08	0,76	96,0	115,0
Індекси:								
8:1	Черепний	75,2	20	3,6*	0,81	0,57	69,0	86,1
17:1	Висотно-поздовжній	72,7	19	3,1	0,71	0,50	65,9	78,0
17:8	Висотно-поперечний	96,1	19	6,1*	1,41	0,99	81,4	105,2
9:8	Лобно- поперечний	70,7	21	3,3	0,71	0,50	64,4	77,6
9:10	Широтний лобний	82,4	21	3,6	0,78	0,55	76,3	89,8
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,0	17	3,8*	0,93	0,66	42,6	57,6
40:5	Виступання обличчя	95,3	17	4,6*	1,12	0,79	83,5	103,0
47:45	Загальний лицевий	87,1	12	7,4*	2,13	1,51	74,6	100,0
48:45	Верхній лицевий	51,7	18	3,3	0,77	0,54	44,9	58,9
54:55	Носовий	50,4	19	4,4*	1,0	0,71	44,4	58,7
DS:DC	Дакріальний	50,9	16	7,3**	1,81	1,28	40,3	68,4
SS:SC	Симотичний	41,9	18	10,0**	2,37	1,67	24,2	64,1
52:51	Орбітний максило-фронтальний	80,3	19	5,1	1,16	0,82	70,7	92,7
61:60	Щелепно-альвеолярний	79,4	12	10,2*	2,96	2,09	67,3	97,6

M – середня арифметична величина, **n** – число випадків, **σ** – середні квадратичні відхилення, **m (M)** – помилка середньої квадратичної величини, **ms** – помилка середнього квадратичного відхилення; * перевищує середні величини квадратичного ухилення; ** менше за середні величини квадратичного ухилення.

Таблиця 7

Коефіцієнти кореляції між ознаками в чоловічій серії із могильника X–XIII ст. Любеч (над діагоналлю жіночі черепи)

Ознаки	1	8	17	9	45	48	55	54
1. Повздовжній діаметр	–	-0,012	0,485	-0,124	0,104	–	–	–
8. Поперечний діаметр	0,302	–	0,227	0,500	0,148	–	–	–
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,249	0,039	–	-0,110	-0,212	–	–	–
9. Найменша ширина лоба	0,490	0,524	0,212	–	0,301	–	–	–
45. Виличний діаметр	0,405	0,680	0,421	0,587	–	–	–	–
48. Верхня висота обличчя	0,447	0,343	0,283	0,799	0,620	–	–	–
55. Висота носа	0,473	0,263	0,261	0,647	0,454	0,879	–	–
54. Ширина носа	0,426	0,354	0,236	0,449	0,082	0,305	0,326	–
51. Ширина орбіти	-0,146	0,044	0,151	-0,089	0,338	0,013	-0,099	-0,490

• $P < 0,05$

Таблиця 8

Елементи перших трьох ГК для 18 чоловічих черепів (за дев'ятьма краніометричними ознаками).

Ознака	♂		
	ГК 1	ГК 2	ГК 3
1. Повздовжній діаметр	0,668	-0,206	0,086
8. Поперечний діаметр	0,621	0,133	-0,689
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,418	0,227	0,623
9. Найменша ширина лоба	0,871	-0,060	-0,112
45. Виличний діаметр	0,761	0,521	-0,173
48. Верхня висота обличчя	0,876	0,071	0,172
55. Висота носа	0,804	-0,069	0,266
54. Ширина носа	0,530	-0,650	-0,045
51. Ширина орбіти	-0,051	0,905	0,031
Власні числа	4,042	1,638	1,017
Внесок в загальну дисперсію (%)	44,910	18,204	11,298

Таблиця 9

Краніологічні типи в чоловічій серії Любеч

Ознаки	Тип 1 N= 7	Тип 2 N= 5
1. Поздовжній діаметр	187,0	194,0
8. Поперечний діаметр	138,9	140,8
1:8 Черепний індекс	74,4	72,6
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	137,4	141,2
9. Найменша ширина лоба	95,0	101,2
45. Виличний діаметр	131,9	136,8
43. Верхня ширина обличчя	101,8	110,2
48. Верхня висота обличчя	66,4	73,2
55. Висота носа	49,1	54,4
54. Ширина носа	24,4	27,0
51. Ширина орбіти	40,6	44,8
52. Висота орбіти	31,9	33,6
72. Кут загально лицевий	84,4°	83,4°
77. Назо-малярний кут	142,0°	137,5°
$\angle Zm'$. Зигмаксиллярний кут	129,9°	128,2°
SS:SC. Симоличний індекс	48,9	47,1
DS:DC Дакріальний індекс	57,3	54,9
75 (1). Кут виступання носа	29,8°	28,0°
52:51 Орбітний індекс	78,6	74,9
54:55 Носовий	49,9	49,8
48:45 Верхній лицевий	49,7	53,5
9:45 Лобно-виличний	69,8	74,0

N – кількість черепів.

Краніологічні серії, які використовувались для порівняльного аналізу (чоловіки та жінки).

№ п/п	Група	Датування (ст.)
Давньоруські групи Чернігівської землі		
1.	Любеч	XI–XII
2.	хут. Зелений Гай	XI–XIII
3.	Шестовиця	IX–X
4.	Чернігів (загальна серія)	X–XIII
5.	Путивль	XI–XIII
Давньоруські групи Київської землі		
6.	Київ (Гора Щекавиця)	XI–XIII
7.	Київ (Цвинтарі, 1973)	XI–XIII
8.	Київ (Верхній Київ, збірна серія)	XI–XIII
9.	Київ (на розі вул. Паторжинського та Ірининської)	X–XIII
10.	Григорівка	XI
11.	Бучак	XI
12.	Витачів	X–XIII
13.	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI–XIII
14.	Монастирсьок	XI–XIII
15.	Юр'їв	XI–XII
Давньоруські групи Переяславської землі		
16.	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	IX–XII
17.	Переяслав-Хмельницький (2007)	XI–XIII
18.	Поляни Переяславські (збірна серія, 1973 р.)	X–XIII
Давньоруські групи літописної землі Дреговичів		
19.	Новогрудка	XI–XII
20.	Дреговичі (збірна серія)	XI–XIII
21.	Гродненська обл.	X–XIII
22.	Брестська обл.	X–XIII
Давньоруська група літописної Древлянської землі		
23.	Возвягель	XI–XIII
Давньоруські групи Новгородської землі		
24.	Стара Ладога (Земляне городище)	XI–XII
25.	Південно-Східне Приладожжя	XI–XIII
26.	Словени Новгородські (збірна серія)	XII–XIV

Давньоруські групи Смоленської землі		
27.	Стара Рязань-I	XI–XII
29.	Стара Рязань-II	XII–XIII
30.	Смоленськ	XII–XIII
31.	Ярославль (Дитинець, рублений город)	XIII
32.	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X–XII
33.	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X–XII
34.	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X–XII
35.	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X–XII
36.	Кривичі-5 (Володимиро-рязансько-ніжегородська група, кургани)	X–XII
Давньоруські групи Московської землі		
37.	В'ятичі (збірна серія)	XII–XIII
Давньоруські групи Прутсько-Дністровського міжріччя		
38.	Василів, середня течія Дністра	XII
39.	Бранешти	X–XI
40.	Галич (Кринос)	X–XIII

Таблиця 12

Краніологічні типи в жіночих серії Любеч

Ознаки	Тип 1 N= 11	Тип 2 N= 5
1. Поздовжній діаметр	178,6	177,0
8. Поперечний діаметр	133,2	135,4
1:8 Черепний індекс	74,6	76,6
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	131,1	126,0
9. Найменша ширина лоба	92,2	98,8
45. Виличний діаметр	125,4	123,2
43. Верхня ширина обличчя	99,9	103,0
48. Верхня висота обличчя	65,1	63,5
55. Висота носа	48,6	46,8
54. Ширина носа	24,0	24,8
51. Ширина орбіти	39,6	40,1
52. Висота орбіти	31,2	33,9
77. Назо-малярний кут	139,3	140,7
$\angle Zm'$. Зигмаксиллярний кут	129,0	131,0
SS:SC. Симотичний індекс	42,7	41,7
DS:DC Дакріальний індекс	48,5	51,7
75 (1). Кут виступання носа	25,6	23,3
52:51 Орбітний індекс	78,1	85,0
54:55 Носовий	48,2	51,7
48:45 Верхній лицевий	52,0	51,2
47:45 Загальний лицевий	91,0	83,8

Таблиця 13

Елементи перших трьох канонічних векторів для 42 чоловічих та 36 жіночих груп

Ознаки	♂			♀		
	КВ I	КВ II	КВ III	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	0,252	-0,591	0,018	-0,335	-0,363	0,044
8. Поперечний діаметр	0,148	0,365	0,648	0,772	-0,054	0,275
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,249	-0,453	-0,294	-0,196	-0,627	0,099
9. Найменша ширина лоба	0,482	-0,400	0,364	-0,303	-0,100	-0,204
45. Виличний діаметр	0,582	0,222	0,290	0,624	0,206	-0,250
48. Верхня висота обличчя	0,501	-0,183	0,270	0,581	-0,383	-0,133
55. Висота носа	0,511	-0,144	0,059	0,415	0,156	0,070
54. Ширина носа	-0,008	0,267	-0,504	0,290	0,809	0,124

51. Ширина орбіти	-0,009	0,439	0,002	0,536	0,047	-0,216
52. Висота орбіти	-0,035	0,365	0,150	0,157	0,361	0,132
77. Назо-малярний кут	-0,217	-0,459	0,480	-0,232	0,588	-0,409
$\angle Zm'$. Зигмаксиллярний кут	-0,384	0,169	-0,072	-0,033	0,599	-0,637
SS:SC. Симотичний індекс	0,002	0,147	0,554	0,293	-0,041	0,586
75 (1). Кут виступання носа	0,891	0,307	0,139	0,218	-0,016	0,916
Власні числа	14,013	9,755	8,129	13,700	11,288	9,965
Внесок у загальну дисперсію (%)	45,162	31,638	23,200	40,270	33,671	26,058

КВ I, II, III – канонічні вектори.

Таблиця 14

Індекси пропорцій відділів лицевого скелета у слов'ян і германців за даними М. Великанової ** і порівняльні дані Любеча

Ознака	Германці		Слов'яни			Любеч		
	min-max	M	західні	південні	східні	Любеч 1973	Любеч 2014	Любеч Збірна серія
17·100/(1+8):2 15 серій	79,9–83,3	81,3	83,2 (N=11) min-max: 81,7–85,0	82,1 (N=5) min-max: 81,2–83,7	84,0 (N=17) min-max: 82,4–85,5	84,1	83,6	84,0
Носовий 54:55 15 серій	45,0–48,0	47,1	49,0 (N=11) min-max: 46,9–50,9	48,1 (N=5) min-max: 46,3–49,4	51,0 (N=17) min-max: 49,0–52,8	49,7	47,2	47,7
Орбітний 52:51 14 серій	77,1–82,8	80,2	78,6 (N=10) min-max: 75,3–80,4	78,7 (N=5) min-max: 77,6–79,3	76,5 (N=17) min-max: 72,7–78,9	78,0	76,0	75,9
Лицевий 48:45 15 серій	51,7–55,4	53,4	52,5 (N=11) min-max: 50,4–55,1	53,0 (N=4) min-max: 52,5–53,3	51,7 (N=17) min-max: 50,4–53,2	52,0	54,6	54,6

** за даними М. Великанової [10, табл. 65, 67, с. 101–103]. N– кількість груп.

Таблиця 15

Частоти краніоскопічних ознак в краніологічних серіях XI–XII ст., з міста Любеч (чоловіки і жінки), %

№ з/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ-ПІ	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Любеч (розкопки 1958–1960 рр.)	XI–XII	11,1 (53)	70,0 (40)	10,6 (47)	49,2 (100)	80,8 (47)	34,3 (67)
2.	Любеч (розкопки 2010–2012 рр.)	XI–XII	0 (35)	40,7 (27)	4,0 (27)	39,1 (51)	74,2 (31)	29,2 (41)
3.	Любеч (збірна серія)	XI–XII	8,7 (88)	58,2 (67)	8,1 (74)	46,5 (151)	78,2 (78)	32,4 (108)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ ПІ – під орбітний візерунок типу ПІ, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. У лапках вказано загальну кількість спостережень.

Таблиця 16

Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіюючими ознаками після залучення 35-и серій з території Південної Русі

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-ПІ	ІППШ	НО
ПІ	–					
КВШ	0,049	–				
ЗВШ	-0,099	0,127	–			
ПОВ-ПІ	-0,191	-0,093	-0,042	–		
ІППШ	-0,068	0,052	-0,193	0,140	–	
НО	0,176	0,158	0,137	-0,120	0,195	–

Таблиця 17

Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 35 групи (чоловіки та жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	0,525	0,054	-0,620
КВШ	0,520	0,126	0,390
ЗВШ	0,329	-0,456	0,662
ПОВ-ПІ	-0,585	0,281	0,349
ІППШ	-0,063	0,871	0,129
НО	0,652	0,423	0,180
Власне число	1,426	1,243	1,145
Частка загальної мінливості, %	23,761	20,724	19,084

Список використаних джерел

1. Абиндер Н. А. Трансверзальная уплощенность лицевого скелета / Н. А. Абиндер // Антропологический сборник 1. (ТИЭ. Новая серия. Т. L). – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 153–178.
2. Алексеев В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
3. Алексеев В. П. Избранное / В. П. Алексеев. – М.: Наука, 2008. – Т. 4. – 343 с.
4. Алексеев В. П. Остеометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев. – М.: Наука, 1966. – 132 с.
5. Алексеева Т. И. Антропологичний склад населення давньоруських міст / Т. І. Алексеева // Матеріали з антропології України. – К., 1969. – Випуск 4. – С. 73–86.
6. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян / Т. И. Алексеева. – М.: Издательство МГУ, 1973. – 330 с.
7. Алексеева Т. И. Краниологические и остеологические коллекции Института и Музея антропологии / Т. И. Алексеева, С. Г. Ефимова, Р. Б. Эренбург. – М.: МГУ, 1986. – 223 с. [1].
8. Бунак В. В. Антропология Западной Европы в современной зарубежной литературе / В. В. Бунак // Расы и народы. – М., 1971. – С. 77–103.
9. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук / М. С. Великанова. – М.: 1970. – 25 с.
10. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М. С. Великанова. – М.: Наука, 1975. – 284 с.
11. Веремейчик Е. М. Могильник XII–XIII вв. На Замковой горе в Любече (по материалам раскопок 2010–2012 гг.) / Е. М. Веремейчик, Ю. В. Долженко // Алексеевские чтения: 5-я международная конференция: Тезисы докл. – 2013. – С. 18.
12. Вітрик І. С. Городища нижньої течії Сули / І. С. Вітрик // Археологія. – № 1. – К., 2003. – С. 90–97.
13. Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна / Н. Н. Гончарова // Вестник антропологии. Научный альманах. – М.: 2011. – Вып. 19. – С. 202–216.
14. Гравере Р. У. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов / Р. У. Гравере // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М.: Наука, 2002. – С. 205–218.
15. Денисова Р. Я. Антропология древних балтов / Р. Я. Денисова. – Рига: Зинатне, 1975. – 400 с.
16. Дерябин В. Е. Антропология: курс лекций / В. Е. Дерябин. – М.: 2009. – 336 с.
17. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. – М.: МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с.
18. Долженко Ю. В. Антропологичні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай / Ю. В. Долженко // Археологія. – № 2. – К., 2013. – С. 43–55.
19. Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на черепах, похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. / Ю. В. Долженко // Лаврський Альманах. – К.: Фенікс, 2010. – № 25. – С. 11–17.
20. Долженко Ю. В. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. / Ю. В. Долженко // Болховітінівський щорічник. – К.: Фенікс, 2011. – С. 118–134.
21. Дяченко В. Д. Антропологичний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.) / В. Д. Дяченко // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 151–166.
22. Дяченко В. Д. Антропологический состав средневековых восточных славян / В. Д. Дяченко // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас – М.: Наука, 1986. – С. 234–243.
23. Дяченко В. Д. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) / В. Д. Дяченко, П. М. Покас, О. В. Сухобоков // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – К., 1984. – С. 4–26.
24. Заллер К. Коррелятивная изменчивость размерных признаков черепа, ее значение для истории расовых «типов» и для расогенеза / К. Заллер // Современная антропология. – М.: 1964. – С. 244–261.
25. Зіневич Г. П. До антропології Шестовицького могильника / Г. П. Зіневич // Матеріали з антропології України. – К.: 1962. – Вип. 2. – С. 37–47.
26. Ипатьевская летопись, 6624 – ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2.
27. Козак О. Д. Антропологичний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) / О. Д. Козак // Археологія. – К.: 2000. – № 1. – С. 67–80.
28. Козак О. Д. Мешканці «Града Володимира» за даними антропології / О. Д. Козак, І. Д. Потехіна // Археологія. – К., 2003. – № 1. – С. 113–129.
29. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека / А. Г. Козинцев. – Л.: Наука, 1988. – 165 с.
30. Козинцев А. Г. Использование дискретно-варьирующих краниологических признакою при индивидуальной диагностике / А. Г. Козинцев // Вопросы антропологии. – 1973. – Випуск 44. – С. 136–141.
31. Козинцев А. Г. Краниоскопия и расовая классификация / А. Г. Козинцев // Советская этнография. – 1987. – Вып. 2. – С. 12–31.
32. Коробушкин Т. Н. Сельское население Среднего Побужья IX–XIII вв. (по материалам курганных могильников) / Т. Н. Коробушкин, И. И. Саливан // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 138–149.
33. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змеевые) валы в бассейне р. Сулы. Тр. XI АС, т. 1 / В. Г. Ляскоронський. – М., 1901. – С. 21–25.
34. Мовсесян А. А. Программа и методика исследования аномалий черепа / А. А. Мовсесян, Н. Н. Мамонова, Ю. Г. Рычков // Вопросы

антропології. – 1975. – Выпуск 51. – С. 127–150. 35. Мовсеян А. А. Фенетический анализ в палеоантропологии / А. А. Мовсеян. – М.: Университетская книга, 2005. – 272 с. 36. Никитюк Б. А. Экспериментально-морфологическое направление в краниологии Вопросы Антропологии / Б. А. Никитюк. – М., 1960. – Вып. 1. 37. Орлов Р. С. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей / Р. С. Орлов, А. П. Моця, П. М. Покас // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 30–62. 38. Пашкова В. И. Очерки судебно-медицинской остеологии / В. И. Пашкова. – М., 1963. – 156 с. 39. Покас П. М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг. – К.: Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81 // О. В. Сухобоков «Историко-культурное развитие южно-русских земель в IX–XIV вв.» Подтема «Древнерусский Путивль и его округа». – С. 181–212. 40. Покас П. М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел / П. М. Покас // Археологія. – 1987. – Вып. 58. – С. 94–98. 41. Покас П. М. Зелений Гай / П. М. Покас, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак // Ін-т археології НАНУ, Ін-т культури. Заповідник Полтава. – Полтава: «Техсервіс», 2007. – 87 с. 42. Постикова Н. М. Антропологическая характеристика средневекового населения Болгарии (IV–XV и XIX–XX вв.) (предварительное сообщение) / Н. М. Постикова // Советская этнография. – 1966. – № 6. – С. 90–97. 43. Потехіна І. Д. Звіт про антропологічні матеріали з розкопок по вул. Володимирській, 8 / І. Д. Потехіна. – К.: 2000. 44. Приймак В. В. Давньоруське місто Вир / В. В. Приймак. – Білопілля: 1997. – 60 с. 45. Приймак В. В. Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали / В. В. Приймак. – Полтава-Суми: 1997. – 38 с. 46. Рогинский Я. Я. Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека / Я. Я. Рогинский // Ученые записки Московского университета. – М., 1954. – С. 57–92. 47. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення давнього Галича / Т. О. Рудич // Галич та Галицька земля. – К., 1998. – С. 119–124. 48. Рудич Т. А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) / Т. А. Рудич // Вестник антропологии. – М., 2007. – Ч. 2. – № 15. – С. 400–406. 49. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології / Т. О. Рудич. – К., 2014. – 295 с. 50. Саливон І. І. Краниологічна характеристика середньовічного населення м. Новоградка / І. І. Саливон // Матеріали з антропології України. – К., 1971. – Вып. 5. – С. 92–110. 51. Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии / С. Л. Санкина. – СПб.: 2000. – 105 с. 52. Санкина С. Л. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi / С. Л. Санкина, А. Г. Козинцев // Антропология сегодня. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 90–107. 53. Сегада С. П. Антропологический состав древнерусского городского населения Левобережного Поднепровья / С. П. Сегада, П. М. Покас // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18–25 сентября, 1985 г. – К., 1988. – Т. 2. – С. 150. 54. Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека / Т. В. Томашевич // Вопросы антропологии. – 1988. – Вып. 80. – С. 119–128. 55. Топонімічний словник України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.toponymic-dictionary.in.ua/index.php?option=com_content&view=section&id=8&layout=blog&Itemid=9. 56. Чеснис Г. А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (преимущественно на территории Литвы) / Г. А. Чеснис // Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы. – Рига: Зинатне, 1990. – С. 47–58. 57. Хартанович В. И. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато / В. И. Хартанович, Ю. К. Чистов // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. – Л.: Наука, 1984. – С. 74–105. 58. Brothwell D. R. Digging up bones / D. R. Brothwell. – London: 1972. – 194 p. 59. Bushkowitsch W. Crania Ucrainica, r. 1 / W. Bushkowitsch // Український медичний архів. – X., 1927. – № 2–3. 60. Bushkowitsch W. J. Crania ucrainica / W. Bushkowitsch // Український медичний архів. – Одеса, 1928. – Ч. II. 61. Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential craniological technique / L. H. D. Buxton, G. D. Morant. – J. Roy. Anthropol. Inst.: 1933. – V. 63. – P. 19–47. 62. Dodo Y. Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America / Y. Dodo, H. Ishida // JASN. – 1987. – Vol. 95. – N 2. – P. 19–35. 63. Dolzhenko Y. V. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial / Y. V. Dolzhenko // Modern Science. – Moderni věda. – Praha. – České Republika, Nemoros. – 2014. – N 4. – P. 119–132. 64. Dwight T. The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex An Anthropological Study / T. Dwight // American Journal of Anatomy – 1905. – V. 4. – P. 19–32. 65. Esosedi. Жовнин (затоплений) [Електронний ресурс] – Режим доступу. – http://www.esosedi.ru/onmap/m_zhovnin_zatopleniy/4551302/index.html. 66. Hearpost L. On anthropology of the population in south-east Estonia in XIII–XVII cc. (on the basis of paleoanthropological material of Makita cemetery) / L. Hearpost // Горизонты

антропологии. Труды международной научной конференции памяти академика В. П. Алексеева. – М., 2003. – С. 198–202. 67. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach *Ethnische Epigenetik*: vol. 43/3 / A. Kozintsev. – Jena, New York: 1992. – P. 213–244. 68. Martin R. *Lehrbuch der Anthropologie*. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage – Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. – 1062 s. 69. Ortner D. J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains / D. J. Ortner. – San Diego, California: 2003. – 645 p. 70. Phenice T.W. A newly developed method of sexing the Os Pubis / T.W. Phenice // *Am. J. Phys. Anth.* 30(2). – 1969. – P. 297–302. 71. Rightmire G. P. On the computation of Mahalanobis generalized distance (DC2) / G. P. Rightmire // *American Journal of Physical Anthropology*. – 1969. Vol. 30. – N 1. – P. 157–160. 72. Rosing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000–1500 A. D.) / F. Rosing, I. Schwidetzky // *Homo*. – Zurich, 1981. – Bd. 32., H. 4. – S. 211–251. 73. Rösing F. W., Schwidetzky I. Vergleichend – statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Frühen Mittelalters (500–1000 n.d. z.) / F. W. Rösing, I. Schwidetzky // *Homo*. – Zurich, 1977. – Bd. 28. – S. 65–115. 74. Ubelaker D. H. *Human Skeletal Remains. Excavation, analysis, interpretation* / D. H. Ubelaker. – Washington: Taraxacum, 1989. 75. Vallois H. V. La durée de la vie chez l'homme fossile / H. V. Vallois // *L'Anthropologie*. – 1937. – N 47. – P. 499–532. 76. White T. D., Folkens P. A. *Human Osteology* / T. D. White, P. A. Folkens. – Academic Press, 1999.

Юрий Долженко

К КРАНИОЛОГИИ ДРЕВНЕРУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЛЮБЕЧА

В статье рассматриваются этнические признаки на черепках из древнерусского города Любеча, поднятых в разные годы. Использовались две краниологические методики: краниометрия и краниоскопия. Определено, что по классификации краниологических типов восточнославянских племен Т. Алексеевой, мужскую сборную серию можно отнести к долихокранной среднелицевого типа, где находятся такие племена как северяне, радимичи, дреговичи, смоленские и тверские кривичи. По типологии В. Дьяченко мужская выборка приближается к неопонтийскому варианту понтийского типа. В свою очередь, по классификации антропологических типов Т. Рудич объединенная женская группа хоть и имеет умеренно мезокранную черепную коробку, но попадает в круг племен северян, радимичей, вятичей, дреговичей, полян черниговских, характеризующихся долихокранной черепной коробкой, средней шириной лица и хорошим выпячиванием мезоринного за указателем носа.

Ключевые слова: краниология, краниоскопия, археология, Любеч, антропология.

Yurii Dolzhenko

CONCERNING CRANIOLOGY OF ANCIENT RUSS POPULATION OF LYUBECH

In the article, the ethnic features of found in different times skulls from Ancient Russ town of Lyubech have been examined. The two craniological methodic of craniometry and craniocopy have been used. According to the classification of craniological types of east-Slavonic tribes by T. Alekseeva joined male sample has been denoted to be dolichocranic of middle-faced type where Northerners, Radzimichy, Dregovichi, Smolensk and Tver Krivichi belong. According to the typology of V. Diyachenko male sample is similar to neo Pontic variant of Pontic type. In turn, according to the classification of anthropological types after T. Rudych joint female sample has moderate cranium, though, it belongs to the circle of northerners, radymychy, Vyatychi, Dregovychi, Polyany of Chernigov that are characterized with dolichocranic cranium, middle breadth of a face and good protrusion of a nose which is mezoriny according to the index.

Key words: craniology, craniocopy, archeology, Lyubech, anthropology.

УДК 655.11

Олеся Колесник

ОСНОВНІ ОСЕРЕДКИ ДРУКАРСЬКОЇ СПРАВИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті досліджено зародження і розвиток друкарських установ у Херсонській губернії в першій половині ХІХ ст. Висвітлено умови, які сприяли функціонуванню друкарських установ; визначено основні осередки локалізації друкарень; досліджено роль друкарських установ в поліграфічній промисловості; проаналізовано діяльність перших друкарських установ Херсонської губернії в дореволюційний період, їх видання та особливості функціонування друкарень в модерний період.

Ключові слова: Херсонська губернія, друкарня, друкарська справа, друкарські установи, видання.

Розвиток інформаційних технологій і поліграфічного мистецтва сучасності викликає все більший інтерес науковців і суспільства в цілому до історії друкарської справи. Зародження друкарської справи у Херсонській губернії, функціонування друкарських установ, створення перших постійно діючих друкарень йшло в період зміни домодерного суспільства на модерне. Цей процес проходив певними магістральними напрямками, одним із яких було виникнення нової якості знання та освіти. Найпотужнішим засобом передачі якого було друковане слово, через що друкарські установи стають надзвичайно затребуваними у суспільстві.

За останній час з'явилося чимало публікацій, присвячених друкарській справі у Херсонській губернії у ХІХ – початку ХХ ст., зокрема проблемам зародження і розвитку окремих друкарських установ (Одеси, Миколаєва, Херсону, Єлисаветграду), вивченню діяльності деяких визначних друкарів (П. Францова, Є. Фесенко та інших), аналізу архівних документів, які проливають світло на друкарство у Херсонській губернії. Серед них слід виділити наукові праці В. Чарнецького [1], В. Босько [2], Г. Зленко [3], М. Бельського [4], С. Яреми [5, с. 106–113], О. Губаря [6, с. 3] та інших.

У цьому дослідженні за мету поставлено аналіз зародження та розвитку друкарських установ у Херсонській губернії в першій половині ХІХ ст.

У рамках мети окреслено наступні завдання дослідження: розкрити умови, які сприяли функціонуванню друкарських установ; визначити основні осередки локалізації друкарських установ; проаналізувати діяльність друкарень у Херсонській губернії у першій половині ХІХ ст.; дослідити роль друкарських установ в поліграфічній промисловості.

З початку ХІХ ст. друкарська справа в межах Російської імперії набувала все більшого розвитку і стала сферою суспільної діяльності, яка, з одного боку, включала поліграфічні підприємства, в яких виготовляли друковану продукцію різних видів, з іншого – виступала матеріально-технічною складовою поліграфічної промисловості імперії. Саме через друкарські установи йшло налагодження культурно-освітньої сфери новозаселеного південного регіону сучасної України. Інтенсивне заселення краю вимагало від уряду швидкого налагодження комунікації, освіти та й загалом культурного життя. Цьому сприяло друковане слово, в результаті чого на друкарські установи покладено низку цивілізаційних завдань, які з кінця ХVІІІ ст. неможливо було розв'язати без поліграфії – потреба в зошитах, бланках, підручниках прискорила розвиток друкарської справи. А зміни у друкарській техніці призвели до швидкого поширення і тиражування поліграфічної продукції.

Першим значним нововведенням у друкарській техніці була літографія – камнедрукування. Винайдена у 1796 р. А. Зенефельдером, вона з початку ХІХ ст. стає одним із основних видів книжкової графіки. Принцип її ґрунтувався на тому, що плити дрібнозернистого вапняку після нескладної обробки здатні відштовхувати жирну фарбу. Використавши це явище, А. Зенефельдер запропонував друк з плоскої (нерельєфної) форми, у якій нічого не треба ні виплавити, ні вирізьблювати. Літографія виявилася більш дешевим і простим способом ілюстраційного друку, ніж гравюра, давала можливість одержувати більше відбитків. До того ж мала кращі зображувальні можливості: літографський камінь передавав і рисунок спеціальним олівцем, який давав густий штрих, і тонкі світлотіньові відтінки, і рисунок літографською тушшю (пензлем, пером) і кольорові відтінки [7].

Наступним нововведенням була поява на початку ХІХ ст. «швидкодрукувальної» машини, завдяки цьому розширилися можливості поліграфії. Друкарський верстат давав за день понад 1200 відбитків. Створення нового винаходу пов'язане з вимогами газетного виробництва, коли треба друкувати значні накладки в короткий час. Принцип друкування в машині не змінювався, але більшість функцій виконувала, що значно поліпшило процес друку. Наприклад, потреба посувати

форму під прес (це робив тепер талер, рухаючись на рейках). Нова технічна база сприяла процесу спеціалізації поліграфічних підприємств. В залежності від виду друкованої продукції, друкарські установи поділялися на книжкові, книжково-журнальні, газетно-журнальні та ін. Тематика видань визначала профіль установи – універсальна чи спеціалізована.

У Російській імперії початку XIX ст. друкарські установи концентрувалися в столицях і небагатьох культурних і торгово-промислових центрах – Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Одесі, у яких книги друкувалися великими накладами, завдяки чому вони були дешевше місцевих видань. Швидкий розвиток книгодрукування призвів до того, що в 1810 р. за обсягом друкованої продукції Росія посідала перше місце в світі, обійшовши Німеччину.

У Херсонській губернії в першій половині XIX ст. функціонувала низка друкарських установ, які зосереджувалися у розвинених провінційних містах – Єлисаветграді, Миколаєві, Херсоні, Одесі. Ці друкарні були переважно державними (за винятком деяких приватних), поки з середини XIX ст. в усіх містах губернії почали засновувати приватні друкарні.

Перша «Новоросійська», і разом з тим, перша провінційна друкарня заснована в Єлисаветграді – друкарня губернської канцелярії, яку відкрили в 1764 р. [8]. Зазвичай, державні друкарні засновувалися у провінції, щоб полегшити канцелярське листування, але ця призначалася для друку духовних та світських книг. 1775 р. про друкарню офіційно повідомлялося, що нею подано до друку «Азбуку» і «Комедію», що вона виготовляла паспорти та канцелярські папери. Про «Азбуку» немає відомостей, а «Комедія» вийшла 1765 р. – «Кофейный дом. Комедия печатана в Новороссийской губернии в крепости святой Елисаветы» [9, с. 83–88].

На початку XIX ст. при Херсонському губернському управлінні заснована перша друкарня в місті. Точну дату встановити досить важко. У документі воєнного губернатора А. Розенберга від 17 травня 1809 р. читаємо «в Херсонской и Таврической губ. типографий никаких не имеется, кроме одной в г. Николаеве, но она в ведении Черноморского адмиралтейства и сведения о ней без разрешения морских сил получить нельзя было» [10, с. 83–88]. На основі аналізу цього документу можна стверджувати, що перша друкарня у Херсоні з'явилася не раніше 1809 р. Основна мета якої була в задоволенні канцелярських потреб губернського управління і виконанні замовлень адміністративних установ. Пізніше, в друкарні почали друкувати газету «Губернские ведомости» та інші офіційні видання губернської влади.

У цей період успішно функціонувала друкарня у Миколаєві, заснована у 1797 р. при Чорноморському адміралтейському правлінні. Доглядачем її в цей час був московський друкар С. Селівановський, який після заборони приватних друкарень залишився без роботи. Головним завданням друкарні впродовж багатьох років залишалося задоволення морських потреб – друк морських карт, довідників, статутів, перекладів морських творів. У 1797 р. в миколаївській друкарні виходить перша книга «Букварь французский (новый)». У 1798 р. друком виходить поема «Таврида, или Мой летний день в Таврическом Херсонесе» С. Боброва. Книга вийшла з іменною посвятою: «Черноморского флота начальнику Адмиралу Николаю Семеновичу Мордвинову» [11, с. 2].

За час свого існування друкарню декілька разів реорганізовано. Це спричинено багатьма умовами, зокрема – зміною органу підпорядкування, матеріально-технічним забезпеченням тощо. Так, зі створенням гідрографічного депо Чорноморська друкарня морського відомства переходить до його відомства [12, с. 173].

Матеріально-технічне забезпечення Чорноморської друкарні постійно вдосконалювалося. У 1832 р. при ній відкрито літографію, у якій налічувалося 4 літографських верстати, 1 прес і 25 літографських каменів різної величини. Загалом в друкарні працювало 3 друкарі і 4 спеціалісти з літографського мистецтва [12, с. 174].

Із переходом друкарні під юрисдикцію штабу, що керував морською частиною в Миколаєві, відбулися й суттєві зміни в її роботі. Зокрема, штат працівників збільшився до 13 осіб, з'явилося 5 ручних станків. Також відкрито словолитню – майстерню із виготовлення шрифтів та інших типографських матеріалів. У підпорядкуванні штабу морської частини Чорноморська друкарня перебувала недовго. Згодом вона передана управлінню штабу головного командира миколаївського порту, який у свою чергу віддав її в оренду помічникові голови гідрографічної частини миколаївського порту, капітан-лейтенантові Є. Павловському. Саме він з 4 січня 1865 р. розпочав видання першої миколаївської газети «Николаевский вестник».

Заслугує на більш детальнішу увагу огляд стану друкарської справи в Одесі, оскільки їй належить першість в порівнянні з іншими містами Херсонської губернії. На початку XIX ст. в портовому місті швидко розвивається культурне життя і виникають місцеві друкарні. У першій половині XIX ст. (до 1860 р.) у місті було 7 друкарень: казенна, так звана «Городская», «Греческая», що належала товариству для друкування учбових посібників та книг грецькою та латинською

мовами для потреб одеського грецького училища. Крім того, було 5 приватних друкарень: Брауна, Неймана і К. Нітче, П. Францова та Калловича і Садовського [13, с. 251–263].

На жаль, до нас не дійшла одеська друкарська продукція 1815 – першої половини 1820-х рр. [14, с. 152]. Відомо, що перша друкарня в місті випускала окремі листки. Зберігся список творів професора італійської мови Рішельєвського ліцею А. Піллера, в якому згадано наступні твори: «Ода на похвалу певице А. Каталани» (1822 р.), «Каттулийская ода на прибытие в лицей попечителя Харьковского университета д. ст. сов. Корнеева» (1823 р.); «Силлавические каттулийские стихи, читанные в торжественный день раздачи наград» (1824 р.), «Сонет на приезд в Одессу гр. Воронцова» (1824 р.), «Элегия на смерть Ришелье» (1826 р.) [14, с. 32].

Що ж стосується друкарської продукції грецької друкарні, то відомо що вона видавала в основному учбові посібники для учнів грецьких шкіл міста. Продукція друкарні задовольняла потреби в учбовому матеріалі не тільки місцеві грецькі школи, а й школи грецьких громад у Росії і навіть Греції. Також видавали художні, театральні, історичні книги грецькою мовою, твори російських та іноземних авторів. Зокрема, наступні твори: «Сборник разных греческих писателей и поэтов для греческих школ», «Логика грамматики греческого языка», «Надгробная речь правителю Греции Иоанну Каподистрии», «Разговорная грамматика греческого языка», «Лекции по мифам Эзопа», «Мертвые диалоги» Лукіана та інші [15, с. 16].

Надзвичайно вагомий внесок у розвиток друкарської справи в Одесі зробив П. Францов. У 1827 р. для міської друкарні виписано із Петербургу нові російські шрифти і запрошено досвідченого друкаря П. Францова [16, с. 3]. Наприкінці ХІХ ст. ця друкарня продовжувала залишатися однією із найбільших в місті. У ній працювало до 100 робітників, видавалися деякі газети, літературні твори, звіти, каталоги тощо. Тут в словолитні виготовлялося 75–100 пудів шрифтів щороку тільки для власної друкарні [17].

Книжкова продукція Одеси за поліграфічним оформленням не поступалася перед столичними виданнями і була широковідома в Україні та за її межами. Розквіт видавничої діяльності тут був тісно пов'язаний з діяльністю професорів Рішельєвського ліцею, особливо після 1837 р., коли, згідно з новим статутом, лицей прирівнювався до вищого учбового навчального закладу. В Одесі видано наукові праці професорів ліцею – Г. та Ф. Брунів, П. Беккера, К. Зеленецького, М. Мурзакевича, В. Левтеропуло, В. Линовського, Й. Міхневича, В. Петровича та інші [18].

Отже, до середини ХІХ ст. у Херсонській губернії спостерігається активний розвиток друкарської справи. Передусім усе це спричинено тим, що в містах функціонували друкарні, які виготовляли продукцію для задоволення різноманітних потреб. Попит на поліграфічну продукцію призвів до формування налагодженої системи функціонування друкарських установ, які із середини ХІХ ст. вступили в більш активну фазу свого функціонування.

Варто зазначити, що модерний період у діяльності друкарських установ став особливим, завдяки технічному переозброєнню книгодруку, а відтак – збільшенню накладів та здешевленню друкованої продукції, книга стає масовою, доступною; вона активно входить у щоденний вжиток, стаючи не лише основним засобом збереження та передачі інформації, а й серйозним культурним і соціальним явищем.

Список використаних джерел

1. Чарнецкий В. А. Древних стен негласное звучанье. Сб. ст. / [Сост. О. И. Губарь] / В. А. Чарнецкий. – Одесса: Друк, 2001. – 162 с.
2. Босько В. Книги і люди: від Григорія Саражиновича до Олександра Ільїна [Електронний ресурс] / В. Босько. – Режим доступу: http://www.n-slovo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=622:rybub&catid=9:newspaper;
3. Босько В. «На початку було слово...» Єлисаветград в історії вітчизняної книги і книгодрукування [Електронний ресурс] / В. Босько. – Режим доступу: <http://www.regionalmuseum.kr.ua/preg05-06.html>.
4. Зленко Г. Д. Патриарх одесских типографов / Г. Д. Зленко // Вечерняя Одесса. – 1986. – № 190. – С. 4.
5. Бельский М. Р. Еврейские типографии старой Одессы / М. Р. Бельский. – Одесса: Студия «Негоциант», 2005. – 88 с;
6. Бельский М. Р. Книгоиздательство М. С. Козмана в Одессе / М. Р. Бельский. – Одесса: Студия «Негоциант», 2003. – 104 с.
7. Ярема С. М. Развитие друкарства на Украине (до начала XX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://druk.kpi.ua/files/publications/94017-4-06.pdf>.
8. Губарь О. И. Сколько нужно типографий? / О. И. Губарь // Вечерняя Одесса. – 1991. – № 159.
9. Бельский М. Р. Конец типографии / М. Р. Бельский // Знамя коммунизма. – 1998. – № 197.
10. Босько В. «На початку було слово...» Єлисаветград в історії вітчизняної книги і книгодрукування [Електронний ресурс] / В. Босько. – Режим доступу: <http://www.regionalmuseum.kr.ua/preg05-06.html>.
11. В. Д. Печатное дело в Малороссии в начале XIX в. / Д. В. // Киевская старина. – 1900. – Т. LXX.
12. В. Д. Печатное дело в Малороссии в начале XIX в. // Киевская старина. – 1900. – Т. LXX.
13. Тамбовцева А. Друкарня «при

гирлі Інгулу». Про першу друкарню в Миколаєві наприкінці XVIII ст. / А. Тамбовцева // Ленінське плем'я. – 10 лютого 1973. 12. Ковалева О. Ф. Очерки истории культуры Южного Прибужья / О. Ф. Ковалева. – Николаев: Тетра, 2002. – 220 с. 13. Самойлов Ф. О. З історії культурного життя Одеси кінця XIX – початку XX ст.: бібліотеки, книговидання, преса / Ф. О. Самойлов // Історико-літературний журнал. – 2007. – № 13. 14. Боровой С. Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. / С.Я. Боровой // Книга. Исследования и материалы: Сб. 14. – М., 1967. 15. Авгитидис К. Г. Издательская деятельность греков Одессы (1829–1917) / К. Г. Авгитидис. – Одесса, 2003. – 128 с. 16. Зленко Г. Патриарх одесских типографов / Г. Зленко // Вечерняя Одесса. – 1986. – № 190. 17. Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений / С. Плаксин. – О.: Тип. Я. М. Сагала, 1901. 18. Книги гражданського друку, видані на Україні. XVIII – перша половина XIX ст. Каталог / [Склав С. О. Петров]. – Харків: Ред.-вид. відділ Книжкової палати УРСР. – 1971. – 300 с.

Олеся Колесник

ОСНОВНЫЕ ЦЕНТРЫ ПЕЧАТНОГО ДЕЛА В ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье исследовано зарождение и развитие печатных учреждений в Херсонской губернии в первой половине XIX в. Освещены условия, которые содействовали функционированию печатных учреждений; определены основные центры локализации типографий; исследована роль печатных учреждений в полиграфической промышленности; проанализирована деятельность первых печатных учреждений Херсонской губернии в дореволюционный период, их издания, изучены особенности функционирования типографий в современный период.

Ключевые слова: Херсонская губерния, типография, печатное дело, печатные учреждения, издания.

Olesya Kolesnik

THE MAIN CENTERS OF PRINTING BUSINESS IN KHERSON PROVINCE IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

In the article it was investigated the genesis and development of printing institutions in Kherson province in the first half of the XIX century. Conditions that supported a functioning of printing institutions were highlighted. The main centers of printing houses localization, were defined. Was studied the role of printing institutions in printing industry, were analyzed the activities of the first printing institutions in the Kherson province in the pre-revolutionary period, their publishing, were studied features of functionality of printing houses in a modern period.

Key words: Kherson province, printing house, printing business, printing institutions, edition.

УДК 94(477.83/86) «1870»

Ігор Райківський

ВЗАЄМИНИ П. КУЛІША З ГАЛИЧАНАМИ В 1870-Х РР.

У статті розкрито взаємини П. Куліша з галицькими діячами у 1870-х рр.: від його остаточного розриву з редакцією львівського журналу «Правда» та виїзду в підросійську Україну – до перелому 70–80-х рр. XIX ст., коли він, вирішивши особисто зайнятися видавничою діяльністю в Галичині, знову приїхав до Львова (1880 р.). Звернено увагу на причини конфлікту П. Куліша з галицькими народолюбцями, його ідейну еволюцію в бік монархізму, критику козащини й гайдамаччини як нібито деструктивних рухів у розвитку української культури й державності. Серед нечисленних галичан, з якими П. Куліш мав взаємини в досліджуваній період, були О. Барвінський та І. Пулюй. Вони регулярно листувалися, український письменник разом з І. Пулюєм перекладав Святе Письмо українською мовою, а готовий матеріал друкував в Австро-Угорщині.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, взаємини, галицькі діячі, національний рух, Галичина.

Ключову роль у національному відродженні України (модерному націотворенні) XIX – початку XX ст. відіграло утвердження новочасної української національної самосвідомості, що стало заслугою передової інтелігенції. Характер відносин між українськими суспільствами (точніше, їх національними елітами) в досліджуваній період, коли етнічні українські («руські», «малоруські») землі перебували під владою двох імперій – Російської та Австрійської (Австро-Угорської), було одним із ключових питань історії України [17, с. 497, 498]. Особливу роль в українському національному самоусвідомленні галичан відіграли три видатні наддніпрянські діячі – П. Куліш, М. Драгоманов і М. Грушевський. І. Франко писав про «представників трьох різних поколінь» в українському русі півавстрійської Галичини, вплив яких «поширився здебільшого між інтелігенцією, а частково й між народом: у 60-х рр. XIX ст. домінував вплив Куліша, у 70-х (із середини 1870-х рр. – І. Р.) і 80-их – Драгоманова, а в 90-их – Грушевського» [32, с. 189]. Мабуть, можна дискутувати про тривалість домінуючого впливу М. Драгоманова на національний рух у Галичині аж до кінця 1880-х рр., однак П. Куліш, безперечно, мав найбільш активні зв'язки з кращими у 60-х рр. XIX ст. [20]. У статті проаналізовано контакти П. Куліша з Галичиною у 1870-х рр., коли вони значно послабшали. Обрана тема привертала увагу деяких дослідників, але й досі викликає науковий інтерес [18; 27].

Побувавши вперше проїздом у Львові в червні 1858 р., П. Куліш поклав «почин» до встановлення «сталих взаємин ... між Галичиною [і] закордонною Україною» [8, с. 40]. З 1867 р. П. Куліш зосередився на підтримці діяльності народолюбів і видання загальноукраїнського журналу «Правда» у Львові. Він підтримував стосунки з редакцією, куди надсилав листи з порадами, різножанрові твори для публікації, матеріальну допомогу. Особливо плідною виявилася співпраця П. Куліша з «Правдою» у 1869 р., зокрема тодішнім редактором А. Вахнянином. Однак через конфлікт між П. Кулішем і галичанами, в силу низки об'єктивних і суб'єктивних причин (відсутність коштів, авторитарні риси його характеру, гострі суперечки між львівськими видавцями «Правди» тощо) відбувся розрив стосунків. Незважаючи на неодноразові обіцянки П. Куліша надати матеріальну підтримку редакції журналу, що перестав виходити із середини 1870 р., він не дотримав слова і в 1871 р. повернувся на підросійську Україну. П. Куліш побував проїздом у Львові в липні 1872 р., де бачився лише з В. Барвінським і М. Диметом. Про це, зокрема, писав В. Навроцький М. Бучинському 26 липня 1872 р.: «Був тут Куліш два чи три дні «incognito», ніхто его (за винятком названих діячів. – І. Р.) не видів... Поїхав дальше» [25, с. 440]. Львівську «Правду» вдалося відновити як місячник «письмо літературно-політичне» в квітні 1872 р. завдяки грошовим надходженням від київських громадівців, але без участі П. Куліша. На перший план у взаєминах з галицькою молоддю після П. Куліша виступив видатний наддніпрянський діяч М. Драгоманов [19, с. 587, 588].

Загалом активізація національного руху в Галичині 1860-х рр. стала можливою в умовах, з одного боку, запровадження конституційного устрою та децентралізаційних перетворень в Австрійській імперії, а з іншого – під ідейним впливом українських громадівців Наддніпрянщини, поширення творчості Т. Шевченка. Після деякої перерви, спричиненої Валуєвським циркуляром 1863 р., наддніпрянські громадівці активізували свою діяльність на початку 70-х рр. XIX ст. Скориставшись послабленням цензури, гуртки-громади зайнялися науковою і видавничою діяльністю – друком серії українських популярних книжок, російськомовної газети «Киевский телеграф», створено в 1873 р. Південно-Західний відділ Всеросійського географічного товариства серед частини громадівців набули поширення соціалістичні ідеї, «громадівського соціалізму» М. Драгоманова [22, с. 92, 99]. Однак контакти між наддніпрянськими й галицькими діячами

залишалися на особистісному рівні, що нерідко породжувало непорозуміння, а то й відкриті конфлікти. За влучним висловом І. Франка, на зламі 60–70-х рр. XIX ст. «між одною і другою стороною нагромаджувався чимраз більший запас взаємного роздрознення, недовір'я; одна група за другою розпльовувалась і розходилась ворогами: насамперед Куліш із Вахнянином і Партицьким, потім Куліш із Подолинським, вкінці Куліш із Барвінським» [31, с.475].

Повернувшись із-за кордону в 1871 р., П. Куліш проживав з дружиною на хуторі Мотронівка на Чернігівщині, де поринув у творчу діяльність. Письменник зазнав гіркого розчарування в результатах своєї співпраці з галичанами в попереднє десятиліття. Мабуть, це дало поштовх до ревізії поглядів П. Куліша на козащину й гайдамащину, оцінкою їх як таких, що руйнували початки української культури та державності. Аристократичні й автократичні риси характеру П. Куліша призвели його до монархізму, що поєднувався зі схваленням імперської реформаторської політики російських царів Петра I і Катерини II, злісним осудом Т. Шевченка як співця Коліївщини («полупьяная муза Шевченка»). Свої думки П. Куліш виклав у тритомній «Истории воссоединения Руси», виданій у Санкт-Петербурзі й Москві (I і II томи – 1874 р., III том – 1877 р.) та художньо-публіцистично-історіософському трактаті «Мальована гайдамащина» [15], опублікованому в «Правді» 1876 р. (ч. 9–12) [18, с.305, 319].

Однак скандальні праці не знайшли підтримки серед української патріотично налаштованої громадськості, що уявляла в П. Кулішеві наступника Т. Шевченка, а побачила його як поборювача, критика козащину. П. Куліш розійшовся не тільки з галицькими народолюбцями, але й з давніми приятелями – наддніпрянськими громадівцями М. Костомаровим, Л. Жемчужниковим, О. Кістяківським, В. Антоновичем та ін. Він опинився в ідеологічній опозиції практично до усіх своїх колишніх товаришів і співпрацівників, більшість із них виявляла свою позицію явно й бурхливо, дехто – більш стримано, обережно [18, с.324, 331]. У львівській «Правді» «Мальовану гайдамащину» опублікував Л. Лукашевич, який тоді щойно обійняв посаду редактора й намагався залучити до співробітництва відомих літераторів різних ідейних орієнтацій, прийняв до друку вже перший, надісланий П. Кулішем матеріал. Після появи в журналі трактату, підписаного справжнім прізвиськом письменника, львівські народолюбці на чолі з К. Сушкевичем негайно скликали засідання громади, на якому різко виступили проти публікації, передали редагування «Правди» В. Барвінському [18, с.323].

Новий редактор опублікував полемічну статтю-відповідь П. Кулішеві [6], у якій наголошувалося, що гайдамащина в оцінці українського письменника не відповідає «історичній правді». Читаючи твір, неминує виникає питання, «чи ж був коли-небудь на світі другий народ, щоб зродив нараз так численне гніздо потворів людскости?»... Не такими були Гайдамаки, як їх змалював «незнаний» автор...» [6, ч. 13–14, с. 512]. У листі до О. Кониського від 10 вересня 1876 р. В. Барвінський пояснював, що «артикул Куліша вікликав крайнє незадоволенє а навіть обуренє», що змусило «прийняти на себе важке діло направити сподіяне лихо» [25, с.538]. Після скандалу з «Правдою» перервалосся листування з П. Кулішем тернополянина Олександра Барвінського, що тривало декілька років до появи «Мальованої гайдамащини». П. Куліш, зокрема, надіслав деякі свої твори та два оповідання Ганни Барвінок для друку в альманасі «Руська хата», упорядкуванням якого займався О. Барвінський. Письменник навіть дозволив узяти для цього гроші з «прискриночка» – фонду для підтримки місцевої інтелігенції, створеного в 1871 р., а також додатково переказав 25 гульденів на видання буковинського альманаху (вийшов 1877 р.). У листі до О. Барвінського від 23 грудня 1875 р. П. Куліш висловлював бажання, щоб «буковинський альманах був чисто український, без московщини», писав «Коли є в Вас у прискриночку який гульден, оддайте їм (видавцям. – І. Р.) чи в позику, чи без вороття, як знаєте» [7, с.176, 178, 250; 18, с.329].

Листування П. Куліша з нечисленним колом галичан у 1870-х рр. свідчить про те, що він мав обмаль інформації про тогочасне громадське життя в краї, критично ставився до діяльності народолюбців. На початку 70-х рр. XIX ст. П. Куліш остаточно втратив інтерес до львівської «Правди», інформував Осипа Барвінського 6 жовтня 1870 р.: «Про «Правду» мушу Вам сказати, що не буду писати до неї нічого, бо не маю часу. А нехай Галичане самі працюють, як уміють» [1, арк.1 зв.; 4, арк. 6]. «... Галичина не здоліє виставити Україні чесного контингенту до їх спільного діла, – писав П. Куліш Олександрю Барвінському 6 липня 1873 р. – Не вимагаємо від галичан ні крейцара, ані єдиної години праці неоплаченої; тільки бажаємо певности в умові, та й сього не знаходимо. Чи падала так низько хоч одна нація» [7, с.167]. З іншого боку, розчарувавшись у стосунках з П. Кулішем щодо видання «Правди», яку він підтримував своїми творами і матеріально в останній третині 1860-х рр., галицькі народолюбці відчували зневіру в можливостях продуктивної співпраці з українськими діячами Наддніпрянщини. Про це, зокрема, свідчить лист М. Подолинського з Відня А. Вахнянину 7 січня 1870 р. галичанам не можна «йти рука в руку с теперішними проводирями українськими, – писав автор. – Се люде не нашої почви. [...] Ми в Українців лише дуже маленькою и поганенькою причіпкою..., в нас же Українці теперішні нічо инше, як суха рука, рука нещаслива,

всушена канапами...». Період короткочасного знайомства з П. Кулішем співробітник «Правди» М. Подолинський емоційно назвав серед «найчорніших» днів у своєму житті [25, с. 121, 122].

Почергово розійшовся П. Куліш із галицькими народовцями, з якими мав близькі контакти щодо видання «Правди» в кінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. спочатку з О. Партицьким, А. Вахнянином, у 1870 р. – з М. Подолинським і В. Барвінським, а найдовше листувався з І. Пулюєм, з рідним братом Володимира Барвінського Олександром – впродовж 1869–1891 рр. (з перервами, до того часу, коли, за словами галичанина, «у мене збільшилась робота..., а старечі літа Куліша спонукали его обмежитись на себе і свою дружину») [7, с. 235; 26, с. 93]. Кореспонденцію з галичанами П. Куліш не припиняв до кінця свого життя, в різний час у 1880-х – на початку 1890-х рр. листувався з Омеляном Огоновським, М. Павликом, Н. Кобринською та ін. Однак у силу свого характеру і мінливості ідейних поглядів, він не зумів встановити багатолітніх товариських стосунків у Галичині. Показово, що під час перебування у Львові на початку 1882 р. П. Куліш скаржився у листі до І. Пулюя, що в нього у готелі буває один К. Сушкевич, «і я буваю тільки в д-ра Сушкевича, та й годі. І веде розмову тільки офіційну... Ні один русин, окрім Сушкевича, не був ні разу». І зауважував, що «воно й добре: бо я не трачу часу». За порадою К. Сушкевича до П. Куліша на короткий час «раз» заходили тільки народовці Ю. Романчук і Д. Гладилевич [9, с. 247, 248].

О. Барвінський писав у споминах, що з великим інтересом почав листування з П. Кулішем, який «тоді (в 1860-х рр. – І. Р.) кермував українським рухом, а також галицьким русинам пособляв в народнім і письменським розвитку» [7, с. 229]. П. Куліш у 1870-х рр. відверто повідомляв О. Барвінському про свою діяльність і творчі плани. На початку більшості листів П. Куліша до галичанина містилися доброзичливі слова («любий друже Олександрє» і т. п.), адресант згадував про національний рух у краї, хоч і переважно в негативному світлі. Так, він інформував 24 серпня 1874 р.: «Хотів був я написати «Історію України і Галичини», та й не здолів: бо вельми багацько треба пошукування до такої книги» [7, с. 173], бракувало конкретної інформації про край. Повідомляючи О. Барвінського про видання багатотомної «Історії воссоединения Руси», П. Куліш писав 28 листопада 1874 р., що у своїй новій праці приділив увагу Галичині: «Найбільш у 2-му томі споминок про Галичину. Є і в 1-му» [7, с. 174]. О. Барвінський згадував про багатолітні «справдешні дружні взаємини» з П. Кулішем, незважаючи на його ідейні хитання і «хмаринки непорозуміння» [7, с. 235].

П. Куліш писав О. Барвінському 18 грудня 1873 р. з Мотронівки, що не читає «Правди», та й «яка вона в біса «Правда»? Се кривда здорового розуму і смаку». А «Просвіта»? Оце ще мені «недоріка, убога каліка»! Що вона робить?» [9, с. 206]. Водночас у цьому ж листі П. Куліш запевнив адресата, що не покине Галичини «з її ледачими передовиками (провідниками. – І. Р.)», бо «передовики зникнуть, а Галичина зостанеться». На його думку, народовське товариство було «псевдо-«Просвітою», а свого часу орудуватиме правдива «Просвіта», хоч, «може, я того й не побачу» [9, с. 206]. Іншим разом у листі до І. Пулюя від 15 липня 1876 р. П. Куліш уточнив, що львівської «Правди» не читав від часу редагування часопису А. Вахнянином у 1869 р.: «Тепер знов не стану читати, хоч і побачу де-небудь» [9, с. 226]. «У «Правду» писати не маю часу», – листовно зауважив український письменник (лист до О. Барвінського від 12 березня 1876 р.), пояснював це, крім власним небажанням, також неможливістю передплачувати часопис у Росії через цензурні заборони («тамтешня цензура заборонила висилати її російським пренумерантам») [7, с. 183]. Щоправда, П. Куліш часом висловлював інтерес до публікацій у львівській «Правді», 9 серпня 1873 р. він писав О. Барвінському: «Хочу писати в «Правду» під моїм ім'ям, а не під псевдонимом (зазвичай, твори П. Куліша в Австро-Угорщині до початку 70-х рр. XIX ст. – переважно у львівській «Правді», а також окремими виданнями у Львові та Відні – публікувалися анонімно або під псевдонімами Павло Ратай, Опанас Прач, Денис Федоренко, Данило Коваль та ін. – І. Р.). Настав і наш час!» [7, с. 169].

Переглядаючи листування П. Куліша з О. Барвінським, впадає у вічі, що регулярно порушувалася проблема польсько-українського протистояння в Галичині. Зокрема, в лютому 1874 р. П. Куліш листовно побажав О. Барвінському: «Нехай же Вам, русинам, Господь помагає визволитись із-під ляхви» [7, с. 171], тобто домінування поляків, а в липні 1873 р. наголосив, що «тільки українці (наддніпрянські. – І. Р.) здоліють зупинити в Галичині ополячення русинів» [7, с. 168]. На протигагу загрози колонізації місцевого руського населення, утвердження української національної самосвідомості в краї вважалося результатом визначального ідейного впливу нової української літератури з Наддніпрянщини. П. Куліш висловлював думку в листі до О. Барвінського 21 квітня 1876 р., що «єдиний спосіб увести в практичне життя руську мову дає українщина, та не поривайте очей на наших письменників, що вони вам допоможуть виковати наукові термини» [7, с. 187]. Кулішевий фонетичний правопис, «кулішівка» став зразком для наслідування галицькими народовцями, був запроваджений в галицькі й буковинські школи на початку 1890 рр., що стало

найважливішим здобутком «нової ери» [33, с.137]. В основу правопису Є. Желехівського, запровадженого в шкільне навчання Галичини, покладено «кулішівку», він визнавався як єдиний офіційний аж до початку 1920-х рр. [30, с. 538].

Після публікації відомої праці П. Куліша «Мальована гайдамашина» в «Правді» 1876 р. його листування з Олександром Барвінським на декілька років перервалося. Наскільки можна судити з опублікованої О. Барвінським кореспонденції з П. Кулішем (як додаток до «споминів»), останній лист до галичанина в 1876 р. був написаний 21 квітня, а два наступні – аж 4 та 11 грудня 1879 р., причому не українською мовою, як це було раніше, а російською. Зокрема, в листі від 11 грудня 1879 р. з Мотронівки П. Куліш згадував, «с каким самоотвержением служил я Галичине в поддержании ее малорусской национальности. Наталкиваясь то на одного, то на другого бесчестного человека в течение десяти лет, я наконец изломал малорусское, или украинское перо мое. Тепер пишу по-великорусски...». І далі зауважував, що веде в Мотронівці «жизнь уединенную, среди своей библиотеки и своих рощ, в которых природу стараюсь украсить человеческим трудом. Читаю много, пишу мало» [7, с. 190]. П. Куліш поновив листування з О. Барвінським наприкінці 1870-х рр., причому з ініціативи галичанина, що в листопаді 1879 р. написав листа, на який невдовзі отримав дві відповіді. Щоправда, український письменник, переконує відомий кулішезнавець Є. Нахлік, «далі гнівався на галицьких українців через колишні непорозуміння, підступи і взаємні звинувачення» [18, с. 354]. Однак з огляду на посилення репресій царизму проти української мови і культури в Росії він готувався до приїзду в Галичину, де на початку 80-х рр. XIX ст. виступив прихильником польсько-українського порозуміння для забезпечення кращих умов для національного розвитку.

Серед галичан найбільш тісні творчі й дружні стосунки у П. Куліша упродовж 1870-х – першої половини 1880-х рр. залишалися з відомим фізиком і громадським діячем І. Пулюєм. Позналилися вони, як відомо, весною 1869 р. у Відні, з вересня 1870 р. почали регулярно листуватися (аж до кінця 1886 р.) [27, с. XXVI, LXXV]. Їх об'єднувала ідея перекладу Святого Письма на живу народну розмовну мову, що засвідчило б перед усією Європою окремішність української мови і культури, національну єдність русинів-українців обабіч Збруча. Метою перекладачів було, як згадував І. Пулюй, «вибороти для «хлопської» мови почесне місце в церкві..., в школі і в науці» [3, арк. 16]. У свою чергу, П. Куліш риторично запитував О. Барвінського у листі від 6 липня 1873 р.: «... Бо чи виб'ється ж ви, русини, з-під ляхів і їх політичної переваги без Библиї? Ні, задушать вони вас...» [7, с.167]. Переклад П. Кулішем біблійних текстів друкувався на сторінках «Правди», починаючи з публікації «Давидових Псалмів» у 1868 р. (ч. 39, 45) [10]. У короткій передмові до першої частини Біблії – п'яти «Мусієвих книг», що вийшли у Львові зусиллями редакції «Правди» в 1869 р., писалося: «Господь, устами своїх апостолів, повелів проповідувати Слово Ёго всіма язиками. [...] Всяка політика нехай відсунеця геть перед великим ділом народної просвіти, розумною народови мовою...» [28, с. I]. Перше видання молитовника І. Пулюя побачило світ у Відні 1869 р., перевидано в 1871 р. («Молитовник для руського народу») [16]. Львівська «Правда» позитивно відгукнулася про вихід молитовника «на народній мові», попри негативну реакцію консервативних кіл вищої церковної ієрархії [27, с. XXII, XXIII, XXIV].

Спільна перекладацька праця обох діячів тривала майже три десятиріччя, незважаючи на різну конфесійну приналежність: П. Куліш був православним із Наддніпрянщини під російською владою, а І. Пулюй – греко-католиком з півдавстрійської Галичини. Своєрідними віхами в публікації перекладу Біблії українською мовою стали видання «коштом і заходом» редакції «Правди» «Мусієвих книг» (Львів, 1869), книг Євангелії (Відень, 1871), «Святого Письма Нового Завіту» (Львів, 1887) та ін. [11–13; 23–24]. І. Пулюй писав у спогадах, що довгий час (з березня 1871 р.) проживав з П. Кулішем «в одній хаті, ні про що інше не думаючи, як про одну тільки працю». Згадуючи про спільну роботу над перекладом Святого Письма українською мовою, І. Пулюй розповідав «великий стіл перед нами увесь був обложений усякими бібліями і лексиконами (словниками. – І. Р.) чужих слів. Яко первовзір служило нам грецьке видання лондонського Біблійного товариства ... 1866 р.». Спочатку робота йшла досить повільно, не більше готової сторінки в день: «...Куліш наперед списував усе, що я перекладав з грецької мови, дбаючи більше про докладність, як про красу слова». Пізніше «порівнювали ми цей переклад з церковнослов'янським, російським, польським, сербським, німецьким, латинським, англійським і французьким. Впевнивши себе таким чином у вірності (правильності. – І. Р.) нашого перекладу, робили ми послідню редакцію красномовну» [27, с. XXVIII].

Під час багатолітньої співпраці неодноразово виникали непорозуміння, що мали, зокрема, фінансовий характер, були пов'язані з продажем книжок галичанами І. Пулюєм, М. Диметом, В. Барвінським. Недовірливий П. Куліш від імені наддніпрянців спересердя писав у листі до І. Пулюя 16 червня 1874 р.: «Годилось би нам ... залишити Галичину, мов те сміття, що зісталось після лядського потопту... А брати Русини думають, що вони люде поважні, до діла годящі, та й

зовсім таки нація! Сміх и горе! Така нація, що не згідна готовим грошем и словом чесно й розумно користуватись. ...Певніще Українцеві з Ляхом або Німцем стосункуватись, ніж из братами Русинами. Братерство з нами Галичане знівечили, зісталась одна політика...». Однак наприкінці Кулішевого листа висловлювалося сподівання на появу нових людей у Галичині, «як народились нові жиди з тих, котрих вивів Мойсей з Єгипту» [14, с. 19, 20]. Очевидно, висловлювання П. Куліша були надто емоційними, гострі звинувачення на адресу галичан навряд чи відповідали дійсності. Дослідник К. Студинський зробив висновок, що «Пуллюю мав прикристи (від П. Куліша. – І. Р.), яких не заслужив» [27, с. XLII]. В умовах цензурних перешкод україномовний переклад Біблії не міг побачити світ у Російській імперії.

Серед актуальних проблем, з якими стикнулися перекладачі Святого Письма, були діалектні розбіжності в мові. І. Пуллюю якось звернув увагу П. Куліша «на деякі слова перекладу, не уживані в Галичині, і радив їх змінити» [27, с. XXVII]. У відповідь П. Куліш заявив у листі від 26 вересня 1870 р., що «Святе Письмо печатається не так для Галичини, як для України; но мушу держатись нашого смаку, а проте у чому можна, зроблю перемену (на користь галицького діалекту. – І. Р.)» [14, с. 4]. Протиріччя у відносинах двох діячів посилювалися через ідейну еволюцію П. Куліша в 1870-х рр., який листовно переконував І. Пуллюю 1 грудня 1875 р., що «галицька Ваша Українщина иде дорогою порожньої фантазії, то й зайшла в гайдамащину» [14, с. 25]. Іншим разом П. Куліш писав 10 лютого 1880 р., що «галицькая интеллигенция не пошла дальше разрушительной козачины» [14, с. 44]. Однак критика П. Кулішем козаччини й гайдамащини не знайшла підтримки в І. Пуллюю, що був серед тих, хто виявляв свою опозицію до письменника, але більш стримано. Водночас на перешкоді копіткій праці над перекладом не стали навіть життєві обставини. Під час пожежі на родинному хуторі П. Куліша Мотронівці в листопаді 1885 р. згоріли цінні рукописи та кореспонденція. Можна собі уявити, скільки треба було сил, щоб зайнятися відтворенням перекладу Біблії на схилі віку, коли П. Куліш обмежив для цього спілкування, листування і навіть читання [18, с.397, 419].

Кулішеве листування з І. Пуллюєм, за свідченням К. Студинського, припинилося наприкінці 1886 р. Попри особисту образу І. Пуллюю на П. Куліша, який в одному з листів назвав його «доктором раковистом» [27, с. LXXV], перекладацька праця над Біблією не припинилася. Серед причин остаточного розриву багатолітніх стосунків І. Пуллюю з П. Кулішем, які були найбільш тривалими і плідними в Галичині, особливо в 1870-х рр., можна назвати передусім психологічні й ідеологічні обставини, а також надмірну зайнятість галичанина (після народження першої доньки в грудні 1886 р. І. Пуллюю додалися сімейні клопоти, багато часу забирали також посадові обов'язки професора в Празі). Після смерті П. Куліша (1897 р.) над завершенням перекладу спільно з І. Пуллюєм працював письменник І. Нечуй-Левицький. «Тяженька і морочна се праця, але мушу докінчити її...», – писав І. Пуллюю 3 серпня 1908 р. М. Павлику. Він скаржився на несправедливість критики з боку окремих осіб українського перекладу Біблії за недоліки, зокрема галицизми [5, арк. 128, 129]. І. Пуллюю відновив листування з Ганною Барвінок, дружиною П. Куліша, тільки після смерті письменника [18, с. 436].

Перше повне видання Святого Письма в перекладі П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та І. Пуллюю «мовою русько-українською» побачило світ заходами Британського Біблійного товариства 1903 р. у Відні під назвою «Святе Письмо Старого і Нового Завіту». Згодом воно декілька разів перевидавалося, в незалежній Україні повний переклад П. Кулішем Святого Письма побачив світ у 2000 р. [29]. За понад століття після першої публікації вийшла друком низка україномовних перекладів Біблії: Івана Огієнка, Івана Хоменка, митрополита Філарета та деякі ін. Історичне значення першого україномовного перекладу Святого Письма можна порівняти з переворотом у релігійному житті німців після його перекладу німецькою мовою М. Лютером у XVI ст. Слово Боже, надруковане для простолюду, стало вагомим внеском у національне самоствердження українців як модерної нації, особливо в її консолідацію, утвердження ідеї соборності України [21, с. 183, 184]. Характерно, що наддніпрянець І. Нечуй-Левицький віддав свій гонорар за переклад Біблії для українських студентів Львівського університету [2, арк. 2, 3]. І. Пуллюю і П. Куліш дали поштовх для видання церковної літератури в останній третині XIX ст. галицькими греко-католицькими священиками, що використовували не фонетичний правопис, а етимологію, більш наближену до церковнослов'янщини. Над перекладом Святого Письма працювали митрополит С. Сембратович, Омелян Огоновський, О. Слюсарчук та ін. [27, с. XXII, XXIII].

Новий виток уваги П. Куліша до Галичини на зламі 1870–1880-х рр. спричинили, з одного боку, потепління стосунків із народовцями та звістки про успіхи національного руху в краї, а з іншого – розчарування в своїх наддніпрянських колегах-літераторах (якраз у 1880 р. остаточно розірвалися багатолітні особисті контакти П. Куліша з М. Костомаровим) [18, с. 347, 359, 360]. На відміну від співпраці з львівськими видавцями «Правди» кінця 60-х рр. XIX ст., П. Куліш вирішив зайнятися видавничою діяльністю в Австро-Угорщині самостійно, без посередників. У кінці листопада – на

початку грудня 1880 р. він приїхав до Відня, де мешкав в І. Пулюя, проїздом зустрічався з братами Барвінськими – Олександром у Тернополі та Володимиром у Львові [18, с. 357, 359]. Приїхавши до Тернополя 23–24 листопада 1880 р., письменник погодився переночувати в помешканні О. Барвінського. Як пізніше згадував галичанин, на його гостя справила приємне враження інформація, що після заснування часопису «Діло» в січні 1880 р. у краї «почався наново живіший народний рух», «були вже почини і задатки щораз поважнішої роботи і діяльності» [7, с. 300, 301]. Після майже десятилітньої перерви П. Куліш з цікавістю поринув у громадське життя Галичини, де на початку 80-х рр. XIX ст. виступив прихильником польсько-українського порозуміння.

Таким чином, П. Куліш, що мав особливий вплив на українське національне самоусвідомлення галичан у 1860-х рр., поступово відійшов від своєї місії, вступив у конфлікт із львівськими народовцями. На зламі 60–70-х рр. XIX ст. він розірвав зв'язки з видавцями загальноукраїнського журналу «Правда» у Львові, повернувся в 1871 р. у підросійську Україну. У 1870-х рр. відбулася еволюція ідейних поглядів П. Куліша на козащину й гайдамащину, що тепер оцінювалися ним критично, але нові праці не знайшли підтримки не лише серед українських громадівців Наддніпрянщини, але й у середовищі галицьких народовців. Вони вкрай негативно зустріли публікацію у львівській «Правді» в 1876 р. розвідки «Мальована гайдамащина», в якій піддано критиці гайдамацький рух і українське козацтво. О. Барвінський на якийсь час (до 1879 р.) навіть перервав з П. Кулішем кореспонденцію. Серед нечисленних галичан, з якими П. Куліш продовжував листуватися в 1870-х рр., найбільш тісні взаємини були з О. Барвінським та І. Пулюєм.

У православного П. Куліша в 1870-х рр. зав'язалися особливо тісні творчі й дружні стосунки з греко-католиком, галичанином І. Пулюєм, що довгий час спільно працювали над перекладом Святого Письма на українську мову, готовий матеріал публікували в Галичині. Перший україномовний переклад Біблії, опублікований окремим виданням уже після смерті П. Куліша, відіграв особливу роль в утвердженні ідеї української соборності, кристалізації модерної національної самосвідомості. В уявленні П. Куліша південноукраїнська Галичина, де він вперше побував 1858 р., була невід'ємною частиною етнічних українських земель, мала надзвичайно важливу роль у національному русі. Однак у досліджуваній період П. Куліш мало цікавився краєм аж до кінця 1870-х рр., коли вирішив знову зайнятися видавничою діяльністю в Галичині. Восени 1880 р. він приїхав до Австро-Угорщини, де виступив з угодовською ініціативою, що, незважаючи на невдачу, стала «генеральною репетицією» польсько-української угоди, так званої «нової ери» 1890–1894 рр. Однак це питання виходить за хронологічні межі дослідження.

Список використаних джерел

1. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (далі – ВР ЛННБУ ім. В. Стефаника), ф. 11, од. зб. 3600, 2 арк. 2. ВР ЛННБУ ім. В. Стефаника, ф. 29, од. зб. 56, 3 арк. 3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІУ України), ф. 309, оп. 1, спр. 1790, 46 арк. 4. ЦДАІУ України, ф. 362, оп. 1, спр. 182, 45 арк. 5. ЦДАІУ України, ф. 663, оп. 1, спр. 226, 168 арк. 6. Барвінський В. Погляди на історію руського народу / В. Барвінський // Правда. – 1876. – Ч. 13–14. – 19 (31) липця. – С. 505–517; ч. 15. – 3 (15) серпня. – С. 562–570; ч. 17. – 3 (15) вересня. – С. 663–670; ч. 18. – 18 (30) вересня. – С. 701–711. 7. Барвінський О. Спомини з мого життя. – Ч. I–II / О. Барвінський / [упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич]. – Нью-Йорк – К., 2004. – 528 с. 8. Барвінський О. Спомини з мого життя. – Т. II. – Ч. III–IV / [упоряд. А. Шацька; комент. Б. Янишина; ред. Л. Винар, М. Жулинський] / О. Барвінський. – Нью-Йорк, К., 2009. – 1120 с. 9. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / [редакція Ю. Луцького; передмова Ю. Шевельова]. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – 326 с. 10. Давидові Псалми // Правда. – 1868. – Ч. 39. – 22 жовтня. – С. 461; ч. 45. – 15 грудня. – С. 533. 11. Євангелія по Св. Іоанові. Переклад український. – Відень, 1871. – 76 с. 12. Євангелія по Св. Луці. Переклад український. – Відень, 1871. – 102 с. 13. Євангелія по Св. Матфееві. Переклад український. – Відень: Коштом громадським, 1871. – 96 с. 14. Листи П. О. Куліша до Івана Пулюя (1870–86 рр.) / [подав К. Студинський] // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1930. – Т. XXII. – Част. II: П. О. Куліш (Матеріали і розвідки). – С. 1–91. 15. Малєвана гайдамащина. Словесний забуток невідомого автора. Подав письменній громаді П. Куліш // Правда. – 1876. – Ч. 9. – 3 (15) мая. – С. 349–358; ч. 10. – 18 (30) мая. – С. 384–394; ч. 11. – 3 (15) червця. – С. 420–427; ч. 12. – 18 (30) червця. – С. 460–471. 16. Молитовник для руського народу. Друге побільшене видання. – Відень, 1871. – 250 с. 17. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37, ч. 1. – С. 465–500. 18. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2-х т. / Є. Нахлік. – К., 2007. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – 464 с. 19. Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті

Галичини XIX століття: монографія / І. Райківський. – Івано-Франківськ, 2012. – 932 + 16 с. 20. Райківський І. Внесок П. Куліша у видання львівського журналу «Правда» (1867 р. – початок 1870-х рр.) / І. Райківський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 27: Ювілейний збірник на пошану Юрія Сливки. – Львів, 2015. – С. 63–76. 21. Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей // Україна крізь віки: у 15 т. / [за заг. редакцією В. Смолія]. – К., 1999. – Т. 9. – 336 с. 22. Світленко С. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: зб. наук. праць / С. Світленко. – Дніпропетровськ, 2007. 23. Святе Письмо Нового Завіту. Мовою русько-українською переклали вкупі П. А. Куліш и др. И. Пулюй. – Львів, 1887. – 612 с. 24. Святе Письмо. Перва частина Библиї. Пять книг Мусієві. Русько-Український переклад / коштом и заходом "Правди". – Львів, 1869. – 173 с. 25. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною / К. Студинський. – Х.; К., 1931. – 606 с. 26. Студинський К. До історії зв'язків Куліша з Галичанами в р. 1869–70 / К. Студинський // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1927. – Кн. 1–2. – С. 76–93. 27. Студинський К. Листування і зв'язки П.Куліша з Іваном Пулюєм (1870–1886) / К. Студинський // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1930. – Т. XXII. – Част. II: П. О. Куліш (Матеріяли і розвідки). – С. I–LXXXVI. 28. Святе Письмо. Перва частина Библиї. Пять книг Мусієві. Русько-Український переклад / коштом и заходом «Правди». – Львів, 1869. – 172 с. 29. Святе Письмо Старого і Нового завіту. Мовою русько-українською / Переклад П. О. Куліша, І. С. Левіцького, І. Пулюя. – К., 2000. Репринтне видання: Відень: Виданне Британського і заграничного Біблійного товариства, 1903. – 826 + 249 + 8 с. 30. Українська мова. Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – 3-є вид. зі змінами і доп. – К., 2007. – 856 с. 31. Франко І. З останніх десятиліть XIX в. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 471–529. 32. Франко І. Українці / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 162–193. 33. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / І. Чорновол. – Львів, 2000. – 247 с.

Игорь Райкивский

ОТНОШЕНИЯ П.КУЛИША С ГАЛИЧАНАМИ В 1870 Х ГГ.

В статье раскрыто отношения П.Кулиша с галицкими деятелями в 1870-х гг. : от его окончательного разрыва с редакцией львовского журнала «Правда» и выезда на подросийскую Украину к перелому 70–80-х гг. XIX в., когда он, решив лично заняться издательской деятельностью в Галиции, снова приехал во Львов (1880 г.). Обращено внимание на причины конфликта П. Кулиша с галицкими народолюбцами, его идейную эволюцию в сторону монархизма, критики казачества и гайдамащины как якобы деструктивных движений в развитии украинской культуры и государственности. Среди немногочисленных галичан, с которыми П. Кулиш имел отношения в исследуемый период, были А. Барвинский и И. Пулюй. Они регулярно переписывались, украинский писатель вместе с И. Пулюем переводил Священное Писание на украинский язык, а готовый материал печатал в Австро-Венгрии.

Ключевые слова: Пантелеймон Кулиш, отношения, галицкие деятели, национальное движение, Галиция.

Igor Raikivskyi

RELATIONSHIP BETWEEN P.KULISH AND GALICIANS IN 1870'S.

The article deals with the relationship between P.Kulish and Galician politicians in 1870's years: from his final separation with the editorial of Lviv magazine "Pravda" and exit to the to Russia belonging part of Ukraine till the breach in the 70's and 80's. At that time, having decided to be engaged personally in publishing in Galicia, he came again to the city (1880). The attention is paid to the causes of conflict between Kulish and Galician narodovtsi, his ideological evolution towards monarchism, critics of Cossacks and Haidamaks as alleged destructive movements in the development of Ukrainian culture and nationhood. Among the few Galicians, with whom Kulish had relationships during the studied period were Alexander Barvinsky and Ivan Puluy. They corresponded regularly; Ukrainian writer together with I.Puluy translated Scripture into Ukrainian and published ready material in Austria-Hungary monarchy.

Keywords: Panteleimon Kulish, relations, galician figures, national movement, Galicia.

УДК 329.94(477)

Оксана Шеремета

РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ, НАУКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ЦЕРКВИ У ФОРМУВАННІ ІДЕЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ У ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розкрито особливості еволюції австрійської виборчої системи від куріальної – до введення загального виборчого права, визначено роль політичних партій та церковних діячів у формуванні українського парламентаризму.

Ключові слова: парламентаризм, політичні партії, Церква, влада, Галичина.

Упродовж багатьох століть українська етнічна територія була розділеною між різними іноземними державами. Влада Росії, Польщі, Австро-Угорщини не сприяла розвитку українського парламентаризму. В таких умовах формування українського парламентаризму було своєрідним рухом опору проти політики влади, скерованої на асиміляцію та денационалізацію населення Галичини. Важливий вплив при цьому мали два зовнішньополітичні чинники – входження під владу Габсбургів та процес загальнослов'янського відродження першої половини ХІХ ст.

Цінності парламентаризму, які галицькі українці сприймали при посередництві австрійської конституції, дозволили їм за півстоліття докорінно змінити суспільну психологію, перетворитися на активних громадян, які наполегливо борються за свої політичні та національні права.

Упродовж досліджуваного періоду становлення українського парламентаризму у Галичині відбувалося без державної підтримки, виключно завдяки зусиллям наукових, церковних та культурних діячів.

Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю поглибленого висвітлення історії українського парламентаризму, вивченні та врахуванні досвіду передвиборчих протистоянь.

Мета статті – проаналізувати роль політичних партій, наукових організацій та Церкви у формуванні ідей парламентаризму у Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Завданнями статті є комплексне дослідження етапів формування австрійської виборчої системи, участь у її реформуванні українців та поляків, характеристика ролі українських політичних партій, національно свідомої еліти у захисті національних інтересів українського населення.

Історіографію цього дослідження становлять праці вітчизняних істориків та правознавців, які містять цінний матеріал про окремі аспекти розвитку парламентаризму у Галичині та Австро-Угорській імперії, зокрема дослідження О. Аркуші [6], В. Кульчицького [1], Т. Цюцюри [7], Ю. Михальського [8] та інших.

Перший досвід політичної боротьби та парламентаризму галицькі українці здобули під час «весни народів» 1848 р. Конституція від 25 квітня 1848 р. проголосила Австрію конституційною монархією, надавши населенню певні демократичні права і свободи.

У липні 1848 р. серед 96 депутатів від Галичини та Буковини до першого парламенту Австрії обрано 35 галицьких українців. Саме тут відбулася перша парламентська промова українця – депутат Капушак виступив із доповіддю про складне становище українських селян. За австрійською конституцією від 21 грудня 1867 р., яка діяла в Австрії, зокрема в Галичині та Буковині, до жовтня 1918 р. в Австрії діяв двопалатний парламент – рейхсрат (Державна Рада). Його сенат – Палата Панів, у кількості 250–300 осіб, призначалася імператором із найвідоміших магнатів та представників кліру. За 50 рр. існування до верхньої Палати Панів входило лише 10 українців. Для вибору 150 депутатів Галицького крайового сейму, який створювався у 1861 р., та 353 депутатів нижньої палати рейхсрату – Палати Послів із 1873 р. вводилася станова чотирикуріальна система виборів на основі майнового цензу [1, с. 27].

Відсутність серед українців багатих землевласників та представників буржуазії позбавляла українців можливості мати суттєве національне лобі у Галицькому сеймі та Палаті Послів австрійського парламенту. Життя вимагало від галицьких українців створення власної еліти, яка би захищала інтереси українського народу перед віденським двором. Оскільки землю захопили польські магнати, а промисловість Галичини залишалася у зародковому стані, галичани вимушено робили ставку на формування еліти через освіту. Саме тому впродовж 60–80-х рр. ХІХ ст. галицькі народовці зосередили свої зусилля на просвітницькій роботі серед українського населення, самоусунувшись від політичної боротьби. Вони вбачали своє завдання в служінні народові, доводячи, що українці, це окремий народ. Народовці згуртовували українців у товариства, гуртки, культурно-освітні заклади. У 1864 р. у Львові засновано перший український професійний театр, а у 1868 р. «Просвіта», метою якого було залучення українців до громадського життя, освіти, досягнень

української культури. За сприяння товариства засновано кооперативи, страхові компанії. У 1885 р. народовці створили свою політичну організацію – Народну раду. У 1892 р. створено Наукове товариство імені Тараса Шевченка, яке проводило культурно-просвітницьку роботу організувало та виховувало наукові кадри українців [2, с.191]. Проведена робота увінчалася певним успіхом, уряд погодився на надання українцям місць в австрійському парламенті та Галицькому сеймі.

Натомість, серед багатьох польських політиків були популярні погляди, що українці, так звані «русини», не існують як нація, вони плід «австрійської пропаганди», скерованої проти поляків. Це, на думку сучасних польських дослідників, було свідченням страху підтримки Відня та Берліна, українців, які прагнули усунути польський вплив у Східній Галичині. Політика колонізації стала однією з причин оформлення у другій половині 1860-х рр. течії суспільно-політичного руху москвофільства, орієнтованого на Російську імперію. Москвофіли заснували політичну організацію – Руська рада [3, с. 214].

Водночас польський тиск мобілізував українців для захисту національних прав. Політична боротьба українців упродовж другої половини ХІХ ст. зосереджувалася на вирішенні двох основних питань: збільшення кількості українських депутатів до Галицького крайового сейму та австрійського рейхсрату та боротьби за зміну існуючої куріальної системи виборів на загальне виборче право.

У 90-х рр. ХІХ ст. національний рух у Галичині вступив у політичну стадію розвитку під керівництвом політичних партій. У 1890 р. у Львові створено Русько-українська радикальна партія, яка сповідувала парламентаризм як головний принцип своєї діяльності. У 1900 р. К. Трильовський заснував організацію «Січ», яка об'єднувала українську молодь. У 1899 р. утворилася Українська соціал-демократична партія, яка брала участь у парламентських виборах. Також у грудні 1899р. у Львові з ініціативи М. Грушевського, І. Франка, Ю. Романчука, К. Левицького утворено Українську національно-демократичну партію. Свідомі народні маси поступово стають реальною основою українського національного руху. До нього як дуже впливова сила включається греко-католицьке духовенство на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. Митрополит бачив Україну цілісною та відділеною від інших держав. У посланні «Як будувати рідну хату» він підкреслював, що населення країни має право на вибір такої форми правління, яка була б здатною відстояти інтереси народу, «...задержуючи собі ту участь у провідній частині, яку може виконувати виборами, себто голосуваннями, а в деяких важніших справах, т. зв. плебісцитами та референдумами» [4, с. 8].

Відтоді польським політикам вдавалося утримувати незначну кількість українського представництва лише завдяки системним правопорушенням на виборах. Боротьба за кожен мандат депутата велася усіма доступними методами. Поширилося явище підкупу виборців, Ю. Романчук застерігав від подібних порушень: «Строге виконання існуючих законів, запорука конституційних прав, чого я домагаюся від уряду...Свобода виборів це найважливіша основа кожної держави» [5].

Наступні вибори 1897 р. до Державної Ради, супроводжувалися особливо брутальними правопорушеннями. Вибори проводилися з допомогою війська і поліції і супроводжувалися значною кількістю постраждалих: 8 убитих, 29 поранених і понад 800 громадян ув'язнених. До парламенту увійшли 63 поляки і 9 українців [6, с.154]. Вперта багаторічна боротьба українців та сприятлива зовнішньополітична ситуація нарешті дали свої результати, коли 26 січня 1907 р. прийнято нове законодавство про вибори до рейхсрату. Віденський парламент надалі складався із двох палат, верхню з яких – Палату Панів – призначав імператор. Але для вибору депутатів Палати Послів вводилося загальне, рівне таємне голосування для усіх повнолітніх громадян чоловічої статі, які досягнули віку 24 років. Кількість депутатів Палати Послів зростала від 425 – до 516 членів, також представництво Галичини збільшувалося з 78 – до 106 депутатських місць.

На початок ХХ ст. українці в Австро-Угорській багатонаціональній імперії були, після німців, чехів і поляків, четвертим за кількістю народом та складали 13,21 % населення, а виборчий закон 1907 р. надавав українцям лише 6,4 % парламентських мандатів. Виявилось, що одного депутата віденського парламенту обирало 109 тисяч українського населення, тоді як італійці – 45 тисяч, німці – 44, румуни – 57, словенці – 51, поляки – 66 [7, с. 102].

Реформа виборчої системи до австрійського парламенту 1907 р. дозволила збільшити українське представництво у рейхсраті, де пропорція змінилася із 8 до 1 на користь польських депутатів у 1901 р. до 2,5 до 1 у 1907 р. Також реформу до віденського парламенту українці використали як зразок боротьби за зміну виборчої системи до Галицького сейму.

Традиційно під час виборів 1907 р. українці поділилися на два ворогуючі табори: москвофіли та народовці, яких активно стравлювали між собою поляки. Три українські політичні партії Галичини об'єднали свої зусилля у виборчій боротьбі. Їм протистояли всі польські політичні сили, які створили єдине передвиборче об'єднання під назвою «Рада Народова». Вибори 1907 р. до австрійського парламенту забезпечили українцям 27 мандатів від Галичини та 5 мандатів від Буковини, зокрема 17 націонал-демократів, 3 радикали, 2 соціал-демократи, 5 москвофілів і 5

буковинських послів. У рейхсраті українці Галичини та Буковини об'єдналися і створили Русько-український клуб у складі 30 осіб, який розпочав парламентську боротьбу за права українців в складі Австро-Угорщини [8, с. 144–146].

У своєму пастирському зверненні до народу «О виборах до парламенту» 1907 р. у Львові А. Шептицький зауважував, що у зв'язку із новим виборчим законом, згідно з яким, кожен повнолітній має право обирати депутата до парламенту, перед людьми постають і певні обов'язки. Обираючи представників до сейму, виборці повинні зважати на те, що обрана ними людина повинна бути патріотом, християнином та відповідати вимогам моралі. А обрані мають пам'ятати про закони моралі і діяти відповідно до них, оскільки вони є обраними бути заступниками і представникам громади [9, с. 402]. Оскільки поляки результати виборів до віденського парламенту 1907 р. сприйняли як поразку, вони вирішили взяти реванш під час виборів до Галицького сейму, які відбувалися 25 лютого 1908 р. за куріальною системою. Для забезпечення перемоги на виборах поляки посилили терор проти українців.

6 лютого 1908 р. на Бучаччині був убитий жандармами український агітатор Марко Каганець. У відповідь 12 квітня 1908 р. студент Львівського університету М. Січинський із словами: «За вибори! За Каганця!» трьома пострілами з револьвера убив галицького намісника, графа А. Потоцького. Хоча всі українські партії Галичини та Греко-католицька церква в особі митрополита А. Шептицького офіційно засудили вчинок М. Січинського, визнаючи тільки парламентські методи досягнення мети, однак поляки відповіли погромами українських установ, які тривали три дні [10, с. 47].

Українці знову вимагали загального і рівного виборчого права в Галицький крайовий сейм. У визначенні кількості мандатів вони виходили переважно з етнічного складу населення, тому поляки враховували і податкову силу народів, а в цьому відношенні українці значно поступалися. Щоби їх почули, українці заблокували прийняття бюджету на 1913 р., який вони поставили в безпосередню залежність від сеймової реформи. Апогеєм політичної кризи став розпуск Галицького сейму весною 1913 р. Вибори, що відбулися 30 червня 1913 р., дозволили українцям здобути 31 депутатський мандат [11, арк. 33]. Українські депутати знову заблокували роботу Галицького сейму. Для підтримки галицьких депутатів українські депутати рейхсрату фактично також заблокували його роботу. Тому австрійський уряд вирішив будь-що провести сеймову виборчу реформу, щоб покласти край протистоянню між поляками і українцями в Галичині.

У липні 1914 р. австрійський імператор санкціонував новий виборчий закон, розпустив Галицький сейм і призначив нові вибори на жовтень 1914 р. Проте у зв'язку з початком Першої світової війни закон про вибори до Галицького сейму 1914 р. чинності не набув. Згоди щодо нового законодавства про вільне та загальне виборче право на виборах до сейму досягнуто в січні 1914 р. 26 січня поточного року в приміщенні сейму відбулося зібрання представників від українських та польських партій, «щоб остаточно якимось налагодити спірні точки статуту крайового і виборчої ординації». На цьому зібранні митрополит А. Шептицький виголосив промову про сеймову виборчу реформу українською і польською мовами. Цей виступ отримав високу оцінку серед громадських та політичних діячів Галичини [9, с. 411].

Отже, українці фактично розпочинали політичну боротьбу за свої політичні права у вкрай не вигідних для себе умовах – без фінансової підтримки, без керівників і навіть без визнання їх окремим народом імперії, однак раціонально обрані цілі та наполегливість, тісний зв'язок із потребами народу дозволили галицьким українцям стати вагомим гравцем політичної боротьби як в імперії загалом, так і у Галичині зокрема. Наприкінці XIX – на початку XX ст. український рух у Галичині набув організаційно-політичне втілення й оформився у партійно-політичну систему, однак Перша світова війна перекреслила всі здобутки.

Список використаних джерел

1. Кульчицький В. С. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини / В. С. Кульчицький, І. Й. Бойко та ін. – Львів: Тріада плюс, 2002. – 88 с.
2. Історія України: навч.-методичний посібн. для семінарських занять / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; За ред. В. М. Литвина. – К.: Знання-Прес, 2006. – С. 191–192.
3. Grunberg K. Trudne sąsiedztwo stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / K. Grunberg, B. Sprengel. – Warszawa, 2005. – S. 210–231.
4. Шептицький А. Як будувати рідну хату? / [За заг. ред. Л. Івшиної]. – К.: Видавництво ПрАТ «Українська прес-група», 2014. – 14 с.
5. Промова посла Романчука // Діло. – 7 січня 1897.
6. Аркуша О. Галицький сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1896 рр. / О. Аркуша. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 174 с.
7. Цюцора Т. Б. Боротьба українців у віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію / Т. Б. Цюцора // Український історик. – Вип. 1–4 (65–68). – 2006. – С. 23–44.
8. Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку XX ст. (1902–1914) / Ю. Михальський. – Львів: Каменяр, 2002. – 166 с.
9. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали 1899–1944. – Т. II.

Церква і суспільне питання; Кн. 1: Пастирське вчення та діяльність / [За ред. А. Кравчук]. – Львів, 1998. – 572 с. 10. Наші округи виборчі і нові закони виборчі до Ради Державної. – Львів: «Народна Рада», 1906. – 52 с. 11. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 146, оп. 10, спр. 171, арк. 33.

Оксана Шеремета

**РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ, НАУЧНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И ЦЕРКВИ
В ФОРМИРОВАНИИ ИДЕЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА В ГАЛИЧИНЕ
КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВВ.**

Исследовано особенности эволюции австрийской избирательной системы от курляльной к введению всеобщего избирательного права, определена роль политических партий и церковных деятелей в формировании украинского парламентаризма.

Ключевые слова: парламентаризм, политические партии, Церковь, власть, Галичина.

Oksana Sheremeta

**ROLE OF POLITICAL PARTIES, SCIENTIFIC ORGANIZATIONS AND RELIGION
IN THE IDEAS OF PARLIAMENTARISM IN GALICIA
LATE XIX – EARLY XX CENTURY**

The evolution of the Austrian electoral system from curial to the introduction of universal suffrage, determined the role of political parties and church leaders in the formation of Ukrainian parliamentarism.

Keywords: political parties, parliamentarism, public policy, church, power, Galicia.

УДК 94(477.4):342.534«1906»

Олександр Коник

**ПОДІЛЬСЬКІ ДЕПУТАТИ ПЕРШОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПОВІТОВЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО**

Розглянуто унікальну ситуацію в політичній історії Російської імперії початку XX ст., коли до вищого представницького органу були обрані від Подільської губернії виключно селяни. Це стало наслідком суттєвих протиріч між російськими і польськими землевласниками краю та вдалої урядової політики на губернських виборах, але тим самим до Державної Думи були допущені носії глибинних пластів української землеробської традиції. Відкривалася перспектива для гармонізації суспільних інтересів, яку так і не вдалося реалізувати.

Ключові слова: Державна Дума, Подільська губернія, селяни, депутати, політичне життя.

Проблема демократичного управління державою майже така сама давня, як і власне держава. Представницька демократія в незалежній Україні – з більшим чи меншим успіхом – є вагомим чинником політичного життя, попри усі зовнішні і внутрішньополітичні виклики останнього часу.

У цьому зв'язку складає інтерес ситуація в Російській імперії на початку XX ст., коли революційні розрухи 1905 р. спричинили до запровадження монархією владних інструментів для опанування ситуацією, притаманних більше демократичним способам правління: з 1906 р. запроваджено загальноімперський представницький орган – Державну Думу. При цьому владі доводилося враховувати багатонаціональний склад населення, конфесійні й регіональні відмінності і т. ін.

Як відбувався думський процес в Україні, нам уже доводилося писати [1–3]. Ця тема взагалі набуває дедалі більшої популярності [4–5]. Не залишилася поза увагою ця проблема й у роботах подільських авторів, з-поміж яких варто виділити монографію А. Глушковецького [6].

Виборчі перипетії та діяльність подільських депутатів висвітлювалася дотепер переважно в річищі політичної історії. Ми ж маємо за мету розглянути казус перших подільських виборів на основі антропологічного підходу [7, с. 73]. Казус полягав у тому, що внаслідок суттєвих протиріч між російськими й польськими землевласниками краю [8], а також вдалої політики губернської адміністрації на перших виборах, депутатами від Подільської губернії у вищому представницькому органі імперії стали виключно селяни.

Отже, Подільську губернію в першій російській Державній Думі представляли тринадцять осіб. Маємо розглянути – що це були за особи? Як вписувалися вони в загальноімперську картину виборів та новосформовану депутатську спільноту? Наскільки вона була «спільнотою»? Очевидно, загальноросійська думська депутація не була однорідною і монолітною. Важко бути рівнятися

власникові трьох десятин із власником трьох тисяч десятин, а цьому останньому – з власником трьохста тридцяти трьох тисяч десятин землі. Важко знайти спільну мову поміщику-поляку і селянину-українцю; за ними – століття соціальної, національної і конфесійної неприязні. Важко, очевидно, було порозумітися випускникові університету з селянином, який взагалі не міг ні читати, ні писати. Можна перераховувати ще обставини, які не дають можливості назвати цю групу осіб, скажімо, частиною «депутатського корпусу».

Утім, деякі речі депутатів об'єднували. Комусь (насамперед селянам) важило й однакове добове утримання, покладене кожному члену Думи: 10 крб. на добу під час роботи сесії, прогонні гроші на поїздки додому тощо. Члени Думи офіційно мали юридичну недоторканість. Найголовніше, очевидно, що усі мали тепер однаковий юридичний статус, попри колосальне, можливо, майнове та соціальне розшарування. Але майнові і соціальні відмінності мовчазно бовваніли за спинами депутатів, тим паче, коли діяльність і наглий кінець діяльності вже Першої Думи показав усю хисткість становища депутата, яке часто залежало від розчерку пера під царським маніфестом. Тому воліємо вживати поняття «депутатський корпус» радше як одне з понять синонімічного ряду для означення депутатів (членів) Державної Думи Російської імперії перших чотирьох скликань, яка реально працювала у 1906–1917 рр. [3, с. 12–13].

Нейтральне поняття «подільська депутація» в цьому випадку вживаємо для опису групи членів Державної Думи першого скликання, обраних на губернських виборчих зборах. Основні виборчі збори (перші) в Подільській губернії відбулися 27 березня 1906 р. Згідно з виділеною для губернії квотою мандатів, виборщики від кожної волості мали обрати на повітових зборах по тринадцять осіб. При цьому, згідно із за сенатським роз'ясненням до закону від 6 серпня 1905 р., яким регулювалися перші і другі вибори, в межах губернії важило не місце проживання, а майновий ценз. За цензом складено чисельності виборщиків від кожної групи виборців. Розпис для Подільської губернії виглядав наступним чином (див. табл. 1).

Таблиця 1

Назва губернії	Чисельність депутатів	Чисельність виборщиків	У тому числі		
			Від волостей	Від землевласників	Від міських виборців
Подільська	13	195	82	76	37
Всього по 9 укр. губерніях (відсоток подільських)	102 (12,7)	1477 (13,2)	507 (16,2)	576 (13,2)	394 (9,4)

[9, с. 384–385].

Отже, на виборчих зборах 195 виборщиків закритим балотуванням обирали членів Думи. Кого саме і від яких саме волостей – залежало від співвідношення інтересів виборщиків, гри політичних, соціальних, етнопсихологічних чинників тощо.

Після перших виборів представництво від Подільської губернії в цифрах в територіальному плані виглядало таким чином. Деякі з депутатів обмежилися в анкетах тільки зазначенням того, що вони – з Подільської губернії. Однак більшість подали детальніші відомості, вказавши повіт і село, а інколи також волость. Тут треба підкреслити одну обставину. Йдеться не про те, що вони були обрані депутатами від тих місцевостей – виборчий закон передбачав тільки губернське представництво. Депутати обиралися на губернських виборчих зборах. При цьому за законами від 6 серпня і 11 грудня 1905 р. в Думі перших двох скликань окремий представницький статус мали тільки селяни. Під час губернських зборів вони окремо від інших учасників обирали одного депутата з селянського середовища, і такий вважався обраним від волостей. Далі селяни могли брати участь у виборах членів Думи на загальних підставах і траплялося (як-от на перших виборах у Подільській губернії), що обирали виключно «своїх», селян.

Найімовірніше, – спеціальні розвідки з цього приводу відсутні, що такий «успіх» селян на виборах став можливим за негласного сприяння царської влади, бо кількісно виборщики від землевласників і міські виборщики переважали селян (див. табл. 1). Першим мотивом для такого висновку може бути загальне (хибне, як виявиться) уявлення царської бюрократії про селян як про «баласт» для урівноваження розхитаного державного корабля [10, с. 176] та віра в селянський наївний монархізм. Варіант, коли селяни набували більшість і в курії землевласників, малоімовірний, хоча точних даних стосовно селянського землеволодіння виборщиками Думи першого і другого скликань ми наразі не маємо. Наступним мотивом з великою долею вірогідності можна вважати специфічну ситуацію в губернії, коли велике землеволодіння перебувало в основному в руках польських поміщиків-католиків, які конкурували між собою в політичному й економічному сенсі. Об'єктивно інтереси імперської влади і церкви співпадали з інтересами місцевих селян у плані негативного ставлення до такого стану речей. Інша справа, що селяни в

Думі повели себе не так, як того хотів уряд, тож влада вдалася до насильницької зміни законодавства. Закон 3 червня 1907 р. зберігав для селян право на окреме обов'язкове представництво, але також деталізував вибори окремо для землевласників, міських виборців 1-го і 2-го розрядів та робітників. Абсолютну перевагу за цим законом отримували землевласники та власники нерухомості. Але, «врегулювавши» питання з селянськими апетитами щодо панської землі, уряд проґавив іншу, в перспективі не менш серйозну, загрозу з боку соціал-демократії. Як це не парадоксально звучить, за нової реакційної «третьочервневої» системи виборів у вищий представницький орган імперії могли потрапити представники революційних партій, які знаходилися поза законом. Насамперед це стосувалося робітників з промислово розвинутих губерній.

Отже, коли ми говоримо про «територіальне представництво» в російській Думі, то йдеться про те, що місцевості (повіти) обирали власне виборщиків на губернські збори, які тільки там могли отримати повноваження члена Думи від губернії в цілому. Але виборщики тим чи іншим чином були прив'язані до певної місцевості (місцем проживання чи землеволодіння, казенної служби або земської роботи, парафії (для священників) і т. ін.). Відповідно, вони ніби представляли населення цієї місцевості, або мали б представляти. І вони дійсно це робили, особливо селяни, коли справа стосувалася життєво важливого для них питання – землі. Причому «життєво важливого» – це далеко не метафора, адже деякі селяни небезпідставно побоювалися повертатися в свої села, не виправдавши довір'я односельців. Не кращим чином склалася доля якраз одного з подільських депутатів, Леонтія Штефанюка. Він був схильний до епічного стилю викладу: «Я, Штефанюк, селянин Подільської губернії, Гайсинського повіту, обраний від волостей [...] мене сюди народ посилав, і просив гірко, навіть були такі, що й плакали, щоб просить тут і добиватися свободи, землі, волі і освіти». Далі депутат Л. Штефанюк оповідав про важке життя подільського селянства, але закінчив вірнопідданими реверансами в бік «батьюшки-государя» та «Вітчизни» заради її благополуччя [11, с. 208-209]. Існує версія того, що невдячні односельці колишнього депутата, котрий так і не здобув їм землі, нібито побили його і спалили дім. Персональні результати виборів за повітами показано у табл. 2.

Таблиця 2

Повіт	Чисельність	І скликання
Балтський	2	Крук, Кучеренко
Брацлавський	1	Яременко
Гайсинський	2	Гнатенко, Штефанюк
Каменецький	1	Михайленко
Летичівський		-
Літинський	1	Кучерук
Могилівський		-
Ольгопільський	4	Заболотний, Косаренчук, Рибачок, Шипітка
Проскурівський		-
Ушицький	2	Бей, Романюк
Ямпільський		-
Не вказано повіт		-
Всього	13	

[12, с. 24–379].

Отже, подільські депутати-першодумці представляли сім повітів (дванадцять сіл). Усі тринадцятеро належали до селянського стану, і абсолютна більшість дійсно були селянами-хліборобами. В Думі більшість із них, очевидно, за принципом триматися своїх, записалися до складу Трудової групи. Лідер кадетів П. Мілюков з цього приводу дещо роздратовано напише, що, мовляв, подільських дядьків до трудовиків адвокат «... г. Заболотний привел в поводу дюжину подольских дядьков в чоботах и свитках» [13, с. 396].

Мабуть, справді, якихось глибоких «народно-соціалістичних» переконань у цих дядьків було обмаль, а двоє з них взагалі були неписьменними, однак шановному професору російської історії (приват-доценту, власне) П. Мілюкову, все ж таки зрадило відчуття міри чи елементарної етики. Бо ж ці «дядьки» вочевидь заслуговували більшої якщо не поваги, то, принаймні, уваги.

Якщо уважніше придивитися до топонімів і омонімів, що мають стосунок до першої думської подільської депутації, можна зробити висновок щонайменше про значну історичну тяглість родин цих селян. І ще невідомо, чий рід був давніший – у дворянина П. Мілюкова чи у селянина В. Бея, чиє прізвище було чи то східним аристократичним, і тоді його рід сягав часів татарського осідництва на Поділлі за часів Вітаутаса, чи то таким, що засвідчує забіякуватість його пращурів ще задовго до Вітаутаса. Василь Бей із Ушицького повіту, хлібороб і сільський псаломщик, на думській фотографії постає зодягнутим у розкішну вишивану сорочку. А якщо врахувати одну з версій походження

українських, і не тільки українських, вишиваних сорочок як моди, успадкованої від візантійського золотого шиття [14, с. 2–3], то цей В. Бей, виходило, продовжував ще візантійські традиції, як би фантастично це не звучало. Та й сама назва його села – Сивороги – містить певні конотації з метафорою «сива давнина».

Решту прізвищ теж не назвеш новоутвореними, особливо у поєднанні з назвами сіл. Тотемний характер мало прізвище депутата Крука з села із класичною слов'янською назвою Полянецьке. Подібним чином звучить прізвище Шипітки, котрий мешкав у селі, що називалося Вербка-Чечельноцька. Цікавим видається сполучення прізвища і назви села одного з депутатів: хлібороб Рибачок живе в селі Жабокричі. Маємо ще декілька, окрім Рибачка, прізвищ професійного характеру – Кучеренко, Кучерук, Косаренчук; їх носії живуть у селах Синьки, Сміла, Чарноліне. Поширені класичні прізвища, успадковані від імен пращурів: Яременко, Гнатенко, Романюк – на український манер, Штефанюк, Михаленко – з угорськими чи польськими коренями; їх власники мешкають у селах Кароліна, Кивачівка, Михайлівське, Гранове. Єдиний у цій компанії адвокат (власне, помічник присяжного повіреного в Житомирі) з промовистим прізвищем Заболотний був приписаний до громади села, за яким майорить у давнині одне з традиційних занять подолян – пошиття шкіряного взуття та кожухів. Заболотний походив із села Чоботарка, і отримав нагоду стати членом Думи по батьківському земельному цензу як представник від волостей. У концентрованому вигляді місцевість, звідки походили подільські депутати, їх основні заняття показано в табл. 3.

Таблиця 3

Повіт	Чисельність	Село	Прізвище	Заняття	Майно чи прибуток
Балтський	2	с. Полянецьке	Крук	Хлібороб	Не вказ.
		с. Синьки	Кучеренко	Хлібороб	Не вказ.
Брацлавський	1	с. Кароліна (Королино)	Яременко	Хлібороб, сільський староста	Не вказ.
Гайсинський	2	с. Кивачівка	Гнатенко	Хлібороб, волосний суддя, збирач податей	Не вказ.
		с. Гранове (м-ко Гранів)	Штефанюк	Хлібороб, волосний суддя, полечитель сільського банку	Не вказ.
Каменецький	1	Не вказ.	Михаленко	Хлібороб	Не вказ.
Летичівський	-	-	-	-	-
Літинський	1	с. Сміла	Кучерук	Хлібороб	Не вказ.
Могилівський	-	-	-	-	-
Ольгопільський	4	с. Чоботарка	Заболотний	Помічник присяжн. повіреного	Не вказ.
		с. Чарноліно	Косаренчук	Хлібороб	Не вказ.
		с. Жабокрич	Рибачок	Хлібороб	Не вказ.
		с. Вербка-Чечельноцька	Шипітка	Хлібороб, член волосного банку	Не вказ.
Проскурівський	-	-	-	-	-
Ушицький	2	с. Сивороги	Бей	Хлібороб, псаломщик	Не вказ.
		с. Михайлівське	Романюк	Хлібороб	Не вказ.
Ямпільський	-	-	-	-	-
Повіт не вказано	-	-	-	-	-
Всього:	13				

[12, с. 24–379].

Обережний висновок з цього сюжету: за «подільськими дядьками» в першій Думі – глибокі пласти землеробської традиції. Люди, так вкорінені в свою землю, рано чи пізно мали б усвідомити цю обставину, і вони її поступово усвідомлювали. Йдеться про егоїстичну боротьбу українських селян за українську ж землю, а можна трактувати її як національно-патріотичну. Все залежить від точки зору того, хто дає оцінки. Прізвища (а разом і національний склад) змінюватимуться

одночасно із кожними новими виборами та зміною політичної ситуації. Антропологічний підхід до пізнання реалій минулого робить перспективним розгляд цих змін як завдання для подальших досліджень; наразі ж можна констатувати, що реальний шанс гармонізувати суспільні інтереси та досягти політичного компромісу по лінії «суспільство-влада» у 1906 р. втрачено. До революційного вибуху 1917 р. залишалось трохи більше десяти років.

Список використаних джерел

1. Коник О. О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії / О. О. Коник // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 58–66.
2. Коник О. О. Депутат Державної думи від Подільської губернії Іван Заболотний / О. О. Коник // IX Подільська істор.-краєзн. конф.: Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 221–223.
3. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.): монографія / О. О. Коник. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 454, [2] с.
4. Реєнт О. П. Українці у Державній думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Історія Українського парламентаризму. Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення. – Т. I–II: Т. II. Місце парламентаризму у політичних системах суспільства / [Аркуша О. Г., Бевз Т. А., Бойко О. О., та ін.]; голова ред. ради В. М. Литвин; кер. авт. кол. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К.: Дніпро, 2010. – С. 244–265.
5. Милько В. І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз / В. І. Милько // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 153–170.
6. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія / А. Л. Глушковецький. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А. – 2010. – 400 с. Бібліограф.: С. 179–220.
7. Журавлев В. В. Союз Клио и Психеи: в поисках «одушевленной» истории / В. В. Журавлев // Историк и Художник: Сборник воспоминаний и статей памяти профессора Сергея Сергеевича Секиринского / [Отв. ред. Ю. А. Петров]. – М.: Институт российской истории, 2013. – С. 73–83.
8. Бовуа Д. Битва за землю на Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
9. Высочайше утвержденное Положение о выборах в Государственную Думу // ПСЗРИ. Собрание 1881–1913: Т. 25 (1905). – Ч. 1. – С. 645–650; Ч. 2. – Штаты и таблицы. Приложение к статье 2. – С. 384–396.
10. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в революции 1905–1907 гг. / Е. Д. Черменский; под ред. В. А. Быстрянского. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1939. – 376 с.
11. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв первый. – СПб.: Гос. тип., 1906. – Ч. I. – 866 с.
12. Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2008. – 735 с.: ил.
13. Милуков П. Н. Год борьбы. Публицистическая хроника 1905–1906 / П. Н. Милуков. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. – 550 с.
14. Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців / О. Ю. Косміна. – К.: Балтія-Друк, 2008. – Т. 1-й. Лісостеп. Степ. – 160 с.; іл.

Александр Конык

ПОДОЛЬСКИЕ ДЕПУТАТЫ ПЕРВОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: УЕЗДНОЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО

Рассмотрена уникальная в политической истории Российской империи начала XX в. ситуация, когда в высший представительский орган были избраны от Подольской губернии исключительно крестьяне. Это стало следствием существенных противоречий между российскими и польскими землевладельцами края и удачной правительственной политики на губернских выборах, но тем самым в Государственную Думу были допущены носители глубинных пластов украинской земледельческой традиции. Открывалась перспектива для гармонизации общественных интересов, которую так и не удалось реализовать.

Ключевые слова: Государственная Дума, Подольская губерния, крестьяне, депутаты, политическая жизнь.

Oleksandr Konyk

PODILSKI DEPUTIES OF THE FIRST EMPIRE STATE DUMA OF THE RUSSIAN EMPIRE: DISTRICT REPRESENTATION

The situation unique in the political history of the Russian Empire of the early twentieth century when in the Podilska province exclusively peasants were elected to the highest representative body is considered in the article. It was the result of significant differences between Russian and Polish landowners of the region and the successful government policy during provincial elections thus representatives of deep layers of Ukrainian agricultural tradition were allowed to the State Duma. The prospect of harmonization of social interests opened but it didn't manage to be realized.

Key words: State Duma, Podolsky province, peasants, deputies, political life.

УДК 94 (477) «192/193»: 323.3 – 055.2

Олена Коханова

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 20–30-Х РР. ХХ СТ.

У статті розкривається суть жіночого питання, піднятого більшовиками після жовтня 1917 р. Аналізується проблема забезпечення рівних можливостей для жінок в усіх сферах життєдіяльності через практику відділів роботи серед жінок та делегатських зборів. Описано процес залучення жіноцтва до суспільно-політичного життя на радянському просторі через ідеологічну діяльність жінвідділів, а пізніше жіночих секторів. Звернено увагу на ідеологічне та політичне забезпечення діяльності відділів роботи серед жіноцтва, наслідки такої діяльності.

Ключові слова: жінки, радянська влада, жінвідділи, жіночі сектори, делегатки.

Питання врегулювання відносин між чоловічим та жіночим населенням піднято більшовицькою владою одразу після жовтня 1917 р. Конституція 1919 р. ознаменувала початок створення правових умов для реалізації рівних можливостей, незважаючи на статі. Не треба забувати, що українські землі в складі Російської імперії дуже довго існували в умовах жорсткого патріархату, тому дана проблема на час революції стала дуже гостро. Ця проблема була піднята ще радянськими ідеологами та істориками, однак про повну достовірність такої інформації говорити не варто. Необхідно зробити комплексний аналіз радянських джерел. До радянських авторів, на роботи яких варто звернути увагу, можна віднести: О. Ємельянову [1], В. Більшай [3], М. Чиркова [8] та інших.

Мета статті – аналіз жіночого питання, що піднято більшовиками після встановлення їх влади на території України та упродовж 20–30-х рр. ХХ ст., а також висвітлення ролі жінвідділів та жіночих секторів у включенні жіноцтва до суспільно-політичного життя держави.

У листопаді 1917 р. в Петрограді проходила перша безпартійна конференція робітниць. У грудні 1918 р. ЦК партії створив комісію із пропаганди й агітації серед жінок. За рішенням ЦК РКП(б) подібні комісії створювалися також при губернських, міських, районних і повітових комітетах партії. Пізніше комітети були поділені на відділи, кожен з яких очолював певну ділянку партійної роботи. Відповідно до цього, комісії із пропаганди й агітації серед жінок були перетворені у відділи партійних комітетів з роботи серед жінок, так звані «жінвідділи» [1, с. 8]. Саме ці відділи стали провідниками жіноцтва у зовсім новий для них світ суспільно-політичних прав і можливостей.

Слід відзначити, що основною формою роботи жінвідділів виступали делегатські збори, які скликалися як у місті, так і на селі [2, арк. 5]. Скликалися вони із представниць, обраних на підприємствах, навчальних закладах, зборах хатніх господарок, загальних зборах селянок. Характеризуючи роботу делегатських зібрань жінвідділів, Й. Сталін писав, що вони представляють собою «дуже важливий механізм, що з'єднує нашу партію з жіночою частиною робітничого класу» [3, с. 113].

З 1923 р. взято курс на «коренізацію», то активізувалася робота в національному напрямку. Якщо до 1923 р. відбувалося русифікація та стирання національних меж, то тепер робиться акцент на розвитку національних меншин. Серед жіночого населення така робота була досить активною, прикладом цього слугує різноманітний партійний склад та склад делегатських зборів. Значну увагу приділяли роботі серед єврейського та польського жіноцтва.

Делегатські збори скликалися за секціями, для кожної з яких вироблялася власна програма лекцій, бесід та завдань, а також список рекомендованої літератури. Прикладами можуть слугувати такі секції: професійна секція (розглядалися питання союзних органів, партії, бюджету, заробітної плати, організації робітників, колективних договорів, охорони праці, кодекси законів), кооперативна секція (розглядалися питання історії розвитку кооперації, її організація та принцип роботи),

юридично-правова секція (розглядала революційну законність, роботу радянського суду, конституційне, сімейне, цивільне, кримінальне, житлове, земельне право), секція соціального виховання (питання виховання, соціалістичного виховання періоду НЕП, дитячого руху, боротьби зі старою дореволюційною педагогікою), секція охорони материнства та дитинства (ставила проблеми жіночої праці в СРСР та УСРР, жіночих хвороб, гігієни, абортів, дитячої смертності, нормального розвитку дитини, дитячої безпритульності) [4, арк. 35].

Делегатки мали проводити агітаційну, профорієнтаційну, громадську та політичну роботу не лише серед робітниць і селянок, а й звертати на специфічні групи такі, як вдови, дружини військових, наймички. Робота серед наймичок вважалася однією з найскладніших, позаяк вони були завантажені роботою і окрім виробництва не цікавилися ніякою іншою діяльністю. На нараді делегатів конференції наймичок 30 жовтня 1928 р. були виступи, які підтверджували те, що робота серед наймичок не проводилася, вони навіть не знають що таке спілка. Акцентувалася увага на тому, що вони не відвідували збори по кутках і не цікавилися ніякою роботою. При виборах до делегатських зборів наймички майже не потрапляли [5, арк. 39].

Робота серед дружин військових займала одне з провідних місць, адже вони здебільшого були домогосподарками і жили у військових містечках. Тому утворювалися для них стрілецькі та інші гуртки [5, арк. 45].

Безробітних жінок було найважче залучити як до громадської, так і до виробничої роботи. Тому здебільшого жіночі відділи пропонували культурно-виховну роботу серед цієї групи жіночого населення. Проводилися кампанії боротьби з проституцією й хуліганством. Ставився акцент на лекції з тем щодо венеричних хвороб. Відкривалися драматичні гуртки та проводилися екскурсії. В протоколі засідання окружної жіночої комісії при Кременчуцькому окружному парткомі від 18 січня 1927 р. вказувалося, що лише 3,6 % безробітних жінок охоплені культурною діяльністю. Зустрічалися явища, коли жінки намагалися підірвати цю роботу, але поступово впливали на неї. Виступаючи на засіданні пропонували спочатку залучати жінок робітників, бо вони вже підготовані до такої діяльності, а вже через них інших більш слабких жінок. Відмічали необхідність організації гуртка кравецтва і шиття [6, арк. 18].

Обов'язковою умовою роботи делегаток та делегатських зборів було зібрання інформації про жінок, позбавлених виборчого права, а також робота з ними задля того, щоб вони не стали ворожими елементами для соціалістичного будівництва. Делегатки мали врахувати настрої окремих груп виборців серед жінок, позбавлених виборчого права [7, арк. 3].

Делегатки, які успішно закінчували курси, залучалися до певної громадської роботи, а ті, хто не встиг засвоїти курс, залишалися на повторний [7, арк. 33]. Неможливо було відправити на суспільно-політичну роботу жінку, яка повністю не була освічена.

Завдання жіночих відділів регулярно обговорювалися на зборах і конференціях керівників, а також на партійних з'їздах. Основними цілями жіночих відділів були: з одного боку, підвищити самодіяльність і активність жіночих мас із метою залучення їх у загальну партійну й радянську роботу, а з іншого боку, створювати або підтримувати плани, виходячи з важких умов, у яких перебувають робітниці в сучасний перехідний період. Завдання роботи жіночих відділів були викладені в резолюції «Про роботу серед робітниць і селянок», затвердженій в 1924 р. ЦК РКП(б) з доручення XIII з'їзду партії: а) Поширення впливу партії на широкі маси робітниць і селянок шляхом їх політичного й культурного виховання. б) Залучення робітниць і селянок у партійне, професійне, кооперативне й радянське будівництво. в) Проведення через радянські, професійні, кооперативні й інші організації роботи з будівництва установ, що звільняють робітниць і селянок (ясел, їдалень та ін.) [8, с. 53–54].

Важливою складовою діяльності жіночих відділів була організація роботи серед дружин робітників, проведення днів зборів будинків, розподіл районів на дільниці. Для цього виготовляли відповідні афіші, за що відповідали організатори з цього питання, які також повинні були організувати обхідні рейди по квартирам та базарам для активного залучення безробітних жінок робітників. У протоколі засідання колеги Кременчуцького окружного жіночого відділу від 2 грудня 1925 р. відмічений виступ голови жіночого відділу Медведєвої про те, що робота в місті занепадала, секції не проводять як слід роботу у зв'язку з тим, що робітниці не являються на заняття секції, а відвідують лише дружини робітників та службовців [9, арк. 55]. Причиною цього було виробниче навантаження та домашнє господарство робітниці, яка просто не встигала відвідувати заняття.

Позитивним моментом роботи жіночих відділів було те, що їх діяльність розповсюджувалася не лише на робітниць, а й молодих дівчат. Районні ради молоді посилали представників по роботі серед дівчат в районні відділи робітниць. При цьому враховувались вікові особливості дівчат, їх інтереси та навіть використовувалася особливий підхід до них [10, арк. 30].

Жіночі відділи готували різні програми із залучення жіноцтва до активної участі у виборах до рад та інших органів. Намагалися втілити у практику надане жінці право обирати та бути обраною.

Для цього проводилися окремі бесіди, виступи, демонстрації, друкувалися статті в журналах чи газетах, випускалися брошури та плакати, які агітували жінок йти на вибори. Завдання, що стояли перед жінвідділами були тісно пов'язані із загальнополітичною ситуацією в країні й проведеною більшовиками політикою. Бажання заохочення жінки в практичну діяльність держави спричинено в першу чергу необхідністю її залучення до виробництва через політичну свідомість [11, арк. 25].

Якщо переглянути схему звіту для повітового жіночого відділу, то можна побачити найважливіші пункти, на які зверталася значна увага при роботі кожного жіночого відділу. У даному звіті кожен жіночий відділ мав вказати кількість делегаток в місті, селі; кількість проведених делегатських зборів в місті, повіті; переобрання делегатських зборів, кількість політичних виступів та доповідей по соціалістичному будівництву, наявність селянок в радах, виконкомах, президіях, секціях; кількість селянок, що записалися в партію; кількість робітниць і селянок, які навчаються в партійних школах; кількість проведених концертів-митингів, співбесід, лекцій тощо [12, арк.10].

Слід зауважити, що жіночі відділи успішно виконували свою роботу. Вони були дуже популярні, жінки охоче йшли туди, щоб включитися в політичне та громадське життя, а також вирішувати труднощі, що виникали на роботі або у родині, і завжди знаходили там підтримку й допомогу. Жіночі відділи надавали юридичну допомогу в судових справах, пов'язаних із сімейними суперечками. Також, жіночі відділи вносили свої пропозиції в державні органи при формуванні законодавства. Саме вони зробили доповнення до закону про загальну трудову повинність, суть яких полягала в тому, що від неї звільнялися жінки молодші 16 і старше 40 років, вагітні за 8 тижнів до пологів і породіллі на 8 тижнів після пологів; жінки, що мають дітей до 8 років, і жінки, що займаються господарством і обслуговують не менш 5 членів родини. Жіночим відділам також належала ініціатива приведення в життя в 1920 р. закону про некараність абортів, утворення міжвідомчої комісії з боротьби із проституцією, створення комісії сприяння охорони материнства й дитинства. Жіночі відділи, відправляючи своїх представниць у відділи Рад як практиканток, давали радянським установам тисячі нових працівників замість колишніх чиновників. Зокрема, в боротьбі з голодом 1921 р. жіночі відділи відігравали значну роль, відвідуючи будинки і збираючи допомогу голодуючим, проводячи агітацію взаємодопомоги. Однак, незважаючи на офіційні рішення й постанови партійних з'їздів, діяльність жіночих відділів натрапляла на ворожість і глузування. У деяких місцевостях члени партійних комітетів відкрито критикували політику жіночих відділів, ліквідували їх, спалювали їх документи [13, с. 21].

За свідченням представниць жіночих відділів, вираження «центробаби», «бабкоми» їм доводилося чути навіть із боку «відповідальних працівників». У деяких парткомах на жіночі відділи дивилися як на окремі самостійні організації, що ведуть специфічну жіночу роботу, що не має нічого спільного з партійною роботою [8, с. 67].

Бажання партії зберегти жіночі відділи пояснювалося в першу чергу тим, що робітниці могли вийти з-під контролю більшовицької партії, і потрапити під вплив інших об'єднань. По-друге, прагнення партії зберегти жіночі відділи пояснювалося економічними причинами. Жінки мали згуртуватися навколо радянської влади для вирішення господарських завдань та підйому економіки. Пізніше замість жіночих відділів у 1930 р. створені жіночі сектори у відділах агітації й масових кампаній ЦК ВКП(б), ЦК комуністичних партій республік, крайових, обласних, міських і районних комітетів партії, а також у парткомах великих підприємств.

У цілому, необхідно відзначити, що результати діяльності жіночих відділів були значні, і розпуск жіночих відділів в 1930 р. та жіночих секторів у 1934 р. був передчасним. На той час ці органи встигли лише визначити основні контури величезної роботи серед жінок, а їх втілення могло зайняти десятиліття. Якщо переглянути статистичні матеріали, то можна побачити процент залучення та участі жінок в радах. В УСРР у 1925 р. членами партії було лише 8,6 % жінок [14, с. 12]. Якщо на 1926 р. членами міських рад в СРСР було 18,2 % жінок, то вже на 1934 – 30,4 %. Також, на 1926 р. членами сільських рад було 9,9 % жінок, а на 1934 рік – 26,2 % [15, с. 4]. Збільшення відсотку жіноцтва у радах було заслугою саме жіночих відділів та жіночих секторів.

Список використаних джерел

1. Емельянова Е. Д. Работа Коммунистической партии среди трудящихся женщин в восстановительный период / Е. Д. Емельянова – Смоленск, 1961. – 34 с.
2. Держархів Харківської обл., ф. 1(П), оп. 1, спр. 3, арк. 4–5.
3. Бильшай В. Решение женского вопроса в СССР/ В. Бильшай – М: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 248 с.
4. Держархів Полтавської обл., ф. 5(П), оп. 1, спр. 14, арк. 35.
5. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 69, арк. 39, 45.
6. Там само, спр. 50, арк. 18.
7. Там само, спр. 41, арк. 3, 33.
8. Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917–1937 гг.) / П. М. Чирков. – М.: Мысль, 1978. – 256 с.
9. Держархів Полтавської обл., ф. 5, оп. 1, спр. 14, арк. 55.
10. Держархів Харківської обл., ф. 1(П), оп. 1, спр. 302, арк. 30.
11. Там само, ф. 21(П), оп. 1, спр. 9, арк. 25.
12. Там само, ф. 1(П), оп. 1, спр. 330, арк. 10.
13. Емельянова Е. Д.

Революция, партия, женщина (Опыт работы Коммунистической партии среди трудящихся женщин (октябрь 1917–1925 гг.) / Е. Д. Емельянова. – Смоленск, 1971. – 240 с. 14. Б. А. Женщины в РКП в цифрах / А. Б. // Коммунистка. – 1925. – № 4. – С.11–14. 15. Советская женщина – самая счастливая в мире (Статистический материал). – Сталинград: Сталинградская правда, 1938. – 12 с.

Елена Коханова

ЖЕНСКИЙ ВОПРОС В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ В 20–30-Х ГГ. XX В.

В статье раскрывается суть женского вопроса, который был поднят большевиками после октября 1917 г. Анализируется проблема обеспечения равных возможностей для женщин во всех сферах жизнедеятельности через практику отделов по работе среди женщин и делегатских сборов. Описан процесс привлечения женщин к общественно-политической жизни на советском пространстве за идеологическую деятельность женотдела, а позже женских секторов. Обращено внимание на идеологическое и политическое обеспечение деятельности отделов по работе среди женщин, последствия такой деятельности.

Ключевые слова: женщины, советская власть, женотделы, женские секторы, делегатки.

Olena Kohanova

WOMEN'S ISSUES IN SOVIET UKRAINE IN THE 20–30'S. XX CENTURY

This article deals with the women's issue that was raised by the Bolsheviks after the October Revolution of 1917. The problem of ensuring equal opportunities for women in all spheres of life through the practice of departments to work among women and delegate fees. Describes the process of involving women in social and political life in the Soviet space for ideological activities women's departments, and later zhensektorov. Drawn attention to the ideological and political support of the departments to work among women, the consequences of such activities.

Key words: women, the Soviet regime, women's departments, zhensektory, the delegates.

УДК 94(477): 347.97/. 99

Костянтин Кондратюк, Мар'яна Леськів

ЗАПРОВАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1939–1941 РР.)

У статті охарактеризовано радянську судову систему, встановлену в Західній Україні у 1939–1941 рр. З'ясовано масштаби репресій та їх наслідки для місцевого населення

Ключові слова: Західна Україна, тоталітарний режим, судочинство, судова система, репресії.

Історія масових репресій, які здійснювалися сталінським режимом в Україні, викликала й продовжує викликати значне зацікавлення науковців і широкої громадськості. Масштабні репресивні акції радянської влади торкнулися різних верств суспільства, багатьох соціальних і національних груп населення, зламавши долі сотень тисяч людей і залишивши болісний, трагічний слід у житті декількох поколінь. За минулі два десятиліття в українській історіографії з'явилася низка змістовних праць, присвячених загальним проблемам Другої світової війни, приєднання Західної України до СРСР і здійснення на цих територіях радикальних суспільних перетворень, проведення політики радянзації. Проте у вітчизняній історичній науці проблема запровадження й функціонування радянського судочинства в західних областях України в 1939–1941 рр. розглядається побіжно, фрагментарно, у контексті більш широких дослідницьких завдань. Та обставина, що в часи незалежної України ця проблема не була предметом спеціального висвітлення і обумовлює актуальність цієї статті.

Восени 1939 р., зі вступом у Західну Україну Червоної армії, ліквідовано польську політичну систему й розпочато формування нового владного механізму. Під керівництвом радянського військового командування, партійних і державних чиновників, відряджених у регіон ЦК КП(б)У, повсюдно формувалися перехідні органи влади – тимчасові управління в містах та селянські комітети в селах. Цей процес утвердження радянського тоталітаризму супроводжувався розгортанням масових репресій.

Каральні заходи, які здійснювалися у той час, скеровувалися проти різних соціальних, національних, релігійних груп населення та окремих осіб, котрі трактувалися як ворожі радянській владі. Такі каральні акції мали різні форми й прояви: від обмеження права на проживання, виселення на спецпоселення, ув'язнення в тюрмах, таборах та колоніях тощо – аж до розстрілу.

Основу репресивного апарату спочатку склали оперативно-чекістські групи та згодом сформовані на їх основі органи НКВС. Саме вони провели восени 1939 р. своєрідну «зачистку» приєднаних до СРСР територій: здійснили арешти колишніх польських урядовців, офіцерів, поліцейських, лідерів і активістів польських, українських, єврейських політичних партій і громадських організацій, а також представників «експлуаторських» груп населення – поміщиків, фабрикантів, торговців, заможних селян. Репресії проти цих категорій населення проводилися переважно за безпосередніми директивами наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, за вироками військових трибуналів Українського фронту та рішеннями військової колегії Верховного Суду СРСР [1, арк. 77].

Цілісна система судочинства почала формуватися у Західній Україні наприкінці листопада 1939 р., коли Політбюро ЦК КП(б)У затвердило начальників обласних управлінь юстиції, голів обласних судів і обласних прокурорів [2, арк. 197]. Головою Львівського обласного суду призначено О. Юрка, члена Чернігівського облсуду; Станіславської області – Д. Владимірова, суддю 20-ї дільниці м. Одеси; Тернопільської – А. Роздайбідю, члена Дніпропетровського облсуду; Волинської – І. Приходька, начальника Житомирського обласного відділу юстиції. Обласними прокурорами призначено: Львівської області – Л. Харитонова, прокурора м. Серго Ворошиловградської області, Станіславської – Г. Гладкого, прокурора м. Одеси; Волинської – В. Нестеренка, прокурора Макіївки; Тернопільської – О. Тищенко, помічника Чернігівського обласного прокурора у спецсправах [3, с. 54–55].

26 грудня 1939 р. видано наказ наркома юстиції УРСР «Про початок роботи обласних управлінь юстиції, обласних і народних судів у західних областях УРСР». Наркомат юстиції визначив штати і підібрав кандидатури складу обласних судів, які рекомендував обласним виконкомам Рад на затвердження. Керівниками і членами обласних судів рекомендувалися виключно особи зі східних областей УРСР. Львівський обласний суд був створений у складі голови, двох заступників голови і 10 членів [4, арк. 19–20]. Тернопільський обласний суд складався з 10 осіб [5, арк. 684].

Одночасно із формуванням обласних судів розпочалася робота з організації районних і міських судів як головної ланки радянської судової системи. Раднарком УРСР визначив мережу таких судів, їх загальну кількість у західних областях. Упродовж короткого часу (січень–лютий 1940 року) територія шести західних областей України була вкрита густою мережею судів. Загалом відкрито 376 судів: у Волинській області – 59, Дрогобицькій – 70, Львівській – 79, Рівненській – 42, Станіславській – 69, Тернопільській – 57 [6, с. 32].

Штати районних і міських судів складалися із декількох одиниць: судді, старшого секретаря, судового виконавця, секретаря судового засідання. Ці суди також комплектувалися зі спеціалістів, рекомендованих партійними органами східних областей УРСР. Так, 15 січня 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, якою зобов'язало обкоми партії до 21 січня 1940 р. відібрати з числа районних і міських прокурорів і суддів 265 осіб і скерувати їх у розпорядження ЦК КП(б)У для відрядження на роботу в західні області України. У подальшому Політбюро ЦК КП(б)У ще неодноразово поверталось до кадрових справ і приймало постанови про відрядження у західні області на постійну роботу суддів і прокурорів [7, арк. 85, 196].

Серед скерованих працівників переважали члени і кандидати в члени ВКП(б). У червні 1940 р., наприклад, суддями і прокурорами у Львівській області працювало 127 комуністів [8, арк. 1]. Місцеві кадри викликали недовіру в новій владі і не використовувалися на відповідальних посадах у судових органах.

Особливістю судочинства в СРСР була участь у судових засіданнях народних засідателів. Ця практика була перенесена в західні області України. Вибори народних засідателів проводилися на зборах працівників підприємств, установ, селянами та військовослужбовцями. При формуванні складу народних засідателів обласних, міських і районних судів чітко дотримувалися класового принципу. Так, у Дрогобицькій області на 1 березня 1940 р. обрано 2876 народних засідателів, з них для обласного суду – 153. Серед обраних засідателів 28 % складали робітники, 64 % селяни і лише 8 % представники інтелігенції [9, арк. 263]. Такий підхід негативно позначався на діяльності судів, адже серед народних засідателів було обмаль людей з вищою і навіть середньою освітою. Малоосвічені люди не могли розібратися в тонкощах судочинства і в усьому покладалися на думку судді. А це прирікало їх на роль простих статистів, що формально відбували громадську повинність.

Одночасно з організацією судів і прокуратури формувалася адвокатура, у яку приймалися місцеві юристи. До 1 липня 1940 р. у шести колегіях західних областей України створено 204 юридичні консультації (26 – в обласних центрах і 178 – в районах), у яких працював 671 адвокат [10, арк. 82]. Жорсткий партійно-державний контроль і тодішня практика судочинства не дозволяли адвокатам у повному обсязі виконувати свої функції. Тоталітаризм підмінив владу права правом

влади. Радянський режим ігнорував традиційну легітимність, формальну законність, вимагаючи «підпорядкувати вимоги закону вимогам життя, революційну законність – законам революції...» [11, с. 87]. Надмірне схилення перед «буквою і текстом закону» розцінювалося як прояв правничого фетишизму. Так звана «сталінська конституція» формально закріпила досить широкі права і свободи громадян, але практика рясніла прикладами кричущого беззаконня.

Атмосферу тодішнього судочинства, взаємовідносини між органами НКВС, які вели слідство і працівниками обласних судів яскраво передає стенограма засідання бюро Станіславського обкому КП(б)У у зв'язку з доповідною запискою начальника управління НКВС Михайлова щодо виправдання обласним судом громадянина Білоусова від 3 вересня 1940 р. З метою збереження колориту і духу часу, наведемо стенограму мовою оригіналу: "– Михайлов: В докладной записке я писал, что облсуд не учел обстановки в которой он работает, организовал демонстрацию в судебном заседании против органов НКВД. Я не согласен с тем, что мы допускаем большой процент брака при проведении следствия. Брак имеется и в частности по делу Белоусова. Допустим, что человека привлекли за антисоветскую агитацию. Так, кроме антисоветской агитации, надо иметь ввиду, что это офицерье, а суд, при разборе дела это не принимает во внимание, а разбирается дело как обыкновенного гражданина. Суд рассматривает только антисоветскую агитацию, но не вникает, а что из себя представляет данный обвиняемый вообще. В конечном суд своим решением освобождает Белоусова. А кто такой Белоусов? Офицер. И только потому, что свидетель, который выступил в суде и отказался от своих ранее данных показаний, это для суда было достаточно для того, чтобы освободить Белоусова. А мы его опять посадили, и Вы на днях будете его снова судить, и его надо расстрелять.

Рогачев: Я руковожу уголовной коллегией облсуда. Действительно, мы 5–7 дел возвратили с подготовительных заседаний по причинам сырого материала следствия. НКВД считает, что эти дела возвращены безосновательно. А я должен сказать, что ни одно такое постановление не опротестовано прокурором. Замечания по поводу адвокатов совершенно правильны. Адвокат Петрунив был назначен для участия в судебном заседании коллегией адвокатов, которой руководит член партии тов. Жмудь. На сегодня мы возимся с 15 кандидатурами, среди которых имеются и не наши люди, но они временно санкционированы органами НКВД. Среди них имеются пока что двое, которые вызывают у меня подозрение. Что значит адвокат, который в судебном заседании плачет за то, что его подзащитному грозит расстрел. Петрунив является членом оргбюро коллегии адвокатов. Жмудь за него горой стоит, при чем говорит – я его посылал и буду посылать.

Груленко (первый секретарь обкома КП(б)У): Я спрашиваю, почему по контрреволюционным делам допускались в судебное заседание местные адвокаты.

Рогачев: Наших людей всего 8. Мы не можем обеспечить их участие при рассмотрении дел по контрреволюционным делам. Требуется немало адвокатов. Где их взять?

Тов. Морозов: По делу Каминского проходит один единственный свидетель и то глухая, немая, немного слепая. Я не знаю, как ее допрашивали, и я вынужден был это дело послать на исследование.

О Смушке. Он отказался от предъявленных ему обвинений, заявил, что его бил следователь. Пришлось снова послать дело на исследование. По делу Януша. На суде было 9 свидетелей, и все они отказались от своих показаний. Затем дело разбили на три дела и в результате Януша судили не за контрреволюцию, а за воровство.

Груленко: По существу дела. Тов. Рогачев! Как бы Вы не говорили, но факты упрямая вещь. Неправильно то, что Вы приглашаете непроверенных людей для участия в таких серьезных судебных заседаниях, как рассмотрение дел по контрреволюционным преступлениям. Я имею ввиду местную адвокатуру. То, что они устроили – это чепуха. Они могут больше устроить. Надо категорически запретить допуск местных адвокатов к участию в таких процессах. Обойдитесь 8 адвокатами. А что это за процесс, когда адвокат сидит на судебном заседании и плачет.

Михайлов: А народные заседатели сидят и вытирает слезы.

Груленко: Это безобразия. Надо выбирать из местных людей проверенных в качестве народных заседателей, которые не уступят товарищам с восточных областей, которые сами презирают этих врагов народа. Ведь это же большая политика. А Вы считаете, что перед Вами кодекс и все. Правильно, кодексом надо руководствоваться, но в работе прежде всего должна быть партийная политика, чего не было в работе областного суда, поэтому и такие казусы в работе. О карательной политике. Я считаю, что если нет состава преступления по врагам народа – петлюровцам, офицерни, кулакам, то на суде надо прямо создать дело и чтобы они сгнили. Если Верховный суд отменит, все равно, он еще раз попадет» [12, арк. 37–46]. Ось таким був підхід до судочинства і коментарі тут зайві.

Звичайно, у діяльності районних і міських судів значне місце займали буденні справи цивільного і кримінального характеру. Однак, при цьому їх загальна кількість щомісяця зростала. Особливо багато справ поступало в суди за звинуваченнями у спекуляції. Так, серед заарештованих і притягнених до кримінальної відповідальності міліцією Станіславської області у січні 1940 р. 93 % складала за тодішньою термінологією «крупні спекулянти». При арешті одного з них виявили 30 кг цукру, 11 кг масла, 250 кг сала, 28 кусків мила. За такий «злочин» людина отримала тюремне ув'язнення [13, арк. 11–12].

У ці роки з'явилася своєрідна мода на судові покарання на незначні терміни. Цьому сприяв указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 серпня 1940 р. «Про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві і за хуліганство» [14]. З часу видання указу і до січня 1941 р. в суди Волинської області, наприклад, поступило 178 справ, із них за дрібні крадіжки – 100 і за хуліганство – 70 справ. Розглянуто з винесенням вироку 160 справ, засуджено 105 осіб [15, арк. 8–9]. Окремі судді так ревно виконували указ, що доходило до курйозів. Суд Перемишлянського району Львівської області засудив до позбавлення волі працівницю їдальні, яка взяла на кухні відходи. Стрийський суд виніс вирок громадянину, який підібрав кинуті у болото, невідомо ким і коли дошки [16, арк. 194]. На щастя підсудних, обласний суд в обох випадках справи припинив.

Крім кримінальних, у суди поступало чимало цивільних справ, зокрема про стягнення аліментів, розподіл майна, несплату квартплати, порушення паспортного режиму (проживання в містах без паспорта і прописки і т.п.) [17, арк. 23]. Архівні документи засвідчують, що якість розгляду цивільних справ судами теж була низькою. До того ж працівники судових органів і прокуратури нерідко вдавалися до зловживань. Так, старший слідчий прокуратури Волинської області М. Коваленко, слідчий прокуратури Луцького району Л. Баркар, слідчий прокуратури Луцька Т. Приент у 1940 р. були звинувачені у хабарництві. Також, за низку зловживань (хабарництво, пияцтво, морально-побутовий розклад) у тому ж році звільнені з роботи: заступник голови Волинського обласного суду Й. Кутувий, суддя Любомльського району П. Кукуруза, помічник обласного прокурора І. Філоненко, прокурор Луцького району А. Шілов, прокурор Теремківського району Б. Бергман, помічник обласного прокурора К. Калюжний [18, арк. 43–59]. Прокурора Рівненської області Нестеренка змушені були звільнити як такого, хто «не маючи належної культури, будучи політично недостатньо підготовленим, проявив повну неспроможність справитися з покладеними на нього обов'язками» [19, арк. 65]. Однак на зміну ось таким некваліфікованим правоохоронцям, призначали інших, від яких теж не можна було очікувати встановлення належного порядку, бо, зазвичай, усі вони були малоосвіченими. Так, бюро Львівського обкому КП(Б)У у квітні 1940 р. затвердило прокурором Буського району І. Мигу, Янівського – Я. Борисова, Поніковецького – В. Шевченка, Шевченківського району м. Львова – О. Тимка. Усі вони мали нижчу освіту [20, арк. 159–160].

Загалом працівники НКВС Західної України у вересні-грудні 1939 р. затримали і передали у судові та каральні органи 10,2 тис. осіб, у тому числі 4,2 тис. колишніх офіцерів, урядовців, великих землевласників, торгівців, 1,6 тис. представників інтелігенції, зокрема 108 педагогів, 62 інженери, 40 лікарів, 42 діячі літератури і мистецтва, а також 1,3 тис. селян-одноосібників, 665 ремісників. Арештовані кваліфікувалися як «вороги народу», «шпигуни», «спекулянти», «паразити» тощо і засуджувалися переважно за статтями 58 і 59 кримінального кодексу, санкції яких передбачали, звичайно, довготривале ув'язнення, заслання вглиб СРСР або смертну кару. За рішеннями судових та позасудових органів у справах НКВС у Західній Україні за січень-травень 1941 р. з 5064 засуджених кожен десятий одержав вищу міру покарання, а 40,6 % позбавлялися волі терміном до 10 років, 34,8 % – до 5 років. Усього серед 65 тис. осіб, заарештованих упродовж вересня 1939 – травня 1941 рр. органами НКВС у Західній Україні, яким пред'явили конкретні обвинувачення, найбільше – 32,8 тис. відповідали за нелегальний перехід кордону, 13,4 тис. – приналежність до «контрреволюційних організацій», 748 – участь в антирадянських змовах [21, с. 101, 105, 112].

Особливого розголосу набули в регіоні судові процеси над членами ОУН. У 1940 р. співробітники НКВС заарештували студента Дрогобицького електромеханічного технікуму О. Білого. Йому і ще 53-м заарештованим інкримінувалася приналежність до ОУН та підготовка збройного повстання проти СРСР. Судовий вирок: половину учасників засуджено до розстрілу, іншим дано по 15 і 10 років таборів [22, с. 115–119].

У травні 1941 р. відбувся суд уже над 62-ма юнаками і дівчатами Дрогобицького, Добромільського, Стрийського і Турківського районів. 20-х учасників цього процесу засуджено до розстрілу, 13 – до 10 років, 19 – до 7–8,5 років тюремного ув'язнення [23, с. 81–82].

Трагедією для багатьох груп населення Західної України стали у 1940–1941 рр. депортації, проведені серед місцевого населення чотирма багатотисячними хвилями. З опублікованих останнім часом документів стало відомо, що 5 грудня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) і уряд СРСР прийняли постанову про депортації, а 29 грудня поточного року Раднарком СРСР затвердив

інструкцію НКВС СРСР про виселення польських осадників із західних областей України і Білорусії [24, арк. 4–7]. Керувати операціями доручено заступникові Л. Берії – В. Меркулову, а в Україні ними керував І. Серов. У областях і районах були організовані «трійки», які розглядали справи депортованих. Ними керували начальники обласних управлінь НКВС. «Трійки» приймали рішення про виселення. На районні комітети партії та виконкоми Рад покладено відповідальність за належну підготовку та проведення операцій.

Перша масова акція виселення польських військових і цивільних осадників і працівників лісової охорони проведена в ніч з 9 на 10 лютого 1940 р. Як видно із рапорту, надісланого 13 лютого І. Серовим Л. Берії, під час акції вивезено із західних областей України 89062 особи [25, с. 95].

Друга масова депортація стосувалася сімей репресованих у 1939 р. поляків, українців і євреїв. Акція проведена 13 квітня 1940 р., у ході якої виселено майже 10,5 тис. сімей, або понад 32 тис. осіб. Їх вивезли до Казахстану і скерували на сільськогосподарські роботи в колгоспи і радгоспи. За національністю більшість виселених становили поляки – майже 75 %, українці – 19,5 %, євреї – 4 %. Третя акція виселення проведена 23 червня 1940 р. і стосувалася біженців із Польщі. Тоді із західного регіону республіки депортовано 24,7 тис. сімей, або майже 58 тис. осіб. Більшість із них як спецпоселенців розміщено в дев'яти областях Російської Федерації, в Алтайському та Красноярському краях. Основну частину виселених становили євреї – 84 %, поляки – 11 %, українці – 2,3 %. Л. Берія 21 травня 1941 р. підписав постанову про подальше виселення з території Західної України, і вже наступного дня вирушили перші партії депортованих. У травні-червні 1941 року вислано 12 тис. осіб. Загалом у 1940–1941 рр. із Західної України депортовано 190 тис. осіб. [26, с. 154–156, 168–171].

Однією зі злочинних сторінок сталінського режиму в західних областях України були жорстокі розправи з людьми, які знаходилися у в'язницях. З початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. органи держбезпеки УРСР намагалися вивести їх вглиб території. Передбачалося евакуювати 23394 особи, для чого необхідно було більш як 700 залізничних вагонів. Однак ствердної відповіді з Москви певний час не надходило. Невдовзі в Наркомат державної безпеки УРСР все ж таки надійшла телеграма, в якій зазначалося, що «... згідно з розпорядженням Л. Берії, за списком, затвердженим прокурором, розстріляти всіх осіб, що перебувають під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що вчинили розтрата у великих розмірах». Безпосереднє керівництво розстрілами в'язнів здійснювалося органами держбезпеки за участю працівників в'язничного управління НКВС УРСР, охоронців та конвоїрів в'язниць. Начальник в'язничного управління НКВС УРСР Філіпов 5 липня 1941 р. скерував на адресу наркома Сергієнка доповідну, в якій зазначав, що «... у в'язницях Львівської області розстріляно 2464 в'язнів, звільнено 808, переважно звинувачених у побутових злочинах. Усі розстріляні закопані у ями, вириті у підвалах в'язниць, а у м. Золочеві – в саду». Далі Філіпов сповіщав, що «... у двох тюрмах Дрогобицької області, у містах Самбір і Стрий розстріляний 1101 в'язень; у тюрмах Станіславської області розстріляно 1000 в'язнів, міста Луцька – 2000, у Ковелі – 194, у Дубно – 260; із Чорткова Тернопільської області евакуйовано 954 в'язні, по дорозі при спробі втечі розстріляно 123 в'язні – члени ОУН. 20 липня у м. Умані, за розпорядженням військового прокурора фронту розстріляно 766 в'язнів, засуджених і таких, які перебували під слідством по контрреволюційних статтях. У червні-липні 1941 р. у в'язницях західних областей розстріляно понад 8 тис. осіб. [27, с. 262–263].

Такими і подібними карально-репресивними діями тоталітарна система дискредитувала себе в очах західних українців. Саме тому багато людей, які раніше вітали прихід Червоної армії і встановлення радянської влади, докорінно змінили свої погляди. Репресивно-каральна система, яка функціонувала у Західній Україні у 1939–1941 рр., становила одну з ланок тоталітарного механізму, допускала свавілля, грубе і цинічне порушення прав людини.

Список використаних джерел

1. Российский центр сбережения и изучения документов новейшей истории, ф.17, оп. 6, д. 701, л. 2. Центральный державный архив громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 513.
3. Сергійчук В. І. Правда про «золотий вересень» 1939-го / В. І. Сергійчук. – К.: Либідь, 1999. – 165 с.
4. Держархів Львівської обл., ф. р-225, оп. 1, спр. 1.
5. Держархів Тернопільської обл., ф. р-11, оп. 1, спр. 1.
6. Настюк М. И. Создание и деятельность советских органов юстиции в Западных областях УССР (1939–1941 гг.) / М. И. Настюк. – Львов: Вища школа, 1977. – 153 с.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 594, спр. 675.
8. Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 521.
9. Держархів Львівської обл., ф. 5001, оп. 1, спр. 30.
10. Государственный архив Российской Федерации, ф. 9492, оп. 1, д. 1005.
11. Вышинский А. Я. Законность революционная / А. Я. Вышинский // Большая советская энциклопедия. – Москва: «Большая Советская энциклопедия», 1933. – Т. 26. – 903 с.
12. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 7.
13. Российский центр сбережения и изучения документов новейшей истории, ф. 17, оп. 1, д. 3 а. 14.

Ведомости Верховного Совета СРСР. – 1940. – № 28. 15. Держархів Волинської обл., ф. р-18, оп. 1, спр. 149. 16. Держархів Львівської обл., ф.5001, оп. 1, спр. 214. 17. Там само, ф. р-225, оп. 1, спр. 6. 18. Держархів Волинської обл., ф. П-1, оп. 3, спр. 66. 19. Держархів Рівненської обл., ф. П-1, оп. 6, спр. 639. 20. Держархів Львівської обл., ф.П-3, оп. 1, спр. 4. 21. Репресии против поляков и польских граждан. – Москва: Мир, 1997 – 276 с. 22. Дрогобиччина – земля І. Франка. Збірник мемуарних матеріалів. – Дрогобич: Коло, 1993. – 580 с. 23. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів: НТШ, 1993.– Кн. 1. – 801 с. 24. Государственный архив Российской Федерации, ф.9492, оп. 1, д. 1115. 25. Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939 – 1941 рр.: суть і наслідки / Г. Мазур // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Тирса, 1999. – Т. 4. – 350 с. 26. Баран В. К. Україна: Західні землі: 1939–1941 / В. К. Баран, В. В. Токарський. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с. 27. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І. Г. Білас. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 1. – 424 с.

Константин Кондратиук Марьяна Леськив

ВВЕДЕНИЕ СОВЕТСКОЙ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ УКРАИНЫ (1939–1941 ГГ.)

В статье охарактеризовано советскую судебную систему, которую было установлено в Западной Украине в 1939–1941 гг. Освещены масштабы репрессий и их последствия для местного населения

Ключевые слова: Западная Украина, тоталитарный режим, судопроизводство, судовая система, репрессии.

Kostiantyn Kondratiuk, Mariana Leskiv

THE INTRODUCTION OF SOVIET COURT SYSTEM IN WESTERN REGIONS OF UKRAINE (1939–1941)

Soviet court system that was established in Western Ukraine in 1939–1941 is characterized in the article. The scales of repressions and their consequences to the local inhabitants are ascertained

Key words: Western Ukraine, totalitarian regime, justice, judicial system, repressions.

УДК 94(477.84) «20»

Тарас Шуст

ФОРМУВАННЯ КАДРОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ МЕДИЧНОЇ ГАЛУЗІ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 1944–1955 РР.

У статті висвітлено кадрову політику радянської влади в сфері охорони здоров'я у Тернопільській області в повоєнний час. Проаналізовано основні тенденції, які мали місце у професійному лікарському середовищі області, а також національний та гендерний склад медичних кадрів.

Ключові слова: Тернопільська область, радянська влада, кадрова політика, система охорони здоров'я, медична галузь.

Останнім часом в українській історичній науці зростає інтерес до регіональної історії. На перший план у сучасній історичній регіоналістиці виходить насамперед антропологічний компонент, неодмінною складовою якого є дослідження особливостей функціонування медичної системи на місцевому рівні, а також її безпосереднього впливу на соціально-побутові та культурні умови, в яких проживало місцеве населення.

Інтерес до історії розвитку медицини багато в чому пояснюється стурбованістю суспільства сучасним станом системи охорони здоров'я, загостренням багатьох проблем економічного розвитку в умовах впровадження реформ в медичній сфері та їх поки що невдалих наслідків.

У цьому контексті особливе значення в процесі дослідження становлення системи охорони здоров'я належить саме кадровому аспекту, оскільки кадри завжди були і є ключовим елементом, без якого неможливе функціонування будь-якої системи соціального призначення, у тому числі й системи охорони здоров'я. Саме тому у процесі розбудови системи охорони здоров'я в Тернопільській області впродовж 1944–1955 рр. влада особливу увагу приділяла кадровим питанням. Кадри були тим стрижнем, який, разом із матеріально-технічною базою, забезпечував функціонування та розвиток медицини області.

Метою публікації є комплексне дослідження процесу формування кадрового потенціалу медичної галузі на Тернопільщині у 1944–1955 рр.

Завдання, які ставить автор, є наступними: висвітлити стан забезпечення кадрами медичної галузі області після звільнення регіону від німецької окупації; проаналізувати основні тенденції та особливості кадрової політики радянської влади у різних складових сфері охорони здоров'я області у 1944–1955 рр.; розглянути основні проблеми, здобутки та прорахунки, що мали місце при формуванні кадрового потенціалу медичної галузі в Тернопільській області у розглядуваний період.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що автором введено у науковий вжиток маловідомі архівні джерела, завдяки чому зроблено спробу сформувати цілісну картину кадрової політики влади у сфері охорони здоров'я Тернопільської області у повоєнний час, а також на основі об'єктивних статистичних даних проаналізовано основні здобутки та прорахунки, які мали місце при формуванні кадрового потенціалу медичної галузі регіону у 1944–1955 рр.

Незважаючи на значну актуальність теми, дослідники історії розвитку системи охорони здоров'я у регіоні досить мало акцентували увагу на кадровому аспекті досліджуваної проблеми. Зокрема, окремі складові кадрової політики у медичній галузі області в повоєнний час розглядав А. Щорович [1]. Надзвичайно важливою у цьому аспекті є праця Г. Конопелька, у якій розглядається процес становлення системи охорони здоров'я в регіоні, висвітлюються окремі кадрові проблеми [4]. Окремої уваги заслуговує дослідження О. Рябишенка. Автор акцентував увагу на розвитку основних складових медицини Тернопільщини у повоєнні роки, в тому числі й на кадровій [13]. Аналогом праці О. Рябишенка є дослідження В. Титара, у якому підсумовуються і аналізуються результати розвитку системи охорони здоров'я Тернопільської області у 1944–1961 рр. Автор звертав увагу на окремі проблеми, які мали місце під час формування кадрового потенціалу медичної галузі області у повоєнний час [5].

Цінна інформація щодо особливостей кадрової політики радянської влади у сфері охорони здоров'я міститься у науковій періодиці Ю. Бірковського [29]. Також аналогічні проблеми в окремих статтях розглядав Г. Баткіс [14]. Проте автори наукових публікацій розглядали проблеми кадрової політики в галузі медицини у західних областях УРСР загалом, не акцентуючи увагу на Тернопільщині.

Джерельна база цієї проблеми є доволі значною. Кадровий аспект процесу відбудови медицини регіону у повоєнний час знайшов широке відображення у архівних документах Державного архіву Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), зокрема у ф. 2366 «Обласний відділ охорони здоров'я», який налічує декілька тисяч справ, зосереджених у п'яти описах. Справи у фонді висвітлюють діяльність органів управління охорони здоров'я на Тернопільщині впродовж 1944–1980 рр. Автором публікації введено у науковий вжиток більше 40 архівних джерел.

Пріоритетність та важливість кадрової політики для розвитку медицини добре усвідомлювали уряди УРСР та СРСР, враховуючи надскладну ситуацію у цій сфері. Не була винятком у цьому контексті й наша область [1, с. 43]. Як свідчить звіт начальника обласного відділу охорони здоров'я Рябишенка, проблема ускладнювалася тим, що в області було обмаль місцевих кадрів. Із 400 лікарів, які працювали у лікарняних закладах області напередодні війни, у повоєнний період не залишилося жодного. Близько 30 лікарів розстріляно під час окупації, доля ж решти залишалася невідомою [2, арк. 72]. У цих умовах пріоритетним було завдання формування управлінського апарату, тому указом міністра охорони здоров'я УРСР від 5 червня 1944 р. сформовано апарат обласного відділу охорони здоров'я, який складався із 10 осіб. Серед функціонерів не було місцевих кадрів, більшість спеціалістів мали досвід роботи в управлінських структурах більше 5-ти років, а 5 лікарів – мали бойовий досвід [3, арк. 26].

Попри успішне формування управлінського апарату на рівні області у 1944 р., ще більше виникало труднощів із набором кадрів на керівні посади у районних відділах охорони здоров'я [4, с. 40]. Влада, у зв'язку із дефіцитом кваліфікованих управлінців, не брала до уваги чимало речей. Зокрема, із 38 очільників районних відділів охорони здоров'я, лише 7 мали досвід роботи в органах управління [5, с.23]. Зауважимо, що на керівні посади призначалися лікарі зі сходу України або з інших регіонів СРСР, списки яких в умовах війни попередньо узгоджувалися із НКВС. Дуже часто особові справи керівників перевірялися додатково, вже після вступу їх на посаду. При цьому варто зауважити, що усі лікарі-керівники скеровувалися із інших регіонів СРСР. Зокрема 40 % – зі східних областей УРСР, 50 % – із РСФРР, решта (10 % управлінців) прибуло з інших регіонів СРСР. Попри те, заслуговує уваги той факт, що лише 20 % лікарів, призначених на управлінські посади в області, займали на попередніх місцях роботи керівні посади [6, арк. 7].

Кадрова політика перебувала під особливим контролем Міністерства охорони здоров'я (далі – МОЗ) УРСР. Начальник відділу кадрової політики обласного відділу охорони здоров'я щотижня

звітував перед МОЗ УРСР стосовно усіх важливих кадрових проблем, які виникали у області та отримував підтримку з його боку [7, арк. 56].

Відповідно до директиви МОЗ УРСР від 5 жовтня 1948 р. існувала чітка градація кадрів у області, згідно із якою до керівних номенклатурних працівників області належали посадові особи обласного відділу охорони здоров'я, за виключенням секретаріату, керівники районних та міських відділів охорони здоров'я, а також голови обласної лікарні, венерологічного, туберкульозного диспансерів та очільник обласної станції переливання крові [8, арк. 10].

До лікарів, які займали керівні посади, була низка суттєвих вимог: стаж роботи, зазвичай, не менше 10 років, рівень кваліфікації не нижче третього, відсутність суворих доган та позитивна характеристика за попереднім місцем роботи. Однією із основних вимог було членство у КПРС, 90 % лікарів-управлінців у Тернопільській області станом на 1951 р. були або членами КПРС, або ж кандидатами на вступ [9, арк. 11]. Управлінська ланка на рівні області працювала майже на «відмінно». На рівні районних відділів охорони здоров'я ситуація була дещо іншою. Значна частина адміністративних працівників призначалася на доволі високі і відповідальні посади вперше, а отже і не мала відповідного досвіду роботи [10, арк. 18]. Так, секретар Підволочиського райкому партії звертався до завідувача обласного управління охорони здоров'я Рябишенка із вимогою негайно замінити начальника районного відділу охорони здоров'я, оскільки організація системи сільської медицини району знаходилася на вкрай низькому рівні. Деякі співробітники відділу охорони здоров'я приходили на роботу у нетверезому стані, часто були відсутні на робочому місці [11, арк. 5].

Для усунення недоліків у роботі адміністративного апарату та з метою підвищення рівня його професійності, з 1949 р. формується кадровий резерв при обласному управлінні охорони здоров'я. Його чисельність складала близько 40 осіб [12, арк. 18]. Такий підхід був раціональним, оскільки саме заступники очільників районних управлінь та керівники районних лікарень найчастіше належним чином не справлялися зі своїми управлінськими обов'язками [13, с. 47].

У повоєнний час найважливішим критерієм оцінки ефективності роботи управлінської ланки в галузі охорони здоров'я була її здатність забезпечити лікарські заклади області необхідними фахівцями, дефіцит яких у повоєнний час був значним [14, с. 33]. Свідченням критичного стану кадрів було те, що на серпень 1944 р. область мала лише 32 кваліфікованих лікарів і 478 медичних працівників середньої кваліфікації, що складало 25 % від її потреб. Робоче навантаження на кожного медика було надмірним [15, арк. 34]. Складну ситуацію із забезпеченням медичними кадрами у 1944 р. частково вирішено за рахунок скерування на Тернопільщину 78 кваліфікованих спеціалістів. Зокрема, 25 осіб було із інших регіонів СРСР, 53 – із фронту [16, арк. 23]. У Тернопільську область направлялися більше 650 осіб середнього медичного персоналу. Начальник відділу кадрів обласного відділу охорони здоров'я Березін звертався до МОЗ УРСР із проханням направити у область 10–15 спеціалістів із фронту, отримав відмову [17, арк. 98].

Активна політика у сфері кадрового забезпечення доволі швидко принесла значні результати. Як свідчить звіт обласного управління охорони здоров'я, станом на початок 1947 р. в області працювало близько 200 лікарів та 1000 осіб середнього лікарського персоналу. Для області була характерна стійка динаміка зростання кількості лікарських ставок, яка мала певні часові особливості. Упродовж 1944–1950 рр. кількість лікарських ставок у області збільшувалася в середньому на 60–70 одиниць щороку, починаючи з 1950 р. – на 80–90 одиниць [18, арк. 2].

Зауважимо, що у перші повоєнні роки, а саме 1944–1947 рр. близько 80 % лікарів, що скеровувалися в Тернопільську область мали досвід роботи, а 20 % становили випускники медичних вузів [19, арк. 32]. Після 1948 р. ситуація почала кардинально змінюватися. Частка випускників вузів, які прибували на роботу, почала суттєво зростати і становила у 1955 р. понад 70 %. Натомість пропорційно зменшилася кількість спеціалістів, що скеровувалися в область із попередніх місць роботи [20, арк. 51]. При цьому варто зазначити, що близько 60 % кадрів направлялися із УРСР, а 40 % з інших регіонів СРСР. Близько 70 % лікарів, які направлялися на роботу у нашу область, мали досвід роботи більше 5-ти років у сфері охорони здоров'я і тільки 40 % працювали за спеціальністю менше цього терміну [21, арк. 28].

Проте, незважаючи на вжиті владою заходи, проблема нестачі кадрів була далекою від вирішення. Для прикладу, у обласній лікарні дефіцит складав 40 %, або 20 спеціалістів, у спецдиспансерах – 50 %, у районних лікарнях та фельдшерських пунктах – 60–70 %. У звітах обласного відділу охорони здоров'я абсолютні цифри не наводилися, оскільки найближчим часом планувалося подальше розгортання мережі медичних закладів в області, наслідком якого було збільшення дефіциту лікарів [22, арк. 45].

На рівні районних лікарень існувала значна проблема, пов'язана з їх нерівноцінним кадровим забезпеченням. Так, персонал Чортківської лікарні упродовж 1944–1952 рр. поповнився на дванадцять лікарів, а персонал Гримайлівської лікарні – на чотири лікарі [23, арк. 47]. У

Кременецькій районній лікарні не було жодного кваліфікованого спеціаліста. У Підгайцях їх було двоє, хоча населення Підгаєцького району було вдвічі меншим за кількістю від Кременецького [24, арк. 14]. У той же час майже усі районні лікарні відчували відсутність окремих спеціалістів. У районних лікарнях особливо значним був дефіцит кваліфікованих хірургів. Зокрема, станом на 1952–1954 рр. районні лікарні були укомплектовані хірургами в середньому на 60–70 % від необхідної норми, а такі райони як Підволочиський та Шумський – лише на 50–55 % [25, арк. 62].

Перманентним у районних лікарнях також був і дефіцит лікарів-педіатрів. Для прикладу, в області у квітні 1946 р. працювало 25 спеціалістів цього профілю, у той же час як потрібно було близько 60. Близько 20 % педіатрів зосереджувалося у обласному центрі, решта працювали у районних лікарнях, зокрема у Чортківській та Кременецькій [26, арк. 11]. У районних лікарнях практично не було лікарів 1-го рівня кваліфікації, за винятком Чортківської та Кременецької лікарень. Натомість 80 % спеціалістів мали 3–4-й рівні кваліфікації. У певних лікарняних закладах, зокрема у Підгаєцькій районній лікарні, 25 % лікарів навіть у 1950 р. були 5-го рівня кваліфікації [27, арк. 31]. Звісно, що такий підхід до кадрової політики не міг мати свого продовження у майбутньому, оскільки це становило надзвичайно серйозну загрозу якості медичних кадрів.

З метою виправлення ситуації, МОЗ УРСР розпорядженнями від 10 березня 1950 р. та 12 лютого 1951 р. скерувало 50 кваліфікованих лікарів у районні лікарні області. Загалом кадровий потенціал районних лікарень зростав приблизно на 10–15 % щороку, що в абсолютних цифрах становило 20–30 спеціалістів. Проте районні лікарні, як і раніше, не отримували у необхідній кількості спеціалістів 1–2-го рівня кваліфікації, частка яких у районних лікарнях становила не більше 10–15 % від загальної кількості лікарів. У той же час у обласній лікарні їх кількість становила 40–45 % від загальної кількості лікарського персоналу [28, арк. 83].

Важливу роль в кадровій політиці відігравало забезпечення спеціалістами фельдшерських пунктів у сільській місцевості. Цю проблему піднято на загальнодержавний рівень, проте особливу складність вона становила для західних областей УРСР [29, с. 55]. Зокрема, у 1947 р. у сільській місцевості працювало тільки 250 осіб середнього лікарського персоналу, що було недостатньо для надання медичних послуг населення області. Близько 40 % фельдшерів були змушеними працювати у двох чи навіть трьох фельдшерських пунктах [30, арк. 18]. Кадрові проблеми із молодшим лікарським персоналом вдалося вирішити тільки у 1952–1953 рр., коли у села області скерували 120 медичних працівників. При тому варто взяти до уваги, що медичні освітні заклади області працювали ефективно, що і дало змогу вирішити проблему дефіциту молодших лікарських кадрів [31, арк. 43].

Важливим напрямком кадрової політики радянської влади у 1944–1955 рр. було підвищення кваліфікації лікарів, позаяк значна частина медиків у період війни працювала не за спеціальністю та втратила свої професійні навички. Крім того, випускники медичних вузів часто не могли справлятися із своєю роботою через недостатній досвід. Для покращення ситуації регулярно проводилися курси підвищення кваліфікації як в СРСР, так і у державах соцтабору. Кваліфікаційні курси в Тернополі упродовж 1947–1948 рр. пройшли близько 80 % хірургів та педіатрів області [32, арк. 27]. Ця статистика є цілком закономірною, оскільки найбільше уваги приділялося підготовці кваліфікованих спеціалістів у галузі хірургії і педіатрії.

Сусідні області, такі, як Львівська та Проскурівська, проводили курси підвищення кваліфікації на місцях, але у Тернопільській області, як зазначав у звіті начальник обласного відділу охорони здоров'я Рябишенко від 9 липня 1948 р., ще не створено відповідної матеріально-технічної бази для цього. Такі курси організовано лише у листопаді 1949 р. в Тернополі та Чорткові, де вже на той час, завдяки копіткій роботі, створено для них належні умови. На цих курсах могло навчатися 40 осіб впродовж 4 місяців [33, арк. 14]. Проте, у 1944–1946 рр. не проводилися курси підвищення кваліфікації лікарів для інших спеціальностей, окрім хірургів. Складність в організації курсів підвищення кваліфікації у перші повоєнні роки зумовлювалася дефіцитом кваліфікованих спеціалістів, які б навчали лікарів. З метою виправлення ситуації, міністр охорони здоров'я УРСР указом від 2 березня 1947 р. наказав кадровому відділу звертати особливу увагу на Тернопільську область, оскільки саме у цьому регіоні та Чернівцях до 1946 р. не проводилися курси підвищення кваліфікації для усіх лікарських спеціальностей, окрім хірургів [34, арк. 52].

З метою виконання указу, владою області вже із лютого 1947 р. вжито низку заходів для виправлення ситуації. Так, упродовж 1947–1952 рр. щороку не менше 10 лікарів-педіатрів проходили стажування у лікарнях Київської області за сприяння начальника обласного відділу охорони здоров'я Сухова. У 1947 і 1949 рр. 5 педіатрів із області проходили стажування у лікарнях Ленінграду. Загалом належна увага до лікарів цієї спеціальності дозволила створити у 1947 р. в обласній лікарні повноцінне дитяче відділення [35, арк.41]. Після 1952 р. проблеми, пов'язані із підвищенням кваліфікації, були вирішені, оскільки у Чорткові та Тернополі налагоджено роботу

повноцінних навчальних центрів для лікарів усіх спеціальностей, на базі яких курси підвищення кваліфікації могло проходити до 150 лікарів щороку [36, арк. 11].

Особлива увага приділялася політичному та моральному вихованню, ефективному формуванню професійних навичок у лікарів та їх матеріальному стимулюванню [37, арк. 122]. Так, 12 січня 1947 р. прийнято постанову, якою уряд СРСР зобов'язував МОЗ СРСР провести переоблік і переатестацію кадрів та збільшити заробітну плату медикам на 10 %, відповідно до їх робочого навантаження та кваліфікаційного рівня. Такі кроки мали надзвичайно велике значення в умовах формування кадрового потенціалу, оскільки сприяли як покращенню кваліфікації спеціалістів, так і зростанню зацікавленості у результатах своєї праці [38, арк. 14]. Подібні урядові постанови про підняття та перерахування заробітної плати лікарям приймалися також у 1951 та 1954 рр. У них теж йшлося про необхідність збільшення зацікавленості лікарів результатами своєї праці, їх матеріальне та моральне заохочення. Щороку близько 30 % лікарів преміювали у якості заохочення до праці, 3–4 лікарів нагороджували урядовими нагородами за сумлінну працю у галузі медицини. Найчастіше це були представники управлінської номенклатури [39, арк. 65].

Важливою складовою системи охорони здоров'я області була медична освіта. До 1957 р. не існувало медичних закладів, які б готували лікарів, натомість була наявною система навчальних медичних закладів, які готували середній лікарський персонал. Відповідно до програми розширення мережі навчальних закладів, що готували лікарський молодший персонал, у 1947–1948 рр. в Тереховлі, Чорткові, Підгайцях, Бережанах та Кременці засновано медичні училища. Загальна кількість студентів становила близько 500 осіб, при цьому 30 % усіх медичних працівників середньої кваліфікації у цей час готувало Чортківське медичне училище, яке було найбільшим в області [40, арк. 7].

Заняття в училищах відбувалися на базі районних лікарень. Лікарі, які працювали у лікувальних закладах, одночасно були і викладачами училищ. Лише на читання окремих предметів запрошувалися спеціалісти із обласного центру. Втім, стан справ у медичних училищах області був доволі складний: мало місце порушення дисципліни, нераціональне складання навчальних планів, викладачі училищ перебували під особливим контролем НКВС [41, арк. 18]. Показовим у цьому відношенні є звіт комісії обкому партії, яка здійснювала перевірку Чортківської школи медсестер у 1950 р. Зокрема, начальником медичної школи був лікар Вігінський, який працював у 1943–1944 рр. лікарем в'язниці гестапо у Чорткові. Окрім того, він підозрювався у зв'язках із ОУН. Останнє стосувалося і секретаря Петрухи, який перебував до 1945 р. у полоні в Німеччині [42, арк. 27].

Були випадки порушення окремими викладачами своїх професійних обов'язків. Зокрема, мали місце такі порушення, як запізнення на заняття та читання лекцій без плану. За це звільнено з роботи викладача Зеленого. У звіті міністерської комісії йшлося про вкрай низьку навчальну успішність, позаяк 30 % студентів мали незадовільні оцінки. Особливо низькою була успішність студентів з історії [43, арк. 96]. Перевірка Тереховлянського медичного училища виявила нераціонально підготовлений навчальний план. Навчальний процес тривав із 9 год. ранку – до 21 год. вечора. Мало місце також вживання алкогольних напоїв та інші неодноразові аморальні вчинки студентів, які проживали у гуртожитку, оскільки адміністрація медичного училища жодним чином не контролювала цей процес. За результатами перевірки із посад звільнено коменданта гуртожитку Тихого та його заступницю Бокай [44, арк. 18].

Чергова міністерська перевірка медичних училищ області, проведена через півроку, виявила, що недоліки у роботі на цей час виправлено. Медичні училища Тернопільщини відіграли надзвичайно важливу роль у забезпеченні медицини кадрами. Зокрема, станом на 1953–1954 навчальний рік у них отримували освіту більші ніж 1000 осіб. Найбільшими були Кременецька та Чортківська медичні школи, які налічували 275 та 226 учнів. У Бережанській школі навчалось 120 осіб та 150 – у Тереховлянській. У Підгаєцькій та Бучацькій школах навчалось приблизно 56 та 60 осіб відповідно [45, арк. 28]. Діяльність медичних шкіл області давала можливість повністю забезпечити область медичними кадрами середньої кваліфікації. Більше того, вказані медичні школи проводили інтенсивну підготовку лікарських кадрів для інших регіонів країни. Щороку середні медичні школи області приймали на навчання близько 300 осіб, що було важливим із соціальної точки зору [46, арк. 31].

Надзвичайно ваговою є статистична інформація, яка стосується національного та гендерного складу лікарських кадрів області у розглядуваний період. У 1946 р. близько 60 % лікарів були українцями, а через 8 років, в 1954 р. – уже 80 %, що є доволі значним показником. Ще 10 % лікарів були євреями і 10 % – росіянами. Лікарські кадри були доволі молодими. Близько половини лікарів мали вік від 20 – до 30 років, отримали дипломи уже в повоєнний час, хоча більше 30 % лікарського персоналу мали бойовий досвід [47, арк. 1].

Національний склад вищого керівництва був дещо іншим. Близько 60 % вищих керівних кадрів у області були росіянами за національністю, приблизно 30 % – українцями і 20 % – євреями.

Обласний відділ охорони здоров'я в області очолював українець Рябишенко, але його заступниками були росіяни Зацепин і Лебедеєв [48, арк. 65].

Що стосується молодшого лікарського персоналу, то упродовж 1947–1955 рр. українці складали більше 90 % його чисельності в області. Решту працівників середньої кваліфікаційної ланки становили росіяни. Цей факт є цілком зрозумілим, оскільки у повоєнний період, завдяки інтенсивній роботі медичних училищ в області, проблему із молодшим і середнім лікарським персоналом вирішено. Основну масу студентів медичних училищ в області складали діти селян, на Тернопільщині цей показник досягав 85 % [49, арк. 14]. З початку 1950-х рр. спостерігаємо тенденцію, яка полягала у формуванні місцевих лікарських кадрів, що знайшла своє продовження у майбутньому. «Коренізація» мала й позитивне значення, оскільки лікарі добре орієнтувалися у місцевих умовах, легко працювали із тутешнім населенням.

Досить цікавою є гендерна структура лікарського персоналу. Згідно із підрахунками, у 1954 р. в області було 393 лікарів-жінок, а лікарів-чоловіків – 237, але серед 79 хірургів області не було жодної жінки. Зате серед інших лікарських спеціальностей жінки складали 60–70 % лікарського персоналу [50, арк. 6]. Як бачимо, вже у цей час медична сфера набирає обрисів «жіночого» обличчя. Цей факт був безперечно пов'язаний із процесами певної емансипації жінок і зростання їх ролі у суспільному житті СРСР у повоєнний час.

На жаль, у складному процесі розбудови системи охорони здоров'я в Тернопільській області упродовж 1944–1955 рр. все ще мали місце лікарська некомпетентність та зловживання. Траплялися випадки, що деякі лікарі працювали із підробленими або вкраденими дипломами. Про це йшлося у повідомленні обласного начальника НКВС голові обласного відділу охорони здоров'я (повідомлення стосувалося лікаря Юдицького – хірурга Чортківської районної лікарні, який підробив диплом лікаря-хірурга і працював півроку в районній лікарні) [51, арк. 62].

Деякі недобросовісні лікарі займалися розкраданням коштів та підробкою документів. Найбільш яскравою є справа Нікольського, працівника Шумської районної лікарні, заарештованого у травні 1946 р. за зловживання, здійснені ним у Шумській районній лікарні та в одній із селищних лікарень Куйбишевської області [52, арк. 17].

Серед фактів непрофесійності задокументованою є некомпетентність лікарських кадрів у військоматах, зокрема, були наявними серйозні порушення у оформленні особових справ призовників [53, арк. 33]. Через професійну некомпетентність працівників військоматів із Тернопільської області у лавах збройних сил в 1946 р. опинилося близько 200 призовників, які потребували лікування і за станом здоров'я не могли проходити військову службу. Особливо незадовільною була робота лікарів-офтальмологів [54, арк. 86].

Таким чином, формування кадрового потенціалу, який забезпечував функціонування системи охорони здоров'я в області, було далеко не простим процесом, у ході якого виникало чимало різноманітних проблем, які радянській владі загалом вдалося вирішити. Зокрема, формуючи кадровий потенціал, створено ефективний апарат управління, чітко розподілено субординацію між органами керування медициною, створено оперативний механізм прийняття зважених рішень, підвищено якість роботи районних управлінь охорони здоров'я та органів фінансового забезпечення.

Вдалося також вирішити низку проблем, пов'язаних із наповненням лікувальних закладів кваліфікованими спеціалістами. Упродовж окресленого періоду в регіоні майже ліквідовано проблему дефіциту кваліфікованих кадрів, створено сприятливі умови для перекваліфікації та підвищення їх професійного рівня. Проте у роботі органів управління медициною області у кадровому аспекті була низка як об'єктивних, так і суб'єктивних негативних чинників. Насамперед вагомим об'єктивним негативним чинником був дефіцит кадрів, зокрема у перші повоєнні роки, оскільки система освіти в умовах колосальної потреби у фахівцях не змогла забезпечити ними у необхідних кількостях систему охорони здоров'я. Мав також місце дисбаланс серед висококваліфікованих спеціалістів, внаслідок чого районні лікарні були практично позбавлені фахівців для надання високоефективної медичної допомоги.

Список використаних джерел

1. Щорович А. Історія української медицини / А. Щорович. – К.: Український видавничий консорціум, 2006. – 289 с.
2. Держархів Тернопільської області, ф. 2366, оп. 5, спр. 16, арк. 72.
3. Там само, спр. 54, арк. 26.
4. Конопелько Г. Встановлення системи охорони здоров'я на Тернопільщині / Г. Конопелько. – К., 1979. – 55 с.
5. Титар В. Деякі підсумки розвитку системи охорони здоров'я на Тернопільщині / В. Титар. – К., 1969. – 40 с.
6. Держархів Тернопільської області, ф. 2366, оп. 5, спр. 26, арк. 7.
7. Там само, спр. 27, арк. 56.
8. Там само, спр. 81, арк. 10.
9. Там само, спр. 59, арк. 11.
10. Там само, спр. 23, арк. 18.
11. Там само, спр. 3, арк. 5.
12. Там само, спр. 24, арк. 18.
13. Рябишенко О. Охорона здоров'я на Тернопільщині / О. Рябишенко. – К.: 1967. – 80 с.
14. Баткис Г. А. Основные задачи об обеспечению медицинскими кадрами западных областей УССР / Г. А. Баткис // Врачебное

дело. – 1947. – № 15. – С. 33–43. 15. Держархів Тернопільської області, ф. 2366, оп. 5, спр. 10, арк. 34. 16. Там само, спр. 6, арк. 23. 17. Там само, спр. 7, арк. 98. 18. Там само, спр. 13, арк. 2. 19. Там само, спр. 9, арк. 32. 20. Там само, спр. 8, арк. 51. 21. Там само, спр. 44, арк. 28. 22. Там само, спр. 57, арк. 45. 23. Там само, спр. 14, арк. 47. 24. Там само, спр. 22, арк. 14. 25. Там само, спр. 11, арк. 62. 26. Там само, спр. 71, арк. 11. 27. Там само, спр. 85, арк. 31. 28. Там само, спр. 45, арк. 83. 29. Бирковский Ю. Э. Сеть и кадры в сельской местности западных областей УССР / Ю. Э. Бирковский // Врачебное дело. – 1948. – № 17. – С. 53–65. 30. Держархів Тернопільської області, ф. 2366, оп. 5, спр. 17, арк. 18. 31. Там само, спр. 282, арк. 43. 32. Там само, спр. 139, арк. 27. 33. Там само, спр. 123, арк. 14. 34. Там само, спр. 283, арк. 52. 35. Там само, спр. 284, арк. 41. 36. Там само, оп. 3, спр. 191, арк. 11. 37. Там само, спр. 135, арк. 122. 38. Там само, спр. 141, арк. 14. 39. Там само, спр. 156, арк. 65. 40. Там само, спр. 159, арк. 7. 41. Там само, спр. 167, арк. 18. 42. Там само, спр. 142, арк. 27. 43. Там само, спр. 157, арк. 96. 44. Там само, спр. 199, арк. 18. 45. Там само, спр. 195, арк. 28. 46. Там само, спр. 202, арк. 31. 47. Там само, спр. 115, арк. 1. 48. Там само, спр. 137, арк. 65. 49. Там само, спр. 122, арк. 14. 50. Там само, спр. 131, арк. 6. 51. Там само, спр. 133, арк. 62. 52. Там само, спр. 169, арк. 17. 53. Там само, спр. 148, арк. 33. 54. Там само, спр. 149, арк. 86

Тарас Шуст

ФОРМИРОВАНИЕ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА МЕДИЦИНСКОЙ ОТРАСЛИ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ В 1944–1950 ГГ.

В статье освещена кадровая политика советской власти в сфере здравоохранения на территории Тернопольской области в послевоенное время. Проанализированы основные тенденции, которые имели место в профессиональной врачебной среде области, а также национальный и гендерный состав медицинских кадров.

Ключевые слова: Тернопольская область, советская власть, кадровая политика, система здравоохранения, медицинская сфера.

Taras Shust

THE FORMATION OF MANPOWER POTENTIAL OF THE MEDICAL FIELD IN TERNOPIIL REGION DURING 1944–1950-S

The article deals with manpower policy of the Soviet Power in the healthcare sphere of Ternopil Region during the post-war period. The main tendencies characterized the professional medical surroundings of the Region and also national and gender membership of the medical manpower are analyzed.

Key words: Ternopil Region, Soviet Power, manpower policy, healthcare system, medical sphere.

УДК 94 (477.87): «1947»: 324

Василь Міщанин

ВИБОРИ ДО МІСЦЕВИХ РАД В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ УРСР 21 ГРУДНЯ 1947 Р. – ОСТАТОЧНА ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

У статті йдеться про вибори до місцевих рад у Закарпатській області 21 грудня 1947 р. Вказується на підготовку і проведення виборів, роль і місце агітації і пропаганди в цьому процесі, вказано на факти невдоволення населення під час виборчої кампанії. Вибори до місцевих рад стали остаточною кроком, після проведення виборів до Верховної Ради СРСР та УРСР, пов'язаним із легітимізацією радянської влади в краї.

Ключові слова: Закарпатська область, місцеві вибори, виборча комісія, агітація, влада.

26 листопада 1944 р. на I-ому з'їзді народних комітетів, крім маніфесту про возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною, обрано вищий орган державної влади – Народну Раду Закарпатської України (далі – НРЗУ). До складу якої увійшло сімнадцять осіб. Головою Народної Ради обрали Івана Туряницю. Також затверджено склад виконавчо-розпорядчого органу – уряду Закарпатської України. Згідно з декретом НРЗУ (9 січня 1945 р.), вся повнота влади в краї належала народу і здійснювалася через вільно обрані ним представницькі органи, тобто народні комітети на місцях і Народну Раду – в центрі.

До компетенції голови НРЗУ, на перший погляд, входили досить широкі повноваження – офіційне представництво Закарпатської України за межами країни, функції виконавчо-розпорядчої влади тощо. Оскільки НРЗУ була єдиним вищим виконавчим і законодавчим органом влади в

Закарпатській Україні, її діяльність можна охарактеризувати як повну узгодженість законодавчої і виконавчої повноважень. Обрані члени НРЗУ, крім законодавчої діяльності, здійснювали реалізацію прийнятих радою законів. Переважав принцип «демократичного централізму». Однак поступово все відчутнішим стає дублювання основоположних засад радянської влади в контексті СРСР, а спроби противитися цьому, відразу ж ліквідовувалися.

Юридично питання майбутньої приналежності краю вирішилося 29 червня 1945 р. в договорі між ЧСР і СРСР про Закарпатську Україну. 22 січня 1946 р. перехідний статус Закарпатської України змінено правовим затвердженням її території в складі УРСР і утворенням Закарпатської області з центром у м. Ужгород. На думку дослідників: «З цього часу йде повноправне вливання суспільно-політичних інституцій в загальнодержавну радянську політичну систему й аспекти політизації українців Закарпаття втрачають свої регіональні особливості в порівнянні з іншими регіонами України. Цей процес повністю реалізовувався під споконвічною ідеєю єдності українського народу» [1, с. 111].

На початку 1946 р., а саме впродовж весняних місяців березня-травня, почали утворюватися в регіоні місцеві органи державної влади, радянські виконавчі комітети, відповідні відділи й управління. «Варто зазначити, що діючі місцеві ради депутатів трудящих існували нелегітимно, оскільки вони не пройшли процедуру виборності. Так само були відсутні постійні комісії місцевих рад», – підсумовують дослідники [1, с. 112].

У лютому 1946 р. та лютому 1947 р. проведено вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР. Завдяки значній підготовчій роботі партійних, радянських, громадських організацій, присутності в краї військових, «чіткій» роботі органів державної безпеки ці вибори дали бажаний для комуністів результат. Для повної легітимізації радянської влади залишалося провести місцеві вибори. Якщо про вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР сучасні дослідники вже децю писали [2], то вибори до місцевих органів влади дослідниками згадувалися переважно в контексті радянських виборів [1; 3]. А між тим, у Державному архіві Закарпатської області зберігаються справи, які допоможуть нам розкрити виборчий процес до місцевих органів влади [4–9]. Також відзначимо, що виборам до місцевих рад комуністи приділяли аж ніяк не меншу увагу, ніж попереднім виборам. Як і при проведенні виборів до Верховної Ради СРСР та УРСР, підготовка до перших виборів у місцеві органи влади в радянському Закарпатті розпочалася заздалегідь.

28 серпня 1947 р. секретар Закарпатського обкому КП(б)У І. Туряниця в листі до секретаря ЦК КП(б)У, начальника управління з перевірки партійних органів Мельникова просив провести окружні і міські партійні конференції. Він вказував, що партійне керівництво в Закарпатській області здійснює оргбюро, затверджене 5 січня 1946 р. ЦК ВКП(б). Обласної конференції у 1946 р. не проводилося, а в липні 1946 р. проведено тільки окружні й міські конференції. «Враховуючи той факт, а також майбутні вибори в місцеві, які в Закарпатській області будуть проводитися вперше, і приймаючи до уваги, що термін повноважень міськкомів і окружкомів закінчився, Закарпатський обком КП(б)У просить ЦК КП(б)У дозволити, до виборів в місцеві ради, провести в області для звітів і виборів окружкомів і міськкомів КП(б)У окружні і міські конференції» [10, арк. 20], – йшлося далі у цьому листі. Термін проведення таких конференцій встановлювався упродовж 20 вересня – 10 жовтня 1947 р. 18–19 жовтня поточного року планувалося проведення обласної партійної конференції.

Офіційним стартом виборчої кампанії на виборах до місцевих рад стали постанови ЦК КП(б)У від 12 вересня 1947 р. та обкому КП(б)У від 20 вересня 1947 р. «Про організаційну і агітаційно-пропагандистську роботу в зв'язку з майбутніми виборами в місцеві ради депутатів трудящих Української РСР». У відповідності до цієї постанови окружні бюро обкому КП(б)У розробили розгорнуті постанови із проведення виборів та затвердили різні міроприємства. «Выполняя решение ОК КП(б)У и утвержденные нами мероприятия, 29 сентября нами проведено инструктивное совещание партийно-советского актива районного центра на котором присутствовало 43 человека. Доклад о предстоящих выборах в местные советы Депутатов Трудящихся сделал секретарь ОК КП(б)У тов. Мащенко. (Доклад был инструктивный)» [7, арк. 2], – йдеться в інформації Рахівського окружкому від 4 жовтня 1947 р.

Відразу ж рішенням бюро окружкому 32 члени активу закріплювалися за конкретними сільрадами для підготовки і проведення «організаційної і політичної» роботи у виборах в місцеві Ради депутатів трудящих. 30 вересня і 1 жовтня 1947 р. відбулися куштові наради секретарів партійних і комсомольських організацій, голів і секретарів сільрад, керівників підприємств і закладів. Після цього партійні організації і сільські ради разом із уповноваженими приступили до підбору і затвердженню територіальних комісій, підготовки і поділу виборчих округів на виборах депутатів у сільській й окружній ради.

4 жовтня 1947 р. секретар Рахівського окружкому І. Мащенко інформував в обласний центр: «1. Утверждена территориальная комиссия по руководству выборами. 2. Подготовлено и представлено обкому КП(б)У шесть окружных избирательных комиссий по выборам в областной

совет Депутатов Трудящихся. Ведется подготовительная работа – подбор кандидатур в окружные избирательные комиссии по выборам в сельские советы Депутатов Трудящихся. Эта работа будет окончена к 10 октября. 4. 4 октября проведено окружное совещание директоров и заведующих школ и руководителей агитколлективов из числа учителей, на котором также проработан доклад о предстоящих выборах. Доклад сделал зав отделом пропаганды и агитации ОК КП(б)У тов. Мамутов. На этом совещании присутствовало 47 человек» [7, арк. 3]. Подібні заходи відбулися на всіх без виключення округах Закарпатської області.

Упродовж 1–4 жовтня 1947 р. «за участю партійно-радянського активу» в селах округи проходив підбір кандидатур в склад окружних, територіальних, дільничних і сільських виборчих комісій. У Воловецькій округі створено: дві виборчі комісії на виборах в обласну Раду депутатів трудящих, в складі 14 осіб, з розрахунку 7 осіб у кожній комісії (Нижне-Воротянська виборча комісія № 49 і Воловецька виборча комісія № 50); територіальну виборчу комісію в складі 7–9 осіб; 25 комісій на виборах в окружну Раду депутатів трудящих в розрахунку по 7 осіб в одну комісію; 25 дільничних комісій до яких увійшло 276 осіб; 322 сільські виборчі комісії, до складу яких увійшло 966 осіб. Окрім того створено одну «закриту» виборчу комісію [7, арк. 6]. На ній мали проголосувати виборці, які забезпечували вдале проведення виборів – працівники органів державної безпеки і військові. Загалом, до складу виборчих комісій на виборах у місцеві Ради депутатів трудящих у Воловецькій адміністративній округі увійшло 1791 осіб, з них комуністів – 121 осіб, комсомольців – 329 осіб, безпартійних – 1341 осіб. До складу комісії увійшло 805 жінок, що становило 45 % [7, арк. 7].

Партійні і комсомольські організації і керівники агітколлективів з усією відповідальністю підійшли до агітаційно-пропагандистської роботи перед виборами. Штат агітаторів пройшов сувору перевірку. Значно збільшувалася кількість агітаторів, але разом з тим, звільнено «неспособних и не внушающих доверия» [7, арк. 3]. Як «несправившуюся с работой» звільнено керівника агітколлективу с. Красна Тячівської округи Павлову, замінивши її членом ВКП(б) Шабановим. Загалом в цій округі організовано 32 агітпункти, а для допомоги в організації їх роботи у ряді сіл командировано уповноважених окружному КП(б)У. Крайні агітколлективи були відразу ж відзначено. «Село Дулово – руководитель агитколлектива т. Илько, член ВКП(б), который еженедельно проводит семинары агитаторов. На последнем семинаре 19. X. 1947 года агитаторы изучали «Положение о выборах в местные Советы депутатов трудящихся». Агитаторы Илько И., Гисем Ю., Берей И. и другие в октябре месяце уже провели по 4 и больше бесед на своих участках, где изучали Конституцию СССР, материалы Генеральной ассамблеи, «Положение о выборах в местные Советы депутатов трудящихся» раздел 1–2, а также проводят индивидуальные беседы. Как результат работы агитколлектива с. Дулово первое в округе приступило к сдаче молока, выполнило все государственные поставки 1947 года к 9. X. 1947 года на 100 %» [7, арк. 22], – йшлося в інформації секретаря Тячівського окружного КП(б)У Грабіна.

У Великоберезнянській округі працювало 39 агітпунктів, які розміщувалися в клубах або хатах-читальнях і оздоблені «наглядною агітацією, украшені лозунгами і плакатами». В округі підбрано 580 агітаторів «з лучших людей села, від учителів, від медпрацівників, від парторганізації і комсомольської організації» [7, арк. 24]. В одній тільки Іршавській округі станом на 30 жовтня 1947 р. агітаторами, у зв'язку з виборами до місцевих рад, прочитано 317 доповідей і повідомлень, якими охоплено 12849 осіб. Також проведено 3700 бесід, якими охоплено до 40 тис. жителів [7, арк. 40].

У плані організаційної та агітаційно-пропагандистської роботи окружна компартійна організація Волівської округи скерувала в Закарпатський обком КП(б)У «цілком таємну» політінформацію про проведену роботу з підготовки виборів. На 5 листопада 1947 р. Волівським окружним комітетом проведено нараду уповноважених ОК КП(б)У (присутніх – 26 осіб), куцові семінари учителів з питань передвиборчої агітації (присутніх – 211 осіб), нараду голів міськомів профспілок (присутніх – 16 осіб), нараду завідувачів клубами й хатами-читальнями, бібліотеками (присутніх – 48 осіб), прочитано доповіді з передвиборчої тематики для населення округи – 39 (охоплено – 4100 осіб), проведено 38 семінарів для агітаторів, у населених пунктах округи створено 36 агітколлективів [7, арк. 60]. Врахували організатори виборів і недоліки попередніх виборчих кампаній, зокрема, що стосувалося досить низького відсотку явки виборців та їх результатів на дільницях, на компактно проживали угорці. Так, в Ужгородській округі 10–11 жовтня 1947 р. проведено дводенний семінар секретарів первинних організацій та керівників агітколлективів з угорських сіл. На них були присутніми 72 слухачі [9, арк. 166]. Серед 922 агітаторів Ужгородщини 168 за національністю були угорцями [9, арк. 170].

З метою «правильного» проведення агітації в округах часто проводилися різного роду семінари. Так, 28 жовтня 1947 р. в Перечинській округі проведено семінар з керівниками агітколлективів та керівниками стінгазет. Із 6 питань, які розглядалися на семінарі 2 стосувалися проведення місцевих виборів: «Місцеві органи радянської влади», «Положення про вибори в місцеві Ради депутатів трудящих» [8, арк. 23]. Тут же піднімалося питання про забезпечення

агітпунктів округи пересувними бібліотеками. Велику надію покладали комуністи й на агітацію через кіно. У довідці інструктора сектора агітації обкому КП(б)У Голобородька, читаємо: «...кіноустановки енергійно готуються для успішного обслуговування кінокартинами виборців в час підготовки і проведення виборів в місцеві Ради депутатів трудящих. На цей час буде працювати 89 кінозакладів, з них: кінотеатрів – 47, кінопересувок – 37, профспілкових кінотеатрів – 5. Цими кіноустановками буде дано 4454 кіносеансів, якими буде охоплено глядачів 665 тис» [8, арк. 33]. Окрім цього на час проведення виборів у Рахівській, Тячівській, Мукачівській, Свалявській, Великоберезнянській округах організовано пересувні агіткультбригади на автомобілях. В усій області діяла також обласна агіткультбригада.

Хід підготовки виборчої кампанії в місцеві Ради депутатів трудящих висвітлювався на сторінках обласних та окружних газет. Так, у 25 номері Воловецької окружної газети опубліковано указ Президії Верховної Ради УРСР про призначення виборів, у цьому ж номері надруковано статтю на допомогу пропагандистові «Кому належить влада в нашій країні» [7, арк. 73]. Із наближенням дня виборів, майже у кожному номері «Закарпатської правди» друкувалися матеріали, присвячені цій тематиці. Це були різні звіти з округів про підготовку до виборів, матеріали агітаційного характеру, документи та інформація про роботу виборчих комісій тощо. Для прикладу наведемо декілька назв таких матеріалів, опублікованих у листопаді 1947 р. у цій газеті: «Наш клуб у виборчій кампанії» [11], «Зв'язківці готуються до виборів» [12], «Семинар жінок-агітаторів» [13], «Виборча дільниця центр передвиборчої агітації» [14], «Окружні передвиборні наради представників трудящих Закарпаття одностайно підтримують виставлених депутатів» [15], «Реєстрація кандидатів в депутати Закарпатської обласної Ради окружними виборчими комісіями» [16].

Значна увага надавалася й наочній агітації. «В селі Воловець зроблені транспаранти, на яких відображено п'ятирічний план, написані лозунги. В селах округи написані лозунги, ілюстрації п'ятирічного плану та ін.» [9, арк. 180], – звітував тимчасово виконуючий обов'язки зав. відділу агітації і пропаганди ОК КП(б)У Кісіль.

Висунення кандидатів у місцеві ради відбувалося у короткі терміни, під цілковитим контролем комуністів і за попередньо складеним сценарієм. З інформації про висунення кандидатів в депутати обласної Ради депутатів трудящих в м. Ужгороді, довідуємося: «Выдвижение кандидатов в депутаты Областного Совета началось в городе 12 ноября 1947 года о 9 часов утра, а закончилось к 10 часам утра» [7, арк. 81]. За годину відбулося висунення кандидатів у депутати на 8 виборчих дільницях міста. Ось, наприклад, як проходили збори з висунення кандидатів у обласну раду професорсько-викладацько-студентського складу державного університету, на яких були присутніми 485 осіб, у тому числі секретар обкому КП(б)У Карпенко та секретар міському КП(б)У Ефименко. За комуністичними «мантрами» збори «єдинодушно» висунули першим кандидатом в депутати обласної ради «великого вождя народів СССР товарища Сталина и его верных соратников Молотова, Кагановича, Хрущева. Кроме них был выдвинут кандидатом от 6-го избирательного округа проректор Госуниверситета по научной части доктор медицинских наук Кушко Василий Михайлович» [7, арк. 81]. На їх підтримку з «патріотичною промовою» виступив проректор з навчальної роботи Рогаль.

Проте і при такій посиленій агітації, вже на рівні висунення кандидатів у місцеві органи влади, були зафіксовані факти невдоволення місцевого населення як виборчим законодавством, так і процесом голосування. Так, у с. Бабичі Мукачівської округи, під час зборів з висунення кандидатів в депутати, «група кулаков» В. Чорі та П. Маринець заявили, що голосувати за висунені кандидатури не будуть. У селі Пістрялово цієї ж округи висунені кандидатами в депутати сільської ради М. Горват та В. Горват виступили на зборах проти висунення кандидатами в депутати сільської ради жінок. Вони покинули збори, вивівши за собою понад 100 виборців [7, арк. 117]. У с. Пацканьово уповноваженим ОК КП(б)У Кольчевим при проведенні зборів виявлено «наличие кулацкого элемента» із 5 осіб – Василя Дякуна, Івана Скучки, Василя Ковача, Івана Січко, Юрія Галасника, які, нібито, «по ночам устраивают тайные сборы» [7, арк. 118].

Тим не менше, подібні факти серйозно не вплинули на результати голосування в Мукачівській округі. Тут 21 грудня на виборчі дільниці з'явилися усі 100 % виборців. За кандидатів в обласну Раду проголосувало 99,93 %, в окружну Раду – 99,92 %, за кандидатів в сільські ради свої голоси віддали 99,7 % виборців [7, арк. 125]. Комуністичні ідеологи мотивували цей результат значною активністю виборців, демонстрацією відданості комуністичній партії та «великому вождю народів товаришу Сталіну». Насправді ж закарпатці вже були навчені попередніми радянськими виборчими кампаніями і чітко усвідомлювали, що неявка на вибори чи «неправильне» висловлювання про вибори, може закінчитися для них плачевно.

Серед недоліків, які партійні функціонери побачили при проведенні цих виборів у Мукачівській округі – недостатність агітаційно-масової роботи у селах, яка стала результатом безвідповідального відношення уповноважених окружному КП(б)У Рожевікіна, Деркача, Приймачука. «Внаслідок

недостатньої агітаційно-пропагандистської роботи в селі Завидово 60 чоловік голосували проти, в селі Чопівці 16 чоловік, в селі Грибівці 8 чоловік. Всього по окрузі проти голосувало 191 чоловік, з них в облраду 33 чол., в окружну раду 35 чоловік, в сільські ради 123 чоловік» [7, арк. 125].

Вибори на дільницях також проходили за всіма радянськими стандартами. Для «обслуговування» виборців на виборчих дільницях у день виборів організовано буфети, виступали гуртки художньої самодіяльності (Великі Лучки, Ракошино, Страбичово), активісти з числа комуністів і комсомольців ходили з урнами для голосування до хворих і престарілих для голосування на дому. Підприємства також активно залучалися до участі у виборах. Вони, за радянською традицією, гучно звітували про свої виробничі успіхи. Так, до виборів у місцеві Ради робітники заводу ім. Кірова виконали свій план на 104 %, а стахановці: ливарник заводу Йосип Рабатін перевиконав місячну норму на 200 %, ливарник Степан Гарані на 244 %, токарі Карл Гопко на 164 %, Юлій Гедеон на 200 % [7, арк. 123]. «По вывозке леса обязались ко дню выборов завезти на территорию завода 2 тысячи километров деловой древесины, из годового плана 5 тысяч кубометров» [17, арк. 2], – йшлося у «цілком таємній» політінформації секретаря Волівського окружкома КП(б)У М. Ільченка. Ужгородщина відзвітувала про виконання державних зобов'язань: плану обов'язкових хлібоздач на 101 %, плану обов'язкових сіно здач на – 129 %, плану обов'язкових здач вовни на 129 %, плану обов'язкових м'ясопоставок на 104 % [9, арк. 168]. Ці показники лягали важким тягарем на закарпатське селянство. Окремі селяни навіть наважувалися голосувати проти комуністів або нищили бюлетені.

В день голосування пильними комуністами виявлено факти «ворожого прояву», скеровані на зрив успіху і проведення голосування. Так, у с. Прикордонне Ужгородської округи виборець Іван Галушко, зайшовши на виборчу дільницю, заявив: «Неправильно голосують, я голосую проти». Він перекреслив бюлетені і кинув їх в урну. Цей факт зафіксував капітан прикордонних військ Сучков [7, арк. 140]. Відмовився голосувати і житель с. Кам'яниця Михайло Пастеляк, заявивши: «Чого мені крутять голову, коли я не хочу за них голосувати» [7, арк. 144]. У с. Кібляри цієї ж округи уповноваженим Ужгородського окружкому КП(б)У Семеній виявлено, що деякі виборці викреслюють прізвища кандидатів і замазують бюлетені дьогтем. Про це негайно проінформовано вище керівництво, і до цього села виїхав член оргбюро КП(б)У Поштенко [7, арк. 140].

«Во время выборов в некоторых селах (особенно в селе Золотарево) классовый враг предпринимал попытки сорвать выборы, путем агитации среди избирателей, за неявку на голосование и путем распространения (только в селе Золотарево) лживых листовок. Агитаторы и актив села пресекали эти провокативные вылазки классового врага и обеспечили 100 % явку избирателей» [9, арк. 182], – інформували в Ужгород секретар Хустського ОК КП(б)У Гаджега та завідувач відділу пропаганди Котляр. Але ці факти, виявлялися й усувалися на місцях, суттєвого впливу на результати місцевих виборів не справили.

У газеті «Закарпатська правда» – органі Закарпатського обкому КП(б)У та обласної ради депутатів трудящих 26 грудня 1947 р. оприлюднено результати виборів до окружних, міських, сільських та селищних Рад. На Закарпатті, згідно з даними виборчих комісій, в голосуванні взяли участь всі окружні Ради – 99,99 %, до міських Рад (обласного підпорядкування) – 99,97 %, до міських рад (окружного підпорядкування) – 99,95 %, до сільських Рад – 99,98 %, до селищних Рад – 99,98 %. У 7607 виборчих округах за кандидатів блоку комуністів і безпартійних проголосували: на виборах до окружних Рад – 99,83 %, до міських Рад (обласного підпорядкування) – 99,87 %, до міських Рад (окружного підпорядкування) – 99,87 %, до сільських Рад – 99,68 %, до селищних Рад – 99,64 % виборців [18, с. 1]. Таким чином, усі 7607 депутатів, які були «висуванцями сталінського блоку комуністів і безпартійних», були обрані депутатами відповідних рівнів. Серед обраних депутатів до районних, міських, сільських та селищних Рад Закарпатської області було 2323 жінок.

Отже, в радянському Закарпатті впродовж 1946–1947 рр. проведено три виборчі кампанії: Вибори до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР та вибори до місцевих органів влади. Виборам до місцевих рад приділялася не менша увага ніж попереднім радянським виборам в Закарпатській області. Вони стали остаточним кроком з легітимізації радянської влади в краї, адже «одноголосно» обрані представники «блоку комуністів і безпартійних» з цього часу мали представляти радянську владу на місцях.

Список використаних джерел

1. Остапеч Ю. Закарпаття через призму політичних виборів / Ю. Остапеч, М. Токар. – Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. – 408 с. 2. Макара М. П. Формування органів влади на місцях. Вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР / М. П. Макара // Нариси історії Закарпаття. Том III (1946–1991). – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – С. 35–43. 3. Офіцинський Р. А. Фіктивні вибори / Р. А. Офіцинський // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний

варіант українсько-угорського видання / Р. Офіцинський. – Ужгород: Ліра, 2010. – 254–255. 4. Держархів Закарпатської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 291, 63 арк. 5. Там само, спр. 292, 154 арк. 6. Там само, спр. 293, 60 арк. 7. Там само, спр. 294, 161 арк. 8. Там само, спр. 379, 40 арк. 9. Там само, спр. 382, 185 арк. 10. Там само, спр. 280, 29 арк. 11. Клужко В. Наш клуб у виборчій кампанії / В. Клужко // Закарпатська правда. – 1 листопада 1947. – С. 2. 12. Зв'язківці готуються до виборів // Закарпатська правда. – 2 листопада 1947. – С. 2. 13. Семінар жінок-агітаторів // Закарпатська правда. – 2 листопада 1947. – С. 2. 14. Виборча дільниця центр передвиборчої агітації. – 15 листопада 1947. – С. 1. 15. Окружні передвиборні наради представників трудящих Закарпаття одностайно підтримують виставлених депутатів // Закарпатська правда. – 16 листопада 1947. 16. Реєстрація кандидатів в депутати Закарпатської обласної Ради окружними виборчими комісіями // Закарпатська правда. – 18 листопада 1947. 17. Держархів Закарпатської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 313, 80 арк. 18. Результати виборів до окружних, міських, сільських та селищних Рад по областях УРСР // Закарпатська правда. – 26 грудня 1947. – С. 1–2.

Василий Мищанин

ВЫБОРЫ В МЕСТНЫЕ СОВЕТЫ В ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТИ УССР 21 ДЕКАБРЯ 1947 ГГ. – ОКОНЧАТЕЛЬНАЯ ЛЕГИТИМИЗАЦИИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

В статье речь идет о выборах в местные советы в Закарпатской области 21 декабря 1947 г. Указывается на подготовке и проведение выборов, роль и место агитации и пропаганды в этом процессе, указано на факты недовольства населения во время избирательной кампании. Выборы в местные советы, стали окончательным шагом, после проведения выборов в Верховный Совет СССР и УССР, связанный с легитимизацией советской власти в крае.

Ключевые слова: Закарпатская область, местные выборы, избирательная комиссия, агитация, законодательство.

Vasyl Mishchanyn

ELECTIONS TO LOCAL COUNCILS IN TRANSCARPATHIAN REGION OF USSR ON DECEMBER 21, 1947 – FINAL LEGITIMIZATION OF SOVIET POWER

The article deals with the elections to local councils in Transcarpathian region December 21, 1947. In the article are indicated the preparation and conduct of elections, the role and place of agitation and propaganda in this process, given the facts of public discontent during the campaign and on the election day. Elections to local councils have become final step, after the elections to the Supreme Council of the USSR and URSR, in legitimization of Soviet power in the province.

Key words: Transcarpathian region, local elections, Election Commission, agitation, legislation.

УДК 94(477) «1945–1946»

Галина Стародубець

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В 1944–1945 РР.

У статті розглядається проблема відновлення радянських органів влади у західних областях України в перші повоєнні роки. Аналізуються джерела набору кадрів для заміщення вакантних посад партійно-радянської номенклатури, їх якісні характеристики.

Ключові слова: Ради народних депутатів, партійна номенклатура, більшовицька партія, західні області, бюрократичний апарат.

Виборні органи влади – Ради депутатів трудящих у загальній структурі радянської політичної системи традиційно займали надзвичайно важливе місце, оскільки складали основу її «фасадної конструкції». Саме вони були тією «індульгенцією», котру використовував компартійний бюрократичний апарат, прикриваючи своє всевладдя нібито широким народним представництвом у різного рівня Радах. Відразу після звільнення окремих районів західноукраїнських областей від німецьких окупантів, правляча більшовицька партія в особі своїх територіальних комітетів (обласних, районних, міських) прискореними темпами розгорнула процес легітимізації там радянської влади шляхом відновлення функціонування її представницьких органів у формі Рад депутатів трудящих усіх рівнів.

Проблема діяльності радянських органів у західних областях України в так званий період «пізнього сталінізму» досі не стала темою комплексного наукового дослідження. Проте окремі її аспекти висвітлюються науковцями-істориками в контексті вивчення ними політичних процесів, які мали місце в західноукраїнському регіоні в означений нами відрізок часу. Насамперед варто виокремити роботи, написані у радянський період вітчизняної історіографії – монографії Ф. Петляка [1] і Ю. Зінченка [2], статті М. Ліщенка [3] і В. Балуха [4], у яких розглядаються питання відновлення радянських органів влади в УРСР у повоєнний період, а також особливості цього процесу в її західному регіоні.

У новітній українській історіографії тенденції інституалізації апарату радянських органів УРСР, в тому числі – й її західних областей, розкриває П. Киридон. Помітною подією наукового життя став вихід у світ у 2009 р. фундаментального видання, що стало результатом роботи науковців Інституту історії України НАН України «Історія державної служби в Україні» (2009 р.) [5]. Один із розділів другого тому присвячений темі відродження державного управління в УРСР у 1943–1945 рр. Окремі аспекти проблеми розглядалися також автором роботи у попередніх публікаціях [6].

Мета статті – визначити особливості процесу відбудови системи органів державної влади у формі Рад депутатів трудящих у західних областях України в 1944–1945 рр.

Питання відновлення діяльності представницьких органів влади в західних областях УРСР вищим партійним керівництвом держави поставлено на порядок денний задовго до остаточного звільнення цієї території від нацистських окупантів. Ще наприкінці 1943 р. ЦК КП(б)У розглянув і затвердив склад обкомів та облвиконкомів західних областей України. Власне, вище партійне керівництво республіки за погодженням з центральними органами влади «добирало, затверджувало і направляло у визволенні райони спеціальні оперативні групи, головним завданням яких було відновлення партійних і радянських органів, масових громадських організацій» [7, с.108]. До їх складу входило 20–50 осіб на чолі з уповноваженими ЦК КП(б)У – секретарями обкомів партії і головами облвиконкомів (або одним з них).

Обласні комітети КП(б)У, в свою чергу, «із наявного керівного складу районних працівників ініціювали створення невеличких оперативних груп, котрі очолювалися секретарями райкомів і направлялися в найближчі населенні пункти та їх райони. Райкоми партії з керівниками прибували в райони відразу після визволення і приступали до створення органів радянської влади, організації охорони і обліку майна, відновлення промислових підприємств і надання допомоги Червоній армії» [8, арк. 4]. Для прикладу, у Станіславській області до часу її визволення «в розпорядженні обкому було 16 голів виконкомів Рад і їх заступники, завдяки чому вдалося майже одночасно забезпечити усі райони керівними радянським активом» [9, арк.18].

З метою правового врегулювання процесу «радянізації» звільнених від окупантів українських територій, 1 квітня 1944 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих», яка лягла в основу відновлення органів місцевих Рад і розгортання їх роботи в УРСР загалом і Західній Україні зокрема. У відповідності з документом, встановлено такий порядок відновлення органів радянської влади: «там, де залишилися депутати обласної, міської, районної, селищної і сільської Рад, за їх рахунок відновлювалися керівні органи відповідних Рад. Там, де вони були відсутні, або з різних причин не могли бути введені у керівні органи Рад, необхідно було поновити або заново організувати склад Рад за рахунок місцевого партійного і радянського активу. Персональний склад виконкомів Рад затверджувався відповідними партійними і радянськими органами» [10, с. 41–42]. Таким чином, на підставі цієї постанови представницькі органи влади на місцях могли, а, радше – повинні були, формуватися (за умов неможливості відновлення роботи в колишньому депутатському складі) поза процедурою виборів. Найважливішою складовою цього процесу було обов'язкове погодження та затвердження кандидатур на відповідальні посади в апарат радянських органів влади відповідним територіальним комітетом КП(б)У. Власне, за умов номенклатурної організації системи державного управління, яка мала місце впродовж усього періоду існування СРСР, така процедура виступала одним із способів підпорядкування радянських структур партійним.

У першій половині 1944 р., тобто ще в період активних військових дій на території Західної України, нерідко обов'язки з формування органів радянської влади виконували «політвідділи й політуправління армій і фронтів, які діяли на цій території й у разі потреби займалися відновленням радянських порядків у щойно звільнених районах» [5, с.340]. У більшості випадків, коли бойова обстановка не дозволяла військовим частинам затримуватися, їх функції обмежувалися обранням у населених пунктах уповноважених представників радянської влади. Загалом же поширеною була практика, коли «по мірі звільнення області від загарбників у кожному селі призначався голова сільради і секретар, а в містах і районах – виконкоми міських і районних Рад депутатів трудящих» [11, арк. 51]. Нерідко потенційні очільники виконавчих апаратів органів радянської влади прибували на свої робочі місця «вслід за Червоною армією, пройшовши іноді пішки по багнюці 80–100 км», як,

наприклад, окремі керівники Тернопільської області – тов. Овдієнко, голова виконкому Золотопотіцької райради, тов. Сидоренко – Бережани, тов. Білоконь і Литвак – В.-Бірківський район, тов. Плечистий – Почаїв та інші» [12, арк. 30].

Впродовж квітня 1944 р. «відновили свою діяльність Тернопільський, Волинський, Ровенський, а згодом (в липні) – Львівський, Дрогобицький та Станіславський виконкоми обласних Рад депутатів трудящих». А в цілому процес відновлення місцевих органів радянської влади в західних областях УРСР завершений на кінець 1944 р. [13, с. 122]. Такий оптимістичний висновок зроблено на підставі звітів відповідальних працівників західноукраїнських обкомів партії. Однак вислів «в цілому» завуальовує низку серйозних проблем, які гальмували процес розбудови радянської системи в регіоні. Опосередкованим свідченням цього слугує рішення листопадового 1944 р. пленуму ЦК КП(б)У про необхідність обкомам, міськкомам і райкомам партії західних областей України «не пізніше 10 грудня ц. р. підібрати і укомплектувати керівними працівниками відділи виконкомів, районних і сільських Рад...» [10, с. 85]. Масштабна війна, розгорнута на теренах Західної України обома сторонами – українським повстанцями та радянськими «силовиками», у 1944 р. сягнула піку збройного протистояння. Гучні заяви місцевого керівництва про масову підтримку населенням радянської влади та її остаточне утвердження в регіоні залишалися декларативними гаслами. Незважаючи на усі зусилля, проблема забезпечення керівними кадрами усіх сфер життя західноукраїнських областей і, насамперед, апарату радянських органів влади, була далекою від вирішення. Так, більше як за півроку після визволення – наприкінці 1944 р. «Тернопільська область була укомплектована радянськими кадрами на 89 %» [14, арк. 20]; станом на 1 січня 1945 р. забезпеченість кадрами Станіславського облвиконкому становила 67 % [15, арк. 4]; на середину 1945 р. «радянські органи Львівської області були укомплектовані лише на 81 %» [16, арк. 44].

Серйозною проблемою, котра постала перед республіканським і регіональним партійним керівництвом, відразу після звільнення території від німецьких окупантів, була відсутність кадрів, які могли б заміщати радянські номенклатурні посади. Як і у випадку з підбором партійних посадовців, основним (і майже єдиним) джерелом формування кадрового потенціалу західноукраїнських Рад депутатів трудящих обласних та районних рівнів виступали відряджені спеціалісти з інших регіонів СРСР та республіки. Статистичні дані, зібрані на підставі комплексу архівних джерел, засвідчують, що впродовж першого півріччя 1944 р. (станом на 1 липня) у шість західних областей УРСР скеровано 791 особу для роботи в радянських органах влади. 656 з них, або 83 %, склали відряджені зі східних областей України. Решта (близько 17 %) – демобілізовані бійці Червоної армії та партизанських загонів. Загалом «ЦК КП(б)У підібрав і надіслав в кінці 1944 – на початку 1945 рр. в західні області республіки більше 13,5 тис. працівників, у тому числі 1059 для роботи в місцевих Радах» [4, с. 44]. Такий «кадровий десант» частково знімав проблему, проте, як і у випадку з партійними кадрами, провокував виникнення іншої – формування в суспільній свідомості Західної України негативного стереотипу образу радянської влади як «чужої», експортованої більшовиками ззовні.

Якісні характеристики керівних посадовців обласних, районних та міських рівнів бажали бути кращими. Переважна їх більшість мала низький рівень світи і майже відсутній досвід роботи. Для прикладу проаналізуємо загальний склад голів міськвиконкомів та райвиконкомів Волинської області станом на 19 червня 1944 р. [17, арк. 17]. Із загальної кількості 31 посадовця усі були комуністами, партійний стаж котрих становив близько 10 років. Переважна більшість їх (23 особи) мала початкову освіту. Українцями себе позиціонували 29 осіб і тільки двоє – росіянами. Проте серед цієї категорії радянських працівників не було жодного представника місцевого населення, окрім одного, демобілізованого з лав Червоної армії. Усі решта (30 осіб) приїхали сюди за направленням ЦК КП(б)У зі східних областей УРСР. Майже третина призначених посадовців (11 осіб) не мали досвіду керівної роботи, 12 – займали керівні посади від 1 – до 5 років і тільки 8 осіб виконували управлінські функції більше 5 років.

Досвід керівної роботи голів міськвиконкомів Дрогобицької області (Дрогобицького, Бориславського, Стрийського та Самбірського) також обмежувався 1,5–2,5 роками [18, арк. 15]. За відсутності належного рівня освіти (тільки один з них мав вищу інженерну освіту, двоє – середню, а один – початкову) ази управлінської науки їм доводилося осягати самотужки, покладаючись на власний життєвий досвід та настанови партійного керівництва. Схожою була ситуація й у апараті Тернопільського обласного виконкому Ради депутатів трудящих. Його керівний склад (голова, секретар, заступники, керівники відділів, інструктори та ін., загалом 18 осіб) на третину складався з представників російської (трьох) та єврейської (трьох) національностей, решта – українці, котрі прибули з Ворошиловградської, Запорізької, Сумської та інших областей України. Голова облвиконкому Я. Артюшенко та один з його заступників (П. Кученко) мали диплом про закінчення середньої школи. Вищий навчальний заклад закінчив З. Дорофєєв, тоді як третій заступник –

О. Лінік мав тільки свідоцтво про початкову освіту [19, арк. 20]. Судячи з офіційної характеристики Я. Артюшенка, відсутність фахової підготовки не завадила йому зробити успішну кар'єру радянського номенклатурника: до війни він устиг змінити декілька посад – від голови сільради (1925–1926 рр.) – до заступника начальника Ворошиловградського облздороввідділу (1940–1941 рр.) [20, арк. 1].

Красномовною ілюстрацією слабкої професійності очільників рівня міських та районних виконкомів Рад є той факт, що 27 із 38 посадовців Станіславської області станом на 25 липня 1945 р. не мали відповідного фаху. Так, голова Станіславського виконкому міськради Лазаренко Микола Савович (призначений на посаду в лютому 1945 р.) «за спеціальністю був монтером телефонної мережі, решта 10 осіб мали робітничі професії – слюсаря, токаря, рахівника, бухгалтера, друкаря [21, арк. 18–19]. Рівень професійності його попередника Шатохіна (обіймав посаду в 1944 р. – до лютого 1945 р.) був настільки низьким, що навіть за умов глибокої кадрової кризи, місцеве партійне керівництво визнало свою помилку в підборі цієї кандидатури, оскільки він «безсистемний у роботі, беручись за всі питання не може зосередитися на головному. Причому постійно потребує підштовхування. Йому не під силу ця робота. Як керівник він не користується авторитетом» [22, арк. 113з.].

Керівництво Дрогобицького обкому партії, звітуючи про кадровий склад радянських органів влади області, станом на вересень 1944 р., констатувало, що «як по лінії партії, так і радянські керівні кадри надто молоді, багато з них вперше висунуто на керівну роботу в радянських апаратах, немало й таких, що до цього часу ніде у сфері не працювали і тому, що молоді віком, і тому, що дехто довгий час перебував у армії» [23, арк. 57].

Результати перевірки роботи виконкомів райрад Тернопільської області за 1944 р. виявили, що «переважну більшість голів виконкомів та їх заступників висунуто на цю роботу обкомом КП(б)У вперше». Так, із 36 посадовців працює до одного року – 24 осіб, а із 19 заступників голів райвиконкомів працює до одного року – 11 осіб [24, арк. 24]. На початку 1945 р. ситуація кардинально не змінилася. Зокрема, Тернопільський міськвиконком не відчував особливого кадрового дефіциту, будучи практично укомплектованим як за рахунок відряджених із інших регіонів УРСР, так і місцевих активістів. Однак професійний рівень посадовців був украй низьким, оскільки абсолютна більшість їх не мала досвіду керівної роботи, що, за висновками обкому КП(б)У, стало однією з причини необхідності проведення кадрової ротації. До кінця першого півріччя 1945 р. в області змінилося 5 голів райвиконкомів і міськвиконкомів, більшість з яких займали посаду від 3 – до 6 місяців. Причини звільнення різні: «переведення на вищу посаду, не справився з роботою; скомпрометований; за порушення директив вищестоящих органів; помер [25, арк. 66]. Не кращою була ситуація й у Львівській області, де за цей же відрізок часу змінилася «майже половина складу секретарів і 12 голів райрад, 9 з яких звільнено через те, що не справилися» [26, арк. 11]. Загалом, значна плінність керівних кадрів західних областей України у перші повоєнні роки є характерною ознакою номенклатурної системи, яка, за визначенням П. Киридона, у цей період перебувала у кризовому стані, що тривав до середини 1950-х рр. [5, с. 248].

Поспіх у здійсненні кадрових призначень в апарат радянських органів влади впродовж 1944–1945 рр. призвів не тільки до засилля там некомпетентних службовців, але часто-густо сприяв створенню конфліктного середовища. Непоодинокими були випадки, коли новопризначений керівник установи поступався рівнем освіти і досвіду своєму підлеглому, як у випадку з головою виконкому Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих. Спеціальна комісія з перевірки діяльності цього органу зробила висновок про незадовільну роботу апарату облвиконкому [28, арк. 127]. Серед причин виділяється декілька, одна з яких – не зовсім якісний підбір кадрів. Зокрема, тоді як згадуваний нами голова облвиконкому Я. Артюшенко ніколи не працював на такій посаді, два його заступники свого часу очолювали Запорізький (перший заступник З. Дорофєєв) та Полтавський (замголови Жученко) облвиконкоми. Зрозуміло, що обидва посадовці вважали себе незаслужено обділеними, тому працювали абияк. Іншою причиною низької ефективності роботи апарату облвиконкому називалася поширена серед його членів практика ухиляння від відповідальності за вирішення питань до прийняття відповідного рішення обкомом КП(б)У.

Проблема низького рівня професійної підготовки радянських службовців, на нашу думку, носила ситуативний характер, пов'язаний із повоєнним дефіцитом кадрів і від 1946 р. намітилася очевидна тенденція до її вирішення. Значно складнішою була інша проблема, котра виходила за рамки ситуативності і мала цілком очевидні ознаки системності. Оскільки ядром політичної системи СРСР виступала більшовицька (комуністична) партія, то усі решта державні інституції використовувалися нею як інструменти для реалізації власної політичної програми. У складних умовах західноукраїнських реалій повоєнного періоду партійний диктат щодо державних утворень був всеохоплюючим: процес відновлення органів радянської влади фактично здійснювався за умов його безпосередньої опіки з боку більшовицької партії.

«Як свідчать документи – накази, доповідні записки, витяги з протоколів, плани і т. п., партійні організації західних областей добирали і виховували кадри радянських працівників, масовий актив з місцевого населення, визначали основні завдання, які стояли перед державними органами, стежили за дотриманням демократичних форм їх функціонування», – так визначив особливість політичної партійної першості в регіоні радянський дослідник [4, с. 44]. Одним із методів контролю за діяльністю представницьких органів влади на місцях в означуваний нами період було включення їх керівних посад у номенклатурний перелік, який формувався, контролювався і змінювався відповідним партійним комітетом. Жодне рішення Радами усіх рівнів не приймалося без погодження з відповідним партійним комітетом, тому «одна з ключових ланок роботи відділу кадрів обкому полягала в підборі та комплектуванні керівним складом радянських органів» [28, арк. 18]. Персональний склад виконкомів міських і районних Рад в обов'язковому порядку затверджувався на бюро обласних комітетів партії та облвиконкомами, а виконкомів міст районного підпорядкування, селищних і сільських Рад – бюро районних комітетів партії та виконкомами районних Рад [4, с. 108].

Втручання у роботу Рад здійснювалося у формі політико-правових дій парткомів – ухвали про роботу рад, спільні постанови і рішення. За підрахунками дослідників, тільки «протягом 1944 р. обкоми партії розглядали питання, що стосувалися роботи Рад, 259 разів» [29, с.119]. Для ілюстрації сказаного наведемо декілька типових прикладів: 3 березня 1944 р. прийнято спільну постанову виконкому Тернопільської облради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У «Про віднесення керівних працівників партійних, комсомольських, радянських, господарських і профспілкових організацій до груп постачання» [30, арк. 62], 18 січня 1945 р. на засіданні бюро Волинського обкому КП(б)У прийнято рішення про «завершення комплектування низових радянських органів» [31, арк. 2]. Обидва документи є красномовним підтвердженням «накладання» партійної компетенції на структури радянських органів влади, безпосереднього втручання у сферу діяльності останніх з боку комітетів більшовицької партії. Однак слід зауважити, що застосування такої практики впливало з об'єктивної необхідності – кадровий потенціал виконкомів значно поступався партійному, що, у свою чергу, було наслідком свідомої державної політики у кадровій сфері.

Однією з умов отримання номенклатурної посади в апараті радянських органів влади була наявність у потенційних кандидатів партійного квитка. За незначними винятками посади голів виконкомів Рад обласного, міського та районного рівнів обіймали члени або кандидати в члени КП(б)У. Усталений алгоритм підбору та призначення керівних радянських кадрів об'єктивно сприяв виведенню «за рамки» потенційного кандидата на посаду ініціативних, професійно грамотних, але без партійного квитка людей. В умовах гострої збройної боротьби їх шанси зменшувалися ще на кілька порядків.

Варто зазначити, що в 1944–1945 рр. встановилася практика, коли посади керівників виконкомів усіх рівнів вважалися переважно «українськими». Для прикладу, в Дрогобицькій області упродовж 1944–1950 рр. серед голів виконкомів був лише один росіянин і ще двоє очолювали сільради» [32, с.114]; українцями були усі шість заступників голови Станіславського облвиконкому (початок 1945 р.) [33, арк. 9]. Однак мусимо зауважити, що поняття «українець» не ототожнювалося з поняттям «місцевий». Керівники виконавчих комітетів місцевих Рад західних областей УРСР у переважній своїй більшості були українцями за паспортом, однак часто навіть не володіли українською мовою. Вони були носіями іншої ментальності, політичної культури, ретрансляторами більшовицької ідеології, в основі якої лежало агресивне неприйняття всього «інакшого». Це стало серйозною перепорою для процесу радянзації краю.

Таким чином, відразу після звільнення західних областей УРСР від німецьких окупантів в регіоні йшов процес відновлення радянської влади шляхом розбудови системи органів Рад усіх рівнів. Джерелом поповнення керівного складу апарату Рад обласного, міського та районного рівнів, як правило, виступали відряджені в регіон службовці зі східних територій республіки. Рівень їх фахової та загальноосвітньої підготовки був украй низьким, що згодом негативно позначалося на діяльності очолюваних ними виконкомів Рад. Іншою особливістю, відновлюваної в регіоні політичної системи, було домінування партійних структур над радянськими, що особливо виразно проявлялося через процедуру номенклатурних призначень.

Список використаних джерел

1. Петляк Ф. А. Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / Ф. А. Петляк. – К.: Вища школа, 1986. – 182 с. 2. Зинченко Ю. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 / Ю. Зинченко. – Киев: Наукова думка, 1989. – 128 с. 3. Ліщенко М. О. З історії відновлення місцевих Рад народних депутатів трудящих у західних областях УРСР (1944–1945 рр.) / М. О. Ліщенко // Український

історичний журнал. – 1979. – № 10. – С. 107–114. 4. Ліщенко М. О. З історії радянського будівництва в західних областях Української РСР у 1944–1945 рр. / М. Ліщенко, В. Балух // Архіви України. – 1983. – № 2. – С. 44–48. 5. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 512 с. 6. Стародубець Г. Сутнісні характеристики портрету голови сільради Західної України в перші повоєнні роки / Г. Стародубець // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2012. – № 10(235). – С. 78–84. 7. Ліщенко М. О. З історії відновлення місцевих Рад народних депутатів трудящих у західних областях УРСР (1944–1945 рр.) / М. О. Ліщенко // Український історичний журнал. – 1979. – № 10. – С. 107–114. 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 813, арк. 4. 9. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 175, арк. 18. 10. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. 1941–1976. – Київ: В-тво політичної літератури України, 1977. – 1022 с. 11. Держархів Львівської обл., ф. 5001, оп. 2, спр. 32, арк. 51. 12. Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 154, арк. 30. 13. Балух В. Деякі питання радянського будівництва в західних областях Української РСР у 1944–1945 рр. / В. Балух // Український історичний журнал. – 1985. – № 4. – С. 118–129. 14. Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 156, арк. 20. 15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 300, арк. 4. 16. Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 203, арк. 44. 17. Держархів Волинської обл., ф. П-1, оп. 2, спр. 9, арк. 17. 18. Держархів Львівської обл., ф. П-5001, оп. 2, спр. 111, арк. 15. 19. Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 156, арк. 20. 20. Там само, спр. 373, арк. 1. 21. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 307, арк. 18–19. 22. Там само, спр. 171, арк. 23. Держархів Львівської обл., ф. П-5001, оп. 2, спр. 32, арк. 57. 24. Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 154, арк. 24. 25. Там само, спр. 369, арк. 66. 26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 814, арк. 11. 27. Там само, спр. 1618. 28. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 175, арк. 127. 29. Масний О. С. Організаційно-партійна робота Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 / О. С. Масний. – Львів: Видавництво при Львівському держ. ун-ті видавничого об'єднання «Вища школа», 1981. – 160 с. 30. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1833, оп. 1, спр. 6, арк. 62. 31. Держархів Волинської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 35, арк. 2. 32. Іщенко А. Західна Україна у документах з'їздів та пленумів ЦК КП(б)У: 1944–1953 рр. / А. Іщенко // Архіви України. – 2011. – № 2–3 (273). – С. 108–122. 33. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 188, арк. 9.

Галина Стародубець

ОСОБЕННОСТИ ВОЗОБНОВЛЕНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УКРАИНЫ В 1944–1945 ГГ.

В статье рассматривается проблема возобновления советских органов власти в западных областях Украины в первые послевоенные годы. Анализируются источники набора кадров для замещения вакантных должностей партийно-советской номенклатуры, их качественные характеристики.

Ключевые слова: Советы народных депутатов, партийная номенклатура, большевистская партия, западные области, бюрократический аппарат.

Galina Starodubets

THE PECULIARITIES OF REGENERATION OF THE REPRESENTATIVE STRUCTURES OF THE POWER ON THE TERRITORY OF WESTERN REGIONS OF UKRAINE IN 1944–1945 YEARS

The problem of regeneration of the soviet structures of the power on the territory of Western regions of Ukraine in the first years after the war is described in the article. The sources of personnel hiring on the vacancies of the party-soviet nomenclature and their qualitative features are analyzed.

Key terms: Soviets of people's deputies, party nomenclature, bolshevists' party, western regions, bureaucratic apparatus.

УДК 334.735

Олександр Сидорович

ПРОЯВИ КОРУПЦІЇ ТА ЗЛОВЖИВАНЬ В СИСТЕМІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УРСР В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

На основні архівних джерел здійснена спроба проаналізувати прояви корупції та зловживань в системі споживчої кооперації України в другій половині ХХ ст., виявити характерні ознаки, окреслити масштаби та з'ясувати причини цього явища. Причиною цих негативних явищ було фактичне одержавлення споживчої кооперації радянською владою, нівелювання її первинної кооперативної суті. Крім того, важкі умови існування в українському селі, особливо в перші повоєнні роки, рівень оплати праці в сільських крамницях споживчої кооперації, що був на порядок нижчим від державної торгівлі в містах, досить часто штовхали людей на вчинення посадових злочинів.

Ключові слова: корупція, зловживання, споживча кооперація, радянська влада, УРСР.

Невід'ємною ознакою економічно розвинутої правової держави є мінімальний рівень корупції та зловживань на всіх щаблях державної влади і в господарюючих суб'єктах. Прагнення України посісти гідне місце в європейській сім'ї народів пов'язане із необхідністю проведення низки реформ, серед яких чільне місце займають перетворення, пов'язані із посиленням боротьби із корупцією та різноманітними зловживаннями. На жаль, високий рівень «низової» корупції та «ментальної» терпимості пересічних громадян до різноманітних проявів зловживань не дозволяє говорити про зміну свідомості людей у бік утвердження верховенства права і закону. Скоріш за все, подібне ставлення до різноманітних зловживань сформовано в радянську добу, коли побутова корупція була часто-густо способом елементарного виживання у складних соціально-економічних умовах та адміністративного диктату держави. Цікавим, на нашу думку, в цьому контексті може бути вивчення проявів зловживань у системі споживчої кооперації УРСР другої половині ХХ ст. Упродовж останніх років з'явилося чимало робіт, присвячених діяльності споживчої кооперації радянської України, проте проблема зловживань і корупції в діяльності окремих установ Укоопспілки ще не виступала окремим предметом дослідження [1–3]. Саме тому виявлення характерних ознак, окреслення масштабів та спроба з'ясувати причини цього явища виступають метою цієї розвідки.

Зловживання в системі споживчої кооперації радянської України були явищем доволі поширеним уже відразу після закінчення Другої світової війни. Перевірка держторгінспекції системи споживчої кооперації проводилася впродовж червня-листопада 1944 р. у нещодавно звільнених областях республіки. Цією перевіркою охоплено 51 райспоживспілка (далі – РСС), 4 міських споживчих товариства, 44 – сільських та 31 база. В обласних та районних ланках кооперативної системи виявлені багаточисельні факти розбазарювання, розкрадання нормованих продовольчих й промислових товарів. Гострота цієї проблеми посилювалася загальним зубожінням населення у перші повоєнні роки та голодом в переважній більшості регіонів України. Такі товари, як сіль, сірники реалізовувалися без обліку і не потрапляли до колгоспників та сільської інтелігенції, які виконували всі зобов'язання перед державою. Промислові ж товари незважаючи на їх цільове призначення, осідали в райцентрах, не надходячи в сільську місцевість. Обласні і районні спілки споживчих товариств, як відзначалося у цьому звіті, не навели достатнього порядку в забезпеченні населення необхідними товарами, при цьому розбазарюючи по записках і незаконних розпорядженнях значну кількість товарів. Також перевіркою встановлено низку фактів безконтрольного витрачання хліба через недбало складені сільрадами списки людей, які головним чином повинні отримувати хліб. Загалом, в значній кількості перевірених сільпо та РСС не забезпечено належного рівня кількісного обліку і звітності нормованих товарів [4, арк. 9]. Так, в Полтавській області виявлені багаточисленні випадки внесення до списків на отримання хліба людей, пов'язаних із сільським господарством (згідно з діючими нормативами, вони не мали права на першочергове отримання нормованих продуктів) [4, арк. 10]. У Харківській області, в Печенізькій РСС, товари, що призначалися для постачання сільській інтелігенції «розбазарювалися» різним особам. По запискам колишнього голови правління цієї РСС Домбровського, роздано: м'яса-риби – 53 кг, цукру-кондвиробів – 41,7 кг, жирів – 17,6 кг, мила господарського – 71 брусок, солі – 345 кг, горілки – 101,5 л, сірників – 37 пачок і сукна 7,7 метрів [4, арк. 13]. У Куп'янській РСС головою правління роздано по запискам різним людям цукру та кондвиробів 30 кг, м'яса та риби – 80 кг, борошна – 110 кг, крупи – 96 кг, сукна – 16 м і тканини – 16 м. У Сквирській РСС Київської області, за наказом голови правління, роздано різним особам 156 кг з видачею різним особам на руки від 3 – до 7 кг. Також списано 122 кг меду. Схожі випадки були виявлені в Макарівській, Переяслав-Хмельницькій РСС Київської області та у Дніпропетровській РСС.

У Тальнівській РСС Київської області фактично зірвано забезпечення сільських учителів хлібом. Борошно, що виділено для забезпечення учителів цього району, не розподілили сільським споживчим товариствам взагалі. На міжрайонній базі Полтавської облспоживспілки (далі – ОСС) виявлено відпускання товарів без накладних, по записках [4, арк. 15–16].

До посадових осіб, які допускали зловживання у своїй роботі, застосовували як міри дисциплінарного стягнення, так і передавали справи до суду. Наприклад, у вересні 1946 р. рішенням президії Сталінської ОСС за допущені затримки під час завезення товарів у сільпо та низку інших порушень в Новосілівській РСС звільнено з роботи і віддано під суд завідувача складу, магазину та голову правління цієї установи. Були звільнені зі своїх посад також голова правління та завідувач торгового відділу Єнакіївської РСС; цим же рішенням на ряд працівників споживчої кооперації накладено адміністративні стягнення. У Херсонській області постановою президії ОСС за невиконання плану відкриття торгової мережі і закладів громадського харчування, а також за зрив забезпечення населення хлібом, звільнено зі своїх посад низку працівників споживчої кооперації цієї області. У Чернівецькій області за руйнацію роботи споживчої кооперації у Сторожинецькому районі та розбазарювання нормованих товарів звільнено, притягнуто до кримінальної відповідальності голову правління, головного бухгалтера та завідувача торгового відділу РСС. Подібні випадки мали місце в Сумській, Чернігівській, Житомирській та Станіславській областях [5, арк. 2–3]. Доволі активно, згідно з даними Укоопспілки, проводилася робота ревізійних комісій РСС і сільських товариств. Так, лише у III кварталі 1946 р., силами ревізійних комісій сільпо проведено 36350 раптових перевірок торгової мережі споживчої кооперації. Проведено також 915 ревізій стану цін і націнок, а також вагового господарства споживчих товариств. Силами ревізійних комісій РСС в цей же період проведено 1190 раптових ревізій і 159 документальних [5, арк. 4].

Ситуація в розрізі окремих областей показує досить стабільно високий рівень зловживань у системі споживчої кооперації упродовж перших повоєнних років. Так, у Вінницькій області на кінець 1946 р. перевіряючими органами зафіксовано розтрат на суму в 1 млн 127 тис. крб. Керівництво Укоопспілки вбачало такий високий рівень зловживань в окремо взятій області у мізерній кількості перевірок і низькому рівні ревізійної роботи (за звітний період у Вінницькій області залишилися «неревізованими» 5 % від загальної кількості сільпо і 9 % РСС), а також пояснювало тим, що значна кількість матеріалів про зловживання керівництва споживчої кооперації області не передавалася органам слідства [5, арк. 30–30 зв.]. Способи зловживань, до яких вдавалися несумлінні працівники Укоопспілки, були найрізноманітніші: починаючи від банальних розкрадань – до використання доволі оригінальних схем. Так, упродовж 1954–1956 рр. низка заготконтор продавали картоплю закуплену в рамках державних заготівель за цінами заготівельними, в результаті чого утворювалася різниця в цінах, за рахунок якої покривалися збитки інших заготконтор, а також виписувалися премії і надбавки за організацію заготівель. Тільки у 7 областях сума нанесених збитків склала 3,5 млн крб. Інша схема була дещо простішою: керівні працівники окремих установ споживчої кооперації знецінювали якісні і ходові товари та скуповували їх задешево самі або через своїх родичів чи знайомих. Справа в тому, що через незбалансованість торгівельної системи в умовах командно-адміністративної економіки в торгівельних організаціях Укоопспілки досить часто накопичувалися так звані «понаднормові запаси» товарів. Зазвичай, це були неходові, низької якості та застарілих фасонів вироби легкої промисловості, що не знаходили збуту впродовж довгого часу. З метою виправлення ситуації періодично проводилося знецінення таких товарів. Користуючись цією схемою, працівники споживчої кооперації Львівської, Чернігівської, Дніпропетровської областей безпосередньо із баз облспоживспілок скуповували незаконно уціненні дефіцитні товари, такі, як: килими, шовкові тканини, меблі, наручні годинники, модельне взуття та ін. [6, арк. 16].

Не поодинокими були випадки зловживань і в спеціалізованих торгових об'єднаннях Укоопспілки. Так, по об'єднанню Укоопторгметиз за 1955 р. до слідчих органів передано справи про розтрати і зловживання на суму 1 млн 211,8 тис. крб. [7, арк. 25]. Це доволі солідна сума, якщо врахувати, що кількість штатних працівників об'єднання складала 466 осіб. Загалом, у системі Укоопспілки зафіксовано збитки від розтрат і розкрадань за 1955 р. в розмірі 43,9 млн крб. [6, арк. 13]. Звичайно, що більшість зафіксованих збитків, спричинених корупційними діями, не вдавалося стягнути із винуватців. Так, із зазначеної суми збитків за 1955 р. вдалося стягнути лише 18,2 млн крб.

Задля приховування збитків, спричинених службовими зловживаннями, деякі матеріально-відповідальні працівники декілька років поспіль не використовували оплачувану відпустку задля уникнення процедури звірки і передачі матеріальних цінностей особам, які повинні були б їх замінити. Так, в Ольховатській райспоживспілці виявлена значна сума збитків, що накопичувалася упродовж 10 років. Весь цей час матеріально-відповідальна особа не користувалася своїм правом на оплачувану відпустку [6, арк. 18].

Як свідчать дані слідства, досить часто розкрадання кооперативного майна носило організований характер і в злочинних діях були задіяні цілі групи осіб. Наприклад, у сільмазі Крицевського сільпо Хмельницької області слідство встановило, що велика розтрата у розмірі 312503 крб. виникла внаслідок розкрадання кооперативного майна і коштів працівниками сільпо (завмаг та бухгалтер), так і керівниками райспоживспілки (голова правління, завідувач торгового відділу, директор заготконтори). Усе це «покривалося» фіктивними ревізіями і перевітками. Окрім того, слідство встановило, що на незаконно присвоєні кошти керівництво споживчої кооперації району влаштувало розпивання алкогольних напоїв, у яких брали участь секретар райкому партії, начальник паспортного столу та начальник міліції району.

Вагома розтрата розміром 166508 крб. в березні 1956 р. виявлена на розподільчому складі Міліївського сільського споживчого товариства Вижницького району Чернівецької області. Появу цієї розтрата пов'язано зі злочинною діяльністю групи осіб із числа керівних і бухгалтерських працівників сільпо, голови ревізійної комісії, інструктора райспоживспілки, котрі шляхом проведення різних махінацій розікрали чималі суми кооперативних коштів. Щоб приховати нанесені збитки, зловмисники незаконно завищували ціни на низку товарів. Документальні ревізії та інвентаризації ревізором РСС та ревізійною комісією сільпо проводилися фіктивно. Організовану групу шахраїв виявили і в чайній Межирічського сільпо Острозького району Рівненської області. В злочинному угрупованні перебували голова правління РСС, голова правління та старший бухгалтер споживчого товариства. Інвентаризаційні комісії декілька разів призначалися на одних і тих же осіб, що були посібниками розтратників, крім того, ці комісії, з метою приховування збитків, дописували в акти інвентаризації неіснуючі товари [6, арк. 42].

Ситуація із зловживаннями в системі споживчої кооперації України в перші повоєнні десятиліття виявилася настільки серйозною, що ЦК КПУ видав окрему постанову від 11 серпня 1961 р. «Про серйозні недоліки у справі боротьби із розтратами, розкраданнями і безгосподарністю в системі споживчої кооперації України». Реагуючи на цю постанову, правління Укоопспілки розробило і затвердило конкретні заходи щодо виправленню ситуації. В усі області скеровувалися відповідальні працівники Укоопспілки, які на місцях організували боротьбу із зловживаннями. Під їх керівництвом в окремих районах створювалися кадрові комісії, котрі звільняли з роботи осіб, які мали судимість та інших «неблагонадійних» громадян [8, арк. 36]. Крім того, одним із завдань цих уповноважених Укоопспілки було посилення роботи зі стягнення коштів із працівників, звинувачених у розтратах. Стягнення розтрат за перші 9 місяців 1961 р. склало 74 % проти 62 % за 9 місяців 1960 р. Також в ці роки проголошено курс на «омолодження» керівних кадрів в системі споживчої кооперації. Проте, в наступному 1962 р., за термінологією авторів аналітичного звіту Укоопспілки, ситуація із розтратами і зловживаннями в системі споживчої кооперації залишалася «тривожною». В окремих ОСС кількість зафіксованих розтрат навіть зросла. Так, у Донецькій області сума виявлених розтрат склала 111 тис. крб., що на 46 тис. крб. було більше, ніж у попередньому році, Черкаській – 105 тис. крб., на 45 тис. крб. більше, Хмельницькій – 101 тис. і зростання на 29 тис. та ін. [9, арк. 18]. Всього зростання розмірів розтрат допущено в 17 ОСС.

ЦК КПУ розглянувши 23 листопада 1964 р. стан торгівельного обслуговування населення республіки вказав на ряд серйозних недоліків, серед яких недостатня увага до підбору, розстановки і виховання кадрів, внаслідок чого на роботу в кооперацію потрапляють випадкові, а інколи, навіть, і нечесні особи, шахраї, які зловживають службовим становищем, допускають розтрати і нестачі кооперативних коштів [10, арк. 29]. Низький рівень роботи із кадрами визнано керівництвом Укоопспілки однією із головних причин зловживань в кооперативній торгівельній системі.

Серед критичних зауважень делегатів XI з'їзду споживчої кооперації України наголошувалося на проблемі розтрат і розкрадань. Основна причина цього ганебного явища, на думку делегатів, полягала в низькій ефективності покарань причетних до зловживань осіб. Значна кількість виявлених порушень не передавалася до слідчих органів [11, арк. 112].

Окрім зловживань всередині системи траплялися випадки крадіжок і пограбувань сільських магазинів системи споживчої кооперації. Так, у Сталінській області за 10 місяців 1956 р. розграбовано товарів на суму 1 млн 603 тис. крб., у Ворошиловградській – 1 млн 227,9 тис. крб. у Львівській – 646,7 тис. крб., в Харківській – 425,5 тис. крб. Аналогічні збитки від пограбувань були і в інших ОСС. Подібні випадки траплялися через недостатню кількість сторожової охорони сільських споживчих крамниць. Із загальної кількості 88237 підприємств Укоопспілки сторожовою охороною забезпечено лише 10176 установ. Крім того електричною сигналізацією і позавідомчою охороною були забезпечені в основному торгівельні організації в містах. Зважаючи на цю ситуацію і зростання кількості пограбувань сільських крамниць правління Укоопспілки просило Центроспілку вийти із клопотанням перед Радою Міністрів СРСР про збільшення лімітів щодо чисельності сторожової охорони для споживчої кооперації УРСР хоча б на 50 % [12, арк. 63–64].

У цілому, торгівля в радянський період була однією із найбільш вражених корупцією сфер. Споживча кооперація не була винятком із правила. Причиною було фактичне одержавлення споживчої кооперації радянською владою, нівелювання її первинної кооперативної суті. Важкі умови існування в українському селі, особливо в перші повоєнні роки, рівень оплати праці в сільських крамницях споживчої кооперації, що був на порядок нижчим від державної торгівлі в містах, штовхали посадових осіб на вчинення протиправних дій.

Список використаних джерел

1. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення: монографія / [М. Аліман та ін.; за заг. ред. С. Гелея]. – Л.: Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с. 2. Клок В. Розвиток споживчої кооперації в УРСР в кінці 1960 – на початку 1970-их рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/24_Klok.pdf. 3. Михальський Ю. Вплив реформ А. Косигіна на розвиток української споживчої кооперації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/soc_gum/NZTNPU_ist/2012_2/Article/25_Mykhalskyj.pdf. 4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 296, оп. 8, спр. 55. 5. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 253. 6. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 1156. 7. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 999. 8. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 1932. 9. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 2228. 10. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 2405. 11. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3739. 12. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 1076.

Александр Сидорович

ПРОЯВЛЕНИЯ КОРРУПЦИИ И ЗЛУПОТРЕБЛЕНИЙ В СИСТЕМЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ УССР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

На основные архивных источников предпринята попытка проанализировать проявления коррупции и злоупотреблений в системе потребительской кооперации Украины во второй половине XX в.; выявить характерные признаки, определить масштабы и выяснить причины этого явления. Причиной этих негативных явлений было фактическое огосударствление потребительской кооперации, нивелирование ее первичной кооперативной сути. Кроме того тяжелые условия существования в украинском селе, особенно в первые послевоенные годы, уровень оплаты труда в сельских магазинах, который был на порядок ниже государственной торговли в городах, довольно часто толкали людей на совершение должностных преступлений.

Ключевые слова: коррупция, злоупотребления, потребительская кооперация, советская власть, УССР.

Oleksandr Sydorovych

MANIFESTATION OF CORRUPTION AND ABUSES IN THE SYSTEM OF CONSUMER COOPERATIVES IN UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

On the base of the main archive sources the attempt was made to analyze the manifestation of corruption and abuses in the system of consumer cooperatives in Ukraine in the second half of the twentieth century, to identify characteristic features, to define the scope and identify the reasons of this phenomenon. The cause of these adverse events were actual nationalization of Consumer Cooperatives, leveling its primary co-operative nature. Besides, the difficult conditions of existence in the Ukrainian village, especially in the early postwar years, the level of wages in rural shops, which was lower than in the state trade in the cities, often made people commit malfeasance.

Key words: corruption, abuse, consumer cooperatives, Soviet government, Ukrainian SSR.

УДК 94(477)

Ярослав Секо

ЛЬВІВСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

У статті проаналізовано особливості формування та діяльності львівських шістдесятників. На основі спогадів встановлено основні мистецькі компанії, які вплинули на формування молодіжної культури Львова другої половини 1950–1960-х рр. Досліджено культурницьку роботу клубу творчої молоді «Пролісок».

Ключові слова: шістдесятники, молодіжні компанії, клуб творчої молоді, культурництво, Львів.

Предметом дослідження цієї статті є львівське середовище українського шістдесятництва, об'єднаного в клубі творчої молоді «Пролісок».

Метою – його формування та особливості культурницької діяльності львівських митців другої половини 1950-х – 1965 рр.

Окремі аспекти теми досліджувалися Г. Касьяновим [1], А. Русначенком [2], Ю. Данилюком та О. Бажаном [3], Т. Батенком [4; 5; 6]. Низка критичних матеріалів та спогади містяться в збірці «У вирі шістдесятницького руху» [7]. Проте, узагальнюючі праці з проблеми відсутні.

«Перший покіс» 1965 р. як ніщо інше оформив соборницьку суть українського шістдесятництва, бо арештовані за місцем народження представляли 12 із 26 областей України. Шістдесятники походили з різних куточків України, але як суспільно-культурне явище сформувалися в Києві й Львові.

На межі 1950–1960-х рр. українці здобули перевагу в цих найбільших і найважливіших з політичної точки зору містах України [8, с. 468]. Отож, закономірно, що львівські вузи – класичний університет, сільськогосподарський, політехнічний та лісотехнічний інститути, науково-дослідні інститути, видавництва, притягуючи до себе талановиту, переважно сільську, молодь, сприяли формуванню патріотично налаштованого середовища. Але, найголовніше, Львів зберігав залишки автентичної галицької культури, яка попри витіснення радянським соцреалізмом, продовжувала існувати разом із М. Рудницьким, М. Яцковим, Д. Лукіяновичем, С. Масляком, В. Гжицьким, І. Северою, Г. Смольським, І. Свенцицьким, М. Возняком, С. Людкевичем, кожен із яких міг сказати, що «знав Франка».

Однак, не франковий дискурс став визначальним для появи львівського середовища шістдесятництва, а – «відлига», лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР. Вона створила контекст, у якому змогла себе проявити творча молодь. Так само як реабілітаційні процеси оживили мистецьке й наукове життя Львова.

Це стало відчутно після публікації в 1958 р. статті Олександра Карпенка «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.», у якій автор спробував повернути в публічний дискурс ЗУНР. Але найповніше реабілітація прозвучала в літературі. Збірками «Революційні поети Західної України» (1958 р.), «Із поезії 20-х років» (1959 р.), публікацією історичних повістей А. Чайковського та Ю. Опільського, започатковано повернення імен репресованих поетів. Головна роль у цьому належала представникам старшого покоління, яке «належало до тієї когорти галицької інтелігенції, яка пішла на співпрацю з більшовизмом, але все ж у глибині душі якої жевріли настрої, які вона засвоїла в середовищі, де формувалася її свідомість» [9, с. 494] – керівникам обласного відділення спілки письменників П. Козланюку та І. Вільде, головному редактору журналу «Жовтень» Ю. Мельничуку, ректору університету Є. Лазаренку. Останній «не тільки толерантно сприймав молодіжний суспільний рух», але «його генерував» [10, с. 197]. Завдяки ректору в університеті домінувала українська мова, існувала певна свобода при викладанні гуманітарних дисциплін. Є. Лазаренко особисто ініціював вшанування видатних особистостей і пам'ятних дат українського національного календаря, зокрема, очолив масштабне святкування століття з дня народження І. Франка [10, с. 197].

Поява шістдесятництва у Львові, аналогічно до інших культурних центрів СРСР, тільки на перший погляд може здатися закономірною. Традиція підпілля, поширена в Західній Україні, прагнула й надалі вербувати молодих людей. Втім, останні відчували її безперспективність, про що читаємо в спогадах І. Геля: «Частина найбільш готової до дій... молоді прагнула творити нелегальні групи, і вже на початковій стадії стикалася з труднощами формування... Були юнаки, готові за Україну віддати життя. Проте, як знайти «ворожий об'єкт» чи живого ворога, знищивши яких, можна буде або померти, або продовжувати боротьбу? Окупант був усюди і ніде. Ворог був абстрактним. У гарнізонах, в партійних структурах, у держустановах, у міліції чи навіть КГБ працювали люди, притому багато місцевих, вести з якими збройну боротьбу, здійснювати атестати

чи теракти було неприпустимо. А агітувати їх було ще безглуздіше. Тому листівки і зброя відпадали» [10, с. 195].

Отже, перший крок Львова до шістдесятництва полягав у відмові йти в підпілля. Навпаки, домінуючою стала тенденція на вписування молодих митців у радянський творчий простір. Найпершими туди через поезію увійшли студенти університету Д. Павличко, Р. Братунь, В. Колодій, Ю. Кругляк. Ухиляння від творення організацій, спонукало до пошуку інших форм діяльності. Таку функцію в другій половині 1950-х рр. відігравали неформальні товариські компанії. Р. Іваничук описав тодішні умови: «... Тоді ми, формально належачи до різних офіційних Спілок, гуртувалися, як це було в двадцятих роках, у творчі асоціації за смаками і поглядами, і не було такого поета чи прозаїка, який би не спілкувався з художниками і акторами, композиторами і молодими вченими» [11, с. 98].

Марія Вальо звернула увагу на роль зв'язків між молодими поколіннями митців та науковців заснованого 1951 р. Львівського філіалу АН УРСР для формування львівського середовища шістдесятників: «Це сприяло гуртуванню студентів і аспірантів наукових установ, навчальних і культурних закладів у вільних дискусіях морального культурологічного й політичного характеру, творенню молодіжних наукових і краєзнавчих клубів і товариств» [12]. Місцем такого об'єднання став гуртожиток Академії наук УРСР. Там збиралися молоді аспіранти – історик Юрій Сливка, літератори Степан Пінчук і Петро Загайко, економісти Богдан Яремчишин і Іван Мешко, агробіолог Степан Кусень, працівник газети «Вільна Україна» Дмитро Молякевич, географ Федір Заставний, викладачі Анатолій Гузій та Микола Орел. Згодом приєднався поет Дмитро Павличко, а серед гостей були співак Олег Вітик, художник Євген Безніско, скульптори Теодозія Бриж, Олександр Пилев і Володимир Бойко, літератори Роман Іваничук, Василь Колодій, Григорій Тютюнник, Микола Петренко, Юрій Малявський, Борис Бобинський, Андрій Патрус-Карпатський, Юрій Бача, науковці Михайло Демчук, Павло Урбанович, Никон Довгань, Іван Тивончук і Михайло Швайка [13, с. 10]. Компанія проіснувала до березня 1960 р. й розпалася, найперше через закінчення її основними учасниками навчання й виїзду зі Львова. Іншою причиною стали події навколо заборони збірки Д. Павличка «Правда кличе» [14, с. 9].

Інша групу гуртувалася навколо Всеволода Байдака. До неї входили збирач народного та професійного мистецтва Володимир Вітрук, педагог Роман Головин, викладачі Євген Чабан та Роксолана Мінко, студенти Омелян Ільчишин та Іван Гель. Після смерті В. Байдака в 1963 р. група розпалася. Очевидно, що одночасно з нею існувала група, сформована навколо І. Геля, до якої входили: О. Ільчишин, Мар'ян Гатала, Євген Наконечний, Омелян Нестайко, Михайло Чериба. Молоді люди прагнули радикальних дій, шукали організаційного завершення підпільної формації, проте займалися культурницькою діяльністю, допомагали політ'в'язням і поширювали самвидав. Серед проведених акцій певний резонанс в молодіжному середовищі отримало упорядкування могил Січових стрільців на Янівському цвинтарі в 1959 і 1960 рр. [10, с. 200].

Ядро іншої компанії, яка почала складатися в 1959 р. складала мистецтвознавець Богдан Горинь та його брат – психолог і педагог Михайло Горинь, художник-графік Софія Караффа-Корбут, скульптор Теодозія Бриж, критик Микола Ільницький, літератор Володимир Лучук [15, с. 164]. Близькими до Б. Гориня були: Віра Свенцицька, Микола Батіг, Володимир Овсійчук [10, с. 200].

У 1959 р. серед студентів-філологів університету виникла непретензійна група під назвою «Габінет», яка в ігровій манері відтворювала польські політичні порядки. До неї входили «Гомулка» – Богдан Завадка, «Циранкевич» – Петро Процик, «Барило» – Теодозій Старак, а також Ігор Калинець, Ірина Стасів (Калинець), Любов Возняк, Євген Наконечний, Омелян Нестайко [9, с. 512; 16, с. 14; 17].

Ще одну товариську компанію описав Р. Іваничук: «Ми збиралися, звичайно у творчих майстернях – у скульптора Еммануїла Миська і подружжя – скульптора Теодозії Бриж і графіка Євгена Безніска. На ці «бімбери» приходили актори Богдан Антків, Федір Стригун, Богдан Ступка, Юрко Брилинський, Володимир Глухий, письменники Роман Кудлик, Микола Петренко, Дмитро Герасимчук, художники Іван Остафійчук, Володимир Патик, Любомир Медвідь» [11, с. 98]. Сюди також можна віднести літераторів Романа Лубківського, Богдана Стельмаха, музиканта Богдана Янівського, скульптора Дмитра Крвавича, Володимира Глухого, Богдана Соїку, та дещо старших за віком художника Зіновія Кецала, скульпторів Луку Біганича та Якова Чайку [18, с. 30].

Іншою складовою мистецького життя міста була діяльність літературно-мистецьких об'єднань при вузах, підприємствах, редакціях газет і журналів. Їх ініціатором часто виступав другий секретар Львівського обкому комсомолу Володимир Квітневий [19, с. 59]. Найвідомішим був університетський літературний гурток під керівництвом Д. Павличка. Серед його учасників багато нині знаних літераторів: Ростислав Братунь, Василь Колодій, Григорій Глазов, Микола Петренко, Галина Леонченко, Володимир Лучук, Григорій Печенівський, Георгій Книш, Роман Іваничук, Роман Лубківський, Роман Кудлик, Дмитро Герасимчук, Михайло Косів, Ніна Бічуча [11, с. 79].

За підтримки П. Козланюка, Р. Братунь у 1960–1961 рр. згуртував молодих літераторів у «Кабінеті молодого автора». Його учасники – Р. Братунь, Володимир Лучук, Оксана Сенатович, Микола Ільницький, Роман Кудлик, Роман Лубківський та інші часто виступали перед оперним театром [20, с. 84].

Очевидно, що встановити точну належність людей до окремих компаній неможливо і немає потреби. Як часто трапляється, вони визначалися ситуативно в залежності від місця навчання, спільних інтересів, особистих симпатій і антипатій, комфортності спілкування тощо. Компанії між собою тісно перепліталися й створювали середовище, об'єднане спільними ідеалами й переживаннями. Окрім названих, до львівського середовища належали: історик Ярослав Дашкевич, літератори Володимир Квітневий, Василь Глинчик, Олександр Зелінський, І. Гнатюк, В. Мирний, П. Перебийнос, А. Таран, Л. Різник, Ю. Коваль, музиканти Мирослав Скорик, Юліан Корчинський, Ігор Хома, Іван Майчик, Степан Турчак, Ігор Лацанич, Іван Гамкала, Іван Юзюк, Марія Процев'ят, Семен Шкурган, Олександр Врабель, Марія Крушельницька, Ярослава Матюха, Тетяна Лагола, сестри Марія, Даниїла, Ніна Бойко, Любов Чайківська, митці Володимир Патица, Ярослав Музика, Любомир Медведь, Іван Крислач, Степан Костирко, Наталія Паук, брати Мирослав та Юрій Амбіцькі, актори Наталія Лотоцька, Андрій Козак, Богдан Ваврик, Лариса Кадирова, Ольга Піцишин, Богдан Козак, Наталія Міносян та інші [19, с. 58].

Атмосфера львівських компаній поєднувала романтику молодості з прагненням наслідувати традиції галицької інтелігенції. За спогадами Ю. Сливки, їх гуртожиток був дискусійним клубом, де майже щовечора, під спів пісень, велися розмови щодо становища української мови, літератури, історії, ситуації в СРСР і світі. Однак, ці зустрічі не переходили відому межу, не були антирадянськими: «Розмови велись у контексті демократизації суспільства, здобуття Україною якнайширших можливостей для економічного, культурного, мовного й іншого розвитку. Звичайно, вимоги відокремлення України не ставились. Ішлося про максимальне забезпечення прав людини в рамках Конституції. Сприймалося це свіже, нестандартне мислення не як вияв дисидентства» [13, с. 10].

Вечірні зустрічі на квартирі М. Процев'ят відбувалися «під прикриттями» днів народжень, із читанням новаторської поезії, новел, політичної літератури, обговоренням творчих планів, політичних тем та поточних новин [20, с. 88]. У компанії І. Калинця «була забава для вечорів, дискусій і пива» [16, с. 15], «розваги... веселі і навіть часто глупі», однак, переважали серйозні розмови, оцінки тогочасних політичних подій, які «в очах секретної служби були не тільки крамолою, а й криміналом» [9, с. 512]. Утім, усе зводиться до серйозних зустрічей не варто. Молодь залишалася молоддю, а митці – богомою. Тож не випадково особливою пошаною львів'ян користувалося «козоводіння»: «Скажімо, ти був в одній компанії, – згадував актор Б. Ступка, – а потім пішов у другу, або з однієї забігаловки пішов у другу забігаловку» [18, с. 29]. У такому форматі народжувалося те, що отримало назву шістдесятництво. У невимушеній атмосфері спілкування гартувалося покоління митців, обізнаних не тільки в тонкощах своєї галузі, але й компетентних щодо сучасних культурологічних тенденцій: «Це було справжнє, як то кажуть, богемне життя. Власне, воно було дуже корисне для нас, для мене, тому що постійно бував у майстернях художників і скульпторів, спілкувався з ними. Якщо письменник щось написав, то він тут же читав свою нову річ у компанії. Потім всі вони приходили до нас на спектакль, і ми його обговорювали» [18, с. 29].

І все ж, Львів залишався «режимним містом». Як жартували дотепники, коли в Москві били по пальцям, у Києві – рубали долоні, то у Львові – різали руку. Ще пам'яталися репресії 1949 р. після вбивства письменника Я. Галана, коли не тільки окремі представники галицької інтелігенції, але «сотні студентів Львівського університету були виключені, заарештовані або ж духовно зламані привселюдним каяттям у гріхах неіснуючих» [11, с. 54].

Найпопулярнішою постаттю мистецького Львова був «улюбленець молоді» Д. Павличко, яким, не без заздрощів писав Б. Горинь, «марили у сні дівчата» [15, с. 66]. Вірш Д. Павличка «Коли помер Кривавий Торквемада» став літературним маніфестом молоді, вістря якого спрямовувалося не стільки навіть проти Й. Сталіна, як проти створеної системи влади, що залишилася після нього. Збірка поета «Правда кличе» викликала гостру реакцію обкому партії. Вихід цієї книжки у світ, – йшлося в постанові бюро Львівського обкому партії, – був помилковим, бо в ній вміщено «ідейно нечіткі, невизначені вірші, які справляють двоїсте враження», «подаються як певна соціальна небезпека для нашого суспільства», в яких «замовчуються велетенські успіхи радянської влади» [9, с. 500]. У підсумку збірку вилучено з продажу.

У 1959 р. ударом по львівських митцях закінчилася інспекція Ю. Кондуфора. За її результатами підготовлено доповідну записку в ЦК КПУ, а звітти – скеровано в Москву «О некоторых недостатках в работе интеллигенции Львовской партийной организации» від 23 квітня 1959 р. У ній розкритиковано погляди Ю. Мельничука, Д. Павличка, діяльність Інституту суспільних наук Академії наук УРСР. А відтак, часи, коли Львів диктував свою мову й ціннісні уявлення,

здавалося, залишилися в легендарних історіях про короля Данила, «Руську трійцю» і «П'ємонт». Настрої більшості перебували в очікуванні чогось значущого.

До весни 1962 р. Львів залишався ізольованим від культурних процесів Києва. Водночас, Київ також перебував на роздоріжжі – або розчинитися в загальносоюзному шістдесятництві й стати його частиною, або створити власну модель шістдесятництва. Київ обирав між Харковом, мистецьке середовище якого орієнтувалося на Москву, й було «воротами» в північному напрямку, та Львовом, який міцно асоціювався з національною традицією.

Візити у квітні-травні 1962 р. у Львів М. Вінграновського, І. Драча, І. Дзюби, Л. Танюка та А. Горської започаткували справжнє паломництво інтелігенції Києва, Сум, Харкова, Чернігова та інших міст. Особисті знайомства, фахова співпраця митців, обговорення спільних культурницьких заходів, продовжилися в діалозі на суспільно-політичні теми. Підсумком зустрічей 1962–1963 рр. І. Світличного й І. Дзюби з братами Горинями стало вироблення єдиної стратегії українського шістдесятництва, зорієнтованого на легальну культурницьку діяльність.

До львівського впливу варто віднести сильне національне звучання. На думку Г. Касьянова, завдяки контактам між львівською і київською інтелігенцією, «шістдесятництво набувало нової якості. Львів і Західна Україна в цілому залишалася в ув'язненні національно-свідомої інтелігенції «українським П'ємонтом...» [1, с. 21]. Можна припустити, що концепт «нації», який актуалізувався після 1963 р. в публіцистиці Є. Пронюка, В. Мороза, І. Геля, був ідейно пов'язаний зі Львовом. Загалом, у потязі до Києва вся історія галицького регіону. Варто пригадати військові походи на Київ Д. Галицького, Січових стрільців, УГА, похідних загонів ОУН, аби зрозуміти, що в ньому поєднується гарібальдизм – намагання захопити столицю й запліднити її своїми ідеями, з розумінням власної провінційності щодо «матері городів руських».

Львів'яни вклали в «український проект» шістдесятників потужний етнічний компонент, який послаблював «інтернаціоналістські» хитання киян. Оскільки основні виклики українській ідентичності йшли з боку Росії, то природно, що Галичина, яка мислила себе краєм «чистої», неспотвореної національної культури (через відсутність сильних російських впливів), прагнула стати взірцем наслідування для решти України в питанні національної реконквісти.

Під впливом львівського середовища відбулася диференціація молодіжного руху на тих, хто все більше цікавився політичними і соціальними аспектами діяльності, й тих, хто вважав доцільним обмежуватися мистецтвом. На думку Г. Касьянова, це головний наслідок персональних контактів шістдесятників [1, с. 23]. Львів'яни радикалізували рух, що проявлялося в ідейному спрямуванні творів, у ентузіазмі в налагодженні механізму виготовлення і поширення самвидаву.

Орієнтуючись на київський досвід, до квітня 1963 р. у Львові виник клуб творчої молоді [15, с. 260]. Ключова роль в організації клубу належала комсомольському лідеру В. Квітневому, який «приписав» клуб до відділу культурно-масової роботи міському комсомолу й домогся надання йому приміщення на вулиці Дарвіна, 2 [19, с. 57]. Було сформовано керівні органи. На посаду президента запропоновано кандидатури Б. Гориня та М. Косіва. За підсумками голосування клуб очолив М. Косів. М. Горинь це пояснював тим, що останній мав кращу репутацію у партійних кураторів, і стояв «трохи осторонь» від тих, хто «становив радикальну опозицію» [21, с. 202]. До президії клубу увійшли В. Квітневий, М. Ільницький, О. Зелінський, В. Лучук, Б. Горинь, М. Крушельницька, М. Процев'ят. Основні напрямки роботи очолили заступники «президента» – Б. Горинь та відповідальний секретар-організатор В. Квітневий [19, с. 60].

Назва клубу – «Пролісок», символізувала час, бо, за словами М. Косіва, шістдесятники стали «весняними пролісками», що «пробивалися крізь сніги й мерзлоту першого провесня («хрущовська відлига») й намагалися ламати кригу тоталітарної системи більшовизму» [22, с. 73]. Клуб об'єднав понад п'ятдесят учасників, зайнятих в трьох секціях – літературній, музично-театральній, образотворчого мистецтва [19, с. 60]. Діяльність клубу, за свідченням М. Косіва, «проходила у вигляді різноманітних літературно-мистецьких вечорів, святкувань, обговорень, поширенні самвидавних творів, прослуховуванні магнітофонних записів поезії» [22, с. 74]. «Ми обмінювалися між собою забороненою літературою, – згадувала Марія Процев'ят, – поширювали українські журнали і газети з діаспори, захоплювалися у рукописах поезією Миколи Вінграновського та Івана Драча, особливо бунтарськими віршами Василя Симоненка, оригінальним мисленням Івана Дзюби, літературною творчістю наших львівських письменників і поетів» [20, с. 85].

«Пролісок» займався просвітницькою роботою серед молоді. Ключова роль у ній відводилася вечорам пам'яті, режисерами яких були брати М. і Б. Горині, І. Гель. Ірина та Ігор Калинці, М. Ільницький, Ю. Брилинський, О. Зелінський та інші. Атмосфера вечорів пам'яті В. Симоненка (23 грудня 1963 р.), Лесі Українки (лютий 1964 р.), Т. Шевченка (березень 1965 р.), Б.-І. Антонича збереглася в спогадах. Так, на вечорі вшанування пам'яті В. Симоненка звучали записані на магнітофонну стрічку вірші поета, демонструвалися через діапроектор фотографії з похорону, виступи друзів, траурна музика. «Ось на сцену виходить бандуристка – співачка Галина Менкуш... –

згадує М. Косів, – яка починає виконувати думу «Козака несуть і коня ведуть». У неї заклакли пальці. Раптом із страшним пронизливим звуком рветься струна. В залі запанувала моторошна тиша. Той «зойк» бандури досі звучить в моїй пам'яті, Хтось може подумати, що так було задумано за сценарієм. Та ні. Такого не придумаєш, а головне – навмисне не виконаєш. У тому був якийсь містичний прояв Василювої душі, що прощалася з нами» [22, с.75].

Пошуком власної ідентичності в межах українського шістдесятництва став вечір, присвячений творчості Б.-І. Антонича, який у наступні дні продовжився пошуком на Янівському цвинтарі могили поета. У творчості й долі Б.-І. Антонича, львівські шістдесятники побачили власні творчі шукання й перестороги. Вивчення реєстраційної книги, розпитування свідків та блукання серед невідомих могил завершилося: «в моїй пам'яті, згадувала М. Процев'ят, – зафіксувався той момент, коли хтось із нас натрапив на невелику частину дерев'яного затрухлявілого хреста, на якому була табличка «Б.-І. Антонич». Це була наша велика радість і велика перемога» [20, с. 85].

Цікавими були починання учасників музичної секції. З ініціативи головного диригента Львівського симфонічного оркестру І. Юзюка у новорічні свята 1964 р. пройшли студентські коляди у львівських трамваях, а на Свят-вечір студенти колядували у викладачів консерваторії, університету та інших навчальних закладів. У йорданські дні літературно-мистецька група на чолі з В. Квітневим виїхала з концертною програмою до хіміків Калуша Івано-Франківської області [19, с. 61]. Збереглися спогади про концерти у Роздолі, Добротворі, Золочеві, Стрию, Моршині, Трускавці, поїздки в Маріупіль, Київ, участь у Днях української культури в Казахстані й Москві [20, с. 87]. Музиканти, які цікавилися українським музичним життям 1920–1930-х рр., відшукали в приватних колекціях та бібліотеках частину музичної спадщини видатного українського композитора та громадського діяча В. Барвінського, та ввели її до репертуару [20, с. 87].

Клуб творчої молоді став місцем поширення самвидаву. Особливою активністю в його виготовленні й поширенні відзначалися брати Горині, І. Гель, С. Шабатура, М. Зваричевська, Я. Лемик, Я. Менкуш, В. Чорновіл, подружжя Калинців. Львів'яни удосконалили способи тиражування текстів. На початку 1964 р. брати М. і Б. Горині створили центр розмноження текстів із п'яти машинок [21, с. 207], а дещо згодом – освоїли техніку виготовлення лінотипних наборів [15, с. 334, 338]. Загалом, львів'яни були активними поширювачами самвидаву у західних областях УРСР

Помітною виявилася участь львівської делегації у шевченківських днях 1964 р. Львів'яни поїхали з валізою самвидаву. У зв'язку з цим, неподалік Києва автобус зупинено міліцією і затримано І. Геля. Попри нервову ситуацію, самвидав вдалося переховати в автобусі й передати адресатам у Києві, а потім – поширити в Каневі [20, с. 90]. Іншим епізодом поїздки стало покладання в Каневі Олесем та Григорієм Лупіями бронзового вінка з написом «Великому сину України від вдячних галичан» до пам'ятника Кобзарю.

«Паломництво» на Чернечу гору викликало невдоволення Львівського обкому та посилення тиску на учасників. Відповідальний за ідеологію В. Маланчук зажадав список учасників, картотеку членів клубу, план роботи, протоколи засідань, сценарії мистецьких заходів. А секретар обкому комсомолу Б. Шайдецький претензійно випалив В. Квітневому: «Чого то ви, бандерівці, всюди носа пхаєте, в мистецтві і літературі лізете» [19, с. 67].

Клуб творчої молоді «Пролісок» став помітним явищем львівського культурно-мистецького життя 1963–1965 рр. Об'єднавши прогресивну молодь, він запропонував програму українського національного відродження, через вивчення творчої спадщини українських класиків, історичного минулого. Але довести до логічного кінця роботу не вдалося.

Почалося відкрите переслідування партійними органами і КДБ найактивніших членів клубу. В. Маланчук у розмові з В. Квітневим був категоричним: «Ви що створили – Клуб творчої молоді, чи клуб націоналістів?» [19, с. 62]. У дусі часу запрацювали провокатори і «сексоти» у вузах й студентських гуртожитках. Посилилася практика виключення студентів та огульні звинувачення.

У 1965 р. після перевірки діяльності комісіями з Москви й Києва, В. Квітневого піддано різкій нагінці на зборах працівників апарату обкому комсомолу. А В. Дурдинець, Б. Шайдецький, ректор університету Максимович піддали критиці діяльність клубу творчої молоді за «поширення ідей націоналізму» [19, с. 68]. Серпневі арешти 1965 р. призвели до остаточного закриття клубу, архів якого вилучено. Українське шістдесятництво, як і його львівське середовище вступало в новий етап розвитку.

Підсумком розвитку львівських молодіжних творчих компаній з середини 1950-х рр. стало формування творчого середовища, об'єданого спільними поколінневими цінностями й ідеалами. Перетворення Львова на національний культурний центр УРСР засвідчило розрив із традицією підпільної боротьби та прагнення інтелігенції «вписатися» у радянський суспільний дискурс. Нове покоління львівських митців, орієнтуючись на досвід інтелігенції Києва, обрало шлях культурницького опору, а, відтак, забезпечило українському шістдесятництву національне звучання та поступову політизацію молодіжного руху.

Список використаних джерел:

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
2. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
3. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
4. Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую ...»: Політичний портрет І. Геля: (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів: НТШ, 1999. – 222 с.
5. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст.: політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. – Львів: Кальварія, 1997. – 350 с.
6. Батенко Т. Свіча Михайла Гориня: Штрихи до портрета / Т. Батенко. – К.: УРІП, 1995. – 61 с.
7. У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / [Упор. В. Квітневого]. – Львів: Каменяр, 2003. – 127 с.
8. Національне питання в Україні ХХ – на початку ХХІ ст.: історичні нариси / [голова ред. ради В. Литвин; відповідальний редактор В. Смолій]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.
9. Ільницький М. На перехрестях віку: у трьох книгах / М. Ільницький. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – Кн. 2. – 703 с.
10. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / [ред. та упор. І. Єзерська / І. Гель]. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.
11. Іваничук Р. Благослови, душе моя Господа... Щоденникові записи, спогади і роздуми / Р. Іваничук. – Л.: Просвіта, 1993. – 270 с.
12. Вальо М. Львівські «літературні» весілля кінця 1950-х рр. / М. Вальо. – Режим доступу: <http://www.ri4.lviv.ua/index.php?rubric=studios&subrubric=artifacts&id=3>.
13. Сливка Ю. Неакадемічні розмови на Академічній / Ю. Сливка // Поступ. – 30 березня 2000.
14. Сливка Ю. Неакадемічні розмови на Академічній / Ю. Сливка // Поступ. – 7 квітня 2000.
15. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга перша (1955–1965) / Б. Горинь. – К.: Пульсари, 2006. – 348 с.
16. Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем. – Львів: Ін-т українознавства, 2002. – 178 с.
17. Калинець І. Сподіваюся, що Бог не залишить Українську державу без своєї помочі / Ігор Калинець. – Режим доступу: <http://slovoprosvity.org/2013/05/24>.
18. Мельниченко В. Майстер / В. Мельниченко. – К.: Либідь, 2005. – 392 с.
19. Квітневий В. Лицарі національного відродження / В. Квітневий // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / [Упор. В. Квітневого]. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 56–71.
20. Процев'ят М. Сила патріотичного піднесення шістдесятництва / М. Процев'ят // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Упор. В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 84–94.
21. У нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / [Пер. із пол.]. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 185–234.
22. Косів М. Проліски виростають з-під снігу / М. Косів // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея видання та упорядкування В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 71–76.

Ярослав Сзко**ЛЬВОВСКАЯ СРЕДА ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ**

В статье проанализированы особенности формирования и деятельности львовских шестидесятников. На основе воспоминаний, установлены основные художественные компании, которые повлияли на формирование молодежной культуры Львова второй половины 1950-х – 1960-х гг. Исследовано культурную работу клуба творческой молодежи «Пролисок».

Ключевые слова: шестидесятники, молодежные компании, клуб творческой молодежи, культурничество, Львов.

Jaroslav Seko**LVOV CIRCUMFERENCE SIXTIES**

The article analyzes the features of the formation and activity of Lviv Sixties. Based memories basic set of art which influenced the youth culture of the city the second half of the 1950s – 1960s. The cultural work investigated the Creative Youth Club «Prolisok».

Key words: sixties, youth company, the Creative Youth Club, kulturnystvo, Lviv.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94 (37) – 058. 214

Андрій Янко

«РИМСЬКИЙ ФРАГМЕНТ» ЛІКОФРОНОВОЇ «АЛЕКСАНДРИ» ТА ЙОГО ЕТРУСЬКИЙ КОМПОНЕНТ

У статті автор звертається до одного рядка «римського фрагменту» поеми елліністичного поета III ст. до н. е. Лікофрона «Александра» про «пару дитинчат левів» (Lycophr., Alex., 1232–1233), нащадків родича троянської царівни Кассандри (натяк на Енея, пращура засновника Риму Ромула), які разом зі своїми підлеглими у майбутньому захоплять владу над землею і морем (ibid., 1229–1230). Аналіз деяких літературних та іконографічних джерел дозволяє зробити висновок про існування у Римі часів «етруської династії» етруської легенди про засновника міста та його брата-близнюка як про вигодованців не вовчиці, а левиці. Це дозволяє визнати «римський фрагмент» автентичною частиною поеми і знайти його витоки у можливому контакті олександрійських греків із членами римського посольства 273 р. до н. е. до Єгипту.

Ключові слова: Лікофрон, Ромул, Капітолійська вовчиця, етруски, Рим.

Поема «Александра» є розповіддю сторожа, який вартував божевільну доньку троянського царя Пріама Кассандру, що її Лікофрон, елліністичний поет, якого вже на початку нової ери вважали «темним» (Stat., Silv., V, 3, 157), називає «Александрою» (пригадаймо, що Пріамового сина Паріса також називали Александром). Найбільш провокаційною частиною поеми є так званий «римський фрагмент» (Lycophr., Alex., 1226–1280). Саме навколо його автентичності точаться дискусії, адже тут згадується такий собі родич Кассандри (натяк на троянця Енея, пращура Ромула), який разом із своїми підлеглими у майбутньому захопить владу над землею і морем (1229–1230). Варто також згадати інший уривок, де елліністичному полководцю (здогадно Александру чи Пірру) протиставляється римський воєначальник (1439–1450).

Думки дослідників розділилися: одні вважають цей уривок пізньою інтерполяцією [1, s. 623; 2, с. 406; 3, с. 437–438; 4, р. 44, 160; 5, р. 434–435; 6, р. 235], інші – сміливим передбаченням [7, с. 103; 8, с. 216, 222; 9, р. 95; 10, с. 439]. Існує також думка, що поема могла бути створена на початку II ст. до н. е. другим Лікофроном, онуком першого [11, с. 195; 12, с. 120].

Дослідження цієї частини тексту «Александри» відкриває одразу декілька можливостей: відповідь на питання про доречність уславлення олександрійськими греками ще тоді не надто відомих «варварів» римлян може допомогти знайти витоки однієї з головних римських легенд, переказу про Ромула і Рема та символ Вічного міста – Капітолійську вовчицю і прослідкувати зв'язок етруської культури (немає таємниці в тому, що Рим багато що взяв від етрусків) з грецькою та римською. Для цього необхідно проаналізувати з точки зору етрусології лише один уривок «римського фрагменту», який, на наш погляд, дозволяє вважати весь фрагмент автентичним текстом.

Нижче рядочка про римську велич ідуть рядки 1232–1233, у яких зазначається, що згаданий родич Кассандри залишить нащадків, «*diploaj skÚmnouj lšontaj*» («пару дитинчат левів»). Уже ця цитата змінює наші уявлення про римські легенди, у яких йдеться про те, що Ромул і Рем були вигодованцями вовчиці (Liv., I, 4, 6; Dion. Hal., Ant. Rom., I, 79, 6; Verg., Aen., VIII, 630; Strab., V, 3, 2, C. 229; Iust. XXXVIII, 6, 7; XLIII, 2, 5–6; Plut., Rom., II, IV). Про походження Ромула та його брата-близнюка Рема існували різні версії: вони – сини Енея (Die Fragmente der griechischen Historiker, № 840, Fr. 12 (Alkimos); Fr. 21 (Hegesianax); Fr. 40b (Apollodoros); Plut., Rom., II; Dion. Hal., Ant. Rom., I, 73, 3) або його внуки (Naev., 21 ed. Warmington; Serv., Aen., VI, 777; Dio Cass., I, 76, 6; Die Fragmente der griechischen Historiker, № 840 Fr. 20 (Eratosthenos); Plut., Rom., II); сини дочки або рабині альбанського царя Тархетія і духу домашнього вогнища Лара (Die Fragmente der griechischen Historiker, № 817, Fr. 1 (Promathion); Plut., Rom., II); сини Peї Сильвії та Марса (Historicorum Romanorum reliquiae Fab. Pictor, Fr. 5; Diod. Sic., VIII, 2; Liv., I, 4, 6; Dion. Hal., Ant. Rom., I, 79, 4–14; 80, 3–83, 3; Plut., Rom., III).

Існує відома скульптура «Капітолійська вовчиця», що довгий час визнавалася витвором етруських майстрів кінця VI – початку V ст. до н. е. [13, с. 226–228; 14, с. 121–122], а сьогодні

вважається виконаною у середні віки [15, п. 577; 16, р. 1–2; 17, р. 281]. Однак про неї як про реальну і споруджену 295 р. до н. е. згадують римські автори I ст. до н. е. – III ст. н. е. (Cic., Cat., III, 19; De div. I, 19; II, 47; Liv., X, 23, 12; Plin., N. H., XV, 77; Dio Cass., XXXVII, 9, 1). У наведених повідомленнях йдеться про блискавку, що влучила 65 р. до н. е. у статую, тож потім була встановлена ще одна, а вже набагато пізніше, очевидно, з'явилася та, що сьогодні визначається реставраторами як середньовічна. Срібна дідрахма 269–266 рр. до н. е., на реверсі якої зображено вовчицю і дітей із легендою «Romaio», лише підтверджує попереднє датування [18, р. 417, fig. 51 с]. Тому твердження Г. Радке [19, sp. 1455], що вже у VI або на початку V ст. до н. е. у Римі існувало зображення вовчиці, що годує двох близнюків, слід віднести до застарілих і невірних.

Природно, близнюків треба було би назвати вовчятами. Натомість Лікофрон називає вовками етрусських героїв Тархона і Тірсена (Lycophr., Alex., 1243–1244). Обидва відомі античній традиції. Перший, як «Ἐ ο,κιστj» (засновник) етрусського дванадцятиграддя та епонім міста Тархни (Тарквінії) (Strab., v, 2, 2, с. 220), засновник Мантуї згідно велінню Діта (Плутона) (Serv., Aen., X, 198) та «Ἐ quoskOpoj» (віщун), що слухав пісні підземного пророка Тага (Lyd., Ost., 2–3). В «Енеїді» він надсилає знаки царської влади Евандру, але той переадресовує їх Енею (Verg., Aen., VIII, 505; X, 153) Другий відомий як епонім тірсенів (тірренів), що привів їх буцімто з Лідії до Етрурії (Herod., I, 94; Strab., V, 2, 2, с. 220; Serv., I, 67; Paul., 485 L, s. v. Turrani). У повідомленні Павла Диякона «a Turreno duce Lydorum» («від Туррена, лідійського ватажка») насправді треба було би писати не «Turreno», а «Tyrreno».

При цьому варто згадати серію етрусських зображень звіра нез'ясованої породи, левиці (пантери?), яку деякі дослідники вважали вовчицею, що годує груддю одного чи двох хлопчиків (стела з Фельзіни (нині Болонья) 400 р. до н. е., циста з Пренесте цього ж періоду, бронзове люстро з Пренесте (або з Нових Вольсіній – А. Я.) третьої чверті IV ст. до н. е.) [4, р. 65–71; 15, р. 131, п. 576; 20, с. 172; 21, sp. 1081; 22, с. 63, рис. 5; 23, р. 59–60, fig. 16; 24, р. 95]. Г. Форсайт, що згадує про ці зображення, пов'язує їх із контамінацією етрусської назви Риму «Ruma» і латинським словом «guma» («сосок») (також «gumis» – А. Я.) та богинею грудних малюків і звірят Rumina (Ruma, очевидно, від етрусського «gumas» («римський»)) [25, s. 53] («sneve tarconies gumas» (Гней Тарквіній Римський) (Corpus inscriptionum Etruscarum, № 5275 = Pallottino M. Testimonia Linguae Etruscae, № 300 = Thesaurus Linguae Etruscae, р. 306)). Дослідник, очевидно, слідує тут за Веррієм Флакком і Плутархом (Fest., 326, L, Romulum; Plut., Rom., IV; Paul., 333, L, Ruminalis), хоча і не посилається на цих авторів. Про згаданий збіг набагато раніше писав І. В. Нетушил [26, с. 13]. В основі таких міркувань лежить проста гра слів (пор. також пояснення Феста імені Ромул від «ἐμh» («сила», «міць») (Fest., 326 L Romam). Серед сучасних дослідників набули поширення декілька гіпотез про походження імені Romulus, чинне місце серед яких займає версія про його зв'язок з етрусським гентильним ім'ям VI ст. до н. е. gumelnas, gumlnas із Вольсіній (нині Орвіето) (Studi Etruschi, 1968, № 34, р. 104; Corpus inscriptionum Etruscarum, № 5322; Thesaurus Linguae Etruscae, р. 305) [15, п. 771; 18, sp. 1456; 27, с. 53].

Вкажемо на ще одне спостереження, побудоване на анонімному латинському творі, в якому пояснюється, що спочатку в Італії (зокрема, і в Лації) існували лише прості імена, але у сусідів (альбанців, сабінів, етрусків) імена уже були двочленні, звідки це було запозичено римлянами, а когномен (третья частина імені) спочатку був преноменом (особистим ім'ям) (Liber de praenominibus, 1–3). Е. Перуцці та І. Л. Маяк зазначали, що ім'я першого царя Romulus – не помен (родове ім'я), а согномен (прізвисько), що спочатку значило «римський» (Romulus < Roma) й у пізніші часи закріпилося в традиції як когномен [28, р. 17–18; 29, с. 109; 30, с. 262]. Це співпадає з коментарем Юнія Філаргірія, згідно якому Рим існував до Ромула, який по ньому і був названий (Iun. Philarg., Verg. Buc., I, 20). Тож можливо ім'я Ромул закріпилося у Римі за героєм легенд, а насправді було прізвиськом реального етрусського правителя Риму, припустимо, згаданого Гнея Тарквінія Римського? Складається враження, що спочатку з'явилися етруські перекази про «левенят», а римляни їх перетворили на легенди зі своїми тотемними тваринами вовками, які стали відомі грекам і, зокрема, Лікофрону.

Насправді, культ вовка та його атрибути простежуються як у римлян, так і в етрусків. Наприклад, сучасники Вергілій і Проперцій майже в однакових термінах описують шоломи з рижого вовчого хутра латинських воїнів із Пренесте на чолі з Цекулом та етрусського ватажка Лікмона (очевидно, Лукумона – А. Л.) (Verg. Aen., VII, 688; Serv., Aen., VII, 688; пор.: Prop., IV, 1, 29). Збереглося декілька зображень на фресках та посуді етрусського бога Аїти (Аїда) з вовчим скальпом на голові IV ст. до н. е. [31, fig. III. 1–3], подібного до вовка бога Калу, схожого на єгипетського Анубіса демона на посудині з Клузія VI ст. до н. е. [31, fig. III. 5–6], серії зображень інсценованої боротьби гладіаторів і демона з вовчою головою і людським тулубом II–I ст. до н. е. з рельєфів поховальних урн і саркофагів Клузія і Перуції [31, fig. III. 8–12], подібної ж істоти на блюді з Вувлічі VI ст. до н. е. [31, fig. III. 14], теракотової і бронзової статуй богів із вовчим скальпом на голові III–II ст.

до н. е. з Перузії [31, fig. III. 15–16], бронзової статуї Юони Рятівниці з вовчим скальпом на голові V ст. до н. е. [31, fig. IV. 11].

Водночас можна говорити про «грецький слід» у етруському варіанті сказання про Ромула і Рема. З одного боку, це посилення пізніх авторів на своїх попередників, очевидно, грецьких уродженців Італії. Наприклад, такого собі Проматіона, автора «Історії Італії», на якого посиляється Плутарх, коли пише про царя Альби Лонги Тархетія (ім'я схоже з етруськими *Tarcies*, *Tarcunus* (Buffa M. Nuova raccolta di iscrizioni etrusche, № 759); *Tarcunies* (Corpus inscriptionum Etruscarum, № 5275 = Pallottino M. Testimonia Linguae Etruscae, № 300); *Thesaurus Linguae Etruscae*, p. 331), який був пов'язаний із етруськими віщунами і від рабині якого і фалоса з царського вогнища народилися близнюки, яких годувала вовчиця (*Die Fragmente der griechischen Historiker*, № 817, Fr. 1 (Promathion) = *Plut. Rom.* II). Грецький історик IV ст. до н. е. Алкім Сицилійський стверджував, що Ромул був сином Енея, який був родом із Тірренії (грецька назва Етрурії – А. Я.) (*Die Fragmente der griechischen Historiker*, № 840, Fr. 12 (Alkimos) = *Fest.*, 326 L, Romam).

З іншого боку, Г. Форсайт пише про те, що драму принесли до Риму етруські актори (*Liv.*, VII, 2, 1–7), але сам театр є продуктом грецької міфології, де були перекази про божественних близнюків (поширені у Римі вже з V ст. до н. е. міфи про Діоскурів та ін.) та запозичені міфи про чудесне спасіння тваринами народних лідерів Саргона, Мойсея, Кіра тощо [24, p. 95]. Є й більш близькі паралелі, наприклад, відома ще з творів Гомера історія про Тіро, яка завагітніла від Посейдона і народила близнюків Нелея і Пелія, яких виховали пастухи (*Hom.*, *Od.*, XI 235–259; *Pind.*, *Pyth.*, IV, 136; *Apollod.*, *Bibl.*, I, 9, 8). Додамо, що Лівій (VII, 2, 7), писав про фесценнінські вірші етрусків, які пов'язували не лише з етруським містом *Fescennina*, а й зі словом «*fascinum*», яким позначали як чародійство (*Paul.*, 76, 78 L), так і фалічний амулет на святі родючості [32, c. 417]. Тут простежується певна паралель з повідомленням Проматіона.

Продовжуючи, варто зазначити, що грецькі драматурги класичного періоду використовували вираз, що його потім вжив Лікофрон, про «*skúmnouj lšontaj*» (дитинчат левів) по відношенню до людських героїв (*Aesch.*, fr. 452, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*. 3. *Radt.*; *Eurip.*, *Supp.*, 1223; *Aristoph.*, *Ran.*, 1431–1432). Водночас, треба згадати і «вовчу» тематику грецьких міфів. У свій час А. Розенберг звернув увагу на схожість римського міфу про спасіння вовчицею Ромула і Рема та критського міфу про Мілета, сина Аполлона і дочки Міноса, що був підкинутий останньою до лісу, де його годували вовчиці (*Anton. Liber.*, XXX) [21, sp. 1082]. Втім, Антонін Ліберал (II–III ст.), на твір «*Метаморфози*» якого посилався дослідник, цитував грецького поета II ст. до н. е. Никандра Колофонського, тож, незважаючи на критську адресу міфу (критська цивілізація набагато давніша за грецьку і римську), його пріоритет по відношенню до сказання про Ромула і Рема можна поставити під сумнів. Тим не менше, можливо, перекази, що їх використовували грецькі автори, були відомі етрускам не текстуально, а за посередництва зображень на грецькій кераміці та інших виробах, що активно ввозилися до Етрурії.

Під час розкопок першої грецької колонії на Заході (о. Іск'я) було знайдено печатку-скарабея із зображенням лева і птаха групи майстрів «Лірник» другої половини VIII ст. до н. е., що походить з Північної Сирії або Кілікії [33, p. 100, fig. 17]. Поряд було знайдено посудину імпасто з Південної Етрурії. Скарабеї групи «Лірник» із зображеннями лева були знайдені й у самій Етрурії, а також у Південній Італії, на місці грецької колонії Сибаріс, останній із арамейським написом [34, p. 84, fig. 2; 35; 36, p. 136; 37, p. 281, 287, fig. 3–4].

Необхідно зазначити ще й таку обставину. У схоліях до «Епод» Горація вказано, що у Римі на межі Форуму і Коміцію, позаду Ростр, існувала могила Ромула (яку також вважали похованням або Фаустула, або Госта Гостілія (*Fest.*, 184 L, *Niger lapis*)), біля якої стояло дві статуї левів (*Porph.*, *Hor.*, *Epod.*, XVI, 13). Діонісій Галікарнаський, описуючи це ж місце, говорить про одного кам'яного лева (*Dion. Hal.*, *Ant. Rom.*, I, 87, 2). Тут же знаходиться споруда, що отримала ще в давнину назву «Чорний камінь». Серед приношень біля нього знайдено уламок посудини з головою лева [38, c. 89].

«Лев'яча» символіка використовувалася у декорі збудованого у Римі за правління Сервія Туллія храму Фортуни і Матері Матути, в Етрурії фігурами левів прикрашалися гробниці Пантер, Червоних левів, Квітки лотоса з міста Тарквінії, що відносяться до періоду між кінцем VII ст. до н. е. та серединою VI ст. до н. е. [39, c. 316]. Гробниці Тарквінії узагалі багаті на фрески з левами: гробниця Левиць 520 р. до н. е. підтверджує свою назву зображенням двох левиць; гробниця Жонглерів 510 р. до н. е. на центральній стіні має два лева; гробниця Покарань (Вахантів) 490 р. до н. е. – битва лева і оленя [40]. Широко відома золота фібула VII ст. до н. е. з гробниці Реголіні-Галассі (Цере) з рельєфним зображенням п'яти левів [41, c. 53; 42, p. 66]. Знаменита Химера з Арреція IV ст. до н. е. – це теж, по-перше, лев, а також змія і коза.

У вигляді силуету лева була виготовлена і тессера зі слонової кістки з етруським написом першої половини VI ст. до н. е. з Риму: «*araz silqetenas spurianas*» (*Studi Etruschi*, 1979, № 47, p.

319). Перше і третє імена широко відомі в Етрурії (зокрема в Тарквініях) і Римі: жіноче *araziia* (тому не виключений чоловічий варіант *araz*) з етрусського, але також римського, напису цього ж періоду (Pallottino M. *Testimonia Linguae Etruscae*, № 24), а третє – з напису VI ст. до н. е. з гробниці Биків (Тарквінії), де знаходимо родове ім'я *spurias* (CIE, № 5327= Pallottino M. *Testimonia Linguae Etruscae*, № 78). Друге ім'я *ε*, можливо, першою частиною використовуваного в етрусків подвійного гентильного імені, похідного від *siliqua* (бобові прянощі азійського походження) чи назви еламського племені *Silakhno...* (Strab., XVI, 1, 18, С. 745). Очевидно, тут маємо справу з сирійським майстром, нащадком іммігрантів із Передньої Азії.

У центрі фрески з Гробниці биків 530 р. до н. е. з Тарквінії (поховання Арата Спуріани), де зображено Ахілла, який влаштовує засідку Троїлу, сину Пріама, бачимо фонтан, прикрашений статуями двох левів, що «присіли» так само, як і лев на тессері з Риму [13, с. 32, ил. 14]. Не виключено, що це натяк художніми засобами на боротьбу міста Тарквінії за відновлення царської влади у Римі (Liv., II, 6, 1–2, 4–5; Dion. Hal. Ant. Rom., V, 14, 1), адже троянці вважалися предками римлян. З цього випливає, що символом етрусського Риму тоді була левиця.

Варто також звернутися до етрусського артефакту, де поєднуються дві традиції, так би мовити «лев'яча» та «вовча»: бронзового люстра з латинського міста Пренесте (дехто вважає його похідним із Больсени (етрусські *Volsinii Novi*)) IV ст. до н. е., де у центрі композиції бачимо вовчицю, яку смокчуть близнюки, але на передньому плані зображено лева [43, Sp. 207, Abb. 5]. Довгий час його вважали підробкою [20, S. 172], але зрештою визнали оригіналом [4, р. 68; 21, Sp. 1082; 43, sp. 207; 44, р. 174]. Появу лева пояснювали впливом етрусського мистецтва і більш ранньої за часом цисти з Пренесте, де немовля смочче левицю, але загалом вважали другорядною деталлю [45, р. 66; 46, р. 35, 42, 50, 57].

До періоду етрусської династії у Римі належить і теракотовий фриз із храму Цезаря на римському Форумі (у царський період – знаменита Регія) першої чверті VI ст. до н. е., де зображено героя грецьких міфів Мінотавра у супроводі левів [47, р. 45, fig. 12]. У зв'язку з цим треба згадати серію зображень Мінотавра (етруски звали його навпаки *Qevrumines*) на люстрі кінця IV ст. до н. е. [31, fig. V. 1], чорнофігурній амфорі V ст. до н. е. [31, fig. V. 2], червонофігурному блюді IV ст. до н. е., де зображено маленького людинобика [31, fig. V. 3], того ж персонажа на рельєфі поховальної урни II ст. до н. е. [31, fig. V. 4]. Порівняння цих зображень наштовхує на думку, що під час правління у Римі царів етрусського походження римляни (латини та етруски) були вже добре знайомі зі східними символами могутності – левами та грецькими міфами про людей, що були «дітьми» тварин.

Враховуючи наведене, слід визнати імовірність існування у Римі періоду етрусської династії переказів про засновників міста, що мали східну, грецьку і місцеву складові. До першої слід віднести міфи про спасіння тваринами народних ватажків і царювання у природі лева (на той час леви ще водилися у Малій Азії), до другої – ототожнення правителів із левами, культ героїв, розуміння їх як дітей могутніх тварин, міфи про близнюків (Кастора і Полідевка, Геракла та Іфікла тощо), до третьої – мотиви про засновників міст (Цекул із Пренесте тощо) і заміна невідомого в Італії лева більш знайомим вовком.

Яким чином ці сказання стали відомими Лікофрону? Висловлювалися припущення, що це відбулося 273 р. до н. е., коли римляни встановили дипломатичні відносини з Єгиптом Птолемея II Філадельфа [10, с. 439]. Лікофрон, як відомо, був столичним поетом, наближеним до царя. Дійсно, антична традиція залишила повідомлення щодо персоналій римської делегації та безкорисливості послів, які царські подарунки передали до скарбниці, а також шляхетності сенату, що повернув їх назад (Eutrop., II, 15; Liv. Per., XIV; Val. Max., IV, 3, 9; Dion. Hal., Ant. Rom., XX, 14; Dio Cass., X, fr. 41, vol. I, р. 139 Bs = Zonar., VIII, 6; Iust., XVIII, 2, 9).

У цьому випадку важливо, яка сторона була ініціатором контакту, адже, якщо це були греки, це непрямо свідчитиме як про їхнє захоплення успіхами римлян у війні з Пірром, так і про автентичність лікофронових пророцтв стосовно майбутньої римської величі. Дійсно, Флавій Євтропій та Діон Кассій впевнено стверджують, що ініціатива встановлення зв'язків походила від Птолемея, другий автор навіть пояснює цікавість царя саме перемогами римлян над епірським полководцем.

Складність лише в тому, що перед нами досить пізні повідомлення. Євтропій жив у IV ст., але користувався більш ранніми творами, що до нас не дійшли, у тому числі епітомою втрачених книг Тита Лівія, а фрагменти перших книг Діона Кассія, який хоч і працював дещо раніше (II–III ст.) та мав репутацію «грецького Тита Лівія», дійшли до нас лише у візантійських списках IX ст. Тому виключати можливість анахронізму не можна.

Інші автори, твори яких хронологічно випереджають названих попередньо, працювали здебільше у період імператора Августа і досить стримано писали про римське посольство без натяку на ініціативу елліністичного володаря.

Дослідники здебільше йшли у руслі Євтропія та Кассія. Й. Дройзен пов'язував цікавість Птолемея з перемогами римлян над Пірром [48, с. 132]. Т. Моммзен вважав, що зносини мали характер торговельної угоди і лише пізніше переросли у політичний союз [49, с. 463]. Думки Й. Дройзена дотримався і С. Ковальов [50, с. 139–140]. В. Жигунін припустив, що Рим та Єгипет уклали союз проти Пірра [51, с. 77]. Е. Стевлі пояснював ініціативу Птолемея економічними причинами: зацікавленням торгівлею етрусськими покладами заліза, які на той час опинилися у римських руках [52, с. 424, 449]. П. Грін був серед небагатьох супротивників пріоритету Птолемея у стосунках із Римом, бо намагався пояснити римський пасаж Лікофрона успіхами римлян у війні з Пірром та римським посольством до Єгипту 273 р. до н. е. [53, р. 177]. Д. В. Кузнецов вирішив, що союз Єгипта і Рима був суто військовим і від того короткочасним, але таким, що привів до більш тісних взаємин [54, с. 95]. С. Казаров цей договір не аналізував, але висловив маргінальну концепцію про те, що до Пірра балканські греки взагалі нічого не знали про Рим, а сам Пірр, перебуваючи в Александрії у Птолемея I, нічого не довідався про Рим у цьому найбільшому культурному центрі [55, с. 262–266]. Немає потреби спростовувати подібні погляди, тим більше це зроблено у передмові наукових редакторів його монографії [55, с. 9–10].

З нашого погляду, треба дуже обережно підходити до свідчень пізніх авторів. Нам відомо, що Євтропій і Кассій користувалися витягами з книг Тита Лівія, або навіть цілими книгами, що не дійшли до нашого часу [56, с. 1504; 57, с. 200]. Однак у нашому розпорядженні є ще один короткий виклад втрачених книг Лівія – періохи. У витязі з книги 14 читаємо: «Cum Ptolemaeo, Aegypti rege, societas iuncta est» («Укладений союз із Птолемеєм, царем Єгипту») (Liv. Per., XIV). Мабуть, і оригінал не містив більших подробиць. У поєднанні з такими ж непевними повідомленнями інших істориків періоду Августа треба зробити висновок, що спершу римляни звернулися до сусіднього могутнього правителя з метою заручитися підтримкою у період важкої боротьби з іншим елліністичним царем Пірром. Пізні історики не могли вже собі уявити інший порядок речей, коли римляни зверталися до іноземних царів, а не чужоземні володарі їхали на поклон до Риму. Тому можна припустити, що в Александрії тоді дійсно небагато знали про римлян та їхню міфологію, хоч і не у таких межах, як вважає С. С. Казаров. Враховуючи це, джерелом інформації для допитливих греків могли бути повноважні представники римського сенату і народу.

Розглянемо персональний склад римського посольства. Консуляр Квінт Фабій Максим Гургіт (консул 292 та 276 рр. до н. е.), у майбутньому консул 265 р. до н. е., що загинув під етрусськими Вольсініями (Dio Cass., X, fr. 7 Bs = Zonar., VIII, 7; Flor., I, 16) та його родич Нумерій Фабій Піктор (у майбутньому теж консул – 266 р. до н. е.), чие ім'я говорить, що одним із його нащадків був перший римський історик Квінт Фабій Піктор, який написав історію Риму грецькою мовою. Для роду Фабіїв війна з етрусками була сімейною справою (Liv., II, 49, 4; Dion. Hal., Ant. Rom., IX, 15; Flor., I, 6, 2). Представники цього роду володіли етрусською мовою (Liv., IX, 36, 3–6; Frontin., Stratagem., I, 2). Лівій пише, що римляни навчалися в етрусків так, як у його час вони навчалися у греків. Тоді навчання складалося з отримання знань з філософії, риторики та літератури. Не виключено, що вказаним патриціям були відомі етрусські перекази про початки Риму. Тим більше, що етруски приймали у цьому дієву участь.

Третій посол до Єгипту, плебей етрусського походження Квінт Огульній Галл (автор lex Ogulnia 300 р. до н. е. про допуск плебеїв до жрецьких посад, майбутній консул 269 р. до н. е.), був відомий тим, що ще до посольства, 296 р. до н. е., перебуваючи на посаді курульного едила, за рахунок конфіскованих від лихварів коштів, спорудив біля Румінальської смокви зображення Ромула і Рема у вигляді дитинчат, що смоктали вовчицю (Liv., X, 23, 12).

Отже, етрусські перекази про «левенят» і римські сказання про близнюків, які смокчуть вовчицю, цілком природно, у поєднанні з ейфорією послів з приводу перемог над Пірром і завоювання Великої Греції, могли сприяти утвердженню думки греків про римську міць і пророцтва відносно їхніх майбутніх успіхів.

Список використаних джерел

1. Friedrich Lübker's Reallexikon des klassischen Altertums / Her. J. Geffcken, E. Ziebarth. – Leipzig: Berlin: Druk und Verlag von B. G. Teubner, 1914. – 1152 s.
2. Мосолкин А. В. Исторический комментарий к поэме «Александра» Ликофрона (стт. 1226–1280) / А. В. Мосолкин // Античный мир и археология. – 2009. – Вып. 13. – С. 398–418.
3. Хорсфолл Н. Еще раз о Ликофроне и «Энеиде» / Н. Хорсфолл // Античный мир и археология. – 2006. – Вып. 12. – С. 436–439.
4. Wiseman T. P. Remus: A Roman myth / T. P. Wiseman. – Cambr.: Cambridge University Press, 1995. – 243 p.
5. West S. Lycophron / S. West // Encyclopedia of Ancient Greece, ed. N. G. Wilson. – L.: Routledge, 2006. – P. 434–435.
6. Fraser P. M. Lycophron / P. M. Fraser // Who's Who in the Classical World, ed. S. Hornblower, T. Spawforth. – Oxf.: Oxford University Press, 2000. – P. 234–235.
7. Левек П. Эллинистический мир / П. Левек. – М.: Наука, 1989. – 252 с.
8. Видаль-Накэ П. Черный охотник. Формы мышления и

- формы общества в греческом мире / П. Видаль-Накэ [пер. с фр.; под редакцией С. Карпука]. – М.: Ладомир, 2001. – 419 с. 9. Chamoux F. Hellenistic civilization / F. Chamoux. – Oxf.: Blackwell publishing, 2008. – 452 p. 10. Радциг С. И. История древнегреческой литературы / С. И. Радциг. – М.: Высш. школа, 1977. – 551 с. 11. Попова Т. В. Ликофрон / Т. В. Попова // Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А. А. Сурков. – М.: Сов. энцикл., 1962–1978. – Т. 4: Лакшин – Мураново. – 1967. – С. 195. 12. Альбрехт М. фон История римской литературы / М. фон Альбрехт [пер. А. И. Любжина]. – Т. 1. – М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2002. – 704 с. 13. Лосева Н. М. Искусство Этрурии и Древней Италии / Н. М. Лосева, Н. А. Сидорова. – М.: Искусство, 1988. – 303 с. 14. Соколов Г. И. Искусство этрусков / Г. И. Соколов. – М.: Слово, 2002. – 319 с. 15. Cairo G. Roma, tra storia ed archeologia: religione, istituzioni, territorio nell'epoca delle origini / G. Cairo. – Bologna: Università di Bologna, 2009. – 242 p. 16. Confirmed: Capitoline Wolf is Medieval (Romanesque), not Etruscan // Peregrinations: Journal of Medieval Art & Architecture. – 2013. – Vol. IV. – № 1. – P. 1–2. 17. Rissanen M. [Review] / M. Rissanen // Arctos. – 2011. – Vol. 80. – № 45. (Rev.: La Lupa Capitolina and Die römische Wölfin / The Lupa Romana). 18. Cornell T. J. The conquest of Italy / T. J. Cornell // The Cambridge Ancient History – 2nd edition. – Cambr.: Cambridge University Press, 1989. – Vol. 7. Pt. 2. – P. 351–419. 19. Radke G. Romulus / G. Radke // Der Kleine Pauly. Lexicon der Antike. – Bd. 4. – Stuttgart: Alfred Druckenmüller, 1972 – Sp. 1455–1456. 20. Etruskische Spiegel / Her. E. Gerhard. – Bd. 5. – Berlin: Druk und Verlag von Georg Reimer, 1884–1897. – 235 s. 21. Rosenberg A. Romulus / A. Rosenberg // RE. – 1914. – 2 R. – Bd. 1A. – Hbd. 1. – Sp. 1074–1104. 22. Залесский Н. Н. Этруски в Северной Италии / Н. Н. Залесский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. – 116 с. 23. Momigliano A. The origins of Rome / A. Momigliano // The Cambridge Ancient History – 2nd edition. – Cambr.: Cambridge University Press, 1989. – Vol. 7. Pt. 2. – P. 52–112. 24. Forsythe G. A. Critical history of Early Rome. From prehistory to the First Punic War / G. A. Forsythe. – Berkeley; Los Angeles; L.: University of California Press, 2005. – 401 p. 25. Rosenberg A. Der Staat der alten Italiker. Untersuchungen über die ursprüngliche Verfassung der Latiner, Osker und Etrusker / A. Rosenberg. – Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1913. – 142 p. 26. Нетушил И. В. Легенда о близнецах Ромуле и Реме / И. В. Нетушил // Журнал Министерства народного просвещения. – 1902. – № 1. – С. 12–48. 27. Aigner-Foresti L. Die Etrusker und das frühe Rom / L. Aigner-Foresti. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003. – 172 s. 28. Peruzzi E. Origini di Roma / E. Peruzzi. – Vol. 1: La famiglia. – Firenze: Valmartina, 1970. – 172 p. 29. Маяк И. Л. Рим первых царей. (Генезис римского полиса) / И. Л. Маяк. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 272 с. 30. Маяк И. Л. «Римские древности» Дионисия Галикарнасского как исторический источник / И. Л. Маяк // Дионисий Галикарнасский. Римские древности. – Т. 3. – М.: Издательский дом «Рубежи XXI», 2005. – С. 243–269. 31. Rupp Jr. W. L. Shape of the Beast: The Theriomorphic and Therianthropic Deities and Demons of Ancient Italy: PhD diss. / W. L. Rupp, Jr. – Tallahassee: Florida State University, 2006. – 225 p. 32. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – [2-е изд.]. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с. 33. Graham A. J. The colonial expansion of Greece / A. J. Graham // The Cambridge Ancient History – 2nd edition. – Cambr.: Cambridge University Press, 1982. – Vol. 3. P. 3. – P. 83–162. 34. Giovanelli E. Un inedito del Lyre Player Group da Tarquinia. Alcune considerazioni / E. Giovanelli // Aristonotos. – 2008. – № 3. – P. 73–86. 35. II. A. 1. 3. Scarab with an engraved lion and Aramaic inscription [Электронный ресурс] // Virtual Archaeological Museum Francavilla. – 2010. – Режим доступа: <http://www.museumfrancavilla.com/index.php>. 36. Ridgway D. The first Western Greeks / D. Ridgway. – Cambr., 1992. – 181 p. 37. Serrano L. Scaraboid seal of the «Lyre-Player Group» at the Huelva Museum / L. Serrano, F. Gonzalez de Canales, J. Llomart, A. Montano // Actas do V Encontro de Arqueologia do Sudoeste Peninsular (Almodôvar, Portugal, 18-20 November 2010). – Almodôvar, 2012. – P. 279–288. 38. Модестов В. И. Памятники царского периода и древнейшая латинская надпись на римском Форуме / В. И. Модестов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – № 3. – С. 81–127. 39. Немировский А. И. Нить Ариадны. В лабиринтах археологии / А. И. Немировский. – М.: Вече, 2007. – 432 с. 40. Тарквиния (Tarquinia): город этрусков [Электронный ресурс] // Сайт о путешествиях. – Режим доступа: <http://www.biancoloto.com/tarquinia/tarquinia.html>. 41. Этруски: Итальянское жизнелюбие / [пер. с англ. О. Соколовой]. – М.: Терра-Книжный клуб, 1998. – 168 с. 42. Collis J. The European Iron Age / J. Collis. – L.; N. Y.: Routledge, 2003. – 192 p. 43. Carter J. V. Romulus, Romus, Remus / J. V. Carter // Roscher W. H. Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie / W. H. Roscher. – Leipzig: Verlag und Druck von B. G. Teubner, 1909-1915. – Bd. 4. – S. 164–209. 44. Mazzoni C. She-wolf: the story of a Roman icon / C. Mazzoni. – Cambr.: Cambridge University Press, 2010. – 304 p. 45. Tennant P. M. W. Reflections on a mirror: possible evidence for the early origin of the canonical version of the Roman foundation legend / P. M. W. Tennant // Akroterion. – 1995. – № 40. – P. 64–79. 46. Adam R. Le miroir prénestin de l'Antiquario comunale de Rome et la légende

des jumeaux divins en milieu latin à la fin du IVe siècle av. J.-C. / R. Adam, D. Briquel // *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité.* – 1982. – Т. 94. – №^o1. – P. 33–65. 47. Torelli M. *Archaic Rome between Latium and Etruria* / M. Torelli // *CA The Cambridge Ancient History – 2nd edition.* – Vol. VII. Pt. 2. – Cambr.: Cambridge Univ. Press, 1989. – P. 30–51. 48. Дройзен И. *История эллинизма* / И. Дройзен. – Т. 3. – Ростов н/Д: Феникс, 1995. – 608 с. 49. Моммзен Т. *История Рима: в 5 т.* / Т. Моммзен; [пер. с нем.]. – Т. 1: *До битвы при Пидне.* – М.: Изд-во АСТ; Харьков: Фолио, 2001. – 523 с. 50. Ковалев С. И. *История Рима* / С. И. Ковалев. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1948. – 807 с. 51. Жигунин В. Д. *Международные отношения эллинистических государств в 280–220 гг. до н. э.* / В. Д. Жигунин. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1980. – 192 с. 52. Staveley E. S. *Rome and Italy in the early third century* / E. S. Staveley // *The Cambridge Ancient History – 2nd edition.* – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 1989. – Vol. 7. Pt. 2. – P. 420–454. 53. Green P. *Alexander to Actium: the historical evolution of the Hellenistic age* / P. Green. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1990. – 977 p. 54. Кузнецов Д. В. *Эллинистический Египет: основные тенденции развития в конце IV – второй трети I вв. до н.э.* / Д. В. Кузнецов. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2005. – 196 с. 55. Казаров С. С. *История царя Пирра Эпирского* / С. С. Казаров [под науч. ред. Ю. Н. Кузьмина, М. М. Холода]. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2009. – 521 с. 56. Альбрехт М. фон *История римской литературы* / М. фон Альбрехт [пер. А. И. Любжина]. – Т. 3. – М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2005. – 616 с. 57. *История греческой литературы* / [под ред. С. И. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского] – Т. 3. – М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1960. – 439 с. 58. Егоров А. Б. «Breviarium» Евтропия, его источники и основные характеристики / А. Б. Егоров [Электронный ресурс] // *Жебелевские чтения-I (научные чтения памяти академика С. А. Жебелева): тезисы докладов научной конференции, (Санкт-Петербург, 28-29 октября 1997 г.).* – Режим доступа: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/1997-10/egorov.htm>.

Андрей Янко

«РИМСКИЙ ФРАГМЕНТ» ЛИКОФРОНОВОЙ «АЛЕКСАНДРЫ» И ЕГО ЭТРУССКИЙ КОМПОНЕНТ

В статье автор обращается к одной строке «римского фрагмента» поэмы эллинистического поэта III в. до н. э. Ликофрона «Александра» о «паре детенышей львов» (Lycophr., Alex., 1232–1233), потомков родственника троянской царевны Кассандры (намек на Энея, предка основателя Рима Ромула), которые вместе со своими подчиненными в будущем захватят власть над землей и морем (ibid., 1229–1230). Анализ некоторых литературных и иконографических источников позволяет сделать вывод о существовании в Риме времен «этрусской династии» этрусской легенды об основателе города и его брате-близнеце как о выкормышах не волчицы, а львицы. Это позволяет признать «римский фрагмент» аутентичной частью поэмы и найти его истоки в возможном контакте александрийских греков с членами римского посольства 273 г. до н. э. в Египет.

Ключевые слова: Ликофрон, Ромул, Капитолийская волчица, этруски, Рим.

Andriy Yanko

THE 'ROMAN FRAGMENT' OF LYCOPHRON'S «ALEXANDRA» AND ITS ETRUSCAN COMPONENT

The article deals with a line of the «roman fragment» from Hellenistic poem of the third century bce Lycophron's «Alexandr»' on «a pair of lion whelps» (Lycophr., Alex., 1232–1233), descendants of a kinsman of Princess Cassandra of Troy (an allusion to Aeneas the ancestor of Romulus the founder of the city of Rome), 'who shall with their spears win the foremost crown of glory, obtaining the sceptre and monarchy of earth and sea' (ibid., 1229–1230). Analysis of some literary and iconographic sources allows conclusion that during the rein of the Etruscan dynasty, in Rome there was a myth about a founder of the city and his twin brother, who had been fed not by a she-wolf but by a lioness. This allows the «Roman fragment» to be recognised as an authentic part of the poem, finding its origins in a possible contact of Alexandrian Greeks with members of Roman diplomatic mission to Egypt in 273 bce.

Key words: Lycophron, Romulus, Capitoline She-wolf, Etruscans, Rome.

УДК 94 (391)

Лєна Кукоба

ЛІГА НЕСІОТІВ ТА ДЕЛОС

Стаття присвячена Лізі несіотів – союзному об'єднанню кікладських островів – та визначенню ролі острова Делоса в ній. Досліджено процес заснування та політичного оформлення Союзу за покровительства Антигонідів. Також простежено зміни в управлінні Лігою в період протекторату Птолемеїв над Кікладами. Встановлено, що з посиленням Родоса в Егеїді виникла нова Ліга несіотів. Визначено, що острів Делос був важливим релігійним центром, де засновувались загальносоюзні свята. З виникненням Другої Ліги несіотів важливою стає роль Делоса як торгового центру.

Ключові слова: Ліга несіотів, Делос, Кіклади, Антигоніди, Птолемеї, Родос, релігійний центр.

З розпадом імперії Александра Македонського, війнами діадохів та становленням нових елліністичних держав, острів Делос вступив у період «незалежності». Ця «незалежність» мала багато особливостей, але найважливішим було те, що до делоських громадян перейшов контроль над загальногрецьким святилищем Аполлона. До цього усі справи святилища були в руках афінян та їх магістратів амфікціонів. Щодо міжнародного становища, то Делос перебував під покровительством аттико-делоської амфікціонії. Але в останні десятиліття IV ст. до Р. Х. ситуація змінилась. Афіни втратили панівне становище в Егеїді, а на Кікладах виникло нове острівне об'єднання – так звана Ліга несіотів або Союз островитян, центром якого став Делос. Визначення місця та ролі Делоса у цьому об'єднанні залишається важливою та актуальною проблемою для дослідження. Адже це може підтвердити або спростувати той факт, що Делос, будучи загальновідомим релігійним центром, мав особливе становище як у класичний період, так і на етапі становлення елліністичних держав.

Розгляд цієї проблеми бере свій початок з моменту проведення археологічного дослідження Делоса та інших островів і виявлення епіграфічних написів. Саме епіграфічні пам'ятки є головним джерелом для вивчення Ліги несіотів. Антична ж наративна традиція майже не донесла повідомлень щодо цього острівного союзу. Здійснюючи загальний огляд історіографії проблеми потрібно, перш за все, зазначити, що основна увага дослідників приділялась як розгляду Ліги несіотів загалом, так і окремим аспектам, що стосувались цього союзу. Першими дослідженнями були роботи Т. Омолля [1], Ф. Дюррбаха [2], С. Жебельова [3], В. Кьоніга [4], А. Гуггенмоса [5]. В. Шеффер [6,7], У. Лейдлоу [8] у загальних дослідженнях історії Делоса не оминали увагою проблеми Ліги несіотів та місця Делоса в ній. Статті В. Колбі та В. Тарна [9–10] присвячені визначенню статусу Делоса як священного або нейтрального острова, у тому числі в Союзі островитян. Також В. Тарн [11] досліджував інші проблеми, що стосувались еллінізму, елліністичного Єгипту та Ліги несіотів. Зокрема, він звернув увагу на важливість діяльності єгипетських навархів на Делосі та управління союзом Птолемеями з допомогою своїх посадовців [12]. Крім того, В. Тарн [13] підкреслив, що панування єгипетських царів тривало стільки ж, скільки їх флот панував в Егеїді. Також проблему птолемеївських посадовців та їх місця в Союзі островитян розглянули І. Меркер [14] та Р. Бегналл [15]. Питання Ліги несіотів стало невід'ємною складовою досліджень елліністичних держав, особливо Македонії. Серед іншого, воно розглядається і в фундаментальній праці К. Бураселіса [16]. Частково проблеми острівного союзу розглянув і Р. Реджер [17, 18] у дослідженні економічного розвитку Делоса в період незалежності та при вивченні політичного становища Кіклад другої половини III ст. до Р. Х.

Мета цієї статті – розгляд Ліги несіотів та визначення місця острова Делоса в ній. Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних завдань: прослідкувати процес заснування Ліги несіотів Антигонідами та їх політичне оформлення; розглянути протекторат та управління союзом Птолемеями; визначити особливості Другої Ліги несіотів за родоського верховенства; дослідити статус та значення Делоса у цьому острівному об'єднанні.

Як уже зазначалось вище, головними джерелами у дослідженні Ліги несіотів для нас являються епіграфічні дані, а вивчення острівного союзу відповідно бере свій початок з появою нових написів з відомостями про нього. Тому перші роботи В. Шеффера [6, 7], Т. Омолля [1] та С. Жебельова [3], у яких частково або повністю розглядалось це об'єднання, містили хибне, як з'ясовується сьогодні, твердження щодо ініціатора та часу заснування Ліги несіотів. На їхню думку, Ліга була заснована представниками перших Птолемеїв – Птолемеєм Сотером або Птолемеєм II Філадельфом у той час, коли вони зуміли поширити свій вплив на острови Егеїди. У цьому твердженні дослідники, головним чином, спирались на декрети, які мали справу із заснуванням на Делосі свята «Птолемеї» на честь Птолемея II Філадельфа. Також була запропонована думка, що

союз заснував Птолемей Сотер у 308 р. до Р. Х. Із виявленням та публікацією у 1904 р. Ф. Дюррбахом нового напису (IG. XI. 4. 1036), що стосувався острівної конфедерації, змінилось уявлення щодо часу та засновників Ліги несіотів. Справа в тому, що цей декрет містив повідомлення про заснування загальносоюзних свят на Делосі – «Антигоней» (Ἀντιγονεία) та «Деметрій» (Δημητρεία) на честь Антигона Монофталма та його сина Деметрія I Поліоркета. Слід, однак, зауважити, що свята ці інколи пов'язуються не з названими царями, а з їх наступниками – Антигоном Гонатом та Деметрієм II. Заснування ж Ліги несіотів зазвичай приписується [4, S. 81; 8, p. 95; 17, p. 16] одному з діадохів Александра Македонського – Антигону Монофталму.

У 314 р. до Р. Х. в результаті воєнних дій в Егеїді флоту, очолюваного воєначальником Антигона Діоскурідом, Делос був звільнений від афінського контролю. Наступного року цей же Діоскурід, як це впливає з Діодора Сицилійського (Diod. XIX. 62. 9), знову здійснив рейд через Егеїду для встановлення безпеки та союзних відносин серед островів, котрі ще не приєдналися до союзу. Зміцнений таким чином союз став інструментом, з допомогою якого Антигон та його син контролювали Кіклади [17, 16 – 17] Як справедливо зауважує В. Тарн: «Дуже своєрідними були союзи, засновані Антигоном I під час його боротьби за владу. Він надав би перевагу створенню знову Корінфського союзу, але до 303 р. до Р. Х. це було неможливим, і тому він створив три місцеві союзи: іонійський – відродження попереднього союзу, іліонський – союз еолійських полісів з Іліоном в якості центра федерації, і союз островів, Іонійських Кіклад, з центром на Делосі. Ці союзи не були суверенними державами: у них не було зборів, голови, військової чи судової влади і, очевидно, права чеканити монету; справи велись радою уповноважених, а надзвичайні витрати покривалися полісами. Їх головною справою було справляти союзні свята і культ Антигона; вони були тим реальним знаряддям, з допомогою якого Антигон домогся впливу на вільні міста, що входили до складу союзів» [11, с. 82 – 83].

Опираючись на повідомлення Діодора, можна говорити, що Антигон Монофталм був творцем певної симмахії (συμμαχία) на островах. Із вище згаданого епіграфічного напису (IG. XI. 4. 1036) випливає, що, інкорпорувавши більшість кікладських островів до певного союзу, він об'єднав їх у τὸ κοινὸν τῶν νησιωτῶν (де термін κοινὸν можна трактувати як спільнота, община, держава, а τῶν νησιωτῶν, – відповідно, – островитян. Воно походить від давньогрецького νῆσιωτῆς – островитянин та νῆσος – острів). У наукових колах τὸ κοινὸν τῶν νησιωτῶν прийнято називати Лігою несіотів.

Первинна організація союзу залишається маловідомою. Можна стверджувати, що серед його учасників були такі острови, як Андрос, Міконос, Наксос, Аморгос, Кеос, Кіфнос, Самос. До них, можливо, були долучені Сіфнос, Тера, Парос і Астипалея [8, p. 101]. Згадані Антигоней на Делосі засновувалися як спільне релігійне свято цього об'єднання для того, щоб вшанувати звільнення Делоса та інших островів від афінського впливу. У 312 р. до Р. Х. Антигон Монофталм передав контроль над архіпелагом разом із іншими територіями у Греції та Фракії своєму племіннику Птолемей, який мав у своєму віданні другорядні функції Ліги. Птолемей у 311 р. до Р. Х. здійснив повстання в Егеїді проти Антигона і перейшов на сторону Кассандра. Покинувши через деякий час і Кассандра, він переходить під покровительство Птолемея I, який, зрештою, змусив його прийняти отруту. Сам же Птолемей I здійснив спробу захопити частину Кіклад у 308 р. до Р. Х., але незабаром відмовився від подальших завоювань в Егеїді. Скориставшись цим, сюди, на Кіклади, для відновлення верховенства дому Антигонідів у 307 р. до Р. Х. черговою експедицією споряджає Деметрій Поліоркет. Після цього Антигоніди і далі контролюватимуть острови до 287 р. до Р. Х. включно [17, p. 17].

Після повторного підкорення кікладських островів Антигон Монофталм зміг провести певну реорганізацію в управлінні союзом. Згідно з написом (IG. XI. 4. 1036), існував спільний орган Ліги – синедріон (συνέδριον) – збори делегатів від учасників союзу, який мав дорадчі функції. Головним завданням синедріону була організація та проведення загальносоюзних свят на Делосі. Можливо, на синедріоні вже за Антигона Монофталма головував несіарх (νησιάρχος), основним завданням якого було представляти інтереси сюзерена на раді делегатів. Ліга мала спільну казну, члени сплачували грошові внески. Ліга мала і спеціальний орган влади, який міг покарати учасників союзу за їх несплату.

На Делосі було знайдено напис (IG. XI. 4. 566), за яким делосці присвятили Антигону Монофталму бронзову статую та золотий вінок на знак подяки за відновлення демократії, свободи та «конституції», та проголосили його ἀρχηγέτην τοῦ δήμου.

Після битви при Іпсі 301 р. до Р. Х. Антигон Монофталм загинув. Деметрій Поліоркет продовжував зберігати свій вплив на кікладських островах. Ліга ж несіотів цього часу своє значення фактично втратила.

У 287 р. до Р. Х. Деметрій Поліоркет, зазнавши поразки від Афін, змушений був відмовитись від свого верховенства на Кікладах. Його поразкою скористався єгипетський монарх Птолемей I.

Він підпорядкував кікладські острови своєму впливові до 285 р. до Р. Х. і встановив протекторат над Лігою несіотів.

Птоlemeї зберегли ту організацію Ліги, яку створили Антігоніди. Синедріон продовжував збиратись на Делосі, островитяни видавали декрети проксенії для своїх членів, нагороджували своїх громадян. Водночас, зрозумілішими стали обов'язки несіарха. Він скликав синедріон на збори, видавав розпорядження, обов'язкові для виконання несіотами, призначав суддів для вирішення суперечок серед членів союзу, командував військовими контингентами союзних міст, забезпечував безперерйне надходження грошових внесків [17, р. 32].

З написів нам відомі і імена деяких з цих несіархів – беотійця Бакхона, діяльність якого могла розпочатися в 280 р. до Р. Х., і галікарнасця Гермія, який заснував на честь Арсіної Філадельфії на Делосі свято «Філадельфії» (Φιλαδέλφεια). Зважаючи на те, що перші дарунки на честь цього свята датовані 267 р., можна дійти висновку, що Гермій цілком міг бути наступником згаданого Бакхона. Нам відомий і ще один несіарх – Аполлодор, син Аполлонія, із Кізіка [12, р. 251]. Оскільки ж Бакхон та Аполлодор не були несіотами, то побутує думка, що вони призначалися безпосередньо самим Птоlemeєм Філадельфом, а не островитянами [12, р. 251].

Птоlemeї, однак, започаткували і певні нововведення. Відтепер несіарх мав підкорятися наварху, якого призначає також цар. Так, відомо, що навархом було призначено царя Сідону Філокла. Цей останній брав участь у скликанні зборів союзу на Самосі і підтримав рішення щодо Картеї на острові Кеосі [17, р. 32]. Крім того, делосці звернулись до нього з проханням примусити несіотів повернути позички, раніше взяті у храму Аполлона. Щодо цього існує припущення, що гроші були позичені Делосом під тиском Деметрія з метою сплати контрибуції, яку він наклав на грецькі острови. Борги не були сплачені вчасно, Філадельф же через Філокла допоміг їх повернути [19, р. 231].

Поряд з навархом, за Птоlemeїв з'явилася ще одна посада: οίκονόμος τῶν νήσων – управитель майном островитян. Більш всього, цей посадовець зосереджував у своїх руках фінансові функції [17, р. 33].

Під час протекторату Птоlemeїв над Лігою несіотів на частині островів розміщувались союзні гарнізони. Деякі з цих гарнізонів зіграли важливу роль і в Хремонідовій війні. Під час цієї війни флот Птоlemeя II Філадельфа зазнав поразки у бою із флотом Антігона Гоната біля острова Кос. Це призвело до завершення панування Птоlemeїв в Егеїді. Їх посадовці припинили свою діяльність. Лише на острові Тера продовжував залишатися єгипетський гарнізон. Вся увага зовнішньої політики Птоlemeїв тепер зосереджувалась на Азії та Леванті.

Після 260 р. до Р. Х. свій вплив на Егеїду спробували вперше поширити родосці. Родос також вирішив підтримати Селевкідів у Другій Сирійській війні. Поразка ж Птоlemeїв у битві біля Ефесу відкрила їм шлях на захід. Незабаром родоські гарнізони з'явилися на Делосі та інших островах. Але панування родосців в Егеїді не було довготривалим. Птоlemeї зуміли повернутись на кікладський архіпелаг. Можливо, родосько-птоlemeївське примирення після завершення Другої Сирійської війни призвело до повторного введення птоlemeївських військ на Кіклади, але тепер під «дружною» родоською гегемонією. До початку вже Третьої Сирійської війни Птоlemeї контролювали острови [17, р. 18].

Суперництво Антігонідів та Птоlemeїв за верховенство над Кікладами тривало. Птоlemeївський флот знову зазнав поразки від флоту Антігона Гоната біля острова Андрос наприкінці 246 або на початку 245 р. до Р. Х. Єгипетські війська були виведені із центральної Егеїди, за винятком острова Тера. Після 245 р. до Р. Х. вже не згадується жоден гегемон на Кікладах. Більшість дослідників вважають, що Ліга несіотів припинила своє існування.

Ситуація в Егеїді змінилася із посиленням Родоса. Після завершення Другої Македонської війни 197 р. до Р. Х. він уже представляв собою досить могутню державу в Егейському басейні. Його контроль над Кікладами був оформлений шляхом оновлення Ліги несіотів. Крім того, родосці заручились підтримкою римлян, на стороні яких брали участь у війні проти Македонії та держави Селевкідів. Епіграфічні написи не дозволяють детально дослідити інституційну організацію новоствореного союзу островитян, але Кіклади повинні були об'єднатися у певну асоціацію під протекторатом Родоса, який гарантував безпеку як островам, так і грецьким містам Анатолії. Центром цього протекторату став Тенос. Саме біля цього острова розміщувався союзний флот Другої Ліги несіотів. Наявність флоту є головною відмінністю першого союзу від другого. Створення нової Ліги було своєрідним інструментом захисту родоських політичних та торгових інтересів в Егеїді [22, р. 424].

Щодо острова Делоса, то Антігон Монофтальм зробив його центром новоствореного острівного союзу, опираючись на досвід попередньої аттико-делоської амфіктіонії та фактор іонійського походження населення навколишніх островів. Ще з архаїчних часів кікладські острови утворили своєрідну релігійну мережу, центром якої був Делос [20, р. 70]. Прагнучи закріпити своє

верховенство над Кікладами, Антігоніди заснували на Делосі вже згадувані загальносоюзні свята Антігоней та Деметрії на честь монархів. Щодо самого Делоса, то написи не дозволяють чітко визначити його статус у цьому острівному союзі. Тривалий час існувала дискусія щодо членства Делоса в Лізі несіотів. Його важливість полягала, в першу чергу, в тому, що він був саме загальновизнаним релігійним центром союзу. Зокрема, В. Тарн у своєму дослідженні статусу Делоса дійшов висновку, що острів Делос – священне місце, яке було захищене від війн. Але інші могли встановити над ним контроль, втягнути в політичні взаємовідносини; одним із цих зв'язків було те, що Делос став членом Острівної Ліги III ст. [10, р. 157].

Аналогічне значення Делос мав із переходом протекторату над Лігою несіотів від Антігонідів до Птолемеїв. Птолемеї могли використовувати дружбу з Делосом для підтримки свого верховенства в Егеїді. Крім того, що для нагляду за справами союзу на острові перебував єгипетський посадовець. Птолемеї засновували нові свята, які були як загальносоюзні, так і династичні. Зокрема, декрети несіотів містять положення про заснування свята «Птолемеї» (Πτολεμαία). Епіграфічні написи нам доносять, що рада союзу (синедріон) була відповідальною за проведення свята «Птолемеї». Аналогічне свято було засноване в Александрії у 279 р. до Р. Х. Птолемеєм II Філадельфом на честь свого батька. Тому свято «Птолемеї» на Делосі могло бути заснованим за таким же зразком у період панування Птолемея II Філадельфа в Егеїді [8, р. 101 – 102]. А написи повідомляють, що члени Ліги несіотів повинні були організувати теорію (священне посольство) до столиці Єгипту Александрії. Всього єгипетських свят під назвою «Птолемеї» за весь період контролю острова було три [21, р. 519 – 525].

Заснування свят на Делосі як засіб демонстрації свого покровительства над островом було не єдиним шляхом встановлення дружніх відносин із храмом. Ще Птолемеї Лаг, оцінивши важливість географічного положення Делоса, надавав святилищу щедрі пожертви та подарунки. Уже в інвентарних записках храму згадуються золоті кіліки. В інших написах Птолемеї Лаг та його дружина Береніка зазначаються як благодійники. В одному із декретів проксенії Делоса зазначено ім'я Птолемея Лага. Діяльність Птолемея II Філадельфа у цьому напрямку була ще помітнішою. Навіть після його смерті вази для храму надходили щорічно. Його дружина Арсіноя подарувала святилищу срібний стіл та триниогу (IG. XI. 2. 199). Островитяни поставили статую Птолемея Великого та посилали своїх представників брати участь у святі, заснованому Птолемеєм II Філадельфом. Як уже зазначалось, у 268 р. до Р. Х. єгипетський посадовець Гермій заснував свято «Філадельфії» на честь його дружини Арсіної. Крім того, його іменем Птолемея II називалась будівля Філадельфійон [8, р. 109].

Антігон Гонат, у свою чергу, після битви біля острова Кос вирішив увіковічнити свою перемогу та відновлення влади на морі великими посвятами на Делосі. Він побудував портик та звів п'ять статуй його предків. Найвідомішим з його посвят Аполлону був флагманський корабель «Істмія» [8, р. 106–107].

Тож, як бачимо, Делос у Першій Лізі несіотів відіграв роль об'єднуючого релігійного центру. Якщо говорити про Другу Лігу несіотів під протекторатом Родоса, то значення Делоса в ній кардинально змінилось. Релігійний фактор відійшов на другий план, хоча родосці посилали теорії на Делос протягом III ст. до Р. Х. і надавали храму Аполлона різні пожертви. Родоський наварх присвятив статую Аполлону, захоплену під час війни. Але у II ст. до Р. Х. Делос почав перетворюватись на економічний центр. Його географічне положення сприяло розвитку торгівлі і робило з нього гідного конкурента Палестини та Фінікії [8, р. 124]. Тому Делос, в першу чергу, цікавив Родос як комерційний центр. На острові почав розвиватись зерновий ринок. Крім того, там постійно перебували родоські банкіри, про яких існують згадки в делоських декретах. Вони сприяли родосцям у купівлі зерна на Делосі. Протекторат Родоса над Делосом і Друга Ліга несіотів проіснували до 167/6 р. до Р. Х., коли Делос був повернутий римлянами Афінам. Самому ж острову був наданий статус «*porto franco*», що привело до економічного занепаду Родоса. Тож значення Делоса у Лігах несіотів змінилось від першопочаткового релігійного центру до суто економічного.

Отже, Ліга несіотів, яка об'єднувала кікладські острови навколо Делоса, протягом III – першої половини II ст. до Р. Х. була інструментом підтримки елліністичними монархами свого верховенства в Егеїді. Делос відіграв важливу роль релігійного центру, про що свідчить заснування на острові загальносоюзних свят та щедрі пожертви від Антігонідів, Птолемеїв та інших монархів. Але з переходом Делоса під протекторат Родоса його значення зростає саме як комерційного центру, що може служити окремим предметом для подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Homolle T. Les confédération des Cyclades au III – e siecle avant J. C. / T. Homolle // Bulletin de correspondance hellénique. – 1880. – Vol. 4. – Pp. 320–334.
2. Dürrbach F. Antigoneia-Demetria (en grec): les origines de la Confédération des insulaires / F. Dürrbach // Bulletin de correspondance hellénique.

- 1907. – Vol. 31. – Pp. 208–227. 3. Жебелев С. А. Союз островитян / С. А. Жебелев // Журнал министерства народного просвещения. – 1905. – С. 219–260. 4. König W. Der Bund der Nesioten: ein Beitrag zur Geschichte der Kykladen und benachbarten Inseln im Zeitalter des Hellenismus / W. König – Halle – Wittenberg: Druck von Wischan & Burkhardt, 1910. – 100 s. 5. Guggenmos A. Die Geschichte des Nesiotenbundes bis zur Mitte des 3. Jh. v. Chr. / A. Guggenmos – Würzburg : Buchdr. K. Triltsch, 1929. – 48 s. 6. Schoeffer V. de. Delos / V. De Schoeffer // Pauly. Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft. – Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag. – 1901. – Vierter Band: Corniscae-Demodoros. – S. 2459–2503. 7. Schoeffer V. de. Die Deli Insulae Rebus / V. de Schoeffer – Berlin: Verlag von S. Calvary & Co., 1889. – 250 s. 8. Laidlaw W. A. A history of Delos / W. A. Laidlaw – Oxford: Blackwell, 1933. – 308 p. 9. Kolbe W. Tarn W. The neutrality of Delos / W. Kolbe, W. Tarn // The Journal of Hellenic Studies. – 1930. – Vol. 50, Part.1. – P. 20–29. 10. Tarn W. W. The political standing of Delos / W. W. Tarn // The Journal of Hellenic Studies. – 1924. – Vol. 44, Part. 2. – P. 141–157. 11. Тарн В. Эллинистическая цивилизация / В. Тарн; [пер. с англ. С. А. Ляковского]. – М.: Издательство иностранной литературы, 1949. – 372 с. 12. Tarn W. W. Nauarch and Nesiarch / W. W. Tarn // The Journal of Hellenic Studies. – 1911. – Vol. 31. – Pp. 251–259. 13. Tarn W. W. Egypt's loss of sea-power: a note / W. W. Tarn // The Journal of Hellenic Studies. – Vol. 30. – 1910. – Pp. 223–225. 14. Merker I. L. The Ptolemaic officials and the League of the islanders / I. L. Merker // Historia: Zeitschrift für alte Geschichte. – 1970. – Bd. 19., H. 2. – Pp. 141–160. 15. Bagnall R. S. The administration of the Ptolomaic Possessions outside Egypt / R. S. Bagnall – Leiden: Brill, 1976. – 286 p. 16. Buraselis K. Das hellenistische Makedonien und Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Ägäischen Meer und in Westkleinasiens / K. Buraselis – Munich: Beck, 1982. – 207 p. 17. Reger G. Regionalism and change in the Economy of Independent Delos / G. Reger – Berkeley: University of the California Press, 1994. – 396 p. 18. Reger G. The political history of the Kyklades 260 – 200 B. C. / G. Reger // Historia. – 1994. – Vol. 43. – Pp. 32–69. 19. Rostovtzeff M. M. The social and economic history of the Hellenistic world / M. M. Rostovtzeff – Oxford: Oxford University Press, 1941. – 1221 p. 20. Constantakopoulou C. The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World. – C. Constantakopoulou – Oxford/New York: Oxford University Press, 2007. – 348 p. 21. Bruneau P. Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque imperial / P. Bruneau. – Paris: E. de Boccard, 1970. – 694 p. 22. Sheedy K. A. The origins of the Second Nesiote League and the defence of Kythnos / K. A. Sheedy // Historia: Zeitschrift für alte Geschichte. – 1996. – Bd. 45, H. 4. – Pp. 423–449.

Лена Кукоба

ЛИГА НЕСИОТОВ И ДЕЛОС

Статья посвящена Лиге несиотив – союзному объединению кикладских островов – и определению роли острова Делоса в ней. Исследован процесс создания и политического оформления Союза во время покровительства Антигонидов. Также прослеживаются изменения в управлении Лигой в период протектората Птолемеев. Установлено, что с усилением Родоса в Эгеиде образовалась новая Лига несиотив. Определено, что остров Делос был важным религиозным центром, где основывались общесоюзные праздники. С возникновением Второй Лиги несиотив важной становится роль Делоса как торгового центра.

Ключевые слова: Лига несиотив, Делос, Киклады, Антигониды, Птолемей, Родос, религиозный центр.

Liena Kukoba

THE NESIOTIC LEAGUE AND DELOS

The article is devoted to the Nesiote League – Confederation of Cycladic islands – and defining of place and role of Delos in it. The process of foundation and political organization of League by Antigonids was researched. Also the changes of League's administration during the protectorate of Ptolemies in the Cyclades were traced. It was determined that after strengthening of Rhodes in the Aegean the Second Nesiote League was founded. It was defined that Delos was an important religious centre, where common festivals of the Confederation were founded. After organization of the Second Nesiote League Delos became important as commercial centre.

Key words: the Nesiote League, Delos, The Cyclades, Antigonids, Ptolemies, Rhodes, religious centre.

УДК 341.81:316.344.43

Борис Черкас

**ПРАВЛІННЯ ТОКТИ І ЙОГО ПОЛІТИЧНІ ПОСТУПКИ НА ЗАХОДІ.
СТОСУНКИ З ГЕНУЕЗЦЯМИ, БОЛГАРАМИ І РУСЬКИМ КОРОЛІВСТВОМ**

Стаття присвячена подіям, що мали місце в Золотій Орді 1305–1312 рр. Цей період характеризується намаганнями хана Токти реанімувати життя держави після кривавої громадянської війни 1298–1304 рр. Хан, не володіючи достатніми силами, був змушений піти на поступки західним сусідам. Руське королівство створило митрополію в Галичі і поширило її церковну владу, а через неї і свій вплив, на Київське князівство і Білгород-Дністровський. Останній, в політичному плані був відданий ординцями в управління Болгарському царству. В Криму італійці поводитися цілком самостійно. Лише 1308–1310 рр. Токта спромігся повернути під свою владу Білгород і частину інших володінь на заході.

Ключові слова: Золота Орда, Токта, Крим, Київське князівство, Руське королівство.

Загибель Чака припинила громадянську війну в Золотій Орді. Проте дезінтегруючі процеси серед Чингізидів не припинилися. Токта, вочевидь, побоюючись залишати центр правого крила далеко на заході, помістив Бурлюка в районі Дону. А його братові Сарайбузі віддав не дунайські володіння Ногая, а яйцькі – тобто ближче до себе. Що стосується земель на захід від Дністра, то їх хан надав власному синові Тукулбузі [1, с. 161–162]. Такий розподіл «здобичі» не міг залишити всіх задоволеними. Цим спробував скористатися молодший син Ногая Турай. Разом зі своїм двором він переховувався від хана в степах, а потім прикочував до Сарайбуги, де отримав притулок. Згодом Турай почав підбурювати Сарайбугу до повстання. Причому в планах заколотників головна роль знову відводилася Крилу Мувала. Для цього вони зі своїми чамбулами перейшли Волгу і наблизилися до ставки Бурлюка. Спроба його вмовити до спільної акції закінчилася для заколотників трагічно. Бурлюк схопив Сайрайбугу і Турая та видав їх Токті (згодом вони були страчені). У той же час син Турая Каракісек зміг уникнути покарання і на чолі трьохтисячного загону втік до Польщі під Краків [1, с. 162; 2, с. 119; 3, с. 384]. Щоправда, Параска висловив думку, що втікачі направилися до Шишмана в Болгарію [4, с. 64]. Проте Ібн Хальдун у літописі говорить про північні краї [3, с. 384]. Б. Спупер писав, що мова йшла про Поділля і Краків [5, с. 297], а Я. Дашкевич, погоджуючись щодо Поділля, другом пунктом називав Галицько-Волинські землі [6, с. 113]. У цій історії з Ногаєвичами кидається в очі факт слабого контролю хана над підвладними йому володіннями, наприклад, Токта не знає (або знає, але не може нічого вдіяти) про перебування Ногаєвича при Сарайбузі. Втеча Каракісека майже через усе праве крило теж не викликала спротиву емірів. Невипадково Ельмуфатдаль, вочевидь, виходячи з історії про Турая і Сарайбугу [7, с. 196], відносив повне оволодіння Токтою «Кіпчацькими степами» саме до 1304–1305 рр.

Війна вартувала Золотій Орді чимало сил. Декілька областей, як-то Солхатська тьма і улус Курумиши, зазнали розорення і терору. Через Лівобережну Україну пройшли три великі військові походи: Токти 1298 р., Ногая 1299 р. і знову Токти 1300 р.; не кажучи вже про битву на р. Ясі. Буджак став місцем протистояння всередині улусу Ногая. Ці події, помножені на військові втрати у битвах, мали неабияк вплинути на кількість і становище населення, враховуючи, що окрім загибелі мала місце і втеча за кордон. Ми маємо дві згадки про значні еміграції ординців. По-перше, це алани, які чисельністю від десяти [8, с. 231] – до шістнадцяти тисяч пішли до Візантії (більше половини з них були вояками) [9, с. 34; 10, с. 288]. По-друге, це втеча трьох тисяч воїнів Каракісека. Хоча дуже вірогідно, що таких ситуацій було значно більше. Наприклад, Хроніка Литовська і Жмойтська свідчить про присутність татарів у складі литовського війська у його війні з тевтонцями [11]. Отже, повідомлення Ель Макрізі щодо наслідків війни Ногая і Токти: «вбито багато монголів», «вбито із монголів багато народу», – є визнанням доконаного факту [12, с. 436].

До втрат, спричинених війною, слід віднести і кризу системи кочового господарювання. Худоба противника викрадалася, або вирізалася. До того ж внаслідок військових дій порушився цикл кочівель, що також впливало на стан тваринництва. Фіналом усіх цих негараздів стала кліматична криза, що спіткала український степ: 1300–1303 рр. були посушливими [13, р. VIII, Ч. 1–2 (29–30). – С. 51]. Наслідком цього стали, за літописом Ель Макрізі, «падіння коней і овець, дійшло до того, що в них не було нічого їсти і вони продавали дітей і рідних своїх купцям, які привозили їх в Єгипет та інші міста» [12, с. 436].

До людських і матеріальних втрат, додалася і геополітична криза. Внаслідок поразки Ногая зник створений ним західний центр влади в Ісакчі. Численні впливи і залежності, що пов'язували ординську дунайську столицю з внутрішніми «українськими» улусами і сусідніми країнами, різко обірвалися. Багато в чому ситуація в Крилі Мувала нагадувала події часів Курумиши (звичайно, слід враховувати, що за спиною Ордовича стояла Монгольська імперія і велич ординців, що надавало йому неабияку психологічну підтримку). Згадаймо, як Данило піднімав дух своїх вояків на випадок зустрічі з татарами: «А якщо будуть татари, то не вселиться жах у ваші серця!» [14, с. 117]. Тепер же не було ні того, ні іншого. Для того, щоб виправити ситуацію, Токті слід було не просто посадити в західному крилі людину з великими повноваженнями, але й повторити масові переселення народів з інших теренів держави. Але Токта зробити цього не міг. Щодо влади в Крилі Мувала, то, по-перше, відновлення там центру було не вигідно не лише хану, а й місцевій аристократії. Адже усі перемоги Токти над Ногаєм і його дітьми були досягнуті лише завдяки підтримці місцевих емірів. Загалом, саме за часів першої громадянської війни в Золотій Орді на перший план висунулися татарські «нечингізидові» роди. Крім того, слід врахувати, що в перші роки правління увага і сили Токти були прикуті до східного і кавказького напрямів.

Ослаблення ординців на заході позначилося на політиці сусідів. Генуезці доволі швидко починають контролювати торгівлю з суміжними територіями. Так, у столиці Ногая на сьогодні знайдено чималу кількість гібридних монет з емблемами генуезців і Джучидів [15, с. 384]. Справа в тому, що дуалізм у золотоординських монетах на території України не рідкість. Наприклад, один із авторів у своїй монографії, як приклад, наводить цілу низку таких монет. Уже згадувалося про монети зі знаками Ногая і Чаки [16, с. 512–513]. Але такий дуалізм мав місце лише серед членів дому Джучидів. Вочевидь, генуезці, користуючись важким станом ханської влади, спромоглися нав'язати свої умови. М. Руссев пояснює це слабкістю влади Токти і його сина Тукулбуги [15, с. 384]. В. Гюзелев також вважає, що усобиця підірвала владу в Золотій Орді у придунайському регіоні [9, с. 31]. У єгипетських літописах зазначено, що в цей час італійці здійснювали напади на кочовиків. Так, Бейбарс писав, що «Генуезькі Франки, які знаходяться в Криму, Кафі і північних областях... захоплювали татарських дітей, та інше» [2, с. 120]. Такий стан речей, неможливий за попередників Токти, яскраво засвідчував наскільки ослабли його сили в Причорномор'ї. На поступки Токті довелося піти і у ставленні до Болгарії. Тим більше, що саме її правитель Теодор Святослав I, відіграв основну роль в «нейтралізації» Чаки. По-перше, хану довелося «проковтнути» цю образу для Чингізидів. На відміну від руського вояка, який вбив Ногая, болгарський цар залишився в живих. Більше того, його самовільне зайняття трону прийнято Сараєм. Отже, політика контролю над воцарюванням болгарських монархів, що мала місце в попередні роки, відійшла на деякий час в минуле. Головною поступкою болгарам стала передача під їх владу чорноморського узбережжя до Білгород-Дністровського включно [15, с. 386].

Каракісек, втікаючи від хана в Польщу, не був затриманий Галицько-Волинською державою. Отже, тут також мав місце факт відходу від залежницьких стосунків [4, с. 67–68]. У 1301 р. помер Лев Данилович, і престол в Галичині і Волині (внаслідок згасання Василькової лінії) зайняв Юрій I Левович. Об'єднавши князівства в одну державу, він робить своєю столицею Володимир і титулується «королем Русі, князем Ладимирії» [17, с. 65]. М. Грушевський приводив дві характеристики цього князя з джерел: «Був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його управи Руська земля тишилася спокоєм і славилася своїм багатством...», та «тогда бо бяше въ своей чести и времени земля Волынская всякимъ обиліємъ и славою преимуца, аще нынѣ по многихъ ратяхъ и не такова» [17, с. 65]. Серед головних досягнень Юрія було відкриття окремої Галицької митрополії [17, с. 65]. Анонімний мандрівник під 1308 р. занотував, що на захід від Дністра бачив лише володіння Болгарії, Угорщини і Русі. Це повідомлення змушує нас поставити питання – яку сторону конфлікту між Токтою і Ногаєм зайняла Галицько-Волинська держава? І чи намагався Юрій I відновити вплив Романовичів на сході за Случчю, як це робили його дід і батько п'ятдесят років тому?

У цьому контексті слід більш детально розглянути питання щодо виникнення митрополії. М. Грушевський розглядав її появу виключно в руслі відносин Галича і Константинополя. А те, що цього не сталося раніше, пояснював повільністю і консервативністю греків [17, с. 65]. Не відкидаючи доводів видатного ученого, вважаємо за потрібне поставити ще одне питання: якою ж була позиція Сараю? Адже зрозуміло, що без дозволу ханів розколу Київської церкви не сталося б. Орда до часів усобиці мала достатньо сил, щоб вплинути на імператора і патріарха. Власне, самій Золотій Орді якраз була вигідна єдина Київська митрополія. Більше того, саме вона була додатковим важелем впливу на володіння Романовичів та князівства на північ від Прип'яті. Гадаємо, що дозвіл Токти на відкриття Галицької митрополії був, по-перше, платою, якщо не за поміч, то принаймні за нейтралітет Лева і Юрія у війні хана з Ногаєм. А, по-друге, був відображенням реального співвідношення сил. Адже митрополія поширювала свою владу не тільки на Галицько-Волинську

землю, але й на Білгород [18, с. 120–137] (а можливо і на частину Київщини). І. Скочилияс висловив думку, що входження Білгородської єпископії до Галицької митрополії «навіть чи відбулося без згоди чи навіть безпосередньої участі Романовичів, які таким чином намагалися тісніше пов'язати цей регіон із своїми володіннями» [18, с. 129]. П. Параска ж писав про поширення влади Юрія на південь до Чорного моря [4, с. 69].

Перенесення Юрієм столиці зі Львова до Володимира переслідувало вочевидь не тільки внутрішні, але й зовнішньополітичні цілі (насамперед, йшлося про безпеку столиці з боку Орди). Справа в тому, що Львів знаходився на території степового клину, який прорізав Галичину на захід. Тому татарам було доволі легко швидким маршем досягнути його. У той же час Володимир був не тільки більш віддаленим географічно, але й перебував у більш сприятливих природних умовах. Крім того, з боку степу він був прикритий Луцьком і Кременцем. У цьому плані слід звернути увагу на результати політики Юрія на заході. Відомо, що саме за його правління втрачено Люблін і Закарпаття. Подив викликає не сама втрата регіонів – врешті-решт це звичайне явище в політичному житті того часу. Виникає інше питання – чому ми не бачимо спроб Юрія і його наступників повернути їх. Особливо це стосується Закарпаття. Адже 1315 р. в Угорщині розпочалася міжусобна війна, і одна зі сторін просила руського князя втрутитися, проте цього не сталося [17, с. 66]. Гадаємо, що відповідь лежить у проблемі реформатування Юрієм і його синами східного напрямку політики. Саме там знаходилися землі, які згідно традицій феодалного права належали їх родові, що було навіть задекларовано в титулі «Правитель Русі», «Король Русі». Східні території були близькі етнічно. Вони також мали значну економічну вагу і головне – «ординське питання» було питанням життя і смерті для руських князів. Слід звернути увагу на характеристику Юрія як правителя, що приніс спокій і збагачення країні. На нашу думку, під спокоєм слід розуміти передусім відсутність татарських вторгнень. Адже лише ординці мали можливості окупувати всю територію держави (це здійснено ще за Лева).

Якими засобами Юрію вдалося це зробити? Адже лише військової сили було недостатньо. Тут слід згадати повідомлення польських хронік про війну Владислава I Локетка проти чеського короля Вацлава II. У 1302 р. польський король, маючи у складі своїх військ загопи татар і русинів, атакував Сандомирщину. У тому ж році місцева і краківська шляхта вибила Владислава і його союзників, причому саме тоді Юрій втратив Люблін. Якщо факт наявності галицько-волинських полків при польському монархові є цілком виправданим – Юрій і Владислав були союзниками (крім того, руський король одружився на сестрі Владислава), то участь у цих подіях татарів є незрозумілою. У попередні роки Орда своїми військами атакувала безпосередніх або більш віддалених сусідів. Наприклад, Русь – Литва, Польща, Угорщина. Болгарія – Сербія, Візантія. В цьому була певна логіка – з одного боку, не дати, наприклад, Русі чи Болгарії відновити могутність, а з іншого не допустити їх союзу з сусідніми країнами. Відповідно, на початку XIII ст. ординській політиці більш притаманним був би напад на володіння Юрія чи Владислава. З ходу подій видно, що кількість татарів не була значною. Відповідно, маємо справу або з втікачами від Токти, або з військом Янджи.

Серед вказаних проблем у степу однією з найсуттєвіших була кліматична – сухе літо і холодна зима. За таких умов у кочовиків різко зменшувалася кількість худоби, а перебування у відкритому степу було екстремальним. Не випадково кочовики часто ухвалювали рішення щодо просування в місця заселення осілого населення. Це питання досить добре висвітлено у книзі І. Кульпіна [19, с. 84]. У одних випадках йдеться про зимування підкорювачів серед підкорених, в інших – осілі нав'язували свої правила гри. На початок століття у співвідношенні сил Курумишевичів і Романовичів перевага явно була на боці останніх, інакше татарська присутність мала б зовсім інші форми. Власне втеча Каракісека до польських земель також засвідчувала зміни у співвідношенні сил (це стосується, зокрема, північно-західної частини правого крила держави Джучидів). Галицько-Волинське князівство звело свою залежність від Золотої Орди до мінімуму чи взагалі вийшло з-під її впливу. Водночас руському королю вдалося поширити свій вплив на інші татарські володіння. М. Ждан припускає, що навіть Київ потрапив під владу Юрія I [13, Р. VIII, Ч. 1–2 (29–30). – С. 57].

Ще під час протистояння Токти і Ногая сталася важлива подія у політичній історії Улусу Джучи. розпочалася внутрішня війна, через яку хан крила Баян змушений був утікати до Токти. Спочатку правитель Сарая відмовився надати допомогу родичу, бо війська були зайняті на заході. Але вже після перемоги над Ногаєм, Токта звернув свій погляд на схід. Баян спершу отримав допомогу на дипломатичному рівні, а вже згодом військово – двадцятитисячне військо [20, с. 44]. Цього вистарчило, щоб повернути престол, але виявилось замало, щоб повністю розправився з ворогом. Як наслідок, у крилі Орди, ще тривалий час відбувалися усобиці. Завдяки такій ситуації Орда потрапляє в залежність від Сарая. Як наслідок, саме з часів Токти, гадаємо, можна ставити знак рівності між поняттями Золота Орда і Улус Джучи.

Токті вдалося припинити війну на Кавказі (щоправда, це здійснено військовими засобами). Восени 1308 р. іранське військо вдерлося у володіння Золотої Орди, проте ординцям вдалося завдати удар ворогу. Хан не скористався перемогою задля нового вторгнення до Азербайджану. Навпаки, він поспішив мирно урегулювати конфлікт. Наслідком цього стало, за словами Бейбарса, відкриття торгового шляху через Дербент [2, с. 120].

Вважаємо, що цікавим є виділення цим єгипетським істориком економічного аспекту проблеми. Тут скоріш за все має місце відображення настроїв придворних кіл. Взагалі правління Токти в XIV ст. характеризувалося проведенням низки значних економічних реформ. Так, проведено грошову реформу, зокрема уніфіковано вагу динара, визначено міста, у яких карбувалася монета [21, с. 86]. Наприклад, до перемоги над Ногаєм один з чеканних дворів перебував в Увезці. Проте згодом хан його там ліквідував. Таким чином, гроші почали карбуватися в Сараї, Салхаті, Гюлістані, Хорезмі. Географічно це відповідало основним напрямкам Шовкового шляху через Золоту Орду. Салхат і Хорезм виступали кінцевими пунктами, а Сарай і Гюлістан центральними регіонами, через які проходив шлях. Саме за Токти будівництво міст набуває масового характеру, відновлено й контакти з Єгиптом.

У 1308 р. війська Токти здійснили напад на генуезькі колонії в Криму. Проте ординцям не вдалося захопити італійців зненацька. Коли військо, послане ханом, вступило до півострова, генуезці посідали на кораблі і втекли. Як результат, татари лише пограбували статки тих, хто мешкав у самому Сараї і поряд з ним [2, с. 120]. Це була перша значна акція Токти, скерована у бік західних володінь. У ставленні до генуезців хан в цілому поведився м'яко. Одразу після закінчення каральної акції 1308 р. вони знову повернулися в Крим, з нижнього Дунаю і Білгороду, за свідченнями джерел, вони взагалі не виходили. Не виключено, що в цілому акція проти генуезців відбулася в рамках відновлення торгівлі, яку ті монополізували. Адже відомо, що на Кавказі хан також відновив торгівлю.

У тому ж році помирають Юрій і його дружина. Можливо, це був збіг обставин, проте не виключено, що йдеться про сплановану акцію ханського двору і королівська родина стала жертвою змови, інспірованої ординцями. Принаймні вже діти Юрія Левовича Андрій та Лев, згідно з джерелами, займають у відношенні до Орди явно ворожу політику.

До кінця життя Токта більше не вдавався до значних військових заходів у правому крилі. Вочевидь, він був змушений миритися з фактом великої влади емірів і сили сусідів. П. Параска звернув увагу, що у перших двох декадах XIV ст., коли діти Ногая зазнали невдачі, джерела не фіксують факти участі татарів в балканських війнах (на відміну від минулого століття) [4, с. 67]. Для того щоб відновити владу над ними слід було організувати значні і відповідно дорогі військові операції. При цьому бути готовим до зменшення прибутків від торгівлі, що, безперечно, мало б місце у випадку війни.

У 1312 р. в тридцятирічному віці помирає Токта. Вже сам факт смерті у катастрофі – судно з ханом перевернулося на Волзі – обумовив, як відзначив Р. Почекаєв, появу чуток щодо навмисного вбивства [21, с. 87]. Після його смерті в державі розпочалася міжусобиця. Хоча Токта і не залишив політичного наступника, чимало державних завдань він покладав на свого сина Ільбасара, якому після смерті Бурлюка віддано посаду беклярбека [21, с. 87]. Проте ханському синові не вдалося захопити владу. Внаслідок змови Ільбасара вбито і ханом став онук Менгу-Тимура Узбек.

Список використаних джерел

1. Эннувейри // Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1884. – XVI, 564 с.
2. Бейбарс // Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 119.
3. Ибн Хальдун // Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 384.
4. Параска П. Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства / П. Ф. Параска. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 176 с.
5. Spuler B. Die goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502. Harrassowitz, Leipzig 1943; 2. erweiterte Auflage ebd, Wiesbaden 1965. – 556 s.
6. Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст / Я. Дашкевич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 10. 2006. – С. 112–121.
7. Эльмуфатдаль // Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 196.
8. Бубенок О. Б. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII– XV вв.) / О. Б. Бубенок. – К.: Истина, 2004. – 327 с.
9. Гюзелев В. Очерци върху историята на България северозток и Черноморието (края на XII – началото на XV век) / В. Гюзелев. – София, 1995. – 137 с.
10. Агустин Алемань. Аланы в древних и средневековых письменных источниках / [Перевод К. Качиев, Д. Медоев]. – М.: Менеджер. – 608 с.
11. Улащик Н. Н. Предисловие «Кройника литовская и жмойтская / Н. Н. Улащик // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1975. – Т. 32. – С. 5–8.
12. Эль Макризи // Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 436.
13. Ждан М. Україна і Золота Орда / М. Ждан

//Український історик. – Денвер, 1964. – Рік. I. – Ч. 4. – С. 2–9; Нью Йорк-Мюнхен, 1970. – Рік. VII. – Ч. 1–3 (25–27) – С. 82–94; 1970. – Рік. VII. – Ч. 4 (28) – С. 61–66; 1971. – Рік. VIII. – Ч. 1–2 (29–30). – С. 44–57; 1971. – Рік. VIII. – Ч. 3–4 (31–32). – С. 44–58. – Р. VIII. – Ч. 1–2 (29–30). – С. 51. 14. Котляр М. Ф. Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / М. Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 2002. – 400 с. 15. Руссев Н. Д. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов / Н. Д. Руссев // *Stratum plus*. – 09/1999. – № 5. – С. 379–408. 16. Вашари И. Военно-политические контакты с Византией и балканскими странами / И. Вашари // *История татар. Том III. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в.* – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – 1056 с. 17. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 3. До року 1340. – Львів, 1905. – 588 с. 18. Скочиляс І. Аспрокастрон-Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст. / І. Скочиляс // *Ruthenica VIII* (2009), 120–137. – С. 120–137. 19. Кульпин-Губайдуллин Э. Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства / Э. Кульпин-Губайдуллин. – М.: Либроком, 2006. – 176 с. 20. Рашид-ад-дин // *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды.* – Москва-Ленинград: Из-во Академии наук СССР, 1941. – Т. 2. – 308 с. 21. Почекаев Р. Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды / Р. Ю. Почекаев. – СПб.: Евразия, 2010. – 455 с.

Борис Черкас

**УПРАВЛЕНИЕ ТОКТЫ И ЕГО ПОЛИТИЧЕСКИЕ УСТУПКИ НА ЗАПАДЕ.
ОТНОШЕНИЯ З ГЕНУЭЗЦАМИ, БОЛГАРАМИ И РУСЬКИМ КОРОЛЕВСТВОМ**

Статья посвящена событиям, которые имели место в Золотой Орде 1305–1312 гг. Этот период характеризуется стараниями хана Токты реанимировать жизнь государства после кровавой гражданской войны 1298–1304 гг. Хан, не обладая достаточными силами, был вынужден пойти на уступки западным соседям. Русское королевство создало митрополию в Галиче и расширило церковную власть, а через нее и свое влияние на Киевское княжество и Белгород-Днестровский. Последний, в политическом плане, был отдан ордынцами в управление Болгарскому царству. В Крыму итальянцы вели себя вполне самостоятельно. Только 1308–1310 гг. Токта смог вернуть под свою власть Белгород и часть других владений на западе.

Ключевые слова: Золотая Орда, Токта, Крым, Киевское княжество, Руське королевство.

Borys Cherkas

**TOKTA'S REIGN AND HIS POLITICAL CONCESSIONS IN THE WEST.
RELATIONS WITH GENOESSES, BULGARIANS AND RUSSIAN KINGDOM**

The article is devoted to events that happened in the Golden Horde in 1305–1312. This period is characterized by attempts of Khan Tokta to revive the country's life after a bloody civil war of 1298–1304. Not having enough forces, Khan was under the necessity to make concessions for the western neighbours. The Russian Kingdom established a metropole in Galicia and set up its churchdom, and as a result its influence on the Duchy of Kiev and Bilhorod-Dnistrovskiyi. The latter, on the political plane, was given by the people of the Golden Horde under the control of the Bulgarian Kingdom. In the Crimea Italians behaved rather independently. Only in 1308–1310 Tokta was able to bring back Bilhorod and a part of other west possessions under his control.

Key words: Golden Horde, Tokta, Crimea, Duchy of Kiev, Russian Kingdom.

УДК [94(470.6):338.2]”1918/1920”

Микола Глібіщук

ПРОМИСЛОВО-РОБІТНИЧА ПОЛІТИКА УРЯДУ А. ДЕНІКІНА

У статті автор розглядає окремі аспекти економічної політики уряду А. Денікіна. Основна увага акцентується на заходах денікінської адміністрації щодо налагодження роботи транспортної системи та вирішенні робітничого питання. Аналізуються законопроекти, які стосуються цих проблем. Також порівнюється робітнича політика «білих» режимів А. Денікіна та О. Колчака.

Ключові слова: громадянська війна в Росії, «білий» рух, Збройні Сили Півдня Росії, більшовики, робітниче питання.

А. Денікін (1872–1947 рр.) – постать, навколо якої тривалий період часу точилися дискусії як у радянській, так і в сучасній російській історичній науці. Скажімо, для радянських дослідників особа головнокомандувача Збройних Сил Півдня Росії (далі – ЗСПР) являла собою одного з лідерів реакційно-монархічних сил, очільника головної контрреволюційної партії. Однак, після розпаду СРСР, відбувається перегляд наукових оцінок. У працях російських учених образ А. Денікіна та політичний курс, який ним реалізовувався відверто ідеалізувався. І лише, починаючи з 2000-х рр., розпочався процес об'єктивного висвітлення особистості А. Денікіна та його діяльності як керівника Добровольчої армії.

Такі ж метаморфози відбувалися з історичним феноменом періоду громадянської війни в Росії – «білим» рухом. Радянські історики розглядали його як поміщицько-монархічний супротив більшовицькій владі, який намагався реставрувати суспільно-політичний лад, знищений революцією 1917 р. Проте такі судження не повинні викликати у нас подиву, адже при дослідженні історії громадянського конфлікту 1917–1922 рр. тогочасні науковці повинні були працювати не тільки в межах єдиної на той час марксистсько-ленінської методології, але слідувати політичній кон'юктурі.

Однак на початку 90-х рр. ХХ ст. зростає неабиякий науковий інтерес до цієї тематики. Згідно із підрахунками вітчизняних дослідників В. Верстюка та А. Панчука, лише впродовж 1990–2000-х рр. сучасними українськими ученими захищено 150 докторських та кандидатських дисертацій, написано понад 3000 наукових, науково-популярних, довідково-енциклопедичних видань, монографій, статей, посібників [16, с. 271]. І це, не враховуючи праць російської історичної науки, де наприкінці минулого століття ця проблематика викликала справжній «революційний бум».

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, багато з них мають поверховий характер та є політично заангажованими. Тому, на наш погляд, чимало аспектів «великої російської революції», як зараз називає буремні події 1917–1922 рр. частина російських істориків, варто розглядати під зовсім іншим кутом зору.

Однією з таких тем залишається внутрішньополітичний курс уряду головнокомандувача ЗСПР А. Денікіна. Тому метою цієї наукової статті є висвітлення окремих аспектів внутрішньої політики денікінського уряду, а саме заходи щодо налагодження роботи транспортної галузі та проекти вирішення робітничого питання.

Потрібно зазначити, що цю тематику у своїх працях частково розглядали такі науковці, як Г. Покровський [20], Д. Кін [15], Н. Думова [8], В. Федюк [27], Н. Зіміна [12], С. Карпенко [13–14], М. Черниченко [29–30]. Але як у сучасній російській, так і в зарубіжній історіографії, ця тема не стала предметом спеціального наукового дослідження.

Характеризуючи стан транспортної інфраструктури півдня Росії впродовж правління генерала А. Денікіна, зазначимо, що становище у цій сфері народного господарства було складним. Адже внаслідок участі Російської імперії у Першій світовій війні (1914–1918 рр.) та революційних подій 1917 р., ситуація виглядала жахливою. Радянський історик Д. Кін наводить такі дані: «На Південній залізниці з 1049 потягів не працювало 357. Це складало 34 відсотки. Такі дані були станом на 1 січня 1919 р., однак до 1 вересня того ж року становище погіршилось: число несправних потягів досягло 368 з 778, тобто 54 відсотки» [15, с. 117].

Сучасники тих подій також вказували на плачевну ситуацію з транспортним сполученням. Рух залізничного транспорту відбувався нерегулярно, бракувало вугілля для потягів, чиновники на місцях не змогли своєчасно доправляти всю необхідну продукцію для населення тощо [5, с. 26–27; 25, с. 82]. Це, у свою чергу, змушувало білогвардійське керівництво шукати шляхів вирішення транспортної проблеми та працювати над формуванням плану заходів, реалізація якого дозволила б подолати кризу у цій сфері.

Цікавим є документ, знайдений в Государственном архиве Российской Федерации, досі неопублікований. Це доповідна записка в управління торгівлі та промисловості при Головнокомандувачі ЗСПР про стан та перспективи відновлення економіки на півдні Росії [4, л. 18]. Вона складається з більш ніж десяти аркушів та не має точного датування. Проте, на погляд автора, це архівне джерело має надзвичайно важливе значення, адже дає не тільки панорамний огляд соціально-економічних проблем цього регіону, але й пропонує альтернативні шляхи вирішення вказаного вище питання.

На перших аркушах цього документа вказувалося, що одним із першочергових кроків у подоланні кризи в промисловості є відновлення транспортного сполучення. На думку авторів цієї записки, впровадження таких рішень дозволить відбудувати транспортну галузь, посилить позиції Росії у міжнародній торгівлі. Це дасть змогу залучити іноземні інвестиції у цю сферу, поверне втрачений транзитний потенціал держави і створить сприятливі умови для виходу з кризового стану всієї економіки [4, л. 1–2].

Також пропонувалося, що усі проекти майбутніх транспортних ліній будуть поділятися на три основні категорії: 1) стратегічні шляхи; 2) магістралі, які будуть приймати надлишкові товарні потоки зі стратегічних шляхів; 3) будівництво залізничних вузлів, що будуть з'єднувати та постачати промислову та сільськогосподарську продукцію до віддалених районів країни [4, л. 6]. Акцентувалася увага на тому, що для відновлення та розвитку залізничної мережі доріг майбутній російський уряд повинен використовувати міжнародну фінансову допомогу та внутрішній капітал. Наголошувалося на тому, що з активним розвитком залізниць необхідно підтримувати інші сфери народного господарства, які будуть забезпечувати стабільний розвиток цього напрямку економіки [4, л. 10–12]. Автори записки підкреслювали важливість формування детального плану, де буде підготовлений чіткий алгоритм розбудови цієї галузі. Саме для цього мали бути створені спеціальні фінансові інституції, які б забезпечували всю транспортну інфраструктуру кредитами від внутрішніх та зовнішніх інвесторів [4, л. 12]. Можемо зробити висновок, що ця аналітична замітка є не тільки планом відновлення транспортної сфери, її інфраструктури, але одним з небагатьох інших проектів виходу з кризи всього економічного комплексу країни, що розроблялися урядовими структурами «білого» півдня та політичними організаціями, що поділяли ідейну платформу білогвардійців.

Поряд з цим, уряд втілював практичні кроки, які мали поліпшити становище транспортної галузі. Лише упродовж травня – серпня 1919 р. особлива нарада (структура, яка в законодавчій сфері виконувала роль дорадчого органу, але у сфері управління функції Кабінету Міністрів – примітка автора) виділила управлінню шляхів сполучень близько 515 млн карбованців (далі – крб.). За цей період на утримання вищих органів управління витрачено 720 тис. крб., місцевих органів – 1,096 млн крб., експлуатацію і відновлення державних залізничних доріг – 296 млн крб., утримання шосейних та ґрунтових доріг – 9,750 млн крб., фінансові субсидії залізничним товариствам – 148 млн крб. тощо [11, с. 514]. Також денікінська адміністрація виділяла кредити приватним організаціям, які працювали у цій сфері. Так, «Товариству владикавказьких залізничних доріг» надано грошову позику на суму 200 млн крб., що мали бути спрямовані на відновлення залізничного сполучення на Кавказі [21, с. 665–666].

Денікінський уряд працював над створенням нормативно-правової бази для транспортної сфери. Особливою нарадою ухвалено «Тимчасове положення про приватні залізничні дороги» [3, с. 788–789]. Цим документом визначався статус, правила обрання керівництва, сфера повноважень приватних структур, які працюють у цій галузі економіки. Особливою нарадою розроблено та прийнято «Положення про управління усіх шляхів сполучень на підконтрольній Добровольчій армії території» [9, с. 55–58]. Відповідно до цього документу, транспортна система повністю милітаризується: вона, передусім, мала працювати для потреб армії та фронту, а вся повнота влади зосереджувалася в руках начальника військових сполучень Добровольчої армії. Однак усі ці дії уряду не змогли кардинально змінити стан справ у цій сфері. Адже все це відбувалося на фоні активних бойових дій, постійних змін кордонів підконтрольних територій ЗСПР тощо. Тому очікувати, що денікінська адміністрація зуміє миттєво поліпшити роботу усієї транспортної інфраструктури було марним.

Необхідно відзначити підривну роботу більшовицького підпілля, яке знищувало різні транспортні об'єкти (залізничні дороги, вузли та станції, шосейні дороги тощо). Згідно з наказом вищого військового командування Червоної армії, прийнятим восени 1919 р. усім партизанським загонам Лівобережної та Правобережної України надавалося право у разі неможливості взяття під контроль залізничних ліній, мостів, підривати їх [24, с. 620]. Подібне розпорядження ухвалено для регулярних червоноармійських військових частин. Тепер дозволялося не тільки руйнувати усі види транспортного сполучення, але й організувати продовольчу блокаду міст і містечок, та за допомогою більшовицьких агітаторів загострювати в них класові протиріччя між різними суспільними верстами населення [28, с. 625]. Тому можемо підсумувати, що усі намагання

денікінському уряду нормалізувати роботу усієї транспортної галузі через перераховані нами причини, так і не досягли потрібного результату. Як влучно підмітив у своїх спогадах один з лідерів «білого» руху Півдня Росії, генерал О. Лукомський, що в умовах масштабного збройного конфлікту «у нас не було ні часу, ні можливості налагодити роботу транспорту як слід» [17, с. 565].

Робітниче питання у внутрішній політиці денікінського режиму відіграло суттєво меншу роль, ніж скажімо аграрна проблема. Пояснити це можна тим, що на території, яку контролювали білогвардійські війська майже не було великих центрів концентрації пролетаріату, і тому робітниче законодавство не було життєво важливою проблемою. Але ігнорувати пролетаріат було неможливо. Політика «білих» режимів скеровувалася на те, щоб нейтралізувати його, зосередивши інтереси робітників тільки в економічній царині [27, с. 51]. Своє розуміння цієї проблеми А. Денікін висловив у промові перед робітниками заводу «Ропіт» в Одесі. Він зазначав: «Я розумію, що робітникам потрібно одягатися, харчуватися та годувати дітей. Саме на це повинні звернути свою увагу профспілки. А вирішення важливих державних питань нехай візьме на себе народне представництво – Установчі збори» [27, с. 51]. Весною 1919 р. А. Денікін підписав декларацію щодо робітничого питання. У цьому документі окреслено ті принципи, якими має користуватися особлива нарада під час реалізації своєї політики щодо пролетаріату. Як зазначав у своїх мемуарах А. Денікін, що для нього ця декларація була «важливим соціальним законопроектом» [7, с. 317].

Характеризуючи цей документ, можемо відзначити наступне. Декларація забезпечувала відновлення прав законним власникам фабрично-заводських підприємств та дотримання усіх прав робітників. Також встановлювався державний контроль за виробництвом. Робітникам гарантувався восьмигодинний робочий день та подальший розвиток страхового законодавства. Для вирішення різного роду суперечок між власниками підприємств та робітниками, мали бути створені спеціальні органи, які будуть об'єктивно розв'язувати ці конфлікти. Також усіма можливими методами потрібно підвищувати продуктивність праці, яка послужить базою для забезпечення потреб армії та цивільного населення. В документі зазначалося, що мають бути створені робітничі організації, які будуть представляти та відстоювати інтереси робітничого класу. Чітко прописувалися стандарти щодо охорони робітничої, охорони жіночої та дитячої праці, належного дотримання санітарних норм, покращення житлових та інших умов життя для пролетаріату. Гарантувалася підтримка держави у відновленні підприємств та створенні нових, які мають слугувати для ліквідації безробіття. Передбачалося, що для обговорення різних законопроектів стосовно робітничого законодавства, потрібно залучати представників від власників фабрично-заводських підприємств та робітничого класу. Зазначалося, що ця декларація діє до того часу, поки не буде прийнято відповідного закону на Установчих зборах [6, с. 508–509].

Оцінюючи цей документ, необхідно підкреслити, що декларація чітко фіксувала соціально-економічні завоювання робітничого класу, які сталися під час революції 1917 р. Однак, в документі були певні аспекти, які суперечили один одному. Наприклад, працівникам заводів і фабрик гарантувався восьмигодинний робочий день. Відзначалося, що продуктивність праці можна підвищувати будь-якими засобами, тобто, збільшивши тривалість робочого дня. Не визначено державний орган чи установу, яка б відповідала за реалізацію цього документа.

Окрім декларації, особливою нарадою у березні 1919 р. прийнято рішення про створення міжвідомчої комісії на чолі з відомим політичним діячем М. Федоровим, яка мала працювати над вирішення робітничого питання. До її складу мали увійти начальник управління фінансів, юстиції, торгівлі та промисловості, державного контролю, внутрішніх справ [10, с. 275–276].

За період своєї роботи ця комісія зуміла розробити низку важливих нормативних актів, які стосувалися соціального забезпечення робітничого класу. Так, восени 1919 р. Головнокомандувачем ЗСПР А. Денікіним підписано два важливих документи – «Тимчасове положення у справах страхування робітників» [2, с. 745–748] та «Положення про професійні спілки робітників» [22, с. 748–750].

Щодо першої постанови, то вона передбачала створення спеціальної інституції, головним обов'язком якої був контроль за дотриманням власниками підприємств усіх норм страхового законодавства. Також визначався порядок формування особового складу цієї установи, її грошове забезпечення, перелік функцій та обов'язків тощо [2, с. 745–748].

Наступний документ по суті створював правову основу для існування та діяльності профспілкового руху. Згідно з цим положенням, усі працюючі підприємств, незалежно від форми їх власності, мають право створювати організації для захисту своїх професійних інтересів. Визначався перелік повноважень цих товариств. Кожна професійна спілка зобов'язана була прийняти статут та інші правові акти, які зазначалися у цьому документі. Однак діяльність таких організацій повинна відбуватися лише в межах чинного законодавства. Робота профспілок може припинятися лише за певних умов, що наперед визначені у її статуті, а також за рішенням суду [22, с. 748–750]. Останнє положення викликало чимало критики, адже не було чітко виписано перелік

підстав, через які ліквідується профспілка. Однією з таких причин могла бути організація страйку на підприємстві. Оскільки у цьому документі не згадується, що такий спосіб був законним правом захисту свої соціальних гарантій.

Невдачею закінчилися спроби створити лояльні до «білої» влади профспілки (так звана «кірстовщина» – примітка автора). Головний ідеолог нового профспілкового руху інженер К. Кірста вбачав вихід зі складного соціально-економічного становища в єднанні робітників та інтелігенції навколо Добровольчої армії. Але діяльність «кірстовців» не знайшла підтримки серед робітників [1, с. 132].

Ще одним нормативним актом, який стосувався робітничого законодавства були «Правила про тривалість робочого часу на підприємствах фабрично-заводських, гірничодобувної промисловості» [23, с. 833–834]. Ці правила мали виконуватися на підприємства усіх галузей. Цей документ гарантував, що тривалість робочого дня не буде перевищувати восьми годин. Також у цьому законопроекті визначався перелік усіх свят, в які не дозволялося працювати. При цьому, враховувалися інтереси робітників, які належали до різних релігійних конфесій. Вказувалося, що кількість понаднормових робіт буде визначатися спільно з керівництвом підприємства та його працівниками. Саме цей пункт викликав найбільші суперечності серед політичного керівництва білогвардійців.

Для ліберально-демократичних представників (М. Федоров, М. Астров, М. Бернацький, В. Носович), які входили до складу особливої наради таке рішення було неприйнятним. Тому, що ця постанова фактично зводила нанівець усі обмеження щодо тривалості робочого дня. Це, у свою чергу, викликало серйозні нарікання на закон в цілому. Робітничий клас сприймав таку норму як відхід від встановленого законом восьмигодинного робочого дня та інших революційних завоювань [18, с. 836]. Помірковано консервативні кола дотримувалися протилежного погляду щодо цього питання. На їх думку, потрібне було державне втручання у відносини між власниками підприємств та робітниками, а умови війни проти більшовиків вимагали прийняття саме такого рішення [26, с. 835–836]. Ця дискусія була ще одним свідченням політичної неоднорідності особливої наради. При обговоренні інших важливих соціально-економічних проблем, таких як використання грошової емісії для покриття урядових видатків та земельного питання, теж виявився ідейних розкол між політичними діячами білогвардійського табору. Тому, на думку автора, буде цілком слушно стверджувати, що однією з основних причин невдач не тільки у розв'язанні важливих соціальних та економічних питань, але й внутрішньополітичного курсу уряду А. Денікіна загалом, були політичні суперечності між різними ідейними силами «білого» руху.

Робітниче питання також було важливою складовою внутрішньої політики білогвардійського режиму адмірала О. Колчака. У складі його уряду існувало Міністерство праці, яке очолював меншовик Л. Шуміловський (після призначення на посаду вийшов із партії). Він був залишений адміралом на цій посаді, незважаючи на те, що в кінці 1918 р. подавав заяву на звільнення з посади, яку займав [19, с. 135]. Міністерство праці в основному керувалося законодавством Тимчасового уряду Львова-Керенського, доволі радикальним та продуманим. З приходом до влади О. Колчака почав втілюватися курс на пошук компромісу між працею та капіталом. Відновлені біржі праці, які відповідали за врегулювання питання щодо загальної кількості робітників, допомагали безробітним з працевлаштуванням. Прийнятий закон про страхування робітників, який почав активно впроваджуватись. Кошти на страхування відраховувалися як працівниками, так і власниками підприємств [19, с. 135].

Зберігалися професійні союзи. Згідно із офіційними даними, наприкінці 1918 р. їх було 184, в більшості з яких нараховувалося декілька тисяч членів. Але кількість профспілок та їх чисельність зменшувалася через переслідування влади, які звинувачували профспілковий рух в антиурядовій діяльності, організації страйків, повстань. Взаємовідносини між владою та профспілками безпосередньо залежали від того, хто очолював робітничі союзи: соціалісти чи комуністи. З першими вдавалося знайти спільну мову, другі перебували в конфлікті з урядом і суттєву частину профспілкових коштів направляли на потреби більшовицького підпілля та на підтримку партизанського руху [19, с. 136]. Однак таких заходів урядів А. Денікіна та О. Колчака було недостатньо для остаточного розв'язання робітничого питання. Поряд з прийняттям прогресивних законопроектів, відповідальність за остаточне врегулювання цієї проблеми вони покладала на народну конституанту – Установчі збори, які мали вирішити цілу низку важливих питань (національне, земельне тощо). А вже однією з стрижневих ідей в ідеології «білого» руху був принцип «невирішеності наперед», тобто відкладання вирішення політичних, соціальних та економічних проблем до остаточної перемоги над більшовиками та скликання Національних зборів. Тому, на наш погляд, можна вважати, що саме з слабкістю ідеологічної платформи білогвардійців була пов'язана непродуманість їх соціально-економічної доктрини.

Незважаючи на активну роботу уряду А. Денікіна щодо нормалізації роботи транспортної системи та законодавчими напрацюваннями у розв'язанні однієї з найбільш важливих проблем у внутрішній політиці – робітничого питання, ефективною відповіді на ці виклики так і не знайдено. Це, в свою чергу, не дозволило заручитися підтримкою широких верств населення, що було однією з причин поразки «білих» у військово-політичному протистоянні проти більшовиків.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика / О. Бойко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К.: Інститут історії України, 2010. – № 5. – С. 115–144.
2. Временное положение о присутствиях по делам страхования рабочих // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 745–748.
3. Временное положение о частных железных дорогах // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 788–789.
4. Государственный архив Российской Федерации, г. Москва, ф. 356, оп. 1, д. 21, 18 л.
5. Даватц В. На Москву / В. Даватц. – Париж, 1921. – 128 с.
6. Декларация генерала Деникина по рабочему вопросу (весна 1919 года) // Пионтковский С. Гражданская война в России (1918–1921) Хрестоматия. – М., 1925. – С. 508–509.
7. Деникин А. И. Очерки русской смуты [В 3 кн.]. Кн. 3., т. 4, т. 5. Вооруженные силы Юга России / А. И. Деникин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Айрис-пресс, 2013. – 832 с.
8. Думова Н. Кадетская контрреволюция и ее разгром (октябрь 1917–1920 гг.) / Н. Думова. – М.: Наука, 1982. – 420 с.
9. Журнал обсуждения вопроса об организации путей сообщения в местностях, находящихся в административном управлении Добровольческой армии // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 55–58.
10. Заседание Особого совещания № 47 // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 275–279.
11. Заседание Особого совещания № 79 // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 512–521.
12. Зими́на В. Д. Белое дело взбунтовавшейся России: Политические режимы Гражданской войны 1917–1920 гг. / В. Д. Зими́на. – М.: Рос. гуманитар. ун-т, 2006. – 467 с.
13. Карпенко С. В. Белые генералы и красная смута / С. В. Карпенко. – М.: Вече, 2009. – 432 с.
14. Карпенко С. Очерки истории белого движения на юге России (1917–1920 гг.) / С. Карпенко. – М.: Ипполитова, 2003. – 352 с.
15. Кин Д. Деникинщина / Д. Кин. – Л.: Изд-во «Прибой», 1927. – 276 с.
16. Корновенко С. Заходи уряду П. Врангеля із інтенсифікації сільського господарства Таврії (1920 рік) / С. Корновенко // Студії з історії української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича ПИРОГА. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 271–283.
17. Лукомский А.С. Очерки из моей жизни. Воспоминания / А. С. Лукомский. – М.: Айрис-пресс, 2012. – 752 с.
18. Особое мнение членов Особого совещания М. Федорова, Н. Астрова, М. Бернацкого, В. Носовича, А. Билимовича и И. Малинина по вопросу о продолжительности необязательных сверхурочных работ // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 836.
19. Плотников И. Александр Васильевич Колчак: исследователь, адмирал, Верховный правитель России / И. Плотников. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. – 702 с.
20. Покровский Г. Деникинщина. Год политики и экономики на Кубани (1918–1919 гг.) / Г. Покровский. – Берлин: Изд-во З. И. Гржебина. – 282 с.
21. Положение о втором краткосрочном займе Общества Владикавказской железной дороги // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 665–666.
22. Положение о профессиональных союзах рабочих // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 748–750.
23. Правила о продолжительности рабочего времени на предприятиях фабрично-заводской, горной и горнозаводской промышленности // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 833–834.
24. Приказ повстанческим отрядам Украины о разрушении средств связи и железнодорожных путей в тылу противника от 12 сентября 1919 г. // Из истории гражданской войны в СССР. Т. 2 (март 1919 – февраль 1920 гг.). – М.: Изд-во

«Советская Россия». – С. 620–25. Скобцов Д. Три года гражданской войны на Кубани. В 2-х книгах. Кн. 2. / Д. Скобцов. – Париж, 1962. – 133 с. 26. Справка управляющего Особым совещанием С. Безобразова по поводу обсуждения членами совещания вопроса о продолжительности необязательных сверхурочных работ на предприятиях фабрично-заводской, горной и горнозаводской промышленности // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 835–836. 27. Федюк В. Деникинская диктатура и ее крах: Учебное пособие / В. Федюк. – Ярославль: Яросл. гос. ун-та, 1990. – 72 с. 28. Циркулярное письмо зафронтового бюро уездным комитетам КП(б)У и ревкомам о борьбе в деникинском тылу // Из истории гражданской войны в СССР. Т. 2 (март 1919 – февраль 1920 гг.). – М.: Изд-во «Советская Россия». – С. 624–625. 29. Черниченко М. «Спекуляция празднует свою вакханалию»: образы спекуляции и спекулянта в периодической печати Белого Юга России / М. Черниченко // Новый исторический вестник // 2013. – № 38. – С. 70–87. 30. Черниченко М. Кризис денежного обращения в тылу войск генерала Деникина в освещении печати Белого Юга России / М. Черниченко // Новый исторический вестник. 2014. – № 39. – С. 70–89.

Николай Глибищук

ПРОМЫШЛЕННО-РАБОЧАЯ ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА А. ДЕНИКИНА

В статье автор рассматривает некоторые аспекты экономической политики правительства А. Деникина. Основное внимание акцентируется на мероприятиях деникинской администрации по налаживанию работы транспортной системы и решению вопроса рабочего класса. Анализируются законопроекты, которые касаются этих проблем. Также сравнивается рабочая политика «белых» режимов А. Деникина и А. Колчака.

Ключевые слова: гражданская война в России, «белое» движение, Вооруженные Силы Юга России, большевики, рабочий вопрос.

Mykola Hlibischuk

INDUSTRIAL RELATIONS POLICY OF DENIKIN'S GOVERNMENT

The author considers some aspects economic policy of Denikin's government. The main focus is made on the endeavors of his administration to establish the transportation system and to solve the labor problem. Bills concerning these issues are examined by the author. Moreover, the policies of White regimes, the ones of A. Denikins and A. Kolchak are compared.

Key words: civil War in Russia, the White movement, the Armed Forces of South Russia, the Bolsheviks, the labor problem.

УДК 94:327

Володимир Волков

ЗАПОЧАТКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ НА ПОСТІМПЕРСЬКОМУ ЄВРАЗІЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ (1917–1920-ТІ РР.)

У статті висвітлюється зародження та діяльність українських громад на території колишньої Російської імперії. На основі друкованих джерел висвітлюється процес інституціалізації українства на Кубані та на Далекому Сході. З'ясовано, що результатом піднесення їх національно-визвольного руху стало утворення чисельних осередків українства та їх діяльності у сфері культурного просвітництва та політичної самоідентифікації.

Ключові слова: українство, діаспора, постімперський простір, Далекий Схід, Кубань.

Започаткування української діаспори в країнах світу закономірно пов'язують з відтворенням української державності наприкінці ХХ ст. Проте історія новітньої української державності бере свій початок на етапі національної революції 1917–1920-х рр. Саме тоді на геополітичному просторі постає самостійна українська держава.

Водночас силами вітчизняної інтелігенції, у тому числі й тієї її частини, яка проживала за новим кордоном, нації творчі процеси поширилися на місця компактного проживання українців на теренах колишньої Російської імперії. У самій Росії це були Москва і Санкт-Петербург, Дон, Кубань і Далекий Схід. Крім того, на Кавказі українські осередки само організовувалися в Грузії, Казахстані і Білорусі. Новостворені громадські інституції, ядро яких складали українські інтелектуали та діячі

культури, ставали тими центрами, навколо яких єдналися різні верстви українців. Поступово формувалася й мережа установ в регіонах. Осмислення цього етапу історії вітчизняної діаспори представляє собою одне з важливих завдань українських істориків і філософів, політологів і фахівців у галузі соціології.

Дослідженню історії української діаспори присвячено низку праць науковців. Зокрема, характерною рисою вітчизняної історіографії є її спрямованість на вивчення окремих регіонів компактного проживання українців в Російській Федерації. Так, А. Попок висвітлив процес зародження та розгортання перших українських поселень на Далекому Сході [1]. Окремо дослідник звертає увагу на особливості громадсько-політичного життя українців, які плекали національні традиції, перебуваючи за межами батьківщини.

Цікавою з точки зору статистичних показників та опису етнічних регіонів, сформованих українцями на теренах Росії, є праця В. Заставного [2]. У книзі висвітлено періодичність переселення українців до різних регіонів царської Росії та СРСР. На основі джерельного матеріалу автор показує зародження та розвиток етнічних регіонів українців в Росії, серед яких виділяється Кубань, Далекий Схід тощо.

У свою чергу, проблемі становища українців у Росії в умовах утвердження більшовицької влади присвячена праця В. Сергійчука [3]. Автор звернув увагу на своєрідний процес українізації на території Радянської Росії, що мав місце в середовищі компактного проживання українців і ніс оманливий характер.

Окремі дослідження присвячені українцям Північного Кавказу. Наприклад, Д. Білий у своїй роботі описує Кубань від моменту освоєння регіону першими українськими переселенцями до утворення республіки на початку ХХ ст. [4]. У свою чергу, П. Макаренко описує процес еміграції населення з Північного Кавказу, що відбувалася внаслідок проведення більшовиками реакційної політики [5].

Виходячи із згаданих досліджень, важливо комплексно показати процес заснування та діяльності українських громад на території Російської імперії. Звідси, метою дослідження є висвітлення суспільно-політичної активності українців в контексті революційних перетворень 1917–1920-х рр. на території Росії.

Відповідно до поставленої мети, необхідно виділити такі завдання: охарактеризувати передумови створення українських організацій в Російській імперії; відтворити процес становлення українських громад та умов їх функціонування в регіонах компактного проживання українців на території Росії; показати значення українського громадсько-політичного руху для подальшого формування української діаспори в Росії.

Слід зазначити, що 1917 р. став точкою відліку для революційних подій у Російській імперії. Поразка Росії у Першій світовій війні фактично підготувала підґрунтя для подальших перетворень в державі. Поряд із виникненням Тимчасового уряду та Рад робітничих та солдатських депутатів, в Україні сформовано власний керуючий орган – Центральну Раду.

Поява національно орієнтованої політичної еліти на батьківщині спричинила справжній ажіотаж в рядах українських переселенців на території Російської імперії. Так, 1 квітня 1917 р. у Петрограді в складі представників Товариства українських поступовців, українських соціал-демократів, українського революційного комітету, українських фракцій Рад робітничих і солдатських депутатів, українського студентства, робітників, товариства «Громада» утворено Українську Національну Раду. Головою виконавчого комітету обрано О. Лотоцького, а заступником М. Корчинського. Налагоджено зв'язок із Українською Центральною Радою [6, с. 3373]. Пізніше, Українська Національна Рада подала до Тимчасового уряду проект об'єднання українських територій з подальшим правом набуття автономного статусу. Так, планувалося об'єднати Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Херсонську, Катеринославську губернії, прилеглі частини Таврійської, Воронезької, Курської, Бесарабської губерній [7, с. 9–10]. Фактично розпочато процес інституціалізації українства в Росії.

Серед більшості регіонів Росії, у яких проживали українці, спостерігалось національне піднесення. Так, на Далекому Сході (Зелений Клин) у містах Благовіщенську, Владивостоці, Хабаровську, Микольськ-Уссурійську, Свободному, Новокиївському масово утворювалися українські громади – осередки українства в регіонах. На 11(24) червня 1917 р. в Микольськ-Уссурійську скликано спільний Всеукраїнський з'їзд діячів і громади Далекого Сходу. Перед з'їздом були поставлені наступні завдання, скеровані на заснування далекосхідної української Ради. Окремо розглядалось національне питання, діяльність українських громад та шкіл [7, с. 3]. Окреслювалася необхідність наділення селян землею та проведення виборів членів Далекосхідної Української Ради. Планувалося також заснувати видавничі товариства [7, с. 4]. Таким чином, центральним координуючим органом українських громад була Рада, розташована в місті Хабаровську. До неї українцям рекомендовано звертатися з будь-яких питань, в тому числі освітніх

та земельних [8, с. 3]. Під час крайового з'їзду в місті також утворена «Далекосхідна Українська Учительська Спілка». Водночас, спостерігалася піднесення серед українських військових, що масово поверталися на батьківщину на тлі революційних подій. Зокрема, військове віче 7-го Заамурського прикордонного полку на зібранні солдатів та офіцерів постановило одностайно наступне: «прилучити голос до Центральної Ради; виступити за Українську республіку (як за найкращу форму влади), підтримати її широку автономію; вимагати від Всеросійських Установчих Зборів підтвердити право українців на самовизначення; вибрати посланців-депутатів на Український Військовий З'їзд, що мав відбутися 5 травня в Києві (постановлено відрядити туди 1 офіцера та 4 солдатів); надіслати відповідну постанову засідання Тимчасовому Уряду». Більшість українців далекосхідного краю не лишалися осторонь тих революційних подій, які вирували в Російській імперії. Зокрема, вони виявили бажання направити своїх представників до Установчих Зборів, а також вимагали перебудови Росії на засадах федеративної демократичної республіки [8, с. 2–3].

Місцеві жителі стверджували: «Нас українців тут 60 % в Зеленому Клину, цебто на 100 чоловік усякого люду приходиться 60 чоловік». За підрахунками від Приморської області з 5 делегованих депутатів в Установчі збори 3 мають бути українцями [8, с. 1].

Тим часом, українське національне життя вирувало і на Північному Кавказі (Малиновому Клині). 23–27 листопада 1917 р. відбувся 1-й Український з'їзд Закавказзя. Згідно з доповіддю голови з'їзду П. Куцяка ухвалено наступне: «звернутися до уряду Закавказької Республіки, аби той прийняв рішення про об'єднання із Українською Народною Республікою на федеративних засадах; звернутися також до українства на Кубані, Доні, Сибіру, щоб ті також єдналися із Українською Народною Республікою; Резолюцією з'їзду постановлено провести наступну сесію Краєвої Ради не пізніше січня 1918 р.» [9, с. 2].

Не залишалися поза увагою й освітні питання. У Тифлісі в 1917 р. проводилося зібрання українців-батьків. На цьому заході голова шкільної комісії Тифліської української громади доповів про діяльність української школи щодо впровадження навчального процесу рідною мовою. Зокрема, учнів поділили на групи, серед яких окремо навчалися діти від 6 років і гімназисти 3–5 кл. Навчання проводилося щоденно впродовж 4–6 год. [10, с. 2].

Згодом спостерігалася тенденція, пов'язана із асиміляцією українців, яких більшовики почали реєструвати за національною приналежністю як росіян. Відбувається наступ на українські сили. Так, на II-ому Українському з'їзді Закавказзя із доповіді скарбника Української Крайової Ради С. Бабича дізнаємося про перепони із розповсюдженням українських газет [11, с. 1].

Попри наявні складнощі національне піднесення спостерігалася і на Кубані. Цей регіон з самого початку розглядався більшовиками в якості постачальника хліба, а також як суходільний шлях до Кавказу [12, с. 4]. Так, упродовж 30 квітня – 3 травня у Катеринодарі відбулися збори козацтва, на яких утворено кубанський уряд – Кубанську Військову Раду. Новоутворена республіка шукала зв'язків із Українською Народною Республікою. Відповідно, 30 грудня 1917 р. на організованому з'їзді громадських діячів та представників українського населення Кубані прийнято рішення приєднатися на федеративних засадах до України. І вже 16 лютого 1918 р. відбулося проголошення самостійної Кубанської Народної Республіки, до складу якої увійшли Кубанська область, Ставропільщина, Терек, Дагестан і Чорноморська губернія. Пізніше, голова законодавчої ради Кубані, Рябовол, був убитий в Ростові-на-Дону у 1919 р. Кубань опинилася в скрутному становищі. Денікінські погроми та терор поступово змінилися більшовицькою агресією [13].

Центром Кубані було місто Катеринодар, яке довгий час перебувало під осадою більшовицьких військ. Врешті-решт, 17 березня 1920 р. столиця Кубані була захоплена. Як наслідок, радянська влада замість єдиного центру Кубано-Чорноморської області утворила сім адміністративних осередків. Районування проведено 1 жовтня 1924 р. [12, с. 9].

Більшовики намагалися зруйнувати традиційний господарський уклад українців Кубані. До приходу радянської влади кубанському козацькому війську належало 78,8 % земель на Кубані [12, с. 16]. Наявний продовольчий податок у 1923 р. перетворився в єдиний сільськогосподарський податок. Розпочато масовий вивіз жита, пшениці, ячменю. Для прикладу, якщо з усіх 14 російських губерній стягувалося 7,439 млн пудів хліба, то з Кубані – 10,8 млн пудів [12, с. 13]. Як наслідок, жорстка політика більшовицької влади спричинила масові еміграції з Кубані. Упродовж 1917–1919 рр. за кордон емігрувало близько 18 тис. осіб. Головна частина переселенців покидала країну через Крим із військами Врангеля, після чого потрапила на острів Лемнос [5, с. 38].

Таким чином, упродовж 1917–1920-х рр. відбувалася масова активізація українців, які проживали на території Росії. На основі українського етнічного масиву сформувалися цілі регіони компактних поселень наших співвітчизників, серед яких Північний Кавказ та Далекий Схід. Саме тому із проголошенням Української Народної Республіки розпочалося утворення українських громад на теренах Російської імперії. Ці організації стали національними осередками українців.

Визнаючи свою приналежність до України, українські переселенці формували власні політичні вимоги, які полягали у приєднанні до Української Народної Республіки та представництві в Установчих зборах. Усе це свідчить про високий рівень національної самосвідомості наших переселенців, які змогли створити само управлінські організації на території іншої держави. З цього часу стало можливим започаткування української діаспори в Росії, оскільки відбулася фактична інституціалізація українських громад. Проте, діяльність українських осередків у Росії упродовж 1917–1920-х рр. потребує більш комплексного висвітлення. Саме тому дослідження історії української діаспори в Російській Федерації є питанням актуальним.

Список використаних джерел

1. Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. / А. А. Попок // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
2. Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів, 1992. – 176 с.
3. Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою 1923–1932 роках / В. І. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – 336 с.
4. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей: Монографія / Д. Д. Білий. – Львів – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
5. Макаренко П. Про діяльність громади Кубанців в Чехословацькій Республіці від 1.11.1921 до 1.11.1926 / П. Макаренко. – Прага, 1927. – 326 с.
6. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ). – Париж, Нью-Йорк, 1980. – Т. 9. – С. 3200–3600.
7. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповнене / В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 560 с.
8. Хвиля України: Український щотижневий часопис. – 1917. – № 1.
9. Українська Народна Республіка: орган Української Ради на Закавказзі. – 1918. – № 3.
10. Українська Народна Республіка: орган Української Ради на Закавказзі. – 1918. – № 2.
11. Українська Народна Республіка: орган Української Ради на Закавказзі. – 1918. – № 11.
12. Макаренко П. Л. З життя Кубані під комуністичною владою в 1920–1925 рр. / П. Л. Макаренко. – Прага: Видання Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці, 1927.
13. Самостійна Кубань. 94 роки проголошення незалежності//Історична правда – 16 лютого 2012.

Владимир Волков

УЧРЕЖДЕНИЕ УКРАИНСКОЙ ДИАСПОРЫ НА ПОСТИМПЕРСКОМ ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ (1917–1920-Е ГГ.)

В статье освещается зарождения и деятельность украинских общин на территории бывшей Российской империи. На основе печатных источников освещается процесс институционализации украинства на Кубани и на Дальнем Востоке. Установлено, что результатом активизации их национально-освободительного движения стало создание многочисленных организаций украинцев и их деятельность в сфере культурного просветительства и политической самоидентификации.

Ключевые слова: украинство, диаспора, постимперское пространство, Дальний Восток, Кубань.

Volodymyr Volkov

ESTABLISHMENT OF THE UKRAINIAN DIASPORE ON THE POST-IMPERIAL EURASIAN REGION (1917–1920-IES)

The article highlights the origin and activity of Ukrainian communities in the former Russian empire. Based on published sources highlights the process of institutionalization of Ukrainians in Kuban and the Far East. It was found that the result of the rise of the national liberation movement was the creation of numerous centers of Ukrainians and their activities in the field of cultural enlightenment and political self-identification.

Key words: Ukrainians, Diaspora, post-imperial area, the Far East, the Kuban.

УДК 94 (470+571) «192...»:02

Інна Позднякова

БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА В РСФРР У 1920-Х РР. ЯК ОБ'ЄКТ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті розглянуто ідеологічні засади формування бібліотечних фондів. На основі матеріалів діловодства цензурних інституцій з'ясовано основні форми та методи цензурного контролю. Показано підходи до реалізації кадрової політики, критерії відбору працівників бібліотек. Доведено, що в основу процесу формування і користування фондами бібліотек покладено принципи партійності та класовості.

Ключові слова: РСФРР, бібліотечна справа, ідеологічний контроль, цензурна політика, спецсховища.

В уявленні декількох поколінь радянських людей міцно закріпився образ найбільш читаючої нації. Офіційна пропаганда сформувала міф про загальну доступність фондів радянських бібліотек на противагу дореволюційному періоду. Чи так це насправді? Чи не обмежувалося розуміння поняття «доступність» безкоштовним користування бібліотечними фондами та розбудовою розгалуженої мережі бібліотек?

Історіографія цієї проблеми в українській та російській науці веде свій початок з 1990-х рр. Саме на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилася низка наукових статей з проблеми цензури. З-поміж них варто згадати перші публікації про цензуру С. Джимбінова на сторінках радянської наукової періодики, ще підконтрольної цензурним органам [1].

24–26 вересня 1991 р. у бібліотеці АН СРСР відбулася перша конференція «Свобода наукової інформації та охорона державної таємниці: минуле, сучасність (теперішнє), майбутнє», під час якої найбільшу увагу її учасники приділили темі спецсховищ [2].

2000 р. виходить монографія М. Зеленова. У ній значну увагу приділено діяльності процесам, пов'язаним з організацією спецсховищ, «чисток» бібліотек та архівів [3].

У 90-х рр. ХХ ст. українські вчені, використовуючи архівні матеріали, почали досліджувати різні аспекти радянської системи політичної цензури. Так, С. Білокін, розкрив методи, що використовувалися для політико-ідеологічного контролю за діяльністю книжкових магазинів та бібліотек, висвітлив процес знищення «ідейно сумнівної» літератури, внесеної до «Зведених списків літератури, що підлягала вилученню з продажу, бібліотек та навчальних закладів» [4].

Однією з перших дисертаційних праць на цензурну тематику є дослідження О. Каракоз «Цензура в публічних бібліотеках України», присвячена цензурній політиці у бібліотечній сфері в Україні 1917–1939 рр. [5].

Радянську цензурну політику в галузі книговидавництва, форми контролю за бібліотечною та музейною сферами у 1917–1920 рр., процеси формування спецфондів бібліотек, цензуру в культурно-освітніх закладах висвітлювали в своїх статтях Ю. Шаповал, В. Ченцов та О. Федотова [6].

Мета статті полягає у висвітленні основних складників цензурної політики щодо формування бібліотечних фондів та кадрового складу працівників бібліотечної сфери у 1920-х рр.

Загально визнаним є той факт, що масове вилучення «політично шкідливої» літератури з бібліотек відбувалося упродовж 30-х рр. ХХ ст., особливо у 1933–1934 рр. та 1937–1938 рр. Однак, планомірного характеру «чистки» бібліотек набули раніше, після реорганізації у липні 1920 р. позашкільного відділу Наркомату освіти в політико-просвітницький відділ, трансформований відповідно до декрету РНК РСФРР від 12 листопада 1920 р. у Головний політико-просвітницький комітет (далі – Головополітосвіта). Його основною функцією було спрямування усієї політико-просвітницької та агітаційно-пропагандистської діяльності у країні. Саме під його керівництвом знаходилися хати-читальні, клуби та публічні бібліотеки.

Головополітосвіта одразу виступив з ініціативою підготовки та видання першої офіційної радянської інструкції, яка мала узаконити вилучення із масових бібліотек контрреволюційної та іншої ворожої радянському ладу літератури. Такий документ під назвою «Інструкція про перегляд каталогів та вилучення застарілої літератури із громадських бібліотек» розроблено та розіслано на місця [7, с. 68]. Інструкція не викликала очікуваної реакції та активної реалізації. Негативне ставлення до відродження бібліотечної цензури можна пояснити тим, що на той час у бібліотечних секціях, губернських та повітових політпросвітах працювали здебільшого співробітники земських і міських органів самоуправління, які продовжували сповідувати демократичні ідеали формування фондів бібліотек. Певною мірою на їх позицію впливав також наявний дефіцит книжок та

періодичних видань. Загалом перша інструкція не мала суттєвого впливу на оновлення бібліотечних фондів [7, с. 69].

Наступну спробу здійснення «чистки» бібліотек зроблено Головополітосвіта навесні 1923 р., коли з'явилася й надійшла на місця нова «Інструкція про перегляд книжкового складу бібліотек до вилучення контрреволюційної та антихудожньої літератури». Головним завданням акції проголошено звільнення бібліотек від контрреволюційної літератури, під якою розумілися усі друковані твори, скеровані проти політики більшовицької партії та радянського уряду. Зокрема з відділу філософії психології та етики слід було вилучити «книжки в дусі, ворожому соціалізму та діалектичному матеріалізму, з природничого відділу – книжки, що змішують науку з релігійними вигадками, з роздумами про аморальність дарвінізму та матеріалізму» [8, с. 73]. З-поміж творів називалися роботи західних філософів-ідеалістів Платона, Р. Декарта, І. Канта, Г. Спенсера, А. Шопенгауера, трьох російських науковців – М. Бердяєва, С. Булгакова, В. Соловйова.

Траплялися з-поміж друкованих творів і такі, що не надходили у вільний продаж, але й не знищувалися. Нерідко їх відправляли до книгосховищ. Про це свідчить лист політвідділу Державного видавництва до Торгсектора від 27 вересня 1923 р.: «Політвідділ доводить до вашого відома, що книга Поваріна «Спор» видавництва О. Богданової 1918 р., Петроград, може бути розіслана до книгосховищ та фундаментальних бібліотек, але не повинна набути широкого розповсюдження [9, л. 10]. Така практика, до речі, поширювалася і на союзні республіки. Відповідно до постанови РНК УРСР від 16 березня 1923 р. «Про конфіскацію творів друку, які підлягають вилученню з продажу і поширення» Центральне управління у справах друку зобов'язане здавати 30 примірників кожного вилученого видання до Української книжкової палати для поширення по фундаментальних бібліотеках СРСР [10, арк. 92].

У лютому 1924 р. в Москві відбулася нарада керівників бібліотечної справи різних міст та областей РСФРР. На ній прийнято рішення включити до переліку «шкідливих» книжок, які необхідно вилучити найближчим часом, наступні твори: «Отцы и дети» І. Тургенєва; «Воскресенье» та «Анна Каренина» Л. Толстого; «Бесы» та «Идиот» Ф. Достоєвського; «Обломов» І. Гончарова та інші. Пропонувалося також вилучити з фондів бібліотек книжки, у назві або в тексті яких згадувалися слова «Бог», «Божий» і т. п. [11, с. 44].

Процедура вилучення літератури передбачала створення «компетентних комісій» у складі представників політпросвіти, відділів народної освіти, профспілок, найбільш активних бібліотечних працівників, згодом діячів місцевих органів Головліту, а там, де останніх не було, співробітників ДПУ. Після завершення «чистки» два примірники вилучених книжок передавалися до центральних бібліотек, де вони зберігалися у спеціальних шафах і звідки могли видаватися виключно для наукової чи літературної роботи, та й то не завжди. Каталоги, що складалися на ці видання, могли надаватися читачам лише в особливих випадках [7, с. 72]. Так покладено початок «спецсховищам» у бібліотечній мережі.

На початку осені 1924 р. в Москві відбулася так звана «експертиза», тобто акція перевірки московських бібліотекарів на придатність до виконання професійних функцій. Вона передбачала, по-перше, – звільнити вилучити з бібліотек осіб, нездатних вести цілеспрямовану політико-просвітницьку роботу в дусі комуністичної ідеології та партійності; по-друге, прищепити працівникам бібліотек «правильне» розуміння ролі бібліотек за нових умов. Зокрема, при виконанні другого завдання експертиза набувала форми іспиту з оцінками ««відповідь з політграмотності слабка» і «на питання відповідав задовільно». Один з тих, хто «відповідав задовільно», так описував цей екзамен: «Низка питань – не пов'язаних між собою, не послідовних. Про пролетарську поезію, скільки було з'їздів РКП(б) – таблиця множення уроздріб. Часто навіть не вислуховували відповідь до кінця. Питання не мають жодного зв'язку з практичною роботою... Невже це «бібліотечна експертиза»? Таким методом можна тільки дізнатися, зазубрила людина чи ні, і більше нічого» [12, с. 49].

Замість того, щоб зробити висновок про переконання та погляди особи із загальної розмови з нею, за результатами її роботи в бібліотеці, експертів досить часто запитували «чи вірите ви в Бога?» або «яке ваше ставлення до радянської влади?» і від відповіді на такі питання нерідко залежала доля людини – звільнять чи залишать працювати. Усвідомлюючи це, бібліотекарі давали потрібні відповіді, хоча насправді могли бути далекими від схвальних оцінок на адресу радянської влади.

Наслідком «чисток» бібліотек стало значне скорочення чисельності їх фондів, що підтверджується наступними статистичними даними. З 1923 – до 1924 рр. книжковий фонд масових бібліотек скоротився з 37,5 млн – до 36,4 млн примірників, тобто більше ніж на мільйон. Такий підсумок змусив Наркомат освіти РСФРР проаналізувати ситуацію з дещо інших позицій. Тим більше, що результати перевірки реалізації інструкції на місцях показали, що в багатьох випадках вилучення книжок відбувалося непродумано, безсистемно, стихійно, з нанесенням непоправної

шкоди бібліотечним фондам. У результаті в грудні 1926 р. Наркомат підготував нову «Інструкцію з перегляду книжок у бібліотеках», яка, не відмінюючи інструкцію 1923 р., мала на меті виправити становище у галузі вилучення літератури. В інструкції йшлося: «Серед вилучених книжок є навіть праці Маркса, Енгельса, Леніна, твори Белінського, Герцена, Добролюбова, Пушкіна, Толстого. Ці твори необхідні лекторам, доповідачам, відповідальним співробітникам різних установ» [8, с. 110].

Бібліотекам рекомендувалося відділити означені твори від решти книжок шляхом поділу систематичного каталогу на дві частини: до першої мали увійти широко вживані, найбільш популярні книжки, а до другої – мало затребувані видання. Причому останній каталог пропонувалося не виставляти для загального користування разом з першим, а видавати лише тим читачам, яким ця література необхідна «для більш повного та ґрунтовного дослідження питання» [7, с. 72].

Зауважимо однак, що ця інструкція була лише тимчасовим пом'якшенням державної політики щодо бібліотек та їх фондів, оскільки вже незабаром усе повернулося, так би мовити, «на кола свої», коли у жовтні 1929 р. вийшла нова, більш жорстка, порівняно з попередніми регулятивними документами, інструкція Головополітосвіти про «чистку» фондів. Згідно з нею, після вилучення «шкідливої» та «застарілої» літератури, бібліотечний фонд пропонувалося розділити на дві частини: 1) ядро бібліотеки, яке містило книжки, що заслуговували на масове поширення; 2) інша (запасна) частина книжок, що мала другорядне значення, потрібна для обмеженого кола читачів. Ці книжки видавали лише вибірково, а у випадках, коли книжка вважалася не бажаною для певної категорії читачів, приписувалося утримувати їх від подачі замовлень [8, с. 168].

Таким чином, книжкові фонди та кадровий склад бібліотек час від часу піддавалися очищенню від «політично чужих чи нестійких елементів», в основу процесу формування і користування фондами бібліотек покладено принципи партійності та класовості. Література, що поширювалася через бібліотечну мережу за таких умов, перетворювалася у знаряддя формування світогляду радянської людини.

Список використаних джерел

1. Джимбинов С. Эпитафия спецхрану? / С. Джимбинов // Новый мир. – 1990. – № 5. – С. 243–252.
2. На подступах к спецхрану: труды межрегиональной научно-практической конференции [«Свобода научной информации и охрана государственной тайны: прошлое, настоящее, будущее»], (Санкт-Петербург, 24–26 сентября 1991 г.) / [отв. ред. М. Б. Коначев]. – СПб.: Б. и., 1995. – 107 с.
3. Зеленов М. В. Аппарат ЦК РКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы / М. В. Зеленов. – Нижний Новгород, 2000. – 540 с.
4. Білокін С. На полицях спецфондів у різні роки / С. Білокін // Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 69–76.
5. Каракоз О. О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917–1939 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Каракоз Олена Олександрівна. – К., 2006. – 226 с.
6. Шаповал Ю. І. Доля як історія / Ю. І. Шаповал. – К.: Генеза, 2006. – 448 с.; Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово: за матеріалами роботи політконтроля НК ДПУ у 20 ті рр. / В. Ченцов // 3 архівів ВЧК – ГПУ – НКВД – КДБ. – 1999. – № 1. – С. 67–78; Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Книжкова палата України / [уклад. Федотова О. О.]. – К., 2003. – 359 с.
7. Абрамов К. И. Истоки советской цензуры библиотечного дела / К. И. Абрамов // Библиотековедение. – 1996. – № 6. – С. 66–77.
8. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы. / [сост. А. В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с.
9. Государственный архив Российской Федерации, ф. Р.-395, оп. 12, д. 4.
10. Центральный державный архив громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, д. 1775, 136 арк.
11. Глазков М. Послереволюционная библиотечная политика / М. Глазков // Московский журнал. – 1993. – № 7. – С. 42–44.
12. Покровский А. О московской «экспертизе пригодности библиотекарей» / А. Покровский // Красный библиотекарь. – 1924. – № 1. – С. 46–50.

Інна Позднякова

БИБЛИОТЕЧНОЕ ДЕЛО В РСФСР В 1920-Х ГГ. КАК ОБЪЕКТ ЦЕНЗУРНОЙ ПОЛИТИКИ

В статье рассматриваются идеологические принципы формирования библиотечных фондов. На основе материалов делопроизводства цензурных органов выяснены основные формы и методы цензурного контроля. Показаны подходы к реализации кадровой политики и критерии отбора работников библиотек. Доказано, что в основе процесса формирования и использования библиотечных фондов, прежде всего, лежали принципы партийности и классовости.

Ключевые слова: РСФСР, библиотечное дело, идеологический контроль, цензурная политика, спецхраны.

Inna Pozdnyakova

LIBRARY BUSINESS IN THE SOVIET RUSSIAN REPUBLIC: AN OBJECT OF CENSOR POLITICS OF THE 1920-S

The article investigates the ideological backgrounds of library funds formation. On the basis of office work materials of censor institutions the main forms and methods of censor control have been found out. Main approaches to human resource politics as well as selection criteria of library workers have been demonstrated. It has been confirmed, that the principles of party membership and class belonging were laid into the process of library funds formation and their usage.

Key words: RSFRR, library business, ideology control, censor policy, special storehouses.

УДК 94 (438): 94 (477. 83/.86) «1939–1941»

Мар'яна Мосорко

МІЖ ОПОРОМ І КОЛАБОРАЦІЄЮ: РАДЯНСЬКА ДІЙСНІСТЬ ОЧИМА ГАЛИЦЬКИХ ПОЛЯКІВ

У статті проаналізовано суспільно-політичні настрої поляків Галичини в контексті повсякденного життя періоду 1939–1941 рр. Особлива увага звертається на дослідження стереотипів сприйняття радянських військ, реалій матеріально-побутової дійсності. Прослідковано особливості ставлення польського населення до радянської влади впродовж усього періоду її існування. Висвітлено зміни у соціопсихологічних характеристиках поляків, зумовлені посиленням тиску зі сторони владних структур та прагненням пристосуватися до нових умов життя.

Ключові слова: поляки, Галичина, радянізація, суспільно-політичні настрої, соціопсихологічні характеристики.

Військові конфлікти завжди призводять до глибоких суспільних трансформацій, супроводжуючись змінами в масовій суспільній свідомості, зокрема, настроях населення. Друга світова війна у цьому відношенні не була винятком. Зі встановленням радянської влади перед поляками Галичини постало завдання, з однієї сторони, пристосуватися до нової дійсності, а з іншої – зберегти власні національні переконання.

Актуалізована нами проблема вперше привернула увагу польських істориків. Зокрема, варто відзначити значний вклад у її розробку Г. Грицюка [1] та В. Влодаркевича [2]. Що ж стосується української історіографії, то окремі аспекти досліджуваної нами тематики знайшли відображення на сторінках праць Р. Голика [3–4]. Однак, у полі зору вітчизняних науковців перебували представники української, а не польської національності. Окрім того, територіальні межі їх досліджень охоплювали тільки Львів, а не Галичину загалом. Цим і обумовлена актуальність досліджуваної нами проблеми.

Мета дослідження полягає в аналізі змін у суспільно-політичних настроях поляків Галичини в умовах радянізації.

Населення Галичини по-різному відреагувало на початок Другої світової війни. Погоджуємося із Р. Голиком у тому, що період 1–20 вересня став для галичан часом поступового прощання з міжвоєнною Другою Річчю Посполитою. Поляки розглядали його як початок агресії, віроломний напад на їх Батьківщину [4, с. 97]. Натомість, наростала тривога, оскільки ніхто не знав, що буде далі. О. Тарнавський згадував: «В мене зродилось передчуття, що це не піде так гладко, що війна, яка вже в першому дні застукала і у наше місто, принесе зміни, хоч і не думав я, що ці зміни будуть далеко більші, ніж моє особисте життя, чи навіть життя довкола мене, в моєму місті; зміни, які почнуть нову сторінку історії» [5]. Щоправда, тоді ще важко було спрогнозувати, якою саме буде ця сторінка.

Із початком Другої світової війни надзвичайно популярним серед мешканців Західної України було припущення, що вона опиниться у сфері німецьких впливів [6, с. 31]. За словами очевидця подій: «... чомусь переважала віра, що німці таки займуть Львів, хоч би з тої причини, що Львів був зі сто п'ятдесят років німецький в рамках Австрійської монархії – тим більше, що у своєму швидкому марші крізь Польщу німецька армія вже стояла під Львовом і кожної хвилини могла увійти в місто. Та сталося інакше» [5].

Початок якісно нового періоду в житті поляків Галичини зумовлювався вступом на вказану територію не німецьких, а радянських військ. Серед населення поширювалося відчуття неминучих змін. Щоправда, ніхто не міг передбачити їх вплив на подальше існування. Страх перед невідомим дезорганізував дії мешканців краю. Частина поляків закликала чинити опір радянській армії,

частина ж сподівалася, що в межах Галичини й надалі збережеться існуючий до того часу уклад життя.

Поведінка різних суспільних верств польського населення визначалася тим, яку позицію вони зайняли у відношенні до нової влади. Загалом, поляки неохоче йшли на співпрацю із радянськими владними структурами, оскільки розуміли, що обіцяного щасливого та багатого життя вони не отримають. Свідченням цього служив зовнішній вигляд новоприбулих функціонерів. За словами очевидця: «За армією хлинула у Львів маса урядовців та їх родин. На автах або залізницею приїздили напівнагі люди, без порядних черевиків, без білизни, у поганих цайґах; примітиви, які не вміли поводити себе, які не зазнали людського життя. Наші селяни й робітники іронічно насміхалися, або співчутливо хитали головами на вид цієї нужди. Не один з большевиків, розлючений, погрожував: «Підождіть, через п'ять років будете так само виглядати, як ми» [7, с. 27]. Про аналогічні настрої серед сусідів і знайомих розповідав мешканець м. Бережани Тернопільської області Т. Раф: «Росіяни були дикунами, голотою, Азією, іншим світом. З приходом більшовиків для нас, поляків, розпочалися страшні часи. Прибули наші смертельні вороги» [8, с. 122]. На підставі оцінки рівня матеріального забезпечення новоприбулих, поляки могли спрогнозувати своє майбутнє радянське життя.

Зовнішній вигляд радянських військових служив підставою для наростання у середовищі галицького суспільства зверхнього ставлення до прибулих функціонерів. Домінуючим стало почуття власної переваги та культурної вищості. Саме з цих причин нова дійсність викликала тільки тривогу, але аж ніяк не страх, оскільки вважалось, що така влада не буде довготривалою. Поляки вірили у відновлення власної держави уже за досить короткий проміжок часу. Як наслідок, населення активно прилучалося до організованих радянською владою заходів з ліквідації наслідків бомбардувань та відновлення шляхів. Для прикладу, мешканець Львова С. Томашевський розповідав, що «Населення позитивно оцінює будівництво доріг. Говорять, що то робиться руками наших людей: полонених або ж селян. Нехай роблять. Коли повернеться Польща, то буде мати!» [9, с. 16]. Як бачимо, у представників польського населення не виникало жодних сумнівів щодо відновлення їх державності у недалекому майбутньому. А це означало, що не було необхідності пристосовуватися до нової дійсності, потрібно просто деякий час перечекати.

Хоча поляки Галичини не передбачали довготривалого перебування радянської влади, дії останньої свідчили про протилежне. З метою ознайомлення населення з особливостями життя в СРСР було розгорнуто широку агітаційно-пропагандистську діяльність. З перших днів війни далеко не останню роль у цій кампанії відіграла Червона армія, при якій у межах Галичини діяло 7200 осіб, що займалися виключно пропагандистською діяльністю [10, с. 57]. Саме радянські військові одними з перших отримали можливість «переконати» місцеве населення, що в СРСР їм житиметься набагато краще, ніж у «панській Польщі». Пересічні мешканці спеціально намагалися зав'язати розмову з червоноармійцями, щоб отримати якомога більше інформації про особливості радянського повсякдення. Найпоширенішою відповіддю на численні запитання була завчена фраза: «Всього багато». При спілкуванні з агітаторами часто доходило до абсурду. Серед мешканців Львова поширювалися численні анекдоти. Для прикладу, на запитання: «Чи Копенгаген у вас теж є?» Радянський військовий відповідав, що в Москві вони мають аж дві фабрики Копенгагену [11, с. 175].

Відділ пропаганди та агітації Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (далі – ЦК КП(б)У) проводив для місцевих агітаторів спеціальні семінари та курси. Серед найпоширеніших методів впливу на населення можна назвати організацію мітингів, зборів, читання лекцій тощо [10, с. 57]. Про такий стан речей інформував мешканець Львова С. Сکشипек. Він згадував, що численні віча та збори стали звичним явищем. Більше того, до участі в них «заохочувала» міліція, причому контроль вівся за всіма будинками [12, с. 178]. Аналогічні дії мали місце не тільки в обласних центрах, а й містечках і сільській місцевості. Зокрема, житель одного із сіл Львівщини розповідав, що раз на тиждень упродовж осені обов'язковим стало відвідування так званих «зборів», на яких інформувалося про особливості радянського укладу життя. Присутність представника від кожної сім'ї була обов'язковою [13, с. 248].

Найпоширенішим методом розповсюдження агітаційних матеріалів стали засоби масової інформації. Львівське радіо, яке відновило роботу 23 вересня 1939 р., щоденно повідомляло про «кінець польського панування в Галичині». Наголошувалося на тому, що Польща як держава перестала існувати. Натомість Червона армія прагне визволити місцеве населення з-під влади «великих панів» [14, с. 163]. Крім того, радянські владні структури вдавалися до демонстрації кінофільмів, розповсюдження агітаційних листівок, газет, які рясніли антипольською пропагандою. Агітатори називали колишній польський уряд і польське правління «буржуазними», а польську державу – «панською». Дорадянська дійсність відображалася, як період гноблення, експлуатації, злиднів. Натомість пропагувалося світле, «квітуче» майбутнє у складі СРСР [15, с. 19].

Особливо активно агітаційно-пропагандистська кампанія розгорнулася на початку жовтня 1939 р. у зв'язку з проведенням виборів до Народних Зборів Західної України. 6 жовтня 1939 р. рішенням військової ради Українського фронту створено 17-особовий комітет для організації виборів, а 7 жовтня прийнято постанову, відповідно до якої передбачалося: «Встановити день виборів до Народних Зборів Західної України – неділя 22 жовтня 1939 р. Скликати Народні Збори Західної України 26 жовтня 1939 р.» [16, с. 1]. Тоді ж опубліковано статут виборів, за яким вони носили характер загальних, прямих, рівних і здійснювалися шляхом таємного голосування. Виборче право отримали усі жителі віком від 18 років, незалежно від національності, рівня освіти, соціального походження та виду попередньої діяльності [17, с. 1].

Населення дуже швидко переконалося у «демократичному» характері виборів. Увагу привернув факт, що в кожному з округів у списку кандидатів було тільки по одному прізвищу. Така виборча система для поляків, вихованих у зовсім інших політичних традиціях, виявилася незрозумілою. Як згадував мешканець Львова С. Скшипек, жовтневі вибори не були виборами в прямому сенсі цього слова, доказом чого служив факт наявності тільки одного кандидата від кожного з округів [12, с. 181]. Як наслідок, поляки не дуже активно цікавилися передвиборчою кампанією. За умов економічної нестабільності, першочерговим стало питання матеріального забезпечення. За словами того ж С. Скшипека, шматок хліба, збереження власного житла й особистої свободи змушували людей зосередитися на більш важливих проблемах. Крім того, в середовищі польського населення домінувало переконання, що радянська окупація буде недовготривалою, а тому вибори не відіграють жодної ролі. З цих причин представники польської національності не дуже поспішали на виборчі дільниці. Щоправда, радянські владні структури вдавалися до примусу, змушуючи мешканців Галичини «скористатися» правом голосу [12, с. 181]. Про це, наприклад, розповідала Т. Родзевич-Шепетовська, наголошуючи на тому, що ввечері по її батьків «хтось прийшов і вони все ж відправилися на виборчу дільницю» [18, с. 37].

Небажання прилучатися до широкомасштабної агітаційної діяльності та політичного життя у середовищі поляків Галичини пов'язувалося із вірою у якнайшвидше відновлення власної державності. Насаджені радянською владою політичні традиції були неприйнятними для польського населення. Однак, уже через декілька місяців ситуація змінилася: необхідність перечекати переросла у необхідність пристосуватися до нової дійсності. Починаючи із другої половини 1940 р., згасала віра у можливу допомогу західних союзників (мається на увазі Франції та Великобританії). Зокрема, станом на серпень 1940 р. С. Томашевський занотував у своїх спогадах, що у Львові ходять чутки про «... вчителя, колишнього офіцера резерву. Тривалий час він переховувався, надіявся на допомогу Англії, а тепер не вірить, що щось уже може змінитися» [9, с. 19]. Хоча польське населення досить негативно оцінило його позицію, у Львові знайшлося і чимало однодумців. Окрім того, почуття зневіри у якнайшвидшому відновленні польської державності посилювалося наростанням страху в суспільстві.

Політика радянзації значною мірою позначилася на зміні соціопсихологічних характеристик поляків Галичини. Йдеться про придушення свободи дій і вчинків людей та прищеплення їм почуття недовіри, непевності. Зі слів одного з надісланих у Галичину представників радянської інтелігенції довідуємося, що при вступі у регіон «... вражала впорядкованість і культура європейського міста, рух на вулицях, різномовний гомін порядно вдягнених і веселих людей. Веселість ця, дзвінкі голоси молоді, особливо панянок, невимушена поведінка, рухи – це, здавалося б, зовнішній показник, але він про дуже багато свідчить, коли ви пригадаєте навіть серед міського натовпу, наприклад, Києва, – якусь метушливість, заклопотаність, сумне, часто безмовне обличчя і дуже рідко веселий сміх» [7, с. 48]. Вже через якихось півроку ситуація кардинально змінилася.

За допомогою масових арештів і депортацій у суспільстві нагніталася атмосфера постійного страху, причому, за словами П. Ебергардта, вона набула значно більшого розмаху, ніж це було на окупованих Німеччиною польських землях [19, с. 77]. Люди перестали вільно спілкуватися, оскільки практично скрізь за ними вівся нагляд. Причиною для тривоги часто служив дзвінок у двері. За свідченням очевидця подій: «Ввійшло було в загальний звичай, що до помешкання придверними дзвінками свої дзвонили якнайкоротше і якнайлегше: щоб домашніх не лякати» [7, с. 24]. Кожен ранок починався з обміну новинами про те, кого заарештували минулої ночі, оскільки, як стверджував очевидець: «НКВС мало віддавна систему “урядувати” вночі. Вночі воно переводило ревізії по хатах, вночі викликало всіх на допити, вночі брало людей, яких вивозило на заслання... Чи можна дивуватись, що кожний шум авто попід вікнами, будь-який шелест кроків на сходах зганяв сон з очей...» [7, с. 48]. З цього приводу на початку липня 1941 р. газета «Самостійна Україна» писала: «Цілий Станиславів потону в непроглядній темряві. Ні з одного віконечка не пробивається нічне штучне світло. Люди, мов сполохані ягнята, позамикалися по хатах та прислуховуються, чи не вибухнула бомба з літака або чи не заграмають до дверей чекісти і не

схоплять ще якої нової жертви» [20, с. 3]. Перелякані люди старалися якомога частіше міняти місце нічлігу – ночували у знайомих, на горищах, по льохах тощо.

Органи НКВС подбали про налагодження роботи розгалуженої мережі агентів та інформаторів, присутність яких у кожному громадському закладі стала обов'язковою. Контроль вівся також за житловими приміщеннями. Як згадував мешканець Львова А. Яз, кожний міський район поділявся на певну кількість «домоуправ», що об'єднували по декілька будинків. За домоуправи відповідав спеціальний наглядач, який щодня звітував органам НКВС «про ситуацію у своїх будинках» (чи не заходить до них хтось невідомий тощо) [11, с. 156].

Кардинальні зміни відбулися і в зовнішньому вигляді населення. Доказом такого стану речей є спогади очевидців: «Від хвилини, як ми, мешканці Західної України, зустрілись з населенням Советського Союзу, наші буденні потреби теж почали корчитись. Наш зверхній вигляд почав сіріти, ми почали менше дбати за обстановку хати, навмисне позбувались предметів, які кололи очі большевиків і могли стати причиною, щоб задля них нас викинули з хати. Кожний з нас боявся своїм одягом, товарицькими формами або способом життя стягнути на себе закид «буржуазности», «контрреволюції». «Наші чоловіки перестали носити краватки, ми закинули капелюхи і зав'язували голову хустиною» [7, с. 82–83]. Окрім того, представники інтелігенції часто не тільки з матеріальних міркувань влаштовувалися на фізично важкі роботи. Мозолясті руки служили доказом приналежності до робітництва [21]. Як бачимо, інстинкт самозбереження заставляв носити якнайгірший одяг, щоб не вирізнитися.

У процесі радянської кардинально змінилася поведінка людей. Владні структури не могли задовільнитися насадженням радянського громадянства. Вони ставили за мету виховання із мешканців Галичини справжніх радянських людей з властивими їм морально-етичними принципами. Елементарні форми ввічливості вважались буржуазними пережитками. Щоб не наражати себе на небезпеку, поляки змушені були пристосуватися до нових стандартів.

Однак, серед поляків були і ті, хто позитивно сприймав нову радянську дійсність і йшов на співпрацю із владними структурами. Колаборація проявлялася у різних формах – від активної участі в прорадянській агітації до діяльності в структурах влади та міліції. Досить частими були випадки, коли населення долучалося до формування радянських органів правопорядку. За словами С. Скушпека, до новоствореної міліції активно вступали польські комуністи, а іноді – навіть колишні працівники польської поліції та незмобілізовані офіцери [12, с. 174]. Доказом такого стану речей є спогади львів'янина А. Яза. Він розповідав, що наприкінці вересня 1939 р. у лавах міліції опинився його брат Домінік (учасник Національної оборони) [11, с. 153].

Водночас, частина поляків долучалася до участі в органах радянської влади. Загравання з окремими представниками польської національності мало місце під час підготовки виборів до Народних Зборів Західної України. Вони включалися до виборчих комісій. Зокрема, на Тернопільщині до роботи в окружних комісіях було залучено 145 поляків. Із пропагандистських міркувань 44-х поляків обрали депутатами (2,9 %). Серед них – М. Ридзь, робітниця зі Станиславова, В. Крюковський, професор Львівської політехніки, С. Мазур, професор Львівського університету, письменники Г. Гурська, А. Полека та ін. Схожі методи застосовувалися й пізніше [22, с. 293]. Поляки також залишалися в адміністрації, займаючи посади заступників чи асистентів [8, с. 119].

Найчастіше на співпрацю з окупантами йшли комуністи та представники інтелігенції, котрі одразу ж втягувалися до агітаційно-пропагандистської кампанії. Лояльність з боку наукової еліти була вигідною для нових владних структур, оскільки саме поведінка інтелігенції служила зразком для широких суспільних верств. Польські письменники та поети активно залучалися до роботи в періодичних виданнях і радіо. Одним з осередків діяльності прорадянських літераторів була редакція газети «Czerwony Sztandar». Крім того, лояльні до нової влади письменники групувалися довкола постаті В. Василевської. Варто наголосити на тому, що поляки, зокрема, представники інтелектуальної та творчої еліти, часто йшли на співпрацю з новою владою суто з матеріальних міркувань. Для прикладу, художники, графіки добре заробляли, малюючи портрети і соцреалістичні картини. Щоправда, ніхто із них не хотів підписувати свої праці, щоб потім (після відновлення польської державності) не нести за це відповідальності [9, с. 34].

Серед інших причин, які спонукали населення до співпраці з окупантами, слід назвати також ідейні переконання (для комуністів) та страх. Як слушно зауважував Г. Грицюк, саме страх на окупованій СРСР території Галичини служив не тільки засобом придушення духу опору, а й змушував до активної діяльності. Щоб бути лояльним громадянином, вистарчало не чинити опору новій владі, радянське ж громадянство зобов'язувало до участі в творенні «кращого й щасливого завтра» [1, с. 147].

Колаборація у середовищі польського населення сприймалася як негативне явище. Більшість поляків вірили у відродження власної держави, а тому засуджували співпрацю з окупаційними

владними структурами. Доказом такого стану речей є свідчення очевидців. Згадуючи про активну участь викладачів Львівського університету в організованій наприкінці жовтня 1939 р. демонстрації, С. Скішипек зауважував: «Важко було дивитися без почуття сорому на таке людське приниження» [12, с. 175].

Щоправда, саме поняття «колаборація» серед представників різних суспільних верств та професійних груп польського населення оцінювалося по-різному. Траплялися випадки, коли батьки відмовлялися віддавати дітей до школи, щоб не виховували їх в дусі комуністичної ідеології [9, с. 19]. Випускники шкіл часто відмовлялися продовжувати навчання у вищих навчальних закладах, розглядаючи це як співпрацю з новою владою. Для прикладу, мешканка Львова С. Плен говорила про те, що хотіла б заочно вчитися в університеті, однак не робить цього з трьох причин: по-перше, немає часу; по-друге, коли Польща відновить державність, попереднє навчання не матиме сенсу; по-третє, боїться націоналістичного підпілля та звинувачення у співпраці з комуністами [9, с. 19]. С. Томашевський, аналізуючи становище викладачів університету, звернув увагу на розбіжності у їх поглядах щодо подальшої наукової роботи. З одного боку, вони змушені були займатися науковою діяльністю, оскільки це виступало підґрунтям збереження робочого місця. З іншого боку, значна частина викладацького колективу дотримувалася думки про те, що роботу треба виконувати настільки, наскільки цього вимагала радянська влада. Йшлося про те, що не потрібно писати наукові праці, якщо це не було обов'язковим [9, с. 37].

Загалом, радянська дійсність не викликала ентузіазму у населення Галичини, а деякі нові порядки, так і не прижилися у свідомості галичан. Те, що вважалось загальноприйнятим в СРСР, викликало обурення в місцевого населення. Йдеться для прикладу, про стаханівський рух. С. Томашевський розповідав про листоношу, яка жалілася на те, що її називають стаханівкою. Мовляв, раніше між працівниками існувала взаємна допомога, а тепер кожному із них намагаються привити почуття першості [9, с. 40]. Крім того, чужою для робітника та селянина виявилася думка про владу. Я. Томашевська розповідала про те, що коли під час виборів у Чорному Острові кандидатом висунули дівчину, всі селяни сміялися з неї. Натомість, було б цілком природнім, якби висунули якогось поважного сільського господаря [9, с. 43].

Розуміння того, що радянська дійсність не є короткотривалою і певна зневіра у якнайшвидшому відродженні польської державності спричинилися до того, що польське населення змушене було певним чином змінити своє ставлення до більшовиків. Йдеться про те, що уже не надто часто можна було почути слухи про низький рівень їх культури. Був період, коли такі розповіді виступали невід'ємною частиною будь-якої товариської розмови. Тепер такі речі ніхто не забороняв, але ніхто не проявляв до них зацікавленості [9, с. 46]. Однак, ставлення до «совітів» не набуло позитивного забарвлення. Останні й надалі сприймалися як окупанти, вороги. С. Томашевський розповідав про випадок, коли його знайомий ішов вулицею зі своїм колегою. «Совітка» запитала, як пройти на певну вулицю. Колега, спеціаліст з міжнародного права, показав у зовсім іншу сторону. «Відповідно до міжнародного права, – сказав він, – ворога треба направляти у хибному напрямку» [9, с. 34].

Таким чином, у суспільно-політичних настроях польського населення упродовж періоду радянської влади відбулися певні зміни, спричинені політикою радянських владних структур. Прихід Червоної армії сприймався поляками з острахом, оскільки асоціювався із втратою ними державності та наростанням нестабільності. За умов загострення матеріальної ситуації та посилення репресивної політики ставлення до радянської влади набуло більш негативного характеру. Більше того, неприйнятними для польського населення виявилися насажені новою владою політичні традиції.

Список використаних джерел

1. Hryciuk G. Polacy we Lwowie, 1939 – 1944. *Życie codzienne* / G. Hryciuk. – Warszawa, 2000. – 432 s.
2. Włodarkiewicz W. Postawy Polaków, Ukraińców i Żydów – mieszkańców wojewódstwa Stanisławowskiego do agresji Niemiec i ZSRR w 1939 roku / W. Włodarkiewicz // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX ст. – Львів, 2008. – С. 364–383.
3. Голик Р. Крах ілюзій і стереотипів: депортації 40-х роках XX ст. очима галичан / Р. Голик // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944–1951. – Львів, 2007. – С. 182–193.
4. Голик Р. Між дійсністю й міфом: суспільні реалії 1939–1941 років у ментальності галицьких українців, поляків та жителів СРСР / Р. Голик // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць / [відп. ред. М. Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010 – 2011. – Вип. 3–4. – С. 96–106.
5. Тарнавський О. Літературний Львів, 1939–1944 / О. Тарнавський, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.univer.kharkov.ua/OpacUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:209082/Source:default>

6. Гулай В. Вступ Червоної Армії в Західну Україну у вересні 1939 р. в оцінці етнополітичних спільнот / В. Гулай // Військово-науковий вісник. – 2013. – Вип. 20. – С. 29–39. 7. Рудницька М. Західня Україна під большевиками (IX. 1939. – VI. 1941): збірник [ред. М. Рудницька] / М. Рудницька. – Нью-Йорк, 1958. – 494 с. 8. Redlich S. Razem i osobno. Polacy, Żydzi, Ukraińcy w Brzeżanach. 1919 – 1945 / S. Redlich. – Sejny, 2008. – 258 s. 9. Tomaszewski T. Lwów 1940–1944: pejzaż psychologiczny / T. Tomaszewski. – Warszawa: WIP PAN, 1996. – 239 s. 10. Głowacki A. Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1941) / A. Głowacki. – Łódź, 1998. – 695 s. 11. Jaz A. We Lwowie za Sowietów / A. Jaz // Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941) / wstęp i redakcja Tomasz Bereza; wybór i opracowanie Tomasz Bereza. – Rzeszów: Instytut pamięci narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006. – S. 152–161. 12. Skrzypek S. We Lwowie pod okupacją sowiecką / S. Skrzypek // Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941) / wstęp i redakcja Tomasz Bereza; wybór i opracowanie Tomasz Bereza. – Rzeszów: Instytut pamięci narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006. – S. 172–193. 13. Kachniarz J. Fragment pamiętnika dotyczący wydarzeń w Nowosielcach Kozickich w okresie od września 1939 do czerwca 1941 / J. Kachniarz // Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941) / wstęp i redakcja Tomasz Bereza; wybór i opracowanie Tomasz Bereza. – Rzeszów: Instytut pamięci narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006. – S. 245–264. 14. Warachim H. W okupowanym Lwowie / H. Warachim // Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941) / wstęp i redakcja Tomasz Bereza; wybór i opracowanie Tomasz Bereza. – Rzeszów: Instytut pamięci narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006. – S. 162–171. 15. Лемко І. Львів повсякденний (1939–1941) // І. Лемко, В. Михалик. – Львів: "Апріорі", 2010. – 240 с. 16. До громадян Західної України! // Червоний прапор. – 1939. – № 6. – 10 жовтня. – С. 1. 17. Устав виборів // Czerwony Sztandar. – 1939. – № 13. – С. 1. 18. Rodziewicz-Szepietowska T. Wspomnienia z trzech okupacji / T. Rodziewicz-Szepietowska // Cracovia Leopoldis. – 2008. – № 1 (53). – S. 37–43. 19. Eberhardt P. Polska granica wschodnia, 1939 – 1945 / P. Eberhardt. – Warszawa: Editions Spotkania, 1993. – 247 s. 20. З настроїв // Самостійна Україна. – 9 липня 1941. – С. 3. 21. Paluch J. Rozmowa z Adamem Macedońskim, [Електронний ресурс] / J. Paluch. – Режим доступу: http://www.cracovia-leopoldis.pl/index.php?pokaz=rozmo_wy&id=965. 22. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. / О. Калакура. – К., 2007. – 508 с. 23. Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади / Є. Наконечний. – Вид. 2-е. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2006. – 286 с.

Марьяна Мосорко

МЕЖДУ СОПРОТИВЛЕНИЕМ И КОЛЛАБОРАЦИЕЙ: СОВЕТСКАЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ ГЛАЗАМИ ГАЛИЦКИХ ПОЛЯКОВ

В статье проанализированы общественно-политические настроения поляков Галичины в контексте повседневной жизни периода 1939–1941 гг. Особое внимание обращается на исследование стереотипов восприятия советских войск, реалий материально-бытовой действительности. Прослежены особенности отношения польского населения к советской власти в течение всего периода ее существования. Освещены изменения в социопсихологических характеристиках поляков, обусловленные усилением давления со стороны властных структур и стремлением приспособиться к новым условиям жизни.

Ключевые слова: поляки, Галичина, советизация, общественно-политические настроения, социопсихологические характеристики.

Marjana Mosorko

BETWEEN RESISTANCE AND COLLABORATION: SOVIET REALIAS THROUGH THE EYES OF POLES IN GALICIA

In the article the socio-political attitudes of Poles in Galicia in the context of everyday life in 1939–1941 were analyzed. Particular attention was paid to the examination of stereotypes of the Soviet troops apprehension and researches of living conditions of that period. The features of the attitude of Poles towards Soviet power during the whole period of its existence were followed. The shifts in socio-psychological characteristics of Poles caused both by increase of pressure from the side of authority and desire to adapt themselves to the new conditions of life were shown.

Key words: the Poles, Galicia, Sovietization, socio-political attitudes, socio-psychological characteristics.

УДК 94(430.3) «197/198»

Вікторія Приймак

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ ВСЕРЕДИНИ 1970–1980-Х РР.

У статті досліджуються основні напрямки соціального розвитку східних федеральних земель в період канцлерства Еріха Хонеккера та показується, який соціальний спадок отримав канцлер Гельмут Коль після об'єднання Німеччини, аналізуються причини соціально-економічної кризи в НДР у кінці 1980-х рр.

Ключові слова: Еріх Хонеккер, НДР, Гельмут Коль, східні землі, соціальна політика.

Тема соціального розвитку Німеччини впродовж 1970–1980-х рр. є доволі актуальною для дослідників, особливу увагу цим проблемам присвятили закордонні дослідники. Її актуальність полягає в тому, що соціально-економічні проблеми в Німецькій Демократичній Республіці (далі – НДР) були однією з основних причин кризи в другій половині 80-х рр., що в кінцевому результаті зумовило падіння Берлінського муру, який проіснував понад 28 років. Канцлеру об'єднаної Німеччини довелося вирішувати всі соціальні та економічні проблеми, які виникли в східних федеральних землях.

Під час написання статті використано Основний закон НДР [1], який дає змогу зрозуміти загальні принципи на яких розвивалася країна, а також Конституція СРСР 1977 р. [10]. Порівняння змісту двох конституцій дає змогу підтвердити факт схожості статей, що ще раз доводить залежність НДР від СРСР.

До джерел варто віднести і збірку документів під редакцією Б. Бонвеча і Ю. Галактіонова. Третій том цього видання включає документи і матеріали з історії Німеччини з найдавніших часів – до наших днів [9]. Певну цінність мають мемуари Е. Хонеккера [7]. Вони дають змогу оцінити основні підходи лідера Соціалістичної єдиної партії Німеччини (далі – СЄПН) до соціальної політики.

Значна частина німецьких дослідників вивчала різні аспекти соціального розвитку Німеччини кінця 80 – початку 90-х рр. Певний масив інформації містить збірник статей під редакцією М. Гутцайта [5]. У праці зібрано наукові доробки декількох німецьких науковців, які висвітлюють загальну соціальну атмосферу, яка була в НДР в останні два десятиліття її існування. Значний інтерес становить біографічна праця Е. Хонеккера [7], у якій увага приділяється саме досягненням НДР за роки його правління. Ще один німецький дослідник М. Хенкель у своїй роботі увагу концентрував на соціальній історії розвитку як Німеччини, починаючи з XIX ст., так і Європи загалом [18]. У статті М. Кроєнфельд [11] розглядається вплив освіти на формування сім'ї в Східній та Західній Німеччині. Дослідження професора Г. Манфреда [12] в основному зосереджене на висвітленні соціальних проблем НДР у 1980-х рр. та ролі СЄПН. Дана робота містить значний обсяг інформації, у ній детально аналізуються соціальні зміни та настрої уряду НДР в цей період. Низка статистичних матеріалів, що стосується соціальної структури та становища Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН) у 1990-х рр. подана у роботі Г. Вінклера [4].

Російські дослідники в свою чергу теж багато уваги приділяють дослідженню питань розвитку НДР, а з 1990-х рр. ФРН. Питанням соціальних проблем східних федеральних земель присвячене дослідження Л. Самсонової [13], у роботі якої можна чітко простежити недооцінку зусиль федерального уряду стосовно нових земель. Її російський колега М. Стрелець [14] розкривав основні аспекти діяльності канцлера ФРН Г. Коля, його політику як внутрішню, так і зовнішню. Автор стверджував, що власне Г. Колю належить заслуга у вирішенні німецького питання. Інша стаття цього ж дослідника висвітлює політичну біографію ще одного німецького лідера – Е. Хонеккера [15], політика якого, на його думку, була вдалою тільки перших п'ять років перебування його при владі. У роботі В. Фрольцова [17] проаналізовано становище жінок в об'єднаній Німеччині, а саме жінок зі східної частини країни. Показано, якими були наслідки об'єднання країни для статусу жінок в суспільстві.

У пропонованій статті використано Інтернет-ресурси. Зокрема, це сайти, які висвітлюють роль особистостей в історії та їх політику в державі. Наприклад, канцлера НДР Е. Хонеккера [8]. Значну кількість матеріалів містять сайти, присвячені канцлеру ФРН Г. Колю [2–3], тут містяться документи і загальні відомості про епоху правління німецького лідера. Завдяки аналізу цих та інших Інтернет-ресурсів вдалося з'ясувати і уточнити суть сімейної політики в Німеччині, а також розглянути основні проблеми, що заважали стабільному соціальному розвитку двох частин однієї країни.

Соціально-економічний розвиток в НДР у 70–80-х рр. ХХ ст. відбувався під постійним контролем держави. Низка позитивних змін в соціальній політиці була характерна для уряду східнонімецького суспільства, в першу чергу безкоштовна медицина та освіта, однак існували і недоліки в соціалістичній системі, це і заборона виїзду громадян до Західної Німеччини, і дефіцит якісних товарів широкого вжитку. У цій статті автор намагатиметься розкрити суть соціальної політики уряду Е. Хонеккера та те, який вплив вона мала на східнонімецьке суспільство.

Важливим буде оцінити вклад лідера СЕПН у соціальний розвиток східних земель Німеччини. Е. Хонеккер, не мав хорошої освіти, німецька мова в нього теж була недосконалою. Свій шлях до високих владних посад він розпочав з молодих років, вже в 17 років став членом комуністичної партії Німеччини, комуністом він залишився до кінця свого життя. У нього рано почали проявлятися лідерські якості [15, с. 65–66]. Лідер СЕПН – Е. Хонеккер був активним прибічником комунізму, а також кар'єристом. Амбіційний Е. Хонеккер прагнув досягати нових політичних висот, сподіваючись на підтримку Кремля. Він чудово знав про те, що з кінця 1960-х рр. в Москві висловлювали незадоволення лідером СЕПН – Вальтером Ульбріхтом і шукали йому заміну [15, с. 68].

З приходом до влади в НДР Е. Хонеккера 3 березня 1971 р., у якості першого секретаря СЕПН, а з 1976 р. генерального секретаря [15, с. 63], відбувається певна лібералізація в суспільстві в порівнянні з його попередником В. Ульбріхтом. Література, музика отримали більший простір для розвитку та функціонування. Західне телебачення вже не заборонялося, хоча офіційно і не дозволялося [5, с. 61]. Багато громадян Східної Німеччини вважала початок 70-х рр. ХХ ст. щасливими роками НДР, у зв'язку з призначенням Е. Хонеккера [5, с. 66]. Однак, різкої зміни курсу не відбулося, простежувалися відходи від політики попереднього лідера, але радикальних змін не відбулося.

При Е. Хонеккері, як і при В. Ульбріхті, перші особи НДР і ФРН діяли в зовсім несумісних системах політичних координат, мали різні важелі впливу на процес розробки і прийняття рішень. На відміну від демократії в ФРН, новий лідер СЕПН одразу став опиратися на вузьке коло осіб. Віднині він вирішував усі важливі питання з секретарем ЦК СЕПН з економічних питань Г. Міттагом та міністром держбезпеки Е. Мільке [15, с. 68–69].

Основні завдання, поставлені новим урядом, успішно вирішувалися перші п'ять років, після чого ситуація як в економічній, так і в соціальній сферах почала погіршуватися. Саме в ці перші п'ять років країна мала найкращі за всю епоху Е. Хонеккера економічні показники, що створювало ресурсну базу для позитивної динаміки реальних прибутків її громадян [15, с. 69].

Основним завданням лідера СЕПН визначав «єдність економічної і соціальної політики» [8]. Е. Хонеккер робив основний акцент на задоволенні потреб населення, тим самим він намагався закріпити свій авторитет у суспільстві. Початок 70-х рр. ХХ ст. відзначався покращеннями в сфері соціальної політики. Це зумовлювалося передусім тим, що з приходом до влади в СРСР Л. Брежнєва, збільшується фінансова допомога для НДР. Радянська підтримка допомогла Е. Хонеккеру здобути авторитет серед населення. Збільшилася заробітна плата, якщо на 1971 р. вона становила – 350 марок, то на 1976 зросла до 400 марок [18, с. 102]. Поліці в магазинах НДР були заповнені, в той час, як в СРСР існував дефіцит на багато товарів вжитку. Громадянам СРСР, яким вдалося побувати в соціалістичній Німеччині вдавалося повертатися назад з повними валізами подарунків, одягу, чого на батьківщині не можна було придбати. Були внесені зміни і до пенсійної системи, а саме робилося все можливе для скорочення розриву між пенсіями і заробітною платою. У 1975 р. мінімальна відпустка становила 18 днів, через 4 роки вона подовжилася на три дні [18, с. 102].

У період правління Е. Хонеккера в НДР значні державні кошти залучалися саме на соціальні програми, щоправда за підтримки СРСР. Для прикладу – житлова програма, яка забезпечила житлом багатьох громадян Німеччини, фінансувалася частково з СРСР. На 1979 р. побудовано та модернізовано більше 162 тис. нових квартир [7]. Ця статистика може бути суб'єктивною, але факт масового будівництва був досить об'єктивним.

Спілкування громадян двох частин Німеччини, дозволили східним німцям переймати культурні особливості західних німців, упродовж всього періоду існування НДР. Наслідком відкритості стала зміна цінностей в східнонімецькому суспільстві. Ці зміни мали значний вплив на всю соціалістичну систему НДР. Особисто Е. Хонеккер не мав довіри до ФРН, звітуючи на ІХ з'їзді партії ЦК СЕПН (18 травня 1976 р.) він наголошував на тому, що НДР є соціалістичною країною, а ФРН останнім часом усе частіше втручається у внутрішні справи східнонімецьких земель [9, с. 546]. Лідер СЕПН добре розумів до яких наслідків це може призвести, і тому всі перетворення в державі контролював.

Праця в НДР мала велику цінність, це і забезпечення сім'ї, і місце в суспільстві. Уряд Е. Хонеккера забезпечував роботу як чоловікам, так і жінкам в рівній мірі. Зайнятість жінок у виробництві з кожним десятиліттям зростала, якщо на 1960 р. відсоток зайнятості жінок в НДР становив 45 %, то вже в 1970 р. ця цифра зросла майже на 10 % і становила 48,3 % [16]. Жінки

працювали в основному в сфері послуг: охорона здоров'я, освіта, банківські, поштові та телекомунікаційні установи, у той же час набагато менше жінок працювало в промисловості, лише переважно в текстильній та електронній. Часто жінки працювали на низько кваліфікованих посадах, з менш сприятливими умовами праці і за меншу зарплатню, ніж їх колеги – чоловіки.

Жінки змушені були поєднувати роботу і сім'ю, в колишній НДР близько 90 % жінок були не пенсійного віку [17, с. 216–226]. Соціальні та фінансові вигоди, які мали переважно сім'ї з дітьми, змушували працювати обох членів родини. Якщо молода сім'я не мала житла, робота була хорошим стимулом для її отримати. У той час як батьки працювали, діти були забезпечені доглядом. Були досить поширені державні дитячі дошкільні установи. Розширення дитячих садочків в НДР відбувалося зокрема з метою посилення впливу держави і СЄПН на соціалізацію дітей. Німецька дослідниця М. Крейнфельд стверджує, що у 70-х рр. XX ст. близько третини дітей у віці до трьох років відвідували ясла, а до середини 80-х рр. XX ст., ця цифра збільшилася до 70 % [11, с. 3]. В основному питання про поєднання виховання дітей та роботи були вирішені, однак проблеми залишалися. Жінки не мали більше ніяких преференцій, крім того, що дітей могли віддати до садочка. Законодавство в НДР не передбачало виплату аліментів на випадок розлучення, а також матері-одиначки не мали права на додаткові соціальні пільги [11, с. 4].

Сімейна політика Е. Хонеккера та його уряду була в центрі усієї соціальної політики. Особлива увага приділялася демографічній ситуації, задля підвищення народжуваності використовувалися різні методи заохочення, адже з середини 60-х рр. XX ст. кількість народжуваності значно скоротилися. Причиною таких змін була передусім економічна ситуація. Нестабільність в державі, змушувала молоді сім'ї задумуватися над тим, чи в змозі вони будуть забезпечити себе та своїх дітей. Методом заохочення був так званий «шлюб – кредит». Він зробив можливим для подружніх пар, отримання кредиту – 5000 марок. Частина цього кредиту автоматично підлягала погашенню, як тільки народжувалася дитина, а з народженням третьої дитини, цей кредит був повністю погашений. Уряд надавав соціальну допомогу і при народженні дитини. У 1980 р. прийнято соціальний пакет для працюючих матерів. Вводився так званий «бебі рік» тобто оплачувана відпустка для матері після народження дитини [12, с. 21].

Поряд з сімейною політикою, держава забезпечувала і охорону здоров'я кожному громадянину. В Конституції НДР були прописані права та обов'язки громадян НДР, поряд з тим за кожним громадянином закріплювалося право на охорону здоров'я, про це йшлося у статті 35 [1]. У разі нещасних випадків чи у випадку захворювання надавалася безкоштовна медична допомога і медичні засоби. Ця стаття Конституції вкотре доводить копіювання основних норм Конституції СРСР, аналогічна стаття про охорону здоров'я була і в радянській Конституції (стаття 42) [10]. Цей факт доводить залежність НДР від СРСР навіть на цьому рівні.

Загалом, можна стверджувати, що досягнення в соціально-економічній сфері в НДР не могли нівелювати тиск ідеологічної політики СЄПН, за рахунок обмеження свободи та перспектив розвитку. Значна кількість громадян НДР прагнули жити в західній частині Німеччини, де рівень життя та можливості були набагато кращими. Після об'єднання Німеччини в жовтні 1990 р., ці бажання стали реальними, і усі, хто бажав проживати на заході Німеччини, отримали шанс переїхати туди і влаштуватися на роботу. Однак, мрії багатьох громадян колишньої НДР не здійснилися, адже не всі могли одразу пристосуватися до нових умов життя, оскільки вони виховувалися в кардинально протилежній соціально-економічній системі. Договір про об'єднання двох частин Німеччини вступив в дію 3 жовтня 1990 р. [2]. Це зумовило значні зміни в соціальній сфері і загалом в становищі її громадян. Східні землі Німеччини, які знаходилися 40 років під контролем СРСР, переймаючи всі елементи соціального розвитку цієї держави опинилися в нових реаліях життя.

Г. Коль різко відрізнявся своєю політикою від політики свого попередника у східних землях Німеччини. Його уряд передусім дотримувався принципу, що основна мета соціальної держави – це не всебічне забезпечення людини усім необхідним, як це було в НДР (за прикладом СРСР), а створення рівних стартових можливостей для кожного громадянина [13, с. 242].

17 січня 1991 р. Г. Коль вже втретє був обраний федеральним канцлером, тепер уже єдиної об'єднаної Німеччини. Соціальні та економічні наслідки об'єднання процесу були величезні: рівень безробіття різко зріс, що викликало незадоволення серед пересічних громадян, яким потрібно було утримувати сім'ї. Незадоволення пояснювалося і тим, що за Е. Хонеккера значна роль держави у соціальній сфері була пріоритетною, тож мешканці східних земель звикли покладатися у цих справах на державу й недостатньо виявляли власну ініціативу. Однак в нових умовах перед населенням східних федеральних земель відкрилася нова перспективна модель розвитку, а особливо для молодого покоління. На протигагу Е. Хонеккеру новий канцлер – Г. Коль мав зовсім інші пріоритети у веденні внутрішньої політики. Передусім була запропонована

програма невідкладного оздоровлення економіки. Основні зусилля були зосереджені на економічній і соціальній політиці [3].

Постійна опіка держави над громадянами своєї країни, як це відбувалося в країнах з соціалістичним напрямком розвитку, в нових реаліях життя призвела до багатьох не порозумінь громадян східної частини з владою ФРН, яка мала зовсім інші погляди, як потрібно будувати країну. З об'єднанням Німеччини зростали заробітні плати і пенсії у східних землях, однак вони були суттєво нижчими від тих, що отримували в західній частині країни. Пенсіонери найбільше здобули від даного об'єднання. Рівень пенсій зріс, відповідно, тепер кожен пенсіонер міг собі дозволити відпочинок, навіть машину, що не кожен пересічний робітник східнонімецьких земель раніше міг придбати. Канцлер Г. Коль своєю політикою зумів змінити багато в східних федеральних землях Німеччини. Об'єднавшись східні землі автоматично переходили на всі умови та закони, які до цього часу існували в ФРН. Звичайно не всі серйозні проблеми соціально-економічного характеру були вирішені урядом Г. Коля.

Таким чином соціальна політика генерального секретаря Німеччини Е. Хонеккера в 1970–1980-х рр., мала свої досягнення та прорахунки. Лідеру СЕПН вдалося досягти багато у сфері житлового будівництва. Основним пріоритетом в його політиці було задоволення потреб громадян, за зразком СРСР, тож всі отримували забезпечення робочими місцями і за можливості житло. Однак були і прорахунки, це не спроможність забезпечити громадян НДР усіма товарами широкого вжитку, невисокі заробітні плати, пенсії тощо. Тож новому канцлеру, вже об'єднаній Німеччині – Г. Колю в сфері соціального розвитку залишилася країна з низьким рівнем економічного розвитку, зламаню соціальною моделлю, а найголовніше країна хоча і була об'єднання юридично, розкол між східними та західними німцями продовжував існувати. Новий лідер мав провести низку реформ в соціально-економічній, політичній сфері, щоб об'єднати країну до кінця, і підвищити її рівень добробуту.

Список використаних джерел

1. Art 35. der Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6.4.1968 in der Neufassung der Bekanntmachung vom 27.9.1974 (Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik 1974. 2. Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands. 31 August 1990. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helmut-kohl.kas.de/dokumentenuebersicht.html>. 3. Гельмут Коль // Знаменитые политики мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.qoos.ru/people/politicians/helmutkohl/>. 4. Gunnar Winkler (Hg.) Sozialreport 2004. Daten und Fakten zur sozialen Lage in den neuen Bundesländern, Berlin 2004. 5. Gutzeit. M. Querschnitt einer Diktatur. Die DDR 1952–1962–1972–1982. – Berlin., 2012. – С.120. 6. Дубина В. Насколько единая объединенная Германия? Восточные и западные немцы 20 лет спустя (По материалам немецкой печати). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=43251>. 7. Erich Honecker: Aus meinem Leben, Dietz Verlag. Berlin., 1981. 8. Erich Honecker // De.wikipedia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://de.wikipedia.org/wiki/Erich_Honecker. 9. История Германии. Документы и материалы / [под. ред. Б.Бонвеча и Ю.В. Галактионова]. В 3 томах. – М., 2008. – Т. 3. – С. 591. 10. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик: принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 года. – Пермь: Кн. изд-во, 1978. – С. 181. 11. Kreyenfeld M. Der Einfluss der Wende auf bildungsspezifische Fertilitätsunterschiede in Ostdeutschland. Max-Planck-Institut für demografische Forschung. – August 2006. – С. 30. 12. Manfred G. Schmidt. Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR. Zentrum für Sozialpolitik / G. Manfred. – Bremen, 1999. – С. 46. 13. Самсонова Л. О. Опыт социальной политики в ФРГ, 80–90 гг. XX века: дис. канд. ист. наук / Л. О. Самсонова. – Краснодар, 2003. – С. 242. 14. Стрелец. М. Архитектор единой Германии / М. Стрелец // Беларуская думка. – № 9. – 2010. – С. 76–83. 15. Стрелец М. Эрих Хонеккер в интерьере реалити XX века: ключевые аспекты современного осмысления / М. Стрелец // Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова. – 2013. – Вып. 1. – С. 65–80. 16. Frauen- und Familienpolitik der DDR. Statistisches Jahrbuch der DDR 1987, S.17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://de.academic.ru/dic.nsf/dewiki/466742>. 17. Фрольцов В. В. Положение женщин Восточной Германии в 1990-е годы / В. В. Фрольцов // Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. Ст. Вып. 2 / БПИУ им. М. Танка; гл. ред. И. Р. Чикалова. – Минск, 2002. – С.216–226. 18. Henkel M. Sozialpolitik in Deutschland und Europa / M. Henkel. – Erfurt, 2002. – С. 164.

Виктория Приймак

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ГЕРМАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ВСЕРЕДИНЕ 1970-Х – 1980-Х ГГ.

В данной статье исследуются основные направления социального развития восточных федеральных земель в период канцлерства Эриха Хонеккера и показывается, какое социальное наследство получил канцлер Гельмут Коль после объединения Германии, анализируются причины социально-экономического кризиса в ГДР в конце 1980-х гг.

Ключевые слова: Эрих Хонеккер, ГДР, Гельмут Коль, восточные земли, социальная политика.

Viktoriya Pryimak

THE SOCIAL POLITICS OF THE GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC IN THE MID-1970S –1980S.

This article deals with the study of main directions of social development of eastern federal lands during the chancellorship of Erich Honecker, the social inheritance received Chancellor Helmut Kohl after the German unification in 1990 is showed, the causes of social and economic crisis in East Germany in the late 1980s are analyzed.

Key words: Erich Honecker, East Germany, Helmut Kohl, the eastern lands, social policy.

УДК: 94:329.79:316.35(44)«197»

Альона Власова

ЗРОСТАННЯ РОЛІ ЖІНОК У ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА В 70-Х РР. ХХ СТ.: МІЖНАРОДНА ВЗАЄМОДІЯ ТА РОЛЬ ФРАНЦІЇ

Міжнародна взаємодія щодо підвищення ролі жінок в соціально-політичному та економічному житті суспільства у 70-х роках зайняло важливе місце у діяльності жіночих організацій Франції. Участь представниць з Франції на міжнародних конференціях, семінарах сприяло розвитку французького суспільства на основі гендерної рівності. Франція в свою чергу стала однією із країн, що внесла значний внесок у вирішення «жіночого питання» на міжнародному рівні з опорою на власний досвід.

Ключові слова: Франція, соціально-політичний, жіночий рух, конференція, становище жінок.

Франція у другій половині ХХ ст. переживала глибокі зміни в соціально-політичному житті, зумовлені діяльністю соціальних рухів, з яких свій початок взяв потужний жіночий рух. Активізація жіночого руху у французькому суспільстві спричинила соціальну революцію, яка стала поштовхом для оформлення оновленого сучасного суспільства на основі гендерної рівності. Вирішення конфлікту, пов'язаного з протиріччям між статями, стає найбільш актуальним в умовах розвитку і становлення демократичного суспільства. Багатогранність соціального простору, що сформувався вимагає вирішення «жіночого питання».

Історіографія питання представлена у ракурсі гендерних, соціологічних і політологічних досліджень, що в більшості часткове відображають аналіз досвіду вирішення питань прав жінок у різних країнах на основі впровадження принципів гендерної рівності та усунення дискримінації відповідно до декларацій, прийнятих ООН: Л. Корбут [9], С. Поленина [10], Л. Савинова, О. Осколкова [12].

Основним завданням є проаналізувати місце та роль Франції у вирішенні «жіночого питання» на міжнародному рівні.

Можливість розв'язання конфліктів, пов'язаних із «жіночим питанням», пов'язана зі зростанням ролі жінок у соціально-політичному житті. Усунення бар'єру та виокремлення жінок в окрему соціальну групу стало результатом дій, пов'язаних із активізацією жіночого руху на початку 70-х рр. ХХ ст. У рамках діяльності однієї з найбільших жіночих організацій «Міжнародна демократична федерація жінок» (далі – МДФЖ), що поєднала жінок незалежно від расової та національної приналежності, релігійних чи політичних поглядів, французьке жіноцтво виборювало свої права на соціально-політичному просторі. У Франції після виборів 1974 р. формується новий уряд, в якому жінки отримали керівні міністерські посади. На міжнародній арені розпочинається співпраця та проведення ряду сумісних дій із міжнародними та національними організаціями [12, с. 65].

МДФЖ проводило широке залучення жінок до роботи в рамках діяльності федерації, об'єднання жіночих організацій різних країн, групи та жінок, що мали бажання співпрацювати, незалежно від членства в інших організаціях [12, с. 66].

Послідовна лінія МДФЖ на розбудову співробітництва та проведення сумісних масштабних акцій, зустрічей для вирішення «жіночого питання» на міжнародному, міжнародному рівні – роблячи акцент на співпрацю в рамках ООН [12, с. 66].

Діяльність ООН на підтримку прав жінок розпочалася з часу проголошення статуту організації, у статті 1 якого визначається основна мета «здійснювати міжнародну співпрацю ... заохочувати та розвивати повагу до прав людини та основні її свободи без урахування раси, статі, мови і релігії». У перший рік існування ООН економічна та соціальна рада заснувала комісію зі становища жінок, в якості головного глобального директивного органу, що займався виключно питаннями гендерної рівності і поліпшення положення жінок [13, с. 7].

Міжнародний жіночий рух, зокрема діяльність МДФЖ, на початку 70-х рр. ХХ ст. набрала значної потуги, активність жіночих організацій мало вагомий вплив на соціально-політичне життя в європейських країнах. Наприклад, у Франції жінки входили до урядових структур і отримували можливість впливати на хід і вирішення нагальних проблем в країні. З ініціативи МДФЖ ХХІІ сесія Генеральної Асамблеї ООН проголосила 1975 р. – Міжнародним роком жінок. У Мехіко в тому ж році скликано «Першу всесвітню Конференція щодо становища жінок» з метою нагадати світовій спільноті про те, що дискримінація відносно жінок залишається невирішеною проблемою у багатьох країнах світу. Упродовж 1976–1985 рр., на вимогу МДФЖ і за підтримки ООН, проголошено «Десятиліттям жінок ООН». Ці події започаткували всесвітній діалог з метою поліпшення становища жінок [12, с. 66–67]. Конференція у Мехіко привернула увагу міжнародного співробітництва з метою розробки цілей, ефективних стратегій і планів дій з поліпшення становища жінок. Для цього учасники Генеральної Асамблеї ООН визначили три ключові завдання, що стали основними напрямками роботи організації у вирішенні «жіночого питання»: повна гендерна рівність і ліквідація дискримінації за статтю; залучення жінок до процесу розвитку та їх повноправна участь в цьому процесі; збільшення вкладу жінок в зміцнення миру в усьому світі. У ході конференції прийнято всесвітній план дій – документ, що зазначав основні напрямки діяльності урядів і світової спільноти на наступні 10 років, згідно з якими, основним стало забезпечення рівного доступу жінок до таких сфер, як освіта, політична діяльність, охорона здоров'я, забезпечення житлом, планування сім'ї [10, с. 4, 57–66]. Новий підхід визначив зміни у ставленні до жінок, оскільки раніше вони сприймалися як пасивні одержувачі підтримки і допомоги, відтепер сформовано ставлення до них, як до повноцінних та рівноправних партнерів нарівні з чоловіками, з рівним доступом до усіх ресурсів і можливостей. Зміна відбулася і у підході до процесу розвитку: від думки, що розвиток служить прогресу жінок – до нового розуміння того, що сам розвиток неможливий без повноправної участі жінок [10, с. 230].

Учасники конференції закликали розробити національні стратегії і визначити цілі, пріоритети для забезпечення рівноправної участі жінок в процесі розвитку. У ході конференції в Мехіко ініційовано створення в системі ООН Міжнародного учбового і науково-дослідного інституту з поліпшення становища жінок і фонду ООН з розвитку в інтересах жінок (далі – ЮНІФЕМ). Одночасно жінками організовано форум неурядових організацій, в ході якого виникли гострі розбіжності, зумовлені тогочасними політичними й економічними реаліями. Представниці з соціалістичного блоку виявили більшу зацікавленість у питаннях миру, тоді, як представниці з країн Заходу, робили акцент на гендерній рівності, інша група була представлена країнами, що розвивалися і вони відділи перевагу проблемам розвитку. Проте, саме форум ініціював процес, який згодом допоміг консолідувати жіночого руху та його цілі, він став міжнародним та допоміг відкрити шляхи співпраці з ООН і забезпечити участь жінок в процесі вироблення політики урядів своїх країн та ООН [10, с. 182–212].

Важливою подією було прийняття Генеральною Асамблеєю в грудні 1979 р. конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації відносно жінок, що отримала назву «Жіноча конвенція» або «Білль про права жінок». Конвенція зобов'язувала усі держави, які в ній приймали участь: включити принципи рівноправ'я чоловіків і жінок в Конституції і інші законодавчі акти, сприяти його практичній реалізації; у разі потреби використовувати спеціальні санкції, що забороняють дискримінацію щодо жінок; вживати заходів, щоб змінити чинні закони, звичаї, практику, які є дискримінаційними щодо жінок; забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користуватися усіма економічними, соціальними, культурними, цивільними і політичними правами. У статті 1, частині 1 конвенції подається загальне юридичне поняття дискримінації: «Дискримінація щодо жінок означає будь-яку відмінність, виключення або обмеження за ознакою статі, яке спрямоване на послаблення або зводить нанівець визнання ... прав людини і основних свобод в політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській або будь-яких інших сферах» [8, с. 250–251]. У конвенції також

виділяються дві практичні рекомендації зі зміни чинних законів. У першій – йдеться про необхідність ліквідації дискримінації в сфері зайнятості, зокрема, при прийнятті на роботу, забезпеченні рівної плати за працю, а також про заборони «звільнення з роботи на підставі вагітності, відпустки по вагітності або на дискримінацію по звільненню зважаючи на сімейний стан» [8, с. 252–253]. Інша рекомендація сприяла успішному просуванню жінок у політичній сфері і встановлювала відсоток спеціальних квот. У конвенції чітко вказано, що в національному законодавстві цілком допустиме використання особливих заходів і процедур, які сприяють фактичному вирівнюванню статусу чоловіків і жінок. У тому числі – квот для жінок в представницьких або законодавчих органах і структурах виконавчої влади; у списках кандидатів в депутати; у керівних органах партій, рухів [8, с. 254].

У 1980 р. в Копенгагені відбулася «Друга всевітня конференція щодо становища жінок», основною метою якої був аналіз та оцінка виконання всевітнього плану дій, визначеного в ході конференції у Мехіко. Також особлива увага надавалася «Жіночій конвенції» 1979 р., це було пов'язано з тим, що в більшості країн виникли суперечки, пов'язані з непорозуміннями у втіленні в дію та фактичному використанні зазначених прав жінками. Для вирішення цієї проблеми учасники конференції виділили три проблемні області, у яких мали бути здійснені спеціальні заходи: рівний доступ до освіти, можливість працевлаштування і належне медичне обслуговування [1, с. 1–4]. Була прийнята програма дій, у якій визначена низка чинників, що визначали невідповідність між юридичними правами і умінням жінок ними користуватися, включаючи: недостатню участь чоловіків у підвищенні ролі жінок в суспільстві; відсутність політичної волі; недостатнє визнання цінності вкладу в розвиток суспільства; недостатній облік особливих потреб жінок при плануванні; недостатнє число жінок на керівних посадах; недостатня кількість послуг, сприяючих участі жінок в житті країн: кооперативи, дитячі садки, установи кредитування; загальний недолік фінансових ресурсів; недостатнє усвідомлення жінками доступних їм можливостей [1, с. 169–171]. Для вирішення цих проблем програма дій закликала, зокрема, до вжиття істотних державних заходів із забезпечення прав жінок на власність і управління майном, а також на розширення прав жінок на спадкоємство, опіку над дітьми і зміну громадянства. Делегати конференції також закликали покінути із гендерними стереотипами в сприйнятті жінок [1, с. 171–180].

Отже, всевітні конференції об'єднали людей всього світу для досягнення спільної мети, вироблення ефективного плану дій з поліпшення становища жінок в усіх сферах суспільно-політичного життя в усіх країнах. Найбільшу роль відігравали країни, у яких відбулися глибокі зрушення у подоланні дискримінації жінок та усунення протиріч між статями. Франція була однією із країн учасниць конференцій, делегати від якої входили до урядових та жіночих організацій, що приймали активну участь у конференціях, підготовці проблемних питань та планів дій.

Роль Франції у міжнародній взаємодії в питанні участі жінок в вирішенні соціальних і політичних питань в житті країни є доволі значною. Франція була певним прикладом у подоланні гендерної нерівності. Саме Франція однією із перших країн ратифікувала усі законодавчі акти, необхідні для підтвердження вже проробленої роботи жінок в рамках усунення дискримінації та гендерної нерівності в сфері соціально-політичного життя французького суспільства. Саме гострі протиріччя французького суспільства знайшли своє відображення у жіночому русі, що став фундаментом для поширення і консолідації виступів жінок за свої права на міжнародному рівні. У деклараціях і конвенціях, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН, французьке жіноцтво, ставши офіційною делегацією, впровадило принципи гендерної рівності в соціальне і політичне життя, відштовхуючись від власного досвіду. Франція визначилася, що для розбудови демократичного суспільства необхідна повноцінна участь жінок у вирішенні суспільно-політичних питань з метою подолання традиційних протиріч між статтями в усіх сферах життя.

Список використаних джерел

1. Вторая всемирная Конференция по положению женщин DESI/R.71 // Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеи A/CONF.94/1 – Копенгаген. – 1980.
2. Декларация о ликвидации дискриминации в отношении женщины A/6992 // Резолюция 2263 (XXII), принятая Генеральной Ассамблеи [по докладу Третьего комитета 07 ноября 1967]. – С.41–43.
3. Декларация об участии женщин в содействии международному миру и сотрудничеству DPI/827 // Резолюция 37/63, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Третьего комитета 03 декабря 1982]. – С. 281–283.
4. Д'Эстен Ж. В. Власть и жизнь / Ж. В. д'Эстен. – М.: Междунар. отношения, 1990. – 390 с.
5. Международный семинар по национальному механизму, занимающемуся вопросами ускорения вовлечения женщин в процесс развития и ликвидации дискриминации по признаку пола ST/ESA/Ser.D/7 // Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей – Оттава. – 1974.
6. Моисеев Г. Ч. Валери Жискар д'Эстен: Новый стиль правой политики / Г. Ч. Моисеев // Французский ежегодник: Правые во Франции. – М., 2003. – С. 233.
7. Морозова С. С. Эволюция социального статуса

женщины / С. С. Морозова // Социально-гуманитарные знания. – 2008. – № 2. – С. 185–194. 8. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин // Резолюция 34/180, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Третьего комитета 18 декабря 1979]. – С.250–254. 9. Корбут Л. В., Поленина С. В. Конвенции и декларации о правах женщин и детей / Л. В. Корбут, С. В. Поленика. – М., – 1998. – 292 с. 10. Первая всемирная Конференция по положению женщин E/CONF/66/34 // Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ST/ESA/SER.D/7. – Мехіко, – 4–17 сентября 1974. 11. Поленина С. В. Права женщин в системе прав человека: международный и национальный аспект / С. В. Поленина – М.: Эслан. – 2000. – 256 с. 12. Савинова Л. Женщина в современном мире и идеологическая борьба / Л. Савинова, О. Осколкова. – М., ИНИОН АН СССР, 1981. – 75 с. 13. Статут ООН / Організація Об'єднаних Націй. – Київ: Департамент громадської інформації ООН, 2008. – 67 с.

Альона Власова

**УВЕЛИЧЕНИЕ РОЛИ ЖЕНЩИНЫ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ
ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА В 70-Х ГОДАХ XX СТ.:
МЕЖДУНАРОДНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ И РОЛЬ ФРАНЦИИ**

Международное взаимодействие относительно увеличения роли женщин в социально-политической и экономической жизни общества в 70-х годах заняло важное место в деятельности женских организаций Франции. Участие представительниц из Франции на международных конференциях, семинарах способствовало развитию французского общества на основе гендерного равенства. Франция в свою очередь стала одной из стран, которая внесла значительный вклад в решение «женского вопроса» на международном уровне на основе собственного опыта.

Ключевые слова: Франция, социально-политический, женское движение, конференция, положение женщин.

Alena Vlasova

**THE INCREASING OF THE ROLE OF WOMEN IN POLITICAL AND SOCIAL LIFE
IN THE 70'S YEARS OF XX CENTURY .:
INTERNATIONAL COOPERATION AND THE ROLE OF FRANCE**

The main goal of this article is to analyze the specific of the international cooperation and activity of the women's organizations in France in the way of enhance of the women's role in the socio-political and economic life of the society in the 70's years. This type of activity had a big role in the french womens movement. That can be illustrated by the participation of french representatives at international conferences, seminars, which were dedicated to the development of French society based on gender equality. In this context France became one of the countries that has made a significant contribution to the «women's issues» on the international level, drawing on their own experience.

Key words: France, socio-political, women's movement, the conference, the position of women.

УДК 94(73)(=111)197/8

Яна Золотарьова

**АКТИВІЗАЦІЯ ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ США ЯК СКЛАДОВОЇ
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО СРСР У РАМКАХ ГЕЛЬСІНСЬКОГО
ПРОЦЕСУ (1977–1983 РР.)**

Стаття присвячена реалізації правозахисного компонента зовнішньої політики США щодо СРСР. Особливу увагу у статті приділяється правозахисним ініціативам делегації США на нарадах з безпеки та співробітництва у Белграді (1977–1978 рр.) та у Мадриді (1980–1983 рр.). Активна участь Вашингтону у моніторингу дотримання прав людини та положень Заключного Акту Гельсінського процесу в СРСР і країнах Організації Варшавського Договору мала вагомий вплив на рішення НБСЄ стосовно гуманітарної співпраці.

Ключові слова: права людини, Нарада з безпеки і співробітництва в Європі, белградська зустріч (1977–1978 рр.), мадридська зустріч (1980–1983 рр.), гельсінський процес.

Міжнародні стандарти прав людини були вироблені у результаті переговорного процесу після другої світової війни. Першою державою, яка визначила права людини як імператив своєї зовнішньої політики, стали США. А об'єктом спрямування нового вектору оновленої зовнішньополітичної стратегії США став СРСР. Упродовж 1970 – середини 1980-х рр. головним майданчиком для реалізації США політики прав людини щодо СРСР були Наради з безпеки та співробітництва в Європі (далі – НБСЄ). Усі правозахисні ініціативи США перебували у тісному зв'язку з розвитком гельсінського процесу – зустрічей представників 33 європейських держав, США та Канади, які підписали Заключний акт 1 серпня 1975 р. У період, що розглядається у статті, такі зустрічі відбулися у Белграді (1977–1978 рр.) та у Мадриді (1980–1983 рр.).

Більшість монографічних праць, які висвітлюють розвиток гельсінського процесу на різних етапах, належить радянським та російським дипломатам, які брали участь у переговорах в рамках НБСЄ. Однак недоліком більшості з них є одностороннє бачення історії гельсінського процесу. Картина загальноєвропейських переговорів стає більш багатогранною та комплексною завдяки літературі, опублікованій в західних країнах-учасницях: В.-І. Гебалі (Женевський інститут міжнародних досліджень), У. Корі, М. Лукас, В. Мастні (США), К. Бірнбаум (Швеція). У цих працях розглядаються конкретні переговорні форуми гельсінського процесу. А вивчення широкого спектру присвячених НБСЄ матеріалів дозволяє відновити більш об'єктивну картину гельсінського процесу як цілісного явища міжнародної політики та світової дипломатії.

Основою для реалізації США правозахисного вектору зовнішньої політики були рекомендації щодо так званої «третьої корзини» Заключного акту: співробітництво у гуманітарних та інших областях, включаючи питання прав людини, у рамках таких підрозділів, як «контакти між людьми», «інформація», «співпраця у галузі культури» і «співробітництво у галузі освіти». Увага Заходу до проблеми прав людини в рамках переговорного процесу в НБСЄ зросла також тому, що Заключний акт отримав неочікуваний резонанс в СРСР та країнах Східної Європи. Тут почали виникати «гельсінські групи», які ставили за мету поширення інформації про гельсінські домовленості в галузі прав людини і гуманітарної співпраці, а також досягати виконання цих зобов'язань.

У 1976 р. у США також створено гельсінську комісію, суттєве місце у роботі якої зайняло питання про права людини в СРСР та країнах Східної Європи. У січні 1976 р. Держдепартамент інформував сенат про те, що до посольств США в СРСР і країнах Східної Європи скеровані інструкції регулярно відслідковувати дотримання вимог більш вільного пересування людей та інших положень Заключного акту. Напередодні Белградської зустрічі (1977–1978 рр.) у США велися дискусії стосовно визначення переговорної стратегії. Хоча пріоритет віддавався проблематиці прав людини, виступи у конгресі і в Гельсінській комісії свідчили про наміри збалансовано підійти до питання дотримання положень Заключного акту у всіх трьох «корзинах». Згідно з дослідженнями комісії, зачитаними під час слухань, поведінка радянської бюрократії оцінювалася як ззовні коректна: буква Заключного акту багато в чому дотримувалася. Проте реальної лібералізації режиму не відбулося [1]. Позиція американської делегації у Белграді не мала чіткого бачення своєї лінії поведінки. Це пояснюється наявністю суперечливих інструкцій з Вашингтону. Держдепартамент орієнтував голову американської делегації А. Голдберга на спокійне ведення дискусії, без згадування жертв репресій [2, р. 109]. Особисті ж інструкції, отримані від президента Дж. Картера, вимагали конкретного згадування випадків порушення прав людини, імен репресованих осіб [3]. А. Голдберг виконував настанови президента.

З початку роботи наради у Белграді дискусія про виконання гельсінських домовленостей стала основною темою зустрічі. Головна ціль західних держав полягала у створенні прецеденту і тим самим – легітимації міжнародного обговорення питання про виконання положень Заключного акту, особливо тих його положень, які стосувалися поваги прав людини та гуманітарної співпраці. Делегації США, Іспанії, Канади, Норвегії та Португалії розробили проект про надання права закладам, організаціям та приватним особам сприяти втіленню Заключного акту у своїх країнах [4]. Таким чином, пропонувалося узаконити діяльність гельсінських груп. За ініціативою США, західні делегації внесли проект-пропозицію про повагу прав людини та основних свобод [5], яка підкреслювала необхідність дотримання державами їх міжнародних зобов'язань у цій галузі. Інші пропозиції американської делегації скеровувалися на конкретизацію положень Заключного акту (про полегшення доступу до друкованих видань інших країн, про можливість підписки на зарубіжні періодичні видання, про свободу пересування, контакти між людьми). У результаті тривалих дискусій, белградська зустріч завершилася прийняттям короткого підсумкового документу [6, с. 95–97]. Цей документ не містив рішень по суті питань, що обговорювалися, оскільки учасники не змогли прийти до консенсусу.

Оцінюючи результати зустрічі, голова американської делегації А. Голдберг підкреслював: «Згідно Уставу ООН, Всезагальної декларації прав людини та міжнародних пактів, як і Заключного акту, права людини є предметом міжнародної дії. Тому поза всякими сумнівами, є правомірними питаннями дипломатичного аналізу та дебатів, які проходили у Белграді. І після Белграду вони будуть знаходитися у центрі уваги» [6, с. 137]. Цими доводами голова американської делегації спростував аргумент СРСР про невтручання у внутрішні справи. Таким чином, дискусія у Белграді, у якій в підсумку хоч і у формі контрзвинувачень прийняли участь СРСР та країни Організації Варшавського Договору (далі – ОВД), де-факто поклала початок процесу обговорення прав людини на форумі НБСЄ. У США в результаті белградської зустрічі сформувався точка зору, що головна цінність гельсінського процесу полягає саме у максимально критичному публічному обговоренні положення про права людини в СРСР [7].

У Белграді визначилася центральна проблема переговорного процесу у рамках НБСЄ: він міг бути успішним і продуктивним лише при умові збереження його цілісності, підтримки балансу між окремими «корзинами». На белградській зустрічі по суті сформувалися і змістовні контури майбутніх асиметричних домовленостей на НБСЄ: без знаходження балансу між першою та третьою «корзинами», між радянськими вимогами у галузі військової розрядки з однієї сторони та вимогами США у галузі прав людини, контактів між людьми та розширення свободи інформаційного обміну – з іншої подальший прогрес на НБСЄ навряд чи вдасться забезпечити.

Зауважимо, що саме під час белградської зустрічі США вперше виступили у ролі ініціатора активної дискусії. У подальшій роботі НБСЄ американська делегація зберегла роль лобіста VII принципу Заключного акту, зокрема питання дотримання прав людини у СРСР та країнах, що знаходилися в його зоні впливу. Так, під час підготовки до мадридської зустрічі, офіційний Вашингтон наполягав на тому, щоб французька пропозиція 1978 р. про скликання конференції щодо укріплення довіри, безпеки та роззброєння в Європі (європейська комісія з роззброєння – ЄКР – примітка автора) розглядалася саме в рамках НБСЄ. На думку американських експертів, така прив'язка сприятиме досягненню змістовних домовленостей у Мадриді, оскільки будучи зацікавленим у скликанні конференції по роззброєнню, СРСР буде змушений відреагувати поступками у галузі людського виміру НБСЄ.

Делегація США запропонувала присвятити наступну зустріч НБСЄ у Мадриді (1980–1983 рр.) обговоренню порушення прав людини в СРСР та інших країнах ОВД. Ця пропозиція здобула підтримку Великої Британії та Нідерландів. Зазначимо, що у США існували різні підходи до такої ініціативи. Європейський відділ Держдепартаменту підготував ще у 1979 р. пропозиції, у яких уряду рекомендувалося прийняти до уваги точку зору союзників із НАТО, які висловлювали стурбованість орієнтованою на конфронтацію з лінією Вашингтону. Після тривалих дискусій, що супроводжували вироблення тактики поведінки американської делегації, прийнято рішення все ж таки наводити конкретні приклади порушення прав людини, гельсінських домовленостей про контакти між людьми та обмін інформацією [8]. Ще до початку зустрічі, гельсінська комісія США сформулювала потужну базу випадків порушення прав людини у СРСР. Позаяк кінець 1979 р. став поворотним моментом у згортанні ліберальних проявів у внутрішній політиці СРСР та розгортанням «кампанії придушення інакомислення», тому моніторинговими групами гельсінської комісії США зафіксовано значне збільшення кількості арештів дисидентів та «відмовників»: у 1980, 1981 та 1982 рр. вони склали відповідно 268, 205 та 241 випадків. Суттєво скоротилася кількість дозволів, які видавалися громадянам єврейської національності для виїзду закордон на постійне місце проживання. Якщо у 1978 р. видано 28 тис. таких дозволів, а в 1979 р. – 51 320, то в 1980 р. їх кількість склала 21 471, в 1981 р. – 2700, а у 1983 р. – 1315. Скоротилась і кількість дозволів для виїзду в ФРН, що

видавалися німцям, які проживали в СРСР. Якщо в 1976 р. видано 9704 таких дозволів, то в 1983 р. – тільки 1447 [8, с. 155–157]. Ситуація змінювалася і під час зустрічі, якщо під час перших засідань американські делегати згадували імена 65 жертв репресій в СРСР, то згодом кількість зросло до 121 випадку [8, с. 158].

Голова делегації США М. Кампельман та його підлеглі неодноразово під час зустрічі з посиланням на сотні особистих історії радянських дисидентів та дослідження Міжнародної організації праці (далі – МОП) доводили існування примусової праці в СРСР [9, р. 92–96]. Фактично, нівелюючи цим аргумент СРСР про соціалістичний пантеон прав людини. Також особливістю мадридської зустрічі країн-учасниць стало помітне зростання суспільного інтересу до НБСЄ. Так, одночасно з початком зустрічі у листопаді 1980 р. вперше відбулися публічні заходи правозахисних груп у Мадриді, у яких прийняли участь дисиденти з СРСР, які перебували в еміграції. Тоді ж у Мадриді утворена неурядова європейська гельсінська група.

Як і на попередніх зустрічах, представники СРСР та країн ОВД відкидали звинувачення у порушенні прав людини та вбачали у цій дискусії втручання у внутрішні справи суверенних держав. Вони висловлювали занепокоєння, що така дискусія заважає обговоренню «життєво важливих» пропозицій з військової розрядки і особливо – пропозиції щодо скликання європейської комісії роззброєння. Делегація СРСР заявляла, що винесення питання дотримання прав людини на дискусію між Заходом та Сходом скероване на підрич міжнародної співпраці, є порушенням статуту ООН та Заключного акту НБСЄ. Під час розробки підсумкового документу зустрічі, найбільш гучне обговорення розгорнулося навколо гуманітарних питань, зокрема принципу VII Заключного акту, а саме – повага до прав людини. У травні-червні 1983 р. центр дискусії перемістився на обговорення західних поправок до проекту підсумкового документу. США пов'язували його з прийняттям пропозиції про проведення у найближчому майбутньому наради експертів з прав людини «для обговорення відповідних підходів по всім аспектам прав людини і основних свобод ... з ціллю досягнення більшого розуміння і більш широкої співпраці» [10]. Таку ініціативу підтримали делегації Канади, Іспанії, Нідерландів, Великої Британії, частково – Швейцарії. У результаті тривалих дискусій узгоджено компромісний варіант підсумкового документу зустрічі у Мадриді країн-учасниць наради з безпеки та співробітництва в Європі, що закликав держави-учасники забезпечити «права працівників вільно створювати і вступати до профспілок, прописані у відповідних міжнародних документах (йдеться про документи МОП – примітка автора). Окремі параграфи підсумкового документу присвячені захисту право релігійних організацій та установ; вільному обміну інформацією та праву проводити зустрічі, скликати круглі столи, які громадяни держав, що підписали [документ] могли використовувати з метою обговорення питань прав людини та основних свобод» [11].

При оцінці мадридської зустрічі американська сторона відзначала єднання західних країн на платформі прав людини. У якості позитивного чинника США визнали конкретність дискусії з прав людини. Також підкреслювалося, що саме винесення на розгляд мадридської зустрічі цього питання, дозволило американській делегації досягнути значного просування у питанні прав людини. Ця прив'язка, якої не було раніше, дозволила домовитися у Мадриді, не переймаючись тим, що радянська делегація покине зустріч [12].

Рішення мадридської зустрічі стосовно прав людини та гуманітарної співпраці означили важливе просування у напрямку конкретизації положень Заключного акту. Хоча у Мадриді багато з ініціатив США не було реалізовано, зокрема, припинення перешкоджанню проходженню радіосигналів та висланню журналістів, письмове об'рунтування відмов у виїзді, все ж таки зроблено крок щодо регламентації поведінки держав щодо своїх громадян та конкретизації зобов'язань у сфері галузі «людського виміру» НБСЄ.

Оскільки обговорення конкретних випадків порушення прав людини СРСР та його союзниками носило переважно полемічний характер, відзначимо, що для США мав значення сам прецедент. Адже таким чином підричалася аргумент Москви у питанні втручання у внутрішні справи держави. Таким чином, через дискусію щодо дотримання прав людини реалізувався один з етапів зовнішньополітичної стратегії США – мирне ідеологічне протистояння з СРСР з метою висвітлення репресивної суті радянського устрою, формування на цій основі негативної суспільної думки та протиставлення демократичних цінностей.

Список використаних джерел

1. Memorandum for the President. The pending CSCE Belgrade Conference is expected to discuss human rights violations in the Soviet bloc, with parties preparing their strategies. A stalemate in Sino-Soviet border talks due to disagreements on agenda. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/zb_daily_3-15-77.pdf. 2. Kampelman M. Reflection on the Madrid CSCE Review Conference / M. Kampelman // A Game For High Stakes. Lessons learned in

negotiating with Soviet Union. – Cambridge (MA), 1986. 3. Personal message for Arthur Goldberg from the President, congratulating him on showing U.S. commitment to the Helsinki Final Act and Human Rights generally in Belgrade. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img033.jpg>. 4. Документ CSCE / BM 14 від 04 листопада 1977. 5. Документ CSCE / BM / 60 / Rev.1 від 12 грудня 1977; 6. От Хельсинки до Будапешта: История СБСЕ/ОБСЕ в документах 1973–1994. – Т. 1. – 386 с. 7. «White House Memorandum for Hamilton Jordan, Subject: Human Rights», on the ineffectiveness of White House human rights policy and inaction at embassy level. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://memo.ru/history/diss/carter_index.html. 8. Загорский А. Хельсинский процесс. Переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе / А. Загорский. – М.: Изд-во «Права человека», 2005. – 447 с. 9. Implementation of the Final Act of the CSCE: Finding and Recommendation Seven Years after Helsinki. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.csce.gov>. 10. Документ CSCE/RM. 26 от 12 декабря 1980 г. 11. Implementation of the Helsinki Final Act, Fifteenth Semiannual Report (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1982). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fas.org/nuke/control/osce/text/MADRI83E.htm>. 12. Hearings: Phase IV of the Madrid CSCE Review Meeting. March 23, 1982.

Яна Золотарёва

**АКТИВИЗАЦИЯ ПРАВООЩИТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ США
КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ В ОТНОШЕНИИ СССР
В РАМКАХ ХЕЛЬСИНКСКОГО ПРОЦЕССА (1977–1983 ГГ.)**

Статья раскрывает реализацию правозащитного компонента внешней политики США в отношении СССР. Отдельное внимание в статье уделяется правозащитным инициативам делегации США на совещаниях по безопасности и сотрудничеству в Белграде (1977–1978 гг.) и в Мадриде (1980–1983 гг.). Активное участие Вашингтона в мониторинге соблюдения прав человека и положений Заключительного Акта Хельсинкского процесса в СССР и странах Варшавского Договора имели существенное влияние на решения СБСЕ относительно гуманитарного сотрудничества.

Ключевые слова: права человека, Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе, белградская встреча (1977–1978 гг.), мадридская встреча (1980–1983 гг.), хельсинкский процесс.

Yana Zolotariova

**ACTIVATION OF HUMAN RIGHTS ACTIVITIES AS A COMPONENT OF US
FOREIGN POLICY TOWARD THE SOVIET UNION IN THE FRAMEWORK OF THE
HELSINKI PROCESS (1977–1983)**

This article analyzes how the US Foreign Policy Strategy promoted human rights in the Soviet Union. It will pay particular attention to how human rights promotion fit into a larger approach to transforming Superpower relations. This article focuses also on the U.S. delegation to the Madrid Meeting of the Commission on Security and Cooperation (CSCE) in Europe and credits the success of the Helsinki Accord to U.S. adroit negotiation strategies. US had every intention of making the issue of human rights an important element of Cold War competition with Soviet Union.

Key words: human rights, Commission on Security and Cooperation in Europe, The Belgrade Meeting (1977–1978), The Madrid Meeting (1980–1983), The Helsinki process.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 930 (477.83/.86)

Іван Куций

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОБРАЗИ ЄВРОПИ ТА АЗІЇ В «ІСТОРІЇ РУСІВ»

У статті досліджено цивілізаційну ідентичність невідомого автора знакового тексту української історичної думки модерної епохи – «Історії Русів». Проаналізовано специфіку цивілізаційних поглядів та уявлень автора крізь призму понять «свій-чужий», з'ясовано основні цивілізаційні образи, присутні на ментальній карті автора. Простежено їх змістове наповнення та аксіологічне навантаження. Визначено місце «Історії Русів» у процесі генези української цивілізаційної ідентичності.

Ключові слова: «Історія Русів», образ, ідентичність, Європа, Азія.

В умовах сучасного курсу України на євроінтеграцію вагомим значення набувають студії з геополітичних та цивілізаційних орієнтацій української еліти минулих історичних епох. Як відомо, в сучасному українському інтелектуальному просторі домінує теза-ідеологема про цілком європейську культурно-цивілізаційну приналежність України. Однак навіть поверхневий аналіз науково-публіцистичної спадщини персоналій та інтелектуальних течій початку модерної епохи засвідчує, що провідні інтелектуали того часу дотримувались альтернативної щодо європеїзму орієнтації. Ця обставина актуалізує сьогодні проблему глибшого вивчення цивілізаційної ідентичності провідних українських вчених та мислителів минулого.

У процесі зародження та генези модерної української історичної та суспільно-політичної думки провідна, знакова роль належить політичному трактату, написаному у формі історичної праці-синтезу – «Історії Русів». Як відомо, праця написана не раніше 90-х рр. XVIII ст., або на початку XIX ст., й довгий час ходила у рукописах [1, с. 8], а виданою була вперше лише у 1846 р. під авторством білоруського архієпископа Г. Кониського [2, с.1]. Однак проблема авторства цього епохального твору залишається для нас і по сьогодні чи не найбільш дискусійною в українській інтелектуальній історії. Для нас, з огляду на окреслені завдання, цей текст має першорядну актуальність не тільки тому, що він для багатьох поколінь української інтелігенції був підручником національної історії й тим самим став джерелом історичної свідомості та політичних уподобань. «Історія Русів» в українському історіографічному процесі стала першою працею, у якій порушено питання власне цивілізаційної приналежності Русі-України. Зрозуміло, що чимало дослідників з числа представників різних соціогуманітарних дисциплін поглиблено досліджували цю працю. На сьогодні можемо стверджувати, що сформувався вже певний міждисциплінарний напрям зі студіювання «Історії Русів». Проте під кутом зору цивілізаційної ідентичності невідомого нам автора «Історії Русів» ще не аналізувалась. Це і спонукало нас звернутися до цієї теми. Головною метою нашої статті є комплексно проаналізувати цивілізаційні погляди та уявлення автора «Історії Русів».

Автор «Історії Русів» буквально з перших же рядків свого тексту окреслює «свою» цивілізаційну ідентичність. Стародавніх русів він чітко й однозначно вписує в ширший, наднаціональний контекст – слов'янський. Термінологічно ця ідентичність у тексті окреслюється при допомозі цілого ряду понять-означень: Слов'яни, Слов'янські народи/народ, Слов'янське плем'я, Слов'янські землі, корінь Слов'янський тощо. Підкреслимо, що навіть ведучи мову про «народ Слов'янський» [3, с. 36] в однині, автор аж ніяк не прирівнює це поняття до етнонаціонального масштабу, адже поруч він веде мову про «Слов'янські народи» як етнічну та культурно-цивілізаційну спільність [3, с. 37]. Все що пов'язане із слов'янськістю, для автора є «своїм»; все що виходить поза її межі (тобто є «неслов'янським», «чужоплемінним») – вважається, зрозуміло, «чужим» або навіть «ворожим». Загалом в авторському тексті немає змістового наповнення слов'янської цивілізаційної ідентичності. Проте у праці ми віднаходимо непряму вказівку на основоположні ознаки, за якими автор (як і його сучасники) здійснюють свою цивілізаційну ідентифікацію. Так, ведучи мову про події Північної війни, тут згадується про «одновірство і однородство» малоросів із великоросами, з чого випливає, що «народ Малоросійський /.../ прихильний до сторони Великоросійської природно» [3, с. 266]. Як бачимо, цивілізаційні образи базувалися насамперед на уявленнях про єдність віри, а також про спільність походження.

Слов'янська цивілізаційна ідентичність не стала нововведенням автора «Історії Русів». Для попередньої та сучасної йому української історіографічної традиції вона була вже усталеною

думкою. В «Історії Русів» досить відчутним ще є вплив концепції хозаризму, яка визначала цивілізаційну ідентичність української історичної думки XVIII ст. Ця концепція виводила генетичні витоки слов'ян від стародавніх хозарів й була модифікованим варіантом польсько-руської ідеології сарматизму XVII ст. [4, с. 148]. Як відомо, у XVII ст. була популярною міфологема «сарматського» походження польської шляхти. Етногенетична концепція сарматизму ототожнювала стародавніх сарматів (в деяких випадках – скіфів) та слов'ян [5, с.130]. Слід відзначити, що загалом для епохи Просвітництва було характерним ототожнення античних та модерних реалій, внаслідок чого риси стародавніх племен виявлялися у сучасних різноплемінних потомках Східної Європи; звернення до минулого мало метою підтвердити різницю між германцями та слов'янами ще в античну епоху й поінтерпретувати витоки їх сучасних відмінностей [6, с. 221–222]. За словами Л. Вулфа, інтелектуали модерної епохи «часто відчували таке завалення хронології між сучасними спостереженнями та варварською передісторією» й намагалися «пов'язати стародавніх варварів із сучасними» [7, с. 405; 406]. Цей вчений переконливо довів, що стародавні скіфи і сармати часто ототожнювалися західноєвропейськими інтелектуалами із народами Східної Європи епохи Просвітництва, зокрема із слов'янськими; вони були «особливо зручним матеріалом для конструювання Східної Європи у XVIII ст.» [7, с. 407]. Отже, ранньомодерна польсько-руська історіографічна традиція «сарматизму» у XVIII ст. виявилася співзвучною із західноєвропейською просвітницькою інтелектуальною тенденцією «винайдення» Східної Європи через скіфо-сарматські етногенетичні корені.

В русько-українській історіографічній традиції сарматський міф зазнав деяких трансформацій – крім скіфів та сарматів до числа своїх етногенетичних предків українські літописці додавали ще плем'я хозар. Так, Г. Граб'янка (1710 р.) вважав хозар давніми спільними предками слов'янських народів. Характерно, що у цього козацького літописця ми знаходимо уже чіткий елемент протиставлення хозар (праобраз слов'ян) «західним» франкам та германцям: згідно з текстом його літопису хозар в Паннонії знищив король франків Карл Великий, а в прибалтійських землях – цісар Отто [8, с. 20–21]. Отже, у тексті Г. Граб'янки маємо певний прототип ідеї протиставлення пізніших цивілізаційних образів слов'янського Сходу та германського Заходу. Подібно і С. Величко використовував у своєму монументальному літописному творі (1720 р.) означення «сармато-козацький» поруч із «слов'яно-козацький» як ідентифікаційні ознаки; сам автор іменував себе «сином з хазарського племені» [9, с. 26; 304]. Так само П. Симоновський у своєму творі «Краткое описание о козацком малороссийском народе» (написаний у 1765р., виданий у 1847 р.) дотримувався думки про «скіфослов'янське» походження козаків [10, с.1–2]. Твердження про суто слов'янську приналежність козацтва ми віднаходимо у праці О. Рігельмана «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ее народѣ и казаках вообще» (рукопис датується 1780-и рр., видана у 1847 р.) [11, с. 34–39].

На думку сучасних дослідників, теза про слов'янську спільність була для українського історіописання ранньомодерної епохи очевидною й не потребувала додаткових доказів [5, с. 131]. Як бачимо, козацько-літописна традиція XVIII ст. апелювала до ідеї слов'янської спільності й пошуку генетичних витоків слов'янства у «скіфсько-хозарському» елементі. Названі історичні тексти XVIII ст. можемо вважати джерелами цивілізаційних та етногенетичних уявлень автора «Історії Русів». У ній стверджується, що «Слов'яни і того більше собі назв наробили», й з-поміж інших їх етнонімічних самоназв вказує і «Козар» [3, с. 37]. Ще чіткіше вплив хозаризму проглядається у твердженні, що «описувані деякими письменниками війни Слов'ян з Печенігами, Половцями, Козарами та іншими слов'янськими народами і бездоказово чужоплемінними війнами звані, означають не що інше, як міжособні самих Слов'ян січі за межі обласні» [3, с. 37]. У праці зустрічаємо впливи не лише безпосередньо хозаризму, а й його ідейного попередника – сарматизму. Так, автор безапеляційно твердить, що «відомо що Скіфи, або, кажучи правильніше, Скити, були Слов'янами» [3, с. 56]. Отже, для автора «Історії Русів» цивілізаційна ідентичність полягала у визнанні «своїм» слов'янсько-православного світу. Втім у тексті його твору акцент робиться не на концептуалізації «свого» життєпростору, а більшою мірою на протиставленні «чужих» та «ворожих» цивілізацій.

Як відомо, механізм формування будь-якої ідентичності не обходиться без формування образу «іншого», «чужого», які виступають своєрідною антитезою до «свого». У процесі становлення слов'янської цивілізаційної ідентичності роль такого «іншого»/«чужого» відводилась насамперед Європі або католицькому світу. Автор «Історії Русів» для позначення цієї цивілізації послуговується також поняттям Європейський світ [3, с. 110]. Під ними автор розумів наднаціональне, цілісне, позачасове утворення, що включало народи германського походження та католицького віросповідання. Про народи/країни романського походження та протестантського віросповідання (за винятком протестантів-шведів) у тексті праці не йшлося. В «Історії Русів» виразно проглядається думка, що католицизм є головним атрибутом «європейськості»; авторське

ставлення до нього однозначно негативне. «Духовенство їхнє, – читаємо у творі, – присвоївши собі незрозумілу владу на діла Божі та людські, визначило збереження присяги поміж самими лише Католиками, а з іншими народами бувші у них присяги та умови завжди їм розгрішало і відмітало, яко Схизматичні і Судові Божому не належні» [3, с. 96]. Будь які форми впливу католицизму на руську історію розцінюються негативно. Так, церковна унія 1596 р. метафорично оцінена як «зараза»; прихильники уніатської церкви, за висловом автора – «унією заражені» [3, с. 77]. Описуючи вигаданий сюжет про спалення керівників повстання С. Наливайка на мідному бичу, автор наголошує, що «таке жорстоке і нелюдське варварство вигадано Римським духовенством за правилами і майстерністю їхньої священної інквізиції» [3, с. 78]. На підставі саме католицького віросповідання автор в цілому вважає середньовічну Польщу частиною вже не слов'янського, а радше європейського світу. Хоча ця теза безпосередньо не висловлена у тексті, проте вона прочитується між рядками.

Германське плем'я готів автор праці зараховує до «чужоземних» [3, с. 38], «чужеплемінних Слов'янам» народів, що були «перехожими через Слов'янську землю» [3, с. 37]. Варягам автор приписує «хижацтво» [3, с. 37]. Яскравим прикладом для ілюстрації «іншості» європейців для автора «Історії Русів» слугує його опис ставлення українського населення до шведів армії Карла XII. Як читаємо у праці, «одновірство і однородство» з великоросами «гостро тоді відтінював йому народ Шведський мовою своєю та чужовірством» [3, с. 266]. І далі автор наводить вигаданий переказ про наругу шведів над православними іконами: «...начебто шведи, зневажаючи образи святі і топчучи їх ногами, змушували також і Мазепу зневажати їх і топтати ногами чудотворний образ Богородичний у селі Дегтярівці, що над Десною, в мурованій тамтешній церкві, ним, Мазепою, споруджений; і що той образ видавав тоді жалісний стогін, а Мазепа, стоячи на ньому, зрікався своєї віри і присягався на віру Шведську» [3, с. 267]. І хоча автор твору однозначно не вірить достовірності цього переказу, проте наводить його в якості свідчення про ставлення українців-слов'ян до шведів-європейців як до «чужих». Особливо виразно автор на цьому акцентує, коли наводить співставлення позиції українського населення щодо шведських і російських військ. Хоча російські війська поводитись із населенням вкрай грубо й зухвало, в той час як шведи не чинили жодних утисків чи мародерств, проте симпатії місцевого населення були все-таки на боці Росії. Як читаємо у творі, «народ тутешній /.../ дивувався лагідності шведів, але за те, що вони розмовляли між собою не по-руськи і зовсім не хрестились, уважав їх за нехристів і невірних, а побачивши, що вони їдять у п'ятниці молоко і м'ясо, вирішив, що є вони безбожні бусурмани, і вбивав усюди, де тільки малими партіями і поодиноці знайти міг, а іноді забирав їх у полон і припроваджував до Государя» [3, с. 265]. Отже, релігійний та етнічно-культурний чинники автор знову ставить як основоположні критерії для визначення цивілізаційного «свого» і «чужого». При цьому автор у вищенаведеному сюжеті підкреслює, що фактичне ставлення представників того чи іншого народу є цілком другорядним по відношенню до «цивілізаційної» близькості.

У багатьох місцях «Історії Русів» образ Європи/Заходу набуває ознак не просто «чужого», а й навіть «ворожого» цивілізаційного середовища. Так, у рядки листа Б.Хмельницького до московського царя автор вклав тезу, що «грецьке благочестя» в усьому світі гноблене і знівечене «Папством» [3, с. 163]. Імператор Священної Римської імперії Фердинанд III зображений у праці як такий, що здійснює активний зовнішньо дипломатичний тиск на гетьмана Б.Хмельницького від імені й в інтересах «всієї Європи», розуміючи під нею «Європейських Католицьких Християн» [3, с. 185–187]. Отже, Європа/Захід в цивілізаційних уявленнях автора «Історії Русів» постає все-таки як «чуже» культурно-цивілізаційне середовище; при цьому головними атрибутами, що виводять їх за межі «свого» життєпростору були католицьке віросповідання й германська етнокультурна основа.

Проте не можна сказати, що образи Європи/Заходу в «Історії Русів» мають однозначно негативне забарвлення. Автор твору загалом не вийшов за межі усталеної в епоху Просвітництва ментальної карти, на якій «цивілізована» Європа протиставлялася «варварському» Сходу. У тексті ми віднаходимо чимало моментів, які засвідчують авторські погляди на Європу як «цивілізований» світ, який позитивно контрастує на фоні «східного варварства». Так, в аналізованому вище сюжеті про вторгнення армії Карла XII автор акцентує на поведінці шведів як «культурного» та «цивілізованого» європейського народу: «Вступ Шведів у Малоросію зовсім не схожий був на навалу неприязельську, і нічого він в собі ворожого не мав, а переходили вони села обивательські і ниви їхні, як друзі та скромні мандрівники, не займаючи нічиєї власності і не чинячи усіх тих бешкетів, свавільств та всякого роду безчинств, що свої війська звичайно по селах чинять...» [3, с. 264]. Протиставляючи доброзичливу поведінку шведів зухвалому поведженню солдатів російської армії, автор підкреслює, що «Шведи, навпаки, нічого в обивателів не вимагали і г'валтом не брали, але де їх знаходили, купували в них добровільним торгом і за готівку. Кожен швед навчений був од начальників своїх говорити по-руськи такі слова до народу: «Не бійтеся! Ми ваші, а ви наші!» [3, с. 264]. І далі автор досить критично оцінив вороже ставлення українського

населення у відповідь на толерантну поведінку шведської армії та його прихильність до Росії: «Та, незважаючи на те, народ тутешній подобився тоді диким Американцям або примхливим Азіятам» [3, с. 264–265]. Як бачимо із даного сюжету, «своє» могло бути оцінене більш негативно, ніж «чуже». В цілому, образ Європи/Заходу в «Історії Русів» наділений доволі суперечливими оцінками. З одного боку автор цілком поділяє стереотипне просвітницьке уявлення про «цивілізовану» і «культурну» Європу, яка виразно контрастує із «диким» і «варварським» Сходом. Крім цього, Європа однозначно включена у Християнський світ – тобто хоча цілковито і не є «своїм» життєпростором, але водночас вона не є абсолютно «чужою» – адже вона також сповідує цінності християнства. Авторський спосіб цивілізаційної ідентифікації полягає у тому, що Європа сприймалася як «інший», але все-таки «споріднений» із слов'янсько-православним світом життєпростір.

В «Історії Русів» досить неоднозначним є місце Московії-Росії в системі цивілізаційних образів. З одного боку, як показує вище проаналізований сюжет, Росія на підставі «одновірства і однородства» сприймалася як частина «свого», тобто православного та слов'янського життєпростору. Тобто з погляду основоположних ознак цивілізаційної ідентичності Росія начебто і мала належати до «своєї» цивілізації. Проте з іншого боку, текст твору наповнений сюжетами, із яких випливає оцінка автором московитів-росіян як «інших» та «чужих» русинам-малоросам не тільки в етнічному, а й у культурно-цивілізаційному сенсі.

Так в уста І. Богуна автор вклав промову, наповнену тезами про культурну несумісність русинів із московитами: «в народі Московському владарює найнеключиміше рабство і невільництво у найвищій мірі і що в них, окрім Божого та Царського, нічого власного нема і бути не може; і людей, на їх думку, створено нібито для того, щоб в ньому не мати нічого, а лише рабствувати. /.../ Словом сказати, з'єднатися з таким неключимим народом є те саме, що кинутися із вогню в полум'я» [3, с. 142–143]. Образ «чужої» деспотичної Московії автор поширив і на настрої козаків, які начебто дорікали Б. Хмельницькому, що через союз з Москвою вони «знов запроднуються в неволю добровільно і віддаються такому народові, котрий не подав їм жодної допомоги в найлихішу їхню годину, не подав навіть води промити кривавих уст наших, і ліпше нам бути у безперервних війнах за свободу, ніж накладати на себе нові ланцюги рабства та неволі» [3, с. 143–144].

Попри усі негативні упередження щодо Польщі автор трактує її все-таки в культурно-цивілізаційному плані «ближчою» русинам у співставленні із Московією: «скільки Польща не набридла сусіднім державам тривогами своїми та несталим правлінням, але всі бажали краще мати справу з сею республікою, приреченою на повсякчасні видозміни, аніж бачити в Росії державу абсолютну, раптово піднесену до рівня Царств могутніх і страшних, без всіляких при тому втрат і збитків, і немовби з небес таким безцінним даром збагачену» [3, с. 169].

У обґрунтуванні культурно-цивілізаційної «іншості» Московії автор найбільший акцент робить на визначальному татарському (в цивілізаційному сенсі – азіатському) впливі на неї: «вона недавно вийшла з-під влади Татарської єдино через міжусобиці Татарські, яким і нині є данниця» [3, с. 183]. Однозначний акцент на татарсько-азіатський вплив автор робить в описі поведінки московських військ в українських містах. Так, описуючи дії боярина Г. Ромодановського у Конотопі, він стверджував, що «помолившись і похрестившись перед ними по-християнськи, пограбував опісля місто і мешканців його по-татарськи» [3, с. 199]. Саме від колишнього татарського володарювання він виводить помічений у московитів «дивний і неймовірний страх перед Татарами, закорінений у Росіянах з часів великих їхніх завойовників Батия і Мамаю» [3, с. 234]. Очевидно, що від того ж таки татарського (азіатського) впливу автор вбачає у культурі Московії «дикість» та «варварство»: «в ній всі урядники і народ майже неписьменні і численністю різновіств і химерних мольбищ подобляться поганству, а лютістю перевершують дикунів, не дивлячись, кажу, на невігластво і грубіянство, слід нагадати їх причепливість за самі дрібниці та вигадки, за які вони вели безглузду й довголітню чвару і війни зі Шведами і Поляками, зауваживши у листуванні з ними щось у словах недоречне, за що і між собою вони безперестанно чубляться і тиранствують, знаходячи в книгах своїх і хрестах щось не до ладу і не по праву кожного» [3, с. 183]. Устами історичних дійових осіб автор вказує на культурно-цивілізаційну несумісність двох народів: «Пригадаймо, нарешті, нестале правління їхнє царське і винищення самих царів, котрих декілька вони самі злочинно замучили, а одного продали Полякам на убій. А доведено вже, що де немає сталої релігії і добрих звичаїв, там і правління сталого бути не може, і Русаки ваші плазуватимуть поміж Москалями, як вівці поміж вовками» [3, с. 183]. Автор наголошує також на відсутності у московитів власної та «привласненні» чужих політичних традицій: «Пригадати варто жадобу їхню до властолюбства та домагань, за якими привласнюють вони собі навіть самі царства, імперії Грецьку та Римську, викравши на той кінець Державний герб тих царств, себто орла двоголового, що за спадком начебто Князеві їхньому Володимирі, що був зятем Царя Грецького Константина Мономаха, дістався, хоча той Володимир був насправді Князем Руським Київським, а не Московським, і походив од Скіфів» [3, с. 183]. Отже,

в системі цивілізаційних уявлень автора «Історії Русів» Московія-Росія займає доволі неоднозначну й суперечливу позицію. З одного боку, вона на підставі релігійного та етнічного чинників начебто і сприймалася частиною «свого» – слов'янсько-православного світу. З іншого боку – в її культурі (особливо політичній) він вбачав переважаючий «азіатський» (тобто татарський) вплив. Якщо «свій» життєпростір трактувався автором як «культурний» і «цивілізований», то Московія для нього вже була цілком поглинута «азіатським варварством». Якщо узагальнити авторську оцінку цивілізаційного статусу Московії-Росії, то вона зводиться до трактування її як частки слов'янсько-православного світу, поглинутого і «спорченого» «дикою Азією».

Якщо Європа/Захід у тексті «Історії Русів» автор відвів роль цивілізаційного «іншого» з доволі суперечливим ціннісним наповненням (як позитивним, так і негативним), то цивілізаційному образу Азії відведено роль вже не просто «іншого» чи «чужого», а відверто «ворожого» світу. До образу Азії тут включено практично все, що не вписується в образи Слов'янського світу та Європи. Однозначно «азіатськими» народами на сторінках твору постають гуни, калмики, башкири, японці, проте головними репрезентантами Азії як цивілізаційного образу тут є насамперед татари, а також турки. Головною ідентифікуючою ознакою «азіатчини» автор вважає мусульманське віросповідання; подекуди згадується про язичество в домусульманську епоху, однак в цілому про інші немусульманські віросповідання у праці не йдеться. Звідси найбільш вживаною збірною назвою для представників Азії є мусульмани; зустрічаємо також магометанці, бусурмани, агаряни, невірні, інколи погани. Як бачимо, ці назви-означення знову вказують на релігію як головний ідентифікуючий чинник цивілізаційної ідентичності; вони вживаються в тексті в переважній більшості випадків і тоді, коли не йдеться про релігійний контекст. Хоча мають місце і випадки, коли в обґрунтуванні «ворожості» мусульманського світу присутня і релігійна риторика. «Віддатися Християнам самовільно у владу невірних, – пише автор, подаючи цю думку начебто як позицію козацтва, – або заприятитися і спілкування мати з ними є для Християнства гріхом смертельним і вчинком перед всім Християнством ганебним та соромотним і є майже те саме, що самогубство: бо, маючи з такими спілкування і єдність, неможливо ніяк не збочити з путі Християнської і не заразитися паскудством бусурманським» [3, с. 165].

Помітним є і той факт, що в сюжетах із зображенням боротьби із «азіатськими» народами представників двох інших цивілізаційних образів (Слов'янського світу та Європи) автор позначає християнами. Очевидно, що різниці між «слов'янськістю» та «європейськістю» він надавав другорядного значення у порівнянні із «ворожістю» та «дикістю» Азії.

Образ Азії в «Історії Русів» колоритно змальований як «чуже» й «вороже» щодо Слов'янщини та Європи (тобто, згідно переконань автора, до «цивілізованого» світу) цивілізаційне середовище, котре постійно здійснює агресію і натиск на них. Автор наділяє «азіатів» насамперед такими рисами як «дикість», «хижість», «жорстокість», злоба, лють, підступність, хитрість, зрадливість, примхливість тощо. Татарам як головним репрезентантам Мусульманського світу, «страховища і бича усім народам» [3, с. 225], автор приписує «обманами, зрадами та всякого роду грабунками та зухвальствами, що вигубили силу-силенну народу Руського» [3, с. 183].

Ще одна із «азіатських» рис, проілюстрована у татар – це «жадібність»: «Татари, незважаючи на всі союзи і дружні угоди, без грошей і подарунків нічого не роблять, і друзів у них немає в цілому світі» [3, с. 177]. В іншому сюжеті автор не оминув нагоди відзначити факт, що у татарській контрибуції М.Голіцину половина червінців виявилась фальшивими [3, с. 239].

У зображенні епізодів військової історії автор всіляко підкреслює, що військова сила «азіатів» базувалась на чисельній перевазі. Так, акцентом на чисельність є образні вислови про татар, які «вчинили страшний гвалт і пустили хмари стріл» [3, с. 53]; їх військові загоны він іменує «полчищами» [3, с. 62] або «юрмищами» [3, с. 233]; у підкресленні їх чисельності вдається до яскравої метафоричності: «тупіт кінський подобилися грізній бурі всеруйнуючій»; для підсилення ефекту чисельності й його тексті «страшними» були навіть «хмари мерців Татарських» [3, с. 62]. При цьому автор нехтує татарськими військовими доблестями, стверджуючи, наприклад, що вони «були у Сірка полохливими оленями та зайцями» [3, с. 225].

Більшість специфічних етноментальних рис та військових традицій турків чи татар автор інтерпретував проявами «азіатства». Так, у творі бойовий запал турків розцінено як «звичайний азіатський» [3, с. 85]; оточення ворожого війська із трьох боків названо «звичаєм азіатським» [3, с. 53]; татарська військова тактика на бігу з'єднуватись, розвертатися і нападати названа «хижацькою» (хижацтво автор вважав синонімом «азіатства») [3, с. 58]; несподіваний напад татар на кордон розцінено як «зłodійський» [3, с. 69] тощо.

Поруч із татарами яскравим репрезентантом «азіатськості» слугують у «Історії Русів» і турки, котрі трактуються як «непримиренні вороги усього Християнства, котрі те лиш і чинять, що переслідують його та винищують без жодної причини, а за самим лише дивним правилом Алькорану свого» [3, с. 183]. В іншому місці турки теж потрактовані «непримиренними ворогами й

гонителями Християнства» [3, с. 228]. Яскравим прикладом турецької «дикості» слугує у творі емоційно насичений опис здобуття турецькими військами міста Умані: «Народ і війська обеззброєні побивали Турки на очах Дорошенка; не помилювано при тому ні статі, ні віку, і все віддано мечеві та вигублено. Кров по місту текла потоками, а трупи мерців валялися купами. В урядників міських та військових, з наказу Дорошенкового, зідрано живцем шкури і, набиті соломною, відіслано до Султана в Чигирин, де розставлено їх біля квартири Султанської; і були вони йому тріумфом та потіхою» [3, с. 228]. Щоб увиразнити образ «азіатської загрози», автор приписує «азіатську покірність» жителям підкореного турками Чигирин: «Султан увійшов до Чигирин урочисто, і все перед ним падало й плазувало по-азіатськи. Дзвони церковні змовкли, і самі церкви замкнені й запечатані були. Не смів ніхто ворухнутися ні по Богослужбу, ні по мешканню, а всяке рахувало себе ні живим ні мертвим» [3, с. 228]. Ще одна, відверто «азіатська» риса, проілюстрована в творі на турках – це хтивість: «Турки ж усе теє чинили з чоловіками й жінками, що тільки задумали і що їм непогамовність та хтивість варварська підказували» [3, с. 228]. В іншому сюжеті «Історії Русів» ще чіткіше прочитуємо думку, що «варварство» є незмінним атрибутом не лише турків чи татар, а всього мусульманського світу: «Султан, мстячи за тую поразку військ своїх, звелів замордувати з тріумфом перед сералем кількадесят Руських бранців, узятих під Чигирином, і таке підле варварство вважалось в усьому Мусульманстві за славне і богоугодне» [3, с. 230]. Як бачимо в проаналізованих фрагментах, «азіатськість» та «варварство» однозначно виступають для автора синонімами. Турецький султан крім цього оцінений у творі як пишний і чванливий, що поєднує у собі багато варварських химер [3, с. 230].

Окрім турків і татар, ще одним народом для ілюстрації ворожості християнського та мусульманського світів стали в «Історії Русів» башкири. «Народ Азіатський з племен поганських Татар, – читаємо у праці, – званий Башкирці, що з давніх-давен пробуває в Азіатській Росії за рікою Волгою, будши розлючений зовсім не важливими, здається, випадками, підніс зброю і збунтувався проти Росії. Наслідком того було спустошення селищ і укріплень Християнських і винищення самих Християн» [3, с. 252–253].

Однак слід відзначити, що не в усіх випадках авторського тексту образ Азії наділений змістом абсолютного зла. Зокрема, коли автор намагався підкреслити «варварство» «європейців»-поляків, то для контрастного порівняння образ «жорстокого азіата» в такому випадку він змальовував у більш привабливих тонах. Так, описуючи вигадану страту учасників козацького повстання під проводом Я. Остряниці, він стверджував: «Тая страта була ще першою в світі і в своєму роді і нечувана серед людей за лютістю своєю і варварством, і нащадки навряд чи повірять такій події, бо жодному дикому і найлютішому Японцеві не спаде на думку винахід її, а переведення його в дію настрахало б самих звірів та чудищ» [3, с. 96]. Як бачимо, опираючись на стереотипне уявлення про «азіатську жорстокість», він в даній ситуації все-таки знівелював її в інтересах своєї риторичної стратегії – підкреслити жорстокість поляків.

Таким чином, «Історії Русів» є першим твором в українському історіографічному процесі, у якому проглядається цілісна концепція цивілізаційної структури світу й виразна спроба визначення власного місця у цьому цивілізаційному поділі. Всі попередні історіографічні спроби цивілізаційної ідентифікації мали нечіткий, фрагментарно-епізодичний характер. Попри всю свою нечіткість та деяку взаємосуперечливість, автор «Історії Русів» фактично визначив парадигму подальшого розвитку української цивілізаційної ідентичності на «довге ХІХ століття». Його текст став підґрунтям тих цивілізаційних концепцій та уявлень, які функціонували згодом упродовж цілого століття. У праці ми віднаходимо ідейне підґрунтя двох основоположних цивілізаційних концепцій (слов'янської та європейської), які у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. як взаємопоєднувалися, так і гостро взаємоконкурували між собою. З одного боку, «Історія Русів» задала в українській історіографічній традиції майже на ціле століття тенденцію до отожднення Русі-України із Слов'янським світом як самобутнім цивілізаційним середовищем. З іншого боку, наявна в «Історії Русів» оцінка Європи/Заходу як найбільш «цивілізованого» й «культурного» життєпростору, своєрідного культурно-історичного орієнтиру та мірила вартості всіх історичних явищ (тобто європоцентричний світогляд), стала характерною для більшості українських істориків ХІХ століття, а з кінця століття стала цілком домінуючою.

Список використаних джерел

1. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» / В. Шевчук // Історія Русів [Пер. І. Драча]. – К.: Рад. Письменник, 1991. – С. 5–28.
2. Конискій Г. Історія Русовъ, или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго / Г. Конискій. – М.: Въ Университетской Типографіи, 1846. – IV + 262 + 31 + 45 с.
3. Історія Русів [Пер. І. Драча]. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
4. Колесник І. Українська історіографія: ХVІІІ – початок ХХ століття / І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
5. Лескинен М. В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной

ідеології Речі Посполитої / М. В. Лескинен. – М.: Інститут славянознавства РАН, 2002. – 178 с. 6. Лескинен М. В. Поляки і финни в російській науці другої половини ХІХ в.: «другої» сквозь призму ідентичності / М. В. Лескинен. – М.: «Індрик», 2010. – 368 с. 7. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф. – К.: «Критика», 2009. – 592 с. 8. Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Г. Граб'янка [Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка]. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с. 9. Величко С. Літопис. У 2-х т. Том 1 / С. Величко [Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с. 10. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П. Симоновский. – М., 1847. – 159 с. 11. Ригельман О. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ее народѣ и казаках вообще / А. Ригельман. – М.: Университетская типографія, 1847. – 819 с.

Иван Куцьий

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ОБРАЗЫ ЕВРОПЫ И АЗИИ В «ИСТОРИИ РУСОВ»

В статье исследованы цивилизационную идентичность неизвестного автора знакового текста украинской исторической мысли современной эпохи – «Истории Русов». Проанализирована специфика цивилизационных взглядов и представлений автора сквозь призму представлений о «своей-чужой», выяснены основные цивилизационные образы, присутствующие на ментальной карте автора. Прослежено их содержательное наполнение и аксиологическая нагрузка. Определено место «Истории Русов» в процессе генезиса украинской цивилизационной идентичности.

Ключевые слова: «История Русов», образ, идентичность, Европа, Азия.

Ivan Kutsyi

THE CIVILIZATION IMAGES OF EUROPE AND ASIA IN «THE HISTORY OF THE RUS»

The article investigates the unknown author's civilization identity of the outstanding text of Ukrainian historical thought of modern era – «The History of the Rus». The specificity of civilization views and ideas through the prism of the author's notions of «Own – Another's» is analyzed, the major civilization images on the mental map of the author are found. Their semantic content and axiological value are characterized. The place of «The History of the Rus» in the genesis of Ukrainian civilization identity is defined.

Key words: «The History of the Rus», image, identity, Europe, Asia.

УДК [94(477)(093.4): 347.67] «17»

Алла Попружна

НЕОПУБЛІКОВАНА ДУХІВНИЦЯ П. МАРТОСА СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТ. З КОЛЕКЦІЇ О. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

У статті оприлюднену досі невідому духівницю представника козацької старшини середини ХVІІІ ст. Знайдена духівниця є цінним джерелом соціально-економічного, родинного, духовного життя представників козацької еліти ХVІІ–ХVІІІ ст.

Ключові слова: П. Мартос, О. Лазаревський, духівниця, тестамент, козацька старшина.

Укладати духівницю у ХVІІ–ХVІІІ ст. мали можливість представники різних соціальних верств – козацької старшин, міщанства і духівництва. В Україні дослідження духівниць ХVІІ–ХVІІІ ст. започатковано ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Вони привернули увагу відомих українських істориків О. Лазаревського [1] та В. Модзалевського [2], А. Кристера [3].

Після досить тривалої перерви духівниці знову опинилися в полі зору істориків України. Сучасні дослідники використовують духівниці (заповіти, тестаменти – примітка автора) як джерело з історії життєдіяльності певних соціальних спільнот. Зокрема, тестаменти правобережної шляхти ХVІ ст. досліджує Л. Демченко [4], Н. Білоус розглядає тестаменти як джерело історії київських міщан середини ХVІ – першої половини ХVІІ ст. [5], Я. Кочеркевич аналізує заповіти міщан м. Львова другої половини ХVІ–ХVІІ ст. [5], А. Гедьо за допомогою духівниць висвітлює повсякденне життя Ніжинської грецької громади ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. [7], О. Кривошея розглядає духівниці як складову фамільних архівів [8]. Утім, незважаючи на зростання уваги до спадкових актів, у науковий вжиток введено недостатню кількість цих джерел.

У складі колекції О. Лазаревського [9] в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються тексти духівниць, що належать представникам козацької старшини. Одна з них належить обозному Лубенського полку Павлу Мартосу [10]. За родинною легендою батько П. Мартоса Василь походив з давньої польської шляхти і згодом перебрався до міста Лохвиця, де невдовзі помер, залишивши двох синів. Старший син Мартин Васильович у 1698–1705 рр. займав посаду лубенського полкового судді. У 1701 р. він склав тестамент і помер приблизно у 1708 р. Молодший син Павло Васильович Мартос розпочав службу у Війську Запорізькому в 1674 р. рядовим козаком. У 1699–1712 рр. він займав посаду Лохвицького сотника з невеличкою перервою у 1708 р., коли опинився «за караулом», внаслідок підтримки гетьмана І. Мазепи. Упродовж 1712–1737 рр. займав уряд Лубенського полкового обозного, у 1727 р. – призначений наказним Лубенським полковником. У 1736 р. брав участь у Кримському поході. Останні п'ять років мешкав у Лохвиці, де і помер у 1745 р. Духівницю написав заздалегідь – у липні 1741 р. Головними спадкоємцями П. Мартоса були дружина і діти. В. Модзалевський [11] навів відомості про трьох синів та чотирьох дочок П. Мартоса [11]. Утім, у тестаменті згадані лише четверо дітей П. Мартоса: померлий Семен, Михайло, Пелагея та Марія. Значну частину спадку отримав син Михайло. Дочки Пелагея та Марія отримали гроші та дещо з рухомого майна. Цікаво, що окрім дітей та онуків П. Мартос згадав власного зятя і більш далеких родичів.

Духівниця П. Мартоса є цінним джерелом благодійництва козацької старшини, адже автор пожертвував значні кошти багатьом церквам Гетьманщини. Текст духівниці надає можливість познайомитися з структурою спадкових актів Лівобережної України XVII–XVIII ст., збагачує відомості про вподобання, смаки, певні позиції в родині, стиль господарювання, родинні взаємовідносини.

Документи опрацьовані на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. популярним методом. Нерозпізнані місця в текстах духівниць позначені трьома крапками в квадратних дужках, а місця тексту, значенню яких бракує певності позначені знаком питання. Висловлюємо щиру подяку директору Л. Дубровиній та співробітникам Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського за допомогу в підготовці цієї публікації.

Духівниця обозного Лубенського полку П. Мартоса

Во имя отца и сына и святого духа Бога единого в Троице святой славимого: Аминь.

Я, Павел Мартос, обозный полковий лубенський, будучи при старости лет моих весьма знят слабостию здоровья и познаючи себе ближе бить к смерти нежели к продолжению живота, умислилем при совершенной памяти и разуме, сей последней воли моей сочинить тестамент і крайнее имению моему определение, по котрому всяк с потомков моих должен тим, хто кому отписанно без найменшого спору и турбаций контентуватися и доволним бути. Прежде всего душу мою, дражайшею кровию Христа Спасителя нашего искупленную, в руки его ж, всемилостиваго Господа моего вручаю и да успокоит ее со святыми своїми в царствии небесном і в пособие в том богоугодными молитвами духовного чина прошу.

Тело мое грешное, по исходе души, да будет погребенно при церкви соборной Лохвицкой [1] Рождества пресвятия Богородици, в склепу, там, где и жени моей первой, Марии [2], тело погребению предано. Для помяновения души моя отписую денежную з убогого имения моего милостиню на монастыри и церкви божия, а именно: на молитви преосвященнейшему архипастиреві Киевскому червоних десят. А особливо на сорокоуст в катедральний Святософиевский монастыр рублев десят, на молитви преподобнейшому отцу архимандриту Киевопечерския Лаври червоних пят на сорокоуст в тот же монастыр рублев десять; на сорокоусти ж до монастырей Киево-братського и Мгарского по десяти рублев; а на далнюю и ближню пещери по чотири рублів; пресвитерам месних Лохвицких церквей с причетними, а именно: Соборной церкви и Богоявленскому на годовое помяновение рублев по десят; а Спаскому Николскому и Покровскому по чотири рубля; селских церквей брисевскому и скоробогатскому по четири рубли, троецкому сенчанскому четири рубли; на манастирское и церковное строения, а имянно на Свято [?] катедру рублев двадцять, на Киево-печерскую лавру рублев двадцять, на Киевобратский училищный монастыр рублев двадцять, на монастыр Красногорский чорнуский рублев десят, на селение церкви брисевскую тридцять дано рублев, тринадцять на брисовскую и осталние все отдани, а скоробогатскую двадцять рублей; на соборную лохвицкую Рождества пресвятая Богородици церквей, где тело имеет бить погребенно, рублев шестдесят; отданно на звоницу ктиторам Пантимону и Кирилу [в битност] Якова Литвишка; на строение при той же церкви звоницу рублев двадцять; на богоявленскую церквей рублев двадцять, а на звоницу при той же церкви имеющую строитись рублев двадцять; на Преображенскую николскую и покровскую церкви рублев по двадцять.

Те все денги имеет зять мой, протопоп лохвицкий Григорий Рогачевский, по вишеписанному определении моему як на монастыри и церкви Божия, так и на сорокоустния поминовения, з рук своїх роздать непременно.

Синови моему, Михайлови [3], легкую двор свой со всем в нем строением в городе Лохвице, где я мешкаю и з дворцом покойного сина моего Семена [4], також в Перекопе и за Сулицею з хатами подварки и комора шинковая на ринку лохвицком, да ему ж, Михайлови, млин в Скоробогатках прозиваемый великий и денег готових двести рублев, футор за Песками стоячий, со всеми угоди ями, лан в Засулицкови руци, краем шляху сенецкого лежачий.

Иванови, внукови моему, двор на ринку в Лохвице, против комор стоячий, слободка артополотская со всема прилеглими грунтами, млин в Скоробогатках земляний и денег готових двести рублев, з котрого третью част млинового розмеру взимал жене моей второй, а по смерти ей весь млин ему, Ивану, внукови, во вечност. Комора на ринку, нив две в Засулицкой руце, левада з садом за мостом на старце ему ж, Ивану.

Вишеозначенную тысячу золотих я уже отобрал и левада за Лохвицею, прозиваемая Николишина в двору, жене моей Ирине [5] второй готових денег золотих рублев двести и весь прибор женский, который имеется; будка с парюю конми; казан винничный, волов пар две, коров четыре; сверх же того для пребивания по смерти ей определяю хату в том же дворе: синове моему, Михайлови, легкованном с комнатою, сенми и супротивною хатою и для огревания лесок [за ячниками]. А для препитания ей же з определенного внукове моему млина третью часть млинового розмеру, по жизни взимать и тем доволствоватся, як више сего упомянуто.

Тажко для доволнейшого огревания хати дров з обох частей позволяется.

Дочери моей старшой, Пелагии [6], сто червоних и двести рублей денег готових. А дочери моей, Марии [7], сто червоних и сто рублев да млин токарковский с прилеглими грунтами во вечност, також и лесок под Василками.

Ирине, внуче, денег рублей двадцят. Свойственникам моим, Ивану Стрижевскому, рублев двадцят и легкий тонкий кунтуш. Старосте брисевскому Федорове рублев двадцят. Карпенкам тром, в селе Брисах жиючих, каждому по чотири рублев.

А якие по смерти моей остануться вещи движимие, а именно: сребро, медь, цень и прочая посуда домашняя и что прежде сего от мене сини и дочери получили с таких верей, те все имеют. в купу снесши, по равной части розделится на четверо: син мой Михайло и внук Иван да дочери мои Пелагия и Мария, без всякого спору.

А товар рогатий и кони, овци, пчоли и свини имеют они ж, дети мои между себе праведно ж и по равной части на четверо без найменшой обиди пред другим разделити.

На погребение тела моего и на расходи погребателния також и на поминателние обеди из домашних моих припасов и особенно кроме сей записи имеючихся, должны жена моя и дети кошт ронити да сверх того на тое ж поминовение определяют рублей сто.

Таковое имению моему, сочинив по воле последней, тестаментальное определение, без якого в потомков моих и прочих посторонних людей, кого сие дело касатимется, Богом живим упоминаю, даби никто не важился его касовати, а ежели кто дерзнул сей тестамент мой переменять или розорять, таковой да не избегнет отмстительного суда Божия: в настоящем и будущем во вещи. Аминь.

Сочинен сей тестамент в доме моем, при людях честних, нарочне к тому созванних, якие ниже сего по прошению моему подписались року 1741 месяца июля 4 числа, на котором во уверение и сам своеручно подписуюсь:

Обозний Павел Василиевич Мартос.

По приказу родителя жени моей благородного его милости пана Павла Мартоса, обозного полкового Лубенского, на сем тестаменте подписуюсь, Григорий Рогачевский, протопоп Лохвицкий.

Михайло Павлович Мартос.

Иван Василиевич Мартос.

Атаман сотенный [?] Иван [Ивер..] [10].

Список використаних джерел

1. Лазаревский А. Духовницы / А. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 19. – Часть неофициальная.
2. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания / В. Модзалевский // Историко-литературный сборник: Посвящается В. Срезневскому (1891–1916). – Л., 1924. – С. 94.
3. Кристер А. Духівниці XVI–XVII віку / А. Кристер // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927. – С.493.
4. Демченко Л. Волинські тестаменти XVI ст.: Дипломатичний аналіз / Л. Демченко // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т.2. – С. 35–48.
5. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття / Н. Білоус. – К.: Видавничий дім «Простір», 2011. – 200 с.
6. Кочеркевич

Я. О. Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI–XVII століть: дипломатичний аналіз / Я. О. Кочеркевич // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 45–61. 7. Гедьо А. Заповіти як джерело з історії повсякденного життя Ніжинської грецької громади XVIII – першої половини XIX ст. / О. Гедьо // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 116–122. 8. Кривошея О. Тестаменти як складова фамільних архівів / О. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVI. – К., 2009. – С. 81–91. 9. Тестаменти (1636–1761) // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 57489–57601. 10. Духівниця обозного Лубенського полку Павла Мартоса. 1741 р. // Інститут Рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 57571. 11. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – Киев, 1912. – С. 54–56.

Алла Попружная

НЕОПУБЛИКОВАННОЕ ЗАВЕЩАНИЕ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ СЕРЕДИНЫ XVIII В. ИЗ КОЛЛЕКЦИИ О. ЛАЗАРЕВСКОГО

В статье подано публикацию завещания представителя казацкой старшины середины XVIII в. Текст завещания – ценный источник социально-экономической, семейной, духовной жизни представителей казацкой элиты XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: П. Мартос, А. Лазаревский, духовница, testament, казацкая старшина.

Alla Poprzhna

UNPUBLISHED COSSACK AUTHORITY'S TESTAMENT IN THE MIDDLE OF XVIII CENTURY OF LAZAREVSKIY'S COLLECTION

The object of the article is publication of two Cossack authority's testament in the XVIII century. The contents of the testaments are unique origins of social and economical history. The contents of these documents demonstrate spirituality, family priorities and Cossack authority's tastes.

Key words: P. Martos, A. Lazarevsky, testament, last will, cossack elite.

УДК 070:271.4-9(477.83-25)(09) «18/19»

Роман Лехнюк

ГАЗЕТА «РУСЛАН» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СЕРЕДОВИЩА КАТОЛИЦЬКОГО РУСЬКО-НАРОДНОГО СОЮЗУ (1896–1901 РР.)

У статті висвітлено обставини заснування у Львові газети «Руслан», з'ясовано фінансове становище часопису та персональний склад редакції, проаналізовано редакційну політику та публікації в газеті як джерело до історії Католицького русько-народного союзу та новочасної української консервативної ідеї у Галичині загалом. На шпальтах газети знайшли відображення питання про суспільну роль Церкви, значення нових ідеологій – як універсальних (соціалізму, лібералізму), так і суто галицьких феноменів (передусім русофільства), чимало йшлося про українсько-польські відносини, концепцію «органічної праці» з наголосом на становищі українського селянства й духовенства. Часопис був активним учасником міжпартійної полеміки.

Ключові слова: газета «Руслан», християнсько-суспільний рух, Католицький русько-народний союз, консерватизм.

Злам XIX–XX ст. був часом поширення в Галичині нових ідей, швидкої політизації та партійної структуризації українського руху. Тоді розгорнули діяльність Радикальна, Національно-демократична, Соціал-демократична, русофільська Русько-народна партії. Вони представляли широкий ідеологічний спектр – від соціалізму – до крайнього консерватизму русофілів. Не забракло в цьому спектрі й модерної консервативної сили, яка намагалася пристосувати традиційні цінності – клерикалізм, соціальна структуризація суспільства, досягнення змін шляхом неквапливих рішень і компромісів, відкидання конфронтації як методу й самоцілі – до умов і викликів новітньої доби. Інституційним втіленням цієї ідеї став Католицький русько-народний союз (далі – КРНС). Його засновниками були представники правого крила народовського руху. Вони відігравали важливі ролі в українській політиці в Австро-Угорщині. Лідер цього середовища Олександр Барвінський (1847–1926) та його прихильники становили більшість українського представництва в Державній раді скликання 1897–1900 рр., великою мірою визначали теж політику українського клубу Галицького сейму.

Християнсько-суспільний рух у півдавнійській Галичині вже не є для української історіографії новою темою. Про різні його аспекти писали Т. Антошевський, О. Аркуша, А. Кліш, М. Мудрий [2; 3;

19; 20; 39]. Однак діяльність КРНС, порівняно з іншими політичними угрупованнями того часу, залишається вивченою найменше. Найчастіше КРНС і християнських суспільників трактують як праве крило народовецького (національно-демократичного) руху. Це твердження цілком слушне, однак і розбіжності між народовцями та середовищем КРНС у питаннях тактики були чималі, що призводило відвертих взаємних образ і ворожнечі. Це дає підстави розглядати КРНС як самостійну інституційну та ідейну складову галицької політики.

Мета цієї статті – на основі матеріалів газети «Руслан» проаналізувати персональний склад та ідеологію середовища КРНС.

Для цього треба виконати такі завдання: відтворити обставини появи та умови існування періодичного видання; з'ясувати персональний склад редакції та залучених до неї осіб, які становили кістяк середовища християнських суспільників; розглянути ідеї консерваторів стосовно методів політичної боротьби в соціальній, господарській, церковній та інших сферах; проаналізувати бачення видавцями часопису українсько-польських відносин, а також відносин усередині українського руху; простежити спроби практичної реалізації програмних постулатів КРНС та їх результати.

Основу джерельної бази статті складають публікації газети «Руслан» за 1897–1901 рр. Ці матеріали вперше вибрано як самостійний об'єкт дослідження. Науковий потенціал цього джерела полягає в широкому висвітленні на шпальтах «Руслана» поглядів християнських суспільників на актуальні питання свого часу. Їх аналіз дає змогу розглянути суспільно-політичну і соціально-економічну ситуацію в Галичині під кутом зору, суттєво відмінним від поглядів представників найбільших у той час українських і польських політичних сил. Попри малочисельність та організаційні проблеми, християнсько-суспільний рух, виразом чого були публікації в часописі «Руслан», був на зламі XIX–XX ст. важливою частиною української політичної як думки, так і практики. Інше тогочасне періодичне видання консервативного спрямування – журнал «Правда» – дало змогу відтворити початкову, організаційну стадію КРНС. Значний обсяг інформації про редакційні та адміністративні клопоти видавців «Руслана» містять матеріали фонду Барвінських, які зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Зокрема, це листи до редакції часопису від дописувачів, а також листування чільних представників середовища (як-от Василя Тисовського і Кирила Студинського) з О. Барвінським. Доповнюють корпус джерел матеріали Центрального державного історичного архіву у Львові з фондів 362 «Кирило Студинський» і 818 «Анатоль Вахнянин».

КРНС засновано у Львові 14 жовтня 1896 р. Цьому передували наради 26 грудня 1895 р. і 22 вересня 1896 р. Причину створення товариства його засновники вбачали у відсутності організації, яка стояла би на народній основі та спиралася на «новоєрівську» декларацію 1890 р. Ці функції мала виконувати «Народна рада», однак, на думку творців КРНС, вона відійшла від «Народної програми», останнім доказом чого стала спілка з русофілами напередодні парламентських виборів 1897 р. [47]. Першим головою КРНС обрано о. І. Чапельського, очільника Руського педагогічного товариства (у 1887–1891 і 1902–1910 рр.), каноніка собору св. Юра. Статутною метою товариства було «дбати про релігійно-моральні, народні, політичні і економічні справи руского народу в Галичині іменом же про справи руских селян і міщан на основах католицьких» [81]. Досягти цього планувалося «органічною працею»: піднесенням освітнього рівня суспільства, його правової свідомості, проведенням віч і зборів щодо поточних політичних і економічних питань. Окремим параграфом у статуті йшлося про створення і поширення часопису [81; 42]. Так засновано газету «Руслан», перше число якої з'явилося друком 1 січня 1897 р.

Від початку організатори видання зіткнулися з декількома проблемами. Передусім, варто було визначитися з форматом часопису. Розглядали два зразки: чернівецької «Буковини» та віденської «Neue Freie Presse» [33, арк. 4]. Вибір випав на користь австрійського видання, про що свідчить як редакційне листування [28, арк. 1], так і порівняння номерів «Руслана» і «Neue Freie Presse» (в останньої запозичено рубрикацію, розміщення інформації, стиль заголовків і редакційних даних). Львівське видання відрізняли від віденського частота виходу та обсяг: «Руслан» виходив щодня о 18 год. у чотиристорінковому форматі вечірнього віденського аналогу, тоді як «Neue Freie Presse» виходила двічі на день, а її ранковий випуск мав 20 сторінок. Очевидно, чотирьох сторінок для україномовної газети бракувало (з редакційного листування в рубриці «Новинки» зрозуміло, що через брак місця публікацію багатьох надісланих до друку дописів і художніх творів доводилося відкладати), проте для видання більшого обсягу бракувало коштів.

Питання фінансового забезпечення постійно нагадувало про себе. Нестача коштів зумовила перенесення початку видання з кінця 1896 р. на початок 1897 р. [33, арк. 5], а згодом призводила до хронічних заборгованостей перед друкарнею Владислава Шийковського. Більшість листів В. Тисовського і К. Студинського до О. Барвінського з архівної збірки редакції «Руслана» містять

інформацію про борги перед друкарнею та прохання/заклики виправити матеріальне становище редакції [32, арк. 13, 17, 27 зв.; 33, арк. 9, 17]. Звертався щодо виплати боргів і систематизації подальших виплат до О. Барвінського й безпосередньо власник друкарні В. Шийковський [29, арк. 1; 88, арк. 1 зв.]. Ймовірно, з непевною фінансовою ситуацією була пов'язана часта зміна розташування редакції (упродовж 1896–1901 рр. було три адреси) і незначний тираж (500 примірників) [33, арк. 7 зв.]. Непросте матеріальне становище провокувало фінансові махінації. Згідно з признанням В. Тисовського: «Я бідний, незасібний чоловік, обмежений хиба на учительську пенсію і на те, що лекціями можна було здобути так і ратував ся, удержуючи четверо дітей у школах, а ще до того тяжкі домашні відносини в часі недуги жінки приводили мене просто до розпуки. Серед таких обставин не порадо мені було тисячами орудувати, і стати в котрій хвилі готовим до обрахунку... а при обороті в двох літах около 20 000 зр. виходить недоїмків на 400 зр. ... і чим скорше постараю ся покрити все як слід, ще в тім році» [33, арк. 25 зв. – 26]. За підрахунками К. Студинського, збитки від діяльності В. Тисовського становили тисячі золотих ринських [32, арк. 7].

Відсутність коштів позначалася на кількісному складі редакції та якості видання. Через три місяці від початку В. Тисовський скаржився О. Барвінському, що після від'їзду того до Відня ніхто, крім нього самого та отця Михайла Світенького, не навідувався до редакції задля допомоги [33, арк. 7]. Випуск газети отець готував фактично самотужки, хоча формальним редактором у першому півріччі 1897 р. був Теофіл Барановський. Згодом К. Студинський писав про те, що внаслідок браку фахівців і зумовленого цим недогляду «за Сьвітенького виходил нераз такі нісенітні числа» [32, арк. 5]. О. Барвінський навіть розглядав можливість повернути о. М. Світенького на попереднє місце [88, арк. 1]. В. Тисовський шукав для роботи в редакції людину, яка мала покращити якість матеріалу. Вибір випав на Володимира Коцовського (1860–1921) – літературознавця, члена НТШ. Проте в середині 1897 р. він запідозрив К. Студинського і А. Вахнянина у використанні «Руслана» для власних цілей і відійшов від участі в проєкті [33, арк. 13 зв.–14]. Від 1898 р. редакційну політику визначав К. Студинський. Він не тільки публікував власні наукові розвідки й керував адміністрацією, а й уклав покажчик публікацій у «Руслані» за весь час виходу часопису – з 1897 по 1914 р. [26].

Джерела дають змогу з'ясувати витрати на видання «Руслана». За перші п'ять місяців 1897 р. вони становили 3 829 золотих ринських (далі – зр.) (гульденів – примітка автора) 40 крейцерів (далі – кр.), тоді як прибутки – 3883 зр. 39 кр. Таким чином, на поточні видатки адміністрації, як-от: експедиційні марки, нафту для освітлення редакції, зарплату тощо, залишалось тільки 59 зр. 99 кр. – на думку В. Тисовського, сума недостатня [33, арк. 9]. У 1900 р. значилися такі видатки: друкарня 6300 зр.; щомісячні витрати на адміністрацію: зарплатня редактора Льва Лопатинського – 60 зр., його помічника Семена Ґорука – 30, коректа – 20, експедиція – 13, оренда помешкання для редакції – 18, слуга – 6 зр. З урахуванням витрат на поштарів, світло, дрова, листування і папір виходило щонайменше 200 зр. на місяць, а відтак 2400 зр. щороку. Сумарно річні витрати на друкарню та адміністрацію з урахуванням податків становили 9 тис. зр. [32, арк. 27 зв.].

Складніше встановити джерела надходжень до бюджету часопису. На початку планували, що більшість видатків будуть покривати кошти від передплати і пожертв [33, арк. 5]. Попри окремі внески (наприклад, пожертва Г. Словіцького в розмірі 50 зр.) [31, арк. 1], сподівання на жертводавців були марними, та й заклики до передплати не мали значного успіху [33, арк. 5]. Основне джерело прибутків забезпечував через свої зв'язки у Відні О. Барвінський. Це впливає з листів В. Тисовського і К. Студинського [32, арк. 13; 33, арк. 17, 19 зв.]. Ці кошти проходили й через Галицьке намісництво [33, арк. 19–19 зв.]. Отож, можна стверджувати, що «Руслан» почасти фінансували центральні органи австрійської влади у порозумінні з крайовою польською адміністрацією. Непрозорість коштів було головною причиною підозр В. Коцовського, які описав В. Тисовський: «Причиною сих сумнівів єсть певна таємність посеред котрої ми заодно повертаємося, ми не знаємо тепер, хто нами интересує ся, та кому ми і на що придались. О своїх силах стояти не можемо, а прецінь стоїмо – отже на чийм ґрунті – то просту хоч знати чийми фондами покриває ся потреби нашого видавництва» [33, арк. 13–13 зв.].

Ключовим питанням у дослідженні певного інтелектуального середовища є визначення кола осіб, які до нього належали. У цьому випадку треба проаналізувати учасників установчого з'їзду КРНС, членів редакції «Руслана» та їх контакти, а також дописувачів. На нараді 14 жовтня 1896 р. були присутніми 56 осіб, а ще 30 надіслали привітання учасникам і перепрошення за відсутність. З них обрано організаційний комітет з 10 членів і 5 помічників: І. Чапельський, крилошани Богдан Пюрко, Мирон Подолинський, Іван Гробельський, Михайло Світенький, д-р Стефан Юрик (префект духовної семінарії у Львові), Т. Барановський, нотар Володимир Левицький, В. Коцовський, О. Барвінський, помічниками були: Омелян Ваньо (співробітник архикафедри у Львові), Іван Бічай і

В. Тисовський (професори семінарій у Львові), Теофіл Грушкевич й Іларій Огоновський (професори гімназії у Львові) [47].

Редакторами «Руслана» в досліджуваний період були Теофіл Барановський, Стефан Кульчицький і Лев Лопатинський. Барановський (1840–1897 рр.) – один із засновників Літературного товариства імені Шевченка, інженер крайового віділу – очолював редакцію у перші півроку видання часопису (помер 18 липня 1897 р). Про С. Кульчицького відомо з листа К. Студинського, в якому йшлося про призначення редактора на посаду у фінансовій дирекції крайового віділу [32, арк. 11, 15]. Найбільше відомостей є про Л. Лопатинського (1868–1914 рр.) – драматурга й публіциста, шкільного товариша К. Студинського [32, арк. 1]. Його дружиною була актриса Філомена Лопатинська. Сам Л. Лопатинський публікував у «Руслані» свої п'єси, як-от: «До Бразилії!» (1998 р.), «Свекруха» (1899 р.), «Беата і Гальшка» (1899 р.). Він обіймав посаду редактора двічі. Перше нетривале перебування на ній припинено через якийсь конфлікт (в одному з листів до О. Барвінського К. Студинський зазначав, що А. Вахнянин через відсутність охочих пропонував на посаду редактора Л. Лопатинського, який «по 6-місячній науці буде чемнійший і пильнійший») [32, арк. 5]. Імовірно, його зумовили часті прохання Лопатинського про підвищення платні, адресовані О. Барвінському як прямо, так і за посередництва шкільного товариша [30, арк. 1; 32, арк. 19, 26]. Про участь у виданні «Руслана» В. Тисовського, В. Коцовського, М. Світенького і К. Студинського йшлося вище.

Інформативним є перелік прізвищ, що його уклав О. Барвінський і який зберігається в архівній збірці редакції «Руслана» [34]. Треба думати, що це перелік дописувачів газети. Він дає змогу встановити декотрих дописувачів із середовища духовенства (наприклад, митрат А. Білецький, І. Гробельський, парафіяльні священики). У списку є теж чимало авторів, яким видавці «Руслана» активно опонували (Іван Франко, Юліан Романчук, Василь Нагірний, Андрій Кос, Іван Белей). Постійними дописувачами часопису були О. Барвінський і А. Вахнянин. Як депутат австрійського парламенту, О. Барвінський забезпечував редакцію оглядами подій у Державній Раді [33, арк. 22]. О. Барвінський і А. Вахнянин виконували роль ідеологів часопису, були авторами більшості програмних статей [33, арк. 20]. На шпальтах «Руслана» виходили друком промови та законодавчі ініціативи двох депутатів у Державній Раді, Галицькому сеймі, у так званих «спільних делегаціях» австрійського та угорського парламентів [65; 66; 69].

Одним із засадничих принципів КРНС був клерикалізм. Проголошена в прем'єрному номері «Руслана» опора на вікову християнську традицію в «народній праці» [15] складалася з декількох складових. Насамперед, була піддана різкому осуду думка, яка набувала популярності, про релігію як приватну справу кожної людини [68]. Проголошувалася необхідність «християнізації» системи освіти, насамперед шкільної. Передбачалося закріпити за Церквою викладання не лише науки релігії, а й ряду світських предметів [92]. Право Церкви на таку роль в освіті обґрунтовувалося історичною традицією: «Церква виступає з правом до школи, покликуючи ся на переказане їй Ісусом Христом покликане учительське. Церква може також зовсім справедливо навести своє право, що она є властиво цивілізуючою силою; церква розбудила гадку заснування шкіл, она є матерю школи, основателькою многих шкіл, она збирала дутий і висилала учителів. Доперва коли показало ся, як важною річчю є не тільки відомости подавані в школі, але й вплив на доростаючи покоління, почала й держава дбати про школи і взяла їх в свої руки» [92].

Важливим пунктом була активізація душпастирської та громадсько-просвітницької діяльності парафіяльного духовенства. Перемиський єпископ Костянтин (Чехович) закликав духовенство до активної праці над просвітніми й економічними питаннями [43]. Передумовою для цього мало стати підвищення матеріального становища священиків та їх сімей [82]. Видавці «Руслана» й тут наголошували на історичному аспекті – провідній ролі духовенства в розвитку української культури [80]. Акцент роблено й на близькості греко-католицького духовенства та селянства. Душпастирі мали бути зразком не тільки моральності, а й прикладом ефективного господарювання [44].

Організатори КРНС прагнули заручитися підтримкою вищої ієрархії Греко-католицької церкви. Найкращою для товариства ситуація була за часів митрополита Сильвестра (Сембратовича, 1836–1898 рр.). Скерована під час установчого з'їзду до влади делегація принесла звістку, що «заявили Є. Е. Кардинал, що все і всюди і на кожному кроці будуть підпирати змагання нашого товариства і уділили нам свого благословення» [47]. Попри таку підтримку, КРНС не вдалося здобути популярність серед духовенства. Невдачею завершилися й починання митрополита в цьому ж напрямі під час зборів представників духовенства у Львові в грудні 1896 р. На зборах владики закликав поборювати антицерковні тенденції деяких політичних сил, очолюваних світською інтелігенцією [64].

Після смерті митрополита Сильвестра (Сембратовича) відносини прихильників О. Барвінського з митрополитичим престолом ускладнилися. Часопис «Руслан» відверто агітував за кандидатуру на митрополита перемиського єпископа Костянтина (Чеховича) [53]. Однак

митрополитом став станиславівський єпископ Юліан (Куїловський, 1826–1900 рр.), який майже не втручався в громадсько-політичні справи. Очолювану ним до цього єпархію видавці «Руслана» піддавали атакам за русофільство та родинний патерналізм у керівництві. Вістря критики спрямоване на крилошанина Литвиновича. З восьми членів станиславівської консисторії п'ятеро були його родичами. Його ж уважали головним винуватцем процвітання русофільства в єпархії [70]. Газета так відгукнулася на номінацію митрополитом Юліана (Куїловського): «Супротив доконаного факту іменованя еп. Куїловского митрополитом галицької Руси, остає нам лише сказати: Дай Боже, щоби те не стало ся, чого ми побоювали ся перед его іменованєм!» [53].

Наступні значні надії середовище КРНС поклало на призначеного наприкінці 1900 р. митрополита Андрея (Шептицького). Консерватори сподівалися, що новий владику підтримає їх починання. Ці очікування були оприлюднені в статті з нагоди двохсотліття переходу Львівської єпархії на унію: «Сієє надія, що небавом вже стане на чолі Руско католицької Церкви муж, що скріпить і обезпечить її підвалини, які старають ся підорвати з одного боку ті, що бажали би втрути Русь в темряву схизми, а другі, що бажать з серця нашого вирвати всяку віру. Серед темряви тої, яка нині залягає Галицьку Русь, сходить сонце надії, що своїм світлом розжене темряву і теплотою огріє і покріпить серця руского народу...» [1]. Митрополит Андрей (Шептицький) справді став визначною постаттю церковного життя, проте шляхом безумовної підтримки середовища КРНС, як це робив Сильвестр (Сембратович), не пішов. Добре відчуваючи стан і тенденції суспільно-політичного життя Галичини, владику Андрей у перші роки дотримувався нейтралітету щодо українських політичних груп, а згодом зробив ставку на співпрацю з Українською національно-демократичною партією [67].

Видавці «Руслана» виступали з критикою соціалізму – як теорії загалом, так і практики, втіленої в діяльності Русько-української радикальної партії. Стаття «Соціалізм – антиклерикалізм» – показовий приклад представлення часописом тих викликів і загроз, які несла становищу Церкви ця модерна ідеологія [77]. Були й інші публікації, які представляли радикалів ворогами Церкви й духовенства [63; 72]. Виступи проти соціалізму не обмежувалися питаннями релігії. Інтереси консерваторів КРНС і радикалів вступали в гостру конфронтацію в аграрній сфері. Для консерваторів неприйнятним був постулат про колективізацію землі, який значився в програмі галицьких радикалів [78]. Причиною цього було не тільки бажання зберегти усталену соціальну структуру суспільства, а й політична конкуренція. Узагальнений погляд християнських суспільників на соціалізм як теорію був таким: «Хоч они (соціалісти. – Р. Л.) обіцяють золоту волю, то в дійсности відбирають нам особисту, тілесну і душевну свободу. Соціальна демократія домагає ся не лише, щоб ми всі наші думки і погляди в політичних справах уложили відповідно до їх приказів, але щоб ми і наші релігійні переконання при норovali до їх бажань. Спитає хто, яку звязь має релігія з політикою, з соціалізмом? Дуже тісну, бо як довго в серці чоловіка є іскра релігії, то він вистерігає ся всякого зла, а скоро вже позбув ся релігії як чогось непотрібного, тоді можна з ним все робити. Тимто соціаль-демократи бажали-б підорвати у людей всяку віру» [91].

Соціально-економічна програма християнсько-суспільного руху проголошувала міщанство й селянство підвалинами суспільного ладу [7]. Це пояснювали прив'язаністю українського селянина до традиції, спираючись на яку він «двигав народність руску з більшим успіхом як би кому здавало си» [63]. Консерватори вказували на важливу роль аристократії (в українців її не було), опорою суспільного ладу визнавали майновий стан і авторитет [25]. Видавці «Руслана» пропагували створення хліборобських спілок, які мали забезпечити селянство від зубожіння і боргів, а отже й від головної проблеми соціально-економічного життя тогочасної Галичини – масової еміграції [4; 61]. Важливою ініціативою А. Вахнянина було створення у краї позичкових кас системи Райфайзена. Потребу в таких закладах обґрунтовувала серія матеріалів у «Руслані» з історії позичкових кас [5; 49].

Окрім соціалізму, зазнавав критики й лібералізм. Тоді під поняттям лібералізму розуміли передусім економічну складову ідеології. Це стосувалося ідей манчестерської школи, яка пропагувала повну свободу підприємницької діяльності, обмеження фінансової ролі держави і свободу конкуренції як рушійну силу економіки. До негативних наслідків ліберальної ідеї у правлячих колах Австрійської держави впродовж останньої чверті XIX ст., зокрема для українців, зараховували лихварство, зумовлену ним заборгованість населення, обезземелення й «грубий матеріалізм» [44]. Усе це видавці «Руслана» вважали причиною поразки на виборах до Державної ради 1897 р. ліберальних угруповань і утворення нової консервативної більшості [84].

Прихильникам соціалізму й лібералізму дописувачі «Руслана» закидали нехтування національного питання. Під сумнів ставили й відданість соціалістів і лібералів декларованим принципам людської свободи. Показовим прикладом може бути звіт про події в Трієсті у квітні 1898 р. Тоді італійські ліберали та соціалісти здійснили напад на церкву, де словенський священник під час богослужіння критикував ці ідеології: «Як бачимо, вільнодумні нібито крикуни показують ся яко найгірші терористи, они домагають ся свободи, але лише для себе і такої свободи, як они

розуміють». Автор допису проводив паралелі з галицькою ситуацією, вказуючи на аналогічну тактику місцевих радикалів, народовців і русофілів [94].

Питання національної самоідентифікації зумовлювало глибоке взаємне несприйняття двох консервативних середовищ в українському русі Галичини – християнських суспільників і русофілів. На зламі XIX–XX ст. русофільський світогляд, ґрунтований на мовній, релігійній та історичній спільності «русских» земель, набув виразно архаїчних рис. Це відбувалося на тлі стрімкої модерної націоналізації, виразниками якої в Галичині були народовці, консервативним крилом яких можна вважати середовище КРНС. Жодне інше середовище не викликало такого негативного ставлення дописувачів «Руслана», як русофільська партія. Видавці «Руслана» таврували русофілів (москвофілів) за «національний нігілізм» [37; 41], називали «платними ренеґатами» [90].

За гучними епітетами слідували й раціональні аргументи. У фейлетоні «З того сьвіта» йшлося про мандрівку фейлетоніста «Руслана» раєм, де постаті з історії України розпитували його про сучасний стан української суспільності Галичини. У відповідь журналіст із сумом констатував, що замість культурного й політичного розвитку галицькі українці надалі дискутують про правопис [17]. У цій задавленій суперечці видавці «Руслана» відстоювали фонетику, уважаючи, що етимологія не так зберігає традиції української мови, як наближає її до чужого й неіснуючого «общерусского языка» [45]; вказували на відмінності між українською та російською мовними й писемними традиціями, погане розумінням етимології простолюдом, що ускладнювало просвітницьку роботу [23]. Відносини загострювала й постійна критика русофілами осіб зі середовища КРНС у сеймі й парламенті за «угодовство» [22], до цього додавалася теж критика «Обществом им. Качковского» товариства «Просвіта» за «зраду етимології» [93]. Предметом критики з боку «Руслана» була політична практика русофілів. Апогеєм протистояння стало віче на Замковій горі з нагоди 50-ліття скасування панщини, коли, за свідченнями видавців «Руслана», представники русофільських організацій спровокували побиття членів «Академічної громади», які виступили проти консолідації народовців з «ренеґатами» [18].

Союз народовців з русофілами на виборах 1897 р. був тактичним кроком, скерованим на посилення позицій націонал-демократів у Державній раді. Саме тактичні моменти були віссю постійної полеміки «Руслана» з народовцями та їх пресовим органом газетою «Діло». Стратегічні цілі націонал-демократів і групи О. Барвінського загалом збігалися, вони полягали в легальній культурно-просвітницькій і політичній роботі, спрямованій на всебічний розвиток народу. Проте практичні кроки щодо реалізації цієї мети зумовлювали розбіжності й провокували взаємні протиріччя. Лідер народовців Юліан Романчук зазнавав критики за відхід від політики «нової ери» та консолідацію з русофілами. Ініціатора цього союзу Василя Нагірного означували як «ісповідника теорії, що «народовцям» можна навіть і з чортом лучити ся до акції виборчої» [79], а зворот Романчука від «нової ери» до консолідації іронічно називали «блуканиною політичною великого руского політика» [6].

Суттєві відмінності були й у способах здійснення політики «органічної праці». На думку християнських суспільників, відмова від «нової ери» та перехід до опозиційної тактики був хибним кроком, оскільки унеможлиблював співпрацю з крайовою владою та стримував розвиток національної освіти: «Від року 1893, коли частина руских послів уважала потрібним перейти в опозицію і яко ціль своїх змагань поклала «зазначуване невдоволення», відколи стали розтягати ся серед т. зв. загалу глумливі окрики: «Овва! Що там паралелька! Що там якась шкілка!» спинила ся дальша акція щодо руского шкільництва. Міродайнї сфери, почувши такі глумливі окрики з табору руских опозиційників, подумали собі мабуть, що нема чого квапити ся із засновуванем дальших руских шкіл в Галичині, коли они не мають нібито вартости для руского загалу і тимто сеймове внесене п. Вахнянина о заснуване рускої ґімназії в Коломиї відложено...» [73].

Не погоджувалося середовище КРНС і з курсом народовців на швидке залучення широких мас селян до політичної діяльності. Спочатку слід було подбати про матеріальний стан простолюду, пояснити йому за що і як боротися. Як своєрідну школу політики для простолюду християнські суспільники розглядали вічевий рух [54]. Суперечила ідейним засадам КРНС і поступова радикалізація народовців, що, зокрема, проявилось під час створення наприкінці 1899 р. Національно-демократичної партії, до якої увійшла й поміркована частина радикалів. Через радикалів, стверджували видавці «Руслана», програма новоутвореної партії в соціальній сфері набула утопічних рис [78], була вона неприйнятною і для духовенства з огляду на заперечення ключової ролі Церкви в суспільстві [85]. Про взаємне несприйняття народовців і християнських суспільників свідчив пункт у програмі Української національно-демократичної партії про «угодових русинів», яких партія буде «безслівно поборювати і з ними виключена всяка злука в справах політичних, хоч би ті Русини придбали своєму народови навіть які небудь концесії» [83]. Ця цитата добре ілюструє розбіжності у підході до політичної тактики двох середовищ із спільними стратегічними цілями.

Політика порозуміння з органами крайової та державної влади задля досягнення через компроміси з ними якомога більших вигод для українців була невід'ємною складовою консерватизму КРНС. Упродовж каденції Державної ради 1897–1900 рр. більшість українських депутатів на чолі з О. Барвінським увійшли до складу «Слов'янського християнсько-народного союзу» (далі – СХНС) – фракції, що об'єднувала також словенських і хорватських депутатів, та увійшла до консервативної більшості. Головним завданням СХНС була боротьба за соціально-економічний, культурний і релігійний розвиток на християнській основі й за рівноправність народів монархії шляхом прийняття відповідних законів [21]. Досягненню цих та інших завдань [11] завадила недієздатність парламенту, зумовлена ескалацією чесько-німецького конфлікту.

Одночасно відбувалася робота в Галицькому сеймі. У досліджуваний період важливим досягненням стало ухвалення сеймом законопроекту О. Барвінського про відкриття української гімназії в Тернополі. Здійснювалися заходи й щодо покращення матеріального становища родин священників. Складнішою була ситуація з питанням мовної рівноправності в Галичині. Коли стало зрозуміло, що Державна рада фактично недієздатна через чесько-німецький конфлікт, зусилля перенесено до Галицького сейму. Це спровокувало дискусію, в якій взяв участь і «Руслан», стосовно компетенції сейму вирішувати мовні питання [86]. Законопроект А. Вахнянина, внесений до сейму 6 (18) січня 1898 р., у разі прийняття зрівнював у статусі польську та українську як мови адміністрації, судочинства і т. п. [14] Однак польська більшість сейму, хоч і не відкинула проект відкрито, вирішила обмежитися зверненням до Відня щодо власної компетенції в даному питанні.

Творцями польської політики в той час були три великі угруповання – краківські консерватори («станьчики»), подільські консерватори («подоляки») і націонал-демократи. Стержневою ідеєю КРНС була необхідність польсько-українського порозуміння як вигідного для обох сторін [57]. Головними умовами порозуміння називали мовне й освітнє питання, зокрема досягнення мовної рівноправності, розширення мережі українських навчальних закладів. У цьому контексті нетрадиційною для українських політичних сил була позиція «Руслана», супротивна ідеї поділу Галичини. Зазначалося, що поділ – не більше ніж романтична ідея, яка відвертає увагу суспільства від «позитивної роботи» [56]. Цінність останньої для поляків, як і українців, обґрунтовував Осип Маковей у статті «Поляки а ми», яку «Руслан» передрукував за чернівецькою «Буковиною» [58]. Утім, прагнення до компромісів було не самоціллю, а оптимальним, на думку О. Барвінського та однодумців, способом покращення становища українців Галичини.

За цих умов найкращими були стосунки християнських суспільників із краківськими консерваторами. Автор однієї зі статей «Руслана» проводив паралелі між «станьчиками» та групою О. Барвінського, метою якої було донести правильність «угодової» політики: «Згадаємо лише, що одна частина праси (польської. – Р. Л.) давно наклеювала станьчиків краківських зрадниками ідеї польської, хоч вони виключно придбали Полякам галицьким не то найширші конституційні права, але і визначне становище політичне в Австрії» [35]. Пресовий орган краківських консерваторів («станьчиків») газета «Czas» користувався у редакції «Руслана» найбільшою повагою з-поміж інших польських часописів, хоча полеміка з ним також не була винятком [59].

Значно негативніше видавці «Руслана» сприймали середовище польських східногалицьких консерваторів, так званих подоляків. Його представники традиційно вважали себе утілювачами історичної цивілізаторської місії щодо українських селян і противилися визнанню їх як окремої модерної національної групи з власними, окремими від польських, прагненнями. Тож не дивно, що галицькі українські консерватори звинувачували «подоляків» у асиміляторських прагненнях, характеризуючи їх різновид консерватизму як ретроградний і «неґацію світла посеред білого дня» [55]. Прикладом цього можна вважати відгук «Руслана» на виступ представника подільських аристократів Еміля Торосевича проти заснування української гімназії в Тернополі: «Коли він взиває польських послів, щоби оцінювали внесенє п. Барвінського nie samem sercem ale i rozumem – то ми додамо, щоби оцінювали ті внесення не скрізь шовіністичні окуляри, а станули на становищі народної рівноправности і на становищі християнської справедливости... а не оцінювали річий з тісного становища і виднокруга подільської політики, що вже тільки накоїла лиха в нашім краю» [8]. Ще за десять років до польсько-русофільського союзу на сеймових виборах 1908 р. «Руслан» відзначив появу тенденції у середовищі «подоляків» до зближення з русофільською партією, як менш коштовною для польської «рації стану», ніж «угодова» група О. Барвінського і тим паче народовці.

Про польських націонал-демократів (ендеків) як політичну силу на шпальтах «Руслана» в досліджуваний період йдеться украй рідко, проте регулярно була полеміка з їх пізнішим пресовим органом газетою «Słowo Polskie», який до 1902 р. належав середовищу польських «сконцентрованих» демократів [48]. З боку української газети основу дискусій найчастіше становили спростування численних антиукраїнських публікацій у польській пресі, наприклад, щодо ініціативи українських сеймових депутатів скласти власне привітання до цісаря, потрактоване поляками як прихований прояв сепаратизму [97], гострим теж було питання українського

університету [13; 96]. Стосовно шкільництва, то «Słowo Polskie» пропонувало українцям порівняти утиски українства в Російській імперії зі становищем у Галичині, а відтак не вимагати від польської крайової адміністрації більшого [75]. Схожа тональність і тематика характеризують полеміку «Руслана» з такими львівськими часописами, як «Dziennik Polski» і «Gazeta Narodowa».

Зміни політичної ситуації в Галичині не сприяли популярності середовища КРНС. Краківські консерватори, котрі тривалий час утримували провід у галицькій політиці, як і О. Барвінський, прихильник українсько-польського порозуміння, втрачали свої позиції. У 1898 р. посаду намісника залишив Євстахій Сангушко, у 1901 р. «станьчики» зазнали ще двох посадових втрат – віце-президента Крайової шкільної ради Міхала Бобжинського та маршалка сейму Станіслава Бадені. Останній перебував у дружніх відносинах з О. Барвінським і цінував його погляди [3, с. 69]. Натомість, на провідні позиції висунулися представники подільських консерваторів (Леон Пінінський став у 1898 р. намісником) і націонал-демократів, які значно менше, ніж «станьчики», готові були йти на перемовини з українцями.

Межа XIX–XX ст. був складним для українських консерваторів. До внутрішніх причин треба віднести організаційну слабкість КРНС. Фактично, ця організація активно діяла тільки в перші місяці свого існування – до парламентських виборів 1897 р. Частково в цьому можна винити керівництво організації, зокрема її формального голову І. Чапельського, який у 1901 р. визнав, що не був здатним у непростій політичній ситуації керувати товариством [27, арк. 30]. Уже в травні 1897 р. він зазначав, що не має про організацію жодних добрих вісток, бо «нічого не робить ся» [27, арк. 24]. Схожі тривожні думки про відсутність руху в КРНС висловлював В. Тисовський [33, арк. 18 зв.]. На неідеальність організації вказували й опоненти зі середовищ «Діла» й «Галичанина» [10; 38]. Однак це не применшує її значення як орієнтиру для дослідження середовища українських консерваторів. За організаційною слабкістю приховувалась ідея і потенційно успішна програма, яка, попри брак деталізації, пропонувала зважені альтернативи й могла за певних політичних обставин здобути популярність у суспільстві.

Ключову роль у неуспіху християнських суспільників відіграли зовнішні причини. На момент утворення КРНС середовище, яке він представляв, було провідним в українському політикумі Галичини – не чисельністю прихильників, а впливом на «велику політику». Коли організація офіційно припинила своє існування в середині 1901 р. ситуація докорінно різнилася – передові позиції міцно посіла УНДП, що активно розбудовувала організаційну мережу і привабила до себе значну частину потенційного ядра КРНС – парафіяльне духовенство. Її програма, яка підтримувала конфронтацію з поляками як метод досягнення українських домагань, виявилася куди ефективнішою для нових умов. Організація, що мала основоположним принцип пошуку міжетнічного компромісу в Галичині, була приречена залишитися осторонь епіцентру політичних процесів. Доказом цього стали вибори до Державної ради 1900 р. і Галицького сейму 1901 р., на яких консерватори КРНС втратили попередні позиції в обох законодавчих органах.

Подібною в той час була доля іншого консервативного середовища – русофілів, які, маючи розвинену організаційну мережу, теж не змогли адаптуватися до світу модерних самоідентифікацій. Між русофільським і християнсько-суспільним середовищами були принципові розбіжності. Втрачаючи позиції, русофіли пішли на фундаментальне порушення основ власного світогляду – союз із польськими політичними силами проти українського руху, що тільки прискорило їх занепад. Натомість, О. Барвінський та його прихильники визнали нову реальність не йдучи врозріз із декларованими принципами. Свідченням цього стала підтримка ними двох подій, які вказували на зміни у співвідношенні сил в українській і польській політиці, – сецесії українських депутатів із Галицького сейму влітку 1901 р. та українських студентів із Львівського університету восени цього ж року. У цей час зроблено спробу інституційно реорганізуватися, наслідком чого стала поява товариства «Руська громада» [71] зі статутом і програмними засадами багато в чому співзвучними з КРНС [89, арк. 29–33]. Однак відновити колишні політичні позиції християнським суспільникам не вдалося.

Цілком очевидно, що ідейна платформа газети «Руслан» була фрагментарною. Попри консервативні акценти на вузлових питаннях тогочасного українського суспільства Галичини, у християнсько-суспільному середовищі була помітною відсутність цілісної ідеології та політичної програми. Ці прогалини видавці «Руслана» намагалися компенсувати через полеміку з іншими виданнями, насамперед народовецьким «Ділом» і русофільським «Галичанином». Своєю чергою, обидва часописи демонстрували (хоча й з різних мотивів) негативне сприйняття органу КРНС як «панського прислужника» й «угодовського» видання. Видавці «Діла» підкреслювали розбіжності між основним середовищем націонал-демократів і прихильниками О. Барвінського [24; 36; 40; 46; 51; 52; 60; 74; 85; 87; 95]. Полеміка з «Галичанином» зосереджувалася, головне, на питаннях ідентичності. Для русофілів, чия ідейна течія виросла на ґрунті антипольських настроїв, теза КРНС про необхідність польсько-українського порозуміння була неприйнятною, а статті «Руслана»

редакція русофільського часопису часто трактувала як повторення і поширення ідей консервативного краківського «Czas-y» [9; 12; 50; 76].

Проблемою «Руслана» як джерела до вивчення історії КРНС є те, що попри значний обсяг матеріалу щодо ідейного фундаменту організації і пов'язаних із ним питань, відчутною є фактична відсутність на його сторінках інформації про структуру і членів організації. Наявні дописи обмежуються повідомленням про створення організації і її відмову від участі у парламентських виборах 1897 р., натомість не дають уявлення про кількість членів КРНС, їх взаємовідносини. Це спричиняє неможливість винятково на матеріалі «Руслана» коректно уявити місце християнських суспільників у тогочасному політичному процесі. Газетні випуски створюють образ впливової сили, якою християнські суспільники до певного часу були, проте фактично не відображають поступової втрати ними своїх позицій під тиском нових обставин.

Дослідження часопису «Руслан» як інституційного осередку, а також публікацій на його шпальтах, дає чимало відомостей до історії українського консерватизму в Галичині зламу ХІХ–ХХ ст. Середовищу християнських суспільників не вистачало ідейної стрункості, чіткості й послідовності викладу поглядів, теоретичної розробленості постулатів. Ідейні протиріччя та фінансові непорозуміння всередині редакції свідчили про брак організованості та наперед заданого алгоритму роботи. Майбутнє всього руху залежало, по суті, від однієї особи – О. Барвінського, що робило середовище украї вразливим щодо політичної кон'юнктури і критики опонентів. Попри це, характерною і надважливою рисою середовища «Руслана» і християнських суспільників була наявність альтернативних поглядів на суспільно-політичну і соціально-економічну дійсність і майбутнє. Одна з ключових тез прихильників КРНС – потреба авторитету влади й суспільного порядку – стала характерною позитивною рисою українського політичного життя в австрійській Галичині. Значення часопису «Руслан» як пресового органу КРНС для дослідження історії політичної думки галицьких українців та українського консерватизму загалом полягає у поданому редакцією прикладі пошуку поєднання традиційних цінностей із новочасними тенденціями суспільного життя, а також у намаганні протистояти радикалізації суспільства, зберегти повагу до традиційних громадянських інститутів.

Список використаних джерел

- 1700–1900 // Руслан (Львів). – 1900. – Ч. 222. – 1(14) жовтня.
- Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (90-і рр. ХІХ ст. – 1914 р.) / Т. Антошевський. – Львів, 1997. – 36 с.
- Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття: політичне товариство «Руська громада» / О. Аркуша // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка. – Львів, 2004. – С. 63–99.
- Берім ся спільно до економічної роботи! // Руслан. – 1899. – Ч. 54. – 9(21) березня.
- Буде робота реальна! // Руслан. – Ч. 286. – 17(31) грудня 1897.
- Вертайте назад! // Руслан. – 1897. – Ч. 19. – 24 січня (5 лютого).
- Вибори до Ради державної // Руслан. – Ч. 24. – 30 січня (11 лютого) 1897.
- Вистріли з двох противних таборів // Руслан. – Ч. 1. – 1(13) січня 1891.
- Всенародный рапортъ // Галичанинъ (Львів). – Ч. 69. – 27 березня (8 квітня) 1899.
- Въ страсъ и трепетъ // Галичанинъ. – Ч. 78. – 7 (19) квітня 1899.
- Допись. Внесене пос. Барвінського і товаришів // Руслан. – Ч. 214. – 21 вересня (3 жовтня) 1897.
- Замѣщеніе львовской митрополичей кафедры // Галичанинъ. – Ч. 5. – 8 (20) січня 1899.
- Знов «Słowo Polskie» про руский університет // Руслан. – Ч. 260. – 19 листопада (1 грудня) 1899.
- З Союму // Руслан. – Ч. 6. – 9 (21) січня 1898.
- З Різдом Христовим! // Руслан. – Число на показ. – 1897.
- З станиславівської єпархії (кацапска пляга) // Руслан. – Ч. 92. – 25 квітня (8 травня) 1901.
- З того світа // Руслан. – Ч. 1. – 1 (13) січня 1897.
- Кацапский тероризм // Руслан. – Ч. 108. – 16 (28) травня 1898.
- Кліш А. Кирило Студинський та християнсько-суспільний рух у Галичині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / А. Кліш // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 1. – С. 30–36.
- Кліш А. Політична діяльність християнсько-консервативної течії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / А. Кліш. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka.uagate.com/wp-content/uploads/2014/04/Klish.pdf>.
- Клуб руских послів в парламенті // Руслан. – Ч. 68. – 23 березня (4 квітня) 1897.
- Консеквенція // Руслан. – Ч. 11. – 15 (27) січня 1898.
- Коцовський В. Етимологія і фонетика // Руслан. – Ч. 102. – 7 (19) травня 1897; Ч. 105. – 10 (22) травня 1897; Ч. 106. – 11 (23) травня 1897.
- Крути-верти!.. // Руслан. – Ч. 195. – 31 серпня (12 вересня) 1899.
- Листи до рускої інтелігенції // Руслан. – Ч. 31. – 8 (20) лютого 1897.
- Відділ рукописів Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ВР ЛННБУ ім. В. Стефаника), ф. 1, оп. 2, спр. 57-а; 57-б; 57-в.
- ВР ЛННБУ ім. В. Стефаника, ф. 11, спр. 2720 / п. 163, арк. 30.
- Там само, спр. 5218 / п. 326, арк. 1.
- Там само, спр. 5219 / п. 326, арк. 1.
- Там само, спр. 5255 / п. 327, арк. 1–2.
- Там само, спр. 5326 / п. 330.
- Арк. 1.
- Там само, спр. 5331 / п. 330, арк. 1–27.
- Там само, спр. 5337 /

п. 330, арк. 3–26. 34. Там само, спр. 5365 / п. 332, 4 арк. 35. Лож і клевета горою! // Руслан. – Ч. 223. – 2 (14) жовтня 1897. 36. Мамелюки против п. Окуневського // Діло. – 18 (30) березня 1898. 37. Москвофільське кредо credo // Руслан. – Ч. 45. – 26 лютого (10 березня) 1899; Ч. 47. – 28 лютого (12 березня) 1899. 38. Мудрагелъ зъ офіцины // Діло. – 28 липня (9 серпня) 1899. 39. Мудрий М. Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині / Мар'ян Мудрий // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – Т. I. – С. 421–440. 40. На село дурити... // Діло. – 6 (18) червня 1898. 41. Національні нігілісти // Руслан. – 31 грудня (12 січня) 1898. 42. Наша ідея національна в Галичині і перепони її розвою // Руслан. – Ч. 8. – 11 (23) жовтня 1897. 43. Наша теперішня діяльність чи бездіяльність? // Руслан. – Ч. 85. – 17 (29) квітня 1897. 44. Наші наміри // Руслан. – Ч. 6. – 9 (21) січня 1897; ч. 16. – 21 січня (2 лютого) 1897. 45. Наші ренегати // Руслан. – Ч. 8. – 12 (24) січня 1899. 46. Нещирий // Діло. – 27 вересня (9 жовтня) 1897. 47. Нове руске товариство політичне у Львові // Правда (Львів). – 11 (23) жовтня 1896. 48. Нові часописи // Руслан. – Ч. 40. – 19 лютого (4 березня) 1902. 49. О сільських касах системи Райфайзена // Руслан. – Ч. 57. – 12 (24) березня 1899. 50. Оть напасти не пропасти! // Галичанинъ. – Ч. 45. – 25 лютого (9 березня) 1900. 51. Переглядъ часописей // Діло. – 1 (13) вересня 1899; ч. 197. – 2 (14) вересня 1899. 52. Письма з Відня // Діло. – 24 березня (5 квітня) 1897. 53. Після події! // Руслан. – Ч. 9. – 13 (25) січня 1899. 54. По вічу // Руслан. – Ч. 243. – 25 жовтня (6 листопада) 1897. 55. Подоляки // Руслан. – Ч. 25. – 1 (13) лютого 1898. 56. Поділ Галичини // Руслан. – Ч. 116. – 24 травня (5 червня 1897; ч. 117. – 25 травня (6 червня) 1897. 57. Поляк о Русинах // Руслан. – Ч. 169. – 30 липня (11 серпня) 1898. 58. Поляки а ми // Руслан. – Ч. 193. – 27 серпня (8 вересня) 1897. 59. Польське яйце Колумба // Руслан. – Ч. 90. – 24 квітня (6 травня) 1899. 60. По отвореню сойму // Діло. – Ч. 289. – 23 грудня (4 січня) 1897; ч. 290. – 24 грудня (5 січня) 1897. 61. Потреба хліборобської організації і репрезентації // Руслан. – Ч. 186. – 19 (31) серпня 1897; ч. 187. – 20 серпня (1 вересня) 1897; ч. 207. – 13 (26) вересня 1897; ч. 212. – 19 вересня (1 жовтня) 1897; ч. 213. – 20 вересня (2 жовтня) 1897. 62. Пояснене злишне // Руслан. – Ч. 107. – 14 (26) травня 1898. 63. Принцип національності // Руслан. – Ч. 21. – 26 січня (7 лютого) 1897. 64. Промова Єго Еміненції Кард. Митр. Дра Сильвестра Сембратовича виголошена дня 10-го гр. 1896 при відкриттю зборів відпоручників духовенства // Руслан. – Ч. 1. – 1 (13) січня 1897. 65. Промова п. Барвіньського в Галицкім соймі для умотивуваня внесеня о засноване рускої гімназії ім. Франца-Йосифа в Тернополи // Руслан. – Ч. 290. – 24 грудня (5 січня) 1897. 66. Промова пос. Барвіньського в делегацийній комісії бюджетовій дня 28. Падоліста 1897 // Руслан. – Ч. 264. – 20 листопада (2 грудня) 1897. 67. Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900–1918 роки) / В. Расевич // Ковчег. Науковий збірник з церковної історії. – Львів, 2000. – Число 2. – С. 212–223. 68. Релігія не є річию приватною // Руслан. – Ч. 61. – 15 (27) березня 1897. 69. Річ пос. Вахнянина виголошена в державній раді 1. Цьвітня в розправі над заявою президента кабінету гр. Туна // Руслан. – 1898. – Ч. 73. – 1 (13) квітня 1898; ч. 74. – 2 (14) квітня 1898. 70. Родина Литвиновичів // Руслан. – Ч. 89. – 21 квітня (3 травня) 1901. 71. «Руска Громада». Політичне товариство у Львові // Руслан. – Ч. 134. – 15 (28) червня 1901. 72. Рускі радикали // Руслан. – Ч. 250. – 7 (19) листопада 1898. 73. Рускі школи в Галичині // Руслан. – Ч. 158. – 15 (27) липня 1897. 74. «Руслан» до руских послов // Діло. – Ч. 189. – 26 серпня (7 вересня) 1898. 75. «Слову Польському» на розум // Руслан. – Ч. 167. – 28 липня (9 серпня) 1899. 76. Смѣхотворцы // Галичанинъ. – Ч. 136. – 17 (30) червня 1900. 77. Соціалізм – антиклерикалізм // Руслан. – Ч. 133. – 14 (26) червня 1897. 78. Соціалістична вудка на селян // Руслан. – Ч. 196. – 30 серпня (12 вересня) 1900. 79. Справи внутрішні // Руслан. – 1897. – Число на показ. 80. Становище руского священника в суспільности // Руслан. – Ч. 120. – 29 травня (10 червня) 1897. 81. Статут політичного товариства під назвою «Католицький руско-народний Союз» // Правда. – Ч. 41. – 11 (23) жовтня 1896. 82. Суспільне упосліджене духовенства руского // Руслан. – Ч. 203. – 7 (19) вересня 1897. 83. Тактика руских національних демократів // Руслан. – Ч. 15. – 20 січня (1 лютого) 1900. 84. Упадок лібералів // Руслан. – Ч. 49. – 1 (13) березня 1897. 85. У тому танці два кінці // Руслан. – Ч. 191. – 26 серпня (7 вересня) 1899. 86. Хто має право полагодити язикову рівноправність? // Руслан. – Ч. 232. – 14 (26) жовтня 1897. 87. Хто пускає тумана? // Діло. – Ч. 69. – 27 березня (8 квітня) 1899. 88. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 818, оп. 1, спр. 32, арк. 1–2. 89. ЦДІАЛ України, ф. 362, оп. 1, спр. 196, арк. 29–33. 90. Час отверезити ся! // Руслан. – Ч. 197. – 3 (15) вересня 1898. 91. Чи може християнин бути соціал-демократом? // Руслан. – Ч. 250. – 4 (17) листопада 1900. 92. Школа, церква і держава // Руслан. – Ч. 92. – 25 квітня (7 травня) 1897; ч. 93. – 26 квітня (8 травня) 1898. 93. Що ухвалили збори общества // Руслан. – Ч. 197. – 3 (15) вересня 1898. 94. Як деиньде, так і у нас! // Руслан. – Ч. 87. – 21 квітня (3 травня) 1898. 95. «Nie macie szlachty»

// Діло. – Ч. 192. – 27 серпня (8 вересня) 1899. 96. «Słowo Polskie» про руский університет // Руслан. – Ч. 258. – 17 (29) листопада 1899. 97. Słowo Polskie супротив ювілейного внесення руских послів // Руслан. – Ч. 288. – 21 грудня (2 січня) 1897.

Роман Лєхнюк

ГАЗЕТА «РУСЛАН» КАК ИСТОЧНИК К ИЗУЧЕНИЮ СРЕДЫ КАТОЛИЧЕСКОГО РУСКО-НАРОДНОГО СОЮЗА (1896–1901 ГГ.)

В статтє освещены обстоятельства основания во Львове газеты «Руслан», определено финансовое положение издания и персональный состав редакции, проанализирована редакционная политика и публикации в газете как источник к истории Католического руско-народного союза и украинской консервативной идеи в Галичине в целом. На страницах газеты нашли отражение вопросы об общественной роли Церкви, значения новых идеологий – как универсальных (социализма, либерализма), так и сугубо галицких феноменов (прежде всего русофильства), много писалось о украинско-польских отношениях, концепции «органического труда» с акцентом на положении украинского крестьянства и духовенства. Газета была активным участником межпартийной полемики.

Ключевые слова: газета «Руслан», христианско-общественное движение, Католический руско-народный союз, консерватизм.

Roman Lekhniuk

NEWSPAPER «RUSLAN» AS THE SOURCE FOR RESEARCHING THE ENVIRONMENT OF RUTHENIAN CATHOLIC PEOPLE'S UNION (1896–1901)

This article deals with the circumstances of newspaper «Ruslan» creation in Lviv. The author also describes the financial situation of the newspaper and the members of the editors staff. Editorial policy and publication in the newspaper as a source for the history of Russian-Catholic People's Union and modern Ukrainian conservative ideas in Halychyna in general are analysed. In the newspaper the question of the social role of the Church, the value of new ideologies – both general (socialism, liberalism), and purely Halitian (Russophilia), the concept of common cultural and educational cooperation with an emphasis on the situation of the peasantry and the clergy, and Ukrainian-Polish relations are reflected. Newspaper was an active participant in inter-party debate.

Key words: newspaper «Ruslan», Christian social movement, Ruthenian Catholic People's Union, conservatism.

УДК 94 (477): 930: 050

Ірина Кучернюк

ЧАСОПИС «РІДНИЙ КРАЙ»: ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано погляди науковців на діяльність редакційного колективу часопису «Рідний край», упродовж різних періодів історії України, які змінювалися в залежності від політичних умов. Доведено, що, зі здобуттям Україною незалежності, вітчизняні науковці отримали змогу більш об'єктивно оцінити внесок цього видання у процес національно-державного відродження українського народу. Підсумовано вивчення теми та накреслено напрямки подальших наукових пошуків.

Ключові слова: часопис «Рідний край», авторський колектив, історіографія, національно-державне відродження.

Особливого значення для історичної науки на сучасному етапі набуває подальше вивчення преси – як свідка епохи, її компонента, незамінного джерела інформування суспільства про політичні, соціально-економічні, культуротворчі заходи. У світлі цього значний науковий інтерес представляє часопис «Рідний край», перше легальне україномовне видання Наддніпрянщини, яке успішно виходило упродовж складних для української преси 1905–1916 рр. Дослідження української преси початку ХХ ст. загалом і часопису «Рідний край» потребує аналізу історіографії, оскільки упродовж різних періодів історії України погляди науковців на дане питання не завжди співпадали.

Історіографія україномовних періодичних видань цього періоду має різні етапи свого розвитку, які умовно можна поділити на: дореволюційний – 1905–1917 рр.; радянський тоталітарний – 1917 – початок 1950-х рр.; радянський ліберальний – кінець 1950-х – 1980-ті рр.; період української незалежності – 1990-ті рр. – до сучасності.

Перший період історіографії має свою специфіку, зумовлену тим, що і сам часопис і праці, які висвітлювали розвиток україномовної преси Наддніпрянщини, були створені в один час, який наклав свій відбиток на них. Тобто, більшість тогочасних праць, які висвітлювали діяльність «Рідного краю», належала самим робітникам на ниві публіцистики. І не дивно, адже україномовна преса в Російській імперії лише народжувалася на початку ХХ ст. і найбільше інформації про цей складний процес, мали його учасники. Зокрема, багато цікавої інформації про україномовну пресу передумови та обставини її виникнення, складнощі та перепони у видавничій справі, характеристику публіцистики загалом містять праці учасників революційної доби 1905–1907 рр., які передали живий відгук того часу [1].

Б. Грінченко здійснив одну з найперших спроб у дослідженні української преси, висвітливши нелегке становлення українських періодичних видань, і саме тому свою книгу назвав «Тяжким шляхом». Крім адміністративних перешкод, головними причинами, які стояли на шляху української газети були «селянська темнота і безписьменщина». Через те, «газета у нас на селі і досі ще велика новина» [2, с.105] – зазначав про ті часи Б. Грінченко.

В. Дорошенко подав детальний перелік 17 україномовних видань, які виходили в Наддніпрянщині на початок Першої світової війни, до якого увійшов і часопис «Рідний край». Автор дав часопису наступну характеристику: «Була се також гарно, приступно й цікаво редагована часопись, що мимо ріжних пригод з боку «незалежних обставин» дожила до наших днів» [5, с. 52]. Зазначаючи роль україномовних видань у справі визвольної боротьби, В. Дорошенко наголошував на тому, що преса була єдиним у тих умовах способом поширювати українську думку в маси, організовувати їх довкола національної ідеї.

Слід відзначити, що розгляди преси, які вийшли у дореволюційний період, характеризуються наявністю в них цінних свідчень про умови та напрямки діяльності вітчизняної преси, зокрема, й редакційного колективу журналу «Рідний край». Однак названі праці містять деякі положення, пов'язані з суб'єктивністю поглядів їх авторів. Це зумовлює необхідність дещо глибшого переосмислення з позицій сьогодення деяких питань, викладених у цих працях.

Серед досліджень, опублікованих в часи революційних подій 1917–1920 рр., слід відзначити двотомне видання «Історії українського письменства» С. Єфремова. У своїй праці відомий літературний критик торкнувся творчості Панаса Мирного та Олени Пчілки, які в різний час були редакторами часопису [7]. Цікавою є його розвідка про україномовну пресу, в якій згадується «Рідний край». С. Єфремов зазначав, що українській пресі «не поталанило через цілий ряд причин – зовнішніх і внутрішніх»: адміністративні репресії проти видавців і передплатників, нестача «кадрів газетних працівників і публіки, що не може без праці їхньої обійтися» [7, с.439].

Дослідження діяльності української преси в 1920-х рр. продовжилося вже радянською історіографією. У фундаментальній праці «Нариси з історії революційного руху на Україні» історик О. Гермайзе приділив значну увагу діяльності українських політичних партій. Автор високо оцінив роль української преси у національному питанні. Дослідник зазначав, що засновниками часопису «Рідний край» були представники Української демократичної партії, проте за своїм ідейним напрямом часопис був безпартійним. На його сторінках право голосу мали представники різних партій, а не лише демократичної [1].

В. Ігнатієнко написав дві найвідоміші праці: історико-бібліографічний етюд «Українська преса (1816–1923)» і «Бібліографія української преси (1816–1916)» [12]. Для історіографії цього періоду характерне швидше спонтанне нагромадження матеріалів з історії української журналістики початку ХІХ ст., а також був започаткований новий сюжет історико-журналістських досліджень – масштабне вивчення більшовицької преси, яке було розпочате відразу в двох напрямках: 1) збирання джерел, спогадів, документальних матеріалів 2) створення перших аналітичних праць [21, с. 66].

Початок 1930-х рр. позначився широким наступом радянського керівництва на українську історичну науку. Радянські історики вважали за краще оминати у своїх дослідженнях найбільш дискусійні питання, пов'язані з українським національним рухом. У цей період дослідники відносили «Рідний край» до буржуазно-націоналістичної преси, яка протидіяла революції і характеризувалася лояльним ставленням до уряду Російської імперії [15, с.189–191].

Серед видань того періоду слід відзначити працю Ф. Лося, який дав детальний перелік преси, що почала виходити з 1905 р. Однак автор прийшов до суперечливого висновку, вказавши, що переважну більшість української преси національна буржуазія використовувала в своїх класових інтересах. З іншого боку, розширення української преси вказувало на пробудження національної свідомості українського народу. Автор відзначав, що головним обов'язком часопису «Рідний край» було прагнення «ширити національну свідомість», виховувати патріотичну гідність, бути чесними і справедливими мета українського тижневика [18, с. 34].

Головні здобутки в об'єктивному дослідженні україномовної преси початку ХХ ст. у цей час належать зарубіжній українській історіографії. Представники української діаспори за кордоном

опублікували низку загальних праць, присвячених історії українських періодичних видань досліджуваного періоду. Найпомітнішою серед них є «Історія української преси» А. Животка, написана в Німеччині. Її автор – український учений, читав курс лекцій з цієї теми в Мюнхенському українському технічно-господарському інституті. Довгі роки він вивчав історію української журналістики, ставши видатним фахівцем у цій галузі. У праці «Історія української преси» А. Животко присвятив розглядові часопису одну неповну сторінку, на якій подав коротку характеристику умов видання «Рідного краю», склад редакційного колективу та інші відомості [8]. Невеликий обсяг інформації, присвяченої часопису, не применшує його ролі, а лише вказує на те, що загалом в історіографії праць через відсутність ґрунтовних публікацій, ця тематика недостатньо вивчена.

Звертає увагу праця С. Наріжного «Українська преса», хоча вона неодноразово піддавалася критиці через уміщені неточності [23]. Незважаючи на те, що в роботі фактичний матеріал не завжди узагальнений і його характеристика пов'язана з суспільно-політичною концепцією доби, автор торкається проблеми висвітлення мовного питання на сторінках часопису «Рідний край». Українська мова розглядається як один з найпереконливіших доказів своєрідності, сили і перспектив нації. Журнал відіграв значну роль в утвердженні права української мови на всебічне функціонування в суспільстві, зокрема запровадження її в освіті та науці.

«Хрущовська відлига» дала можливість науковцям, що працювали в СРСР, знову повернутися до вивчення роботи періодичних видань, затаврованих, як «буржуазно-націоналістичні». Щоправда, ці спроби були лише часткові і поверхневі, однак упереджений підхід до висвітлення їх діяльності залишився без змін. Зокрема, у низці наукових праць йдеться про вигадані «соціал-угодовські тенденції» на сторінках часопису [13]. Аналогічний підхід простежується також у працях М. Жовтобрюх, П. Федченка та інших дослідників цього часу [9; 15]. Відзначимо тільки, що М. Жовтобрюх у своєму дослідженні звернув увагу на дискусію на сторінках преси про характер і подальший розвиток української мови. Проаналізував особливості та стилістику мови української преси. Такі дискусії часто підіймалися авторами на сторінках часопису «Рідний край».

Викликає значний інтерес анотований покажчик україномовних періодичних видань 1905–1907 рр., складений О. Сидоренко. У ньому міститься перелік української преси, яка виходила на території Росії. Автор наводить коротку бібліографічну характеристику кожного періодичного видання, яка базується на основі архівних документів та спеціальної літератури. Широко використано публікації української періодики початку ХХ ст., історико-журналістські дослідження. Крім того О. Сидоренко наводить перелік нереалізованих періодичних органів українською мовою, що було дуже важливим для вивчення умов становлення національної преси [30]. Автор наводить і причини, з яких не виходило те чи інше видання. Загальний покажчик є найґрунтовнішим історико-бібліографічним дослідженням української преси Росії 1905–1907 рр. Покажчики подають бібліографічні відомості про газети, журнали, що видавалися в Полтавській губернії (1938–1917 рр.), у якому є відомості про часопис «Рідний край».

1991 р. ознаменував собою початок нового етапу в дослідженні української дожовтневої преси. Науковці отримали доступ до значної кількості видань колишніх спецфондів, що допомогло значно розширити коло історичних джерел, у тому числі й заборонених до цього часу періодичних друкованих органів. Саме тому лише після здобуття Україною незалежності почали виникати об'єктивні фундаментальні праці, присвячені суспільно-політичному життю, національно-визвольному руху початку ХХ ст.

Слід виділити колективну монографію «Нариси з історії українського національного руху», в якій здійснена перша спроба узагальнення історії українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст. Особлива увага акцентується на висвітленні національного руху в період революції 1905–1907 рр., на сторінках періодичних видань, підіймаючи національну свідомість українців і значно поживляючи громадянську діяльність інтелігенції навколо розв'язання «українського питання» [22]. У цей час з'являються праці В. Лизанчука, І. Крупського, В. Гутковського, у яких автори проаналізували тематику та зміст українських періодичних видань, а також умови діяльності їх редакційних колективів. Однак автори цих праць висвітлили лише окремі аспекти проблеми, у той час як багато інших важливих питань, таких, як національно-патріотичне виховання та висвітлення пресою культурного будівництва на українських землях залишилося поза увагою науковців [3; 16; 17].

Проблематику дослідження доповнює колективна праця В. Гутковського, І. Крупського, П. Федоришина [3]. Праця є однією з найголовніших з історії національної преси Наддніпрянської України за масштабом охоплення фактологічного матеріалу, залучення архівних джерел. Автори приділили значну увагу організації часопису «Рідний край», колектив акцентує увагу на відсутності українського передплатника, політичні утиски влади, відсутність професійних журналістів, коштів. Друковані органи з'являлися переважно коштом їх видавців, головним чином українських письменників, матеріальні статки яких були обмежені. Дослідження дає нам інформацію про

основні теми, висвітлені у часописі. Автори наголошують на тому, що редакція «Рідного краю» вперше в українській журналістиці Наддніпрянщини торкнулася важливого питання – життя східної української діаспори [3, с. 48]. Проте, як і більшість дослідників, автори аналізують тижневик вибірково: якщо за перший рік видавництва часопису описано сім статей, то за 1907–1914 рр. видавання «Рідного краю» проаналізовано лише одну статтю.

У своїй праці «Національно-патріотична журналістика України» І. Крупський теж торкнувся історії часопису. Його праця є комплексною: він опрацював джерельну базу, дослідив авторський колектив часопису, акцентуючи увагу на вивченні питання впливу діяльності тижневика «Рідний край» на розвиток української суспільно-політичної думки даного відрізка часу, відображенні на сторінках журналу характерних для того часу настроїв громадськості, еволюції процесів, що відбувалися в тогочасному суспільстві і мали вирішальну роль для подальшого розвитку нації [16].

У науковому доробку дослідника історії української преси В. Гутковського праця «Українська журналістика Наддніпрянщини» посідає значне місце і дає багато цінної інформації для вивчення досліджуваної теми. Автор дав оцінку політичній спрямованості часопису, його позиції у національному питанні, прихильність до різних політичних сил країни. Дав широку характеристику колу питань, яких торкався в своїй діяльності журнал, акцентуючи увагу на висвітленні на шпальтах видання статей, що стосувалися питання української мови, діяльності Державної Думи, еміграції, економічних питань [3].

Проблемі українізації освіти на сторінках преси присвячена монографія І. Зайченка [11], у якій розкрито основні напрямки та способи відображення у пресі проблем викладання в школах рідною мовою. У центрі національно-культурницької програми «Рідного краю» стояло питання національної освіти. Редакція вважала, що серед реформ політичного, екологічного і культурного життя реформа народної освіти повинна займати перше місце. Одне з найбільш болючих питань було шкільне питання, питання життя або смерті українського народу. Ця основна думка, як вважав автор, пронизувала усі публікації з питань національної освіти.

Активізація вивчення «Рідного краю» зумовлена також тим, що у 1999 р. відновлено видання цього часопису вже у формі альманаху. Цю подію приурочили до святкування року видатного письменника, громадського діяча полтавця Панаса Мирного. На своїх сторінках альманах часто звертається до власної майже столітньої історії. Так, у рубриці «У «Рідному краю» про «Рідний край» опубліковані загальні дослідження місця часопису в періодичній пресі Наддніпрянщини та її суспільно-політичному житті [24; 28; 31–32], статті С. Яременко, Н. Степаненко, присвячені мовним питанням на сторінках часопису [34], літературознавчі розвідки Н. Величко і Н. Степаненко про Тараса Шевченка, Івана Котляревського в публікаціях часопису [33], дослідження біографічні – П. Ротача про М. Дмитрієва, В. Шевчука про Г. Коваленка [25; 35] та інші. Та, на жаль, їх дослідження відбуваються переважно в контексті загального огляду періодичної преси в Україні.

Одним з тих, хто досліджував часопис, був В. Пашенко, колишній редактор сучасного альманаху «Рідний край», доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України. У статті «Світовий контекст на сторінках «Рідного краю» 1906 року», яку він написав у співавторстві з О. Ніколенко, доктором філологічних наук, основна увага приділена політичному аспекту, а саме реакції тижневика на події у світі на початку ХХ ст. Автори проаналізували статті за 1906-й рік, вміщені до рубрики часопису «Що робиться по чужих землях, що єсть там доброго, що би й нам годилося», яка давала уявлення українським читачам про стан демократії в інших країнах. Автори розглядали питання відображення внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії загалом та в Україні зокрема у матеріалах тижневика. Основна увага статті акцентувалася на діяльності Державної Думи та сподіваннях, які покладалися на неї українцями. Висвітлюється також питання розвитку літератури того часу [24].

Світлана Семенко (Соколова), член редколегії «Рідного краю», була автором низки статей, присвячених історії видання, у яких проаналізовано появу часопису – а саме перші звістки про неї в «Хліборобі» та у «Щоденниках» Є. Чикаленка. Зазначено профіль і мету тижневика, ініціаторів видання, видавців, які фінансували видавництва, перших редакторів «Рідного краю». Автор зосередила свою увагу на ролі Г. Коваленка, М. Дмитрієва, Панаса Мирного у функціонуванні часопису. У своїх публікаціях С. Семенко висвітлювала проблеми тогочасної української журналістики та розповідала про становлення тижневика «Рідний край», його перших редакторів і співробітників, тематику статей, роль часопису у пробудженні національної свідомості, дає загальну характеристику часопису як історичного джерела [27–28].

Ще одна стаття, написана С. Семенко у співавторстві з П. Хропком – «Журнал «Рідний край» (1905–1916) – перша ластівка легальної преси» перегукується з попередніми статтями, проте автори більше уваги приділяють висвітленню структури журналу, характеристиці оформлення журналу, оцінці діяльності «Рідного краю» тогочасною періодикою [31].

Окремим напрямком досліджень історії «Рідного краю» стало звернення до персонального чинника – постатей його редакторів та найактивніших авторів, видатних українських громадсько-політичних діячів та літераторів. Зокрема, розвідка «Завзятий краєнин Григорій Коваленко», автором якої була Валентина Шевчук, подає нам значний обсяг інформації про головного редактора часопису «Рідний край». У ній розповідається про його життєвий шлях, громадську та творчу діяльність, роль у становленні журналу, перераховуються публікації, які належать його перу [35].

Ще одним дослідником діяльності Г. Коваленка був О. Юренко, автор статті «Грицько Коваленко – перший редактор журналу «Рідний край»». У статті [36] дослідник більше зупиняється на оцінці постаті редактора в сучасній історіографії, характеризує Григорія Олексійовича як громадського діяча, науковця, а також виокремлює його просвітницько-популяризаторську працю серед населення Наддніпрянщини. Саме у ній, на думку автора, найбільше реалізовувалися потенції його позитивістсько-народницького світогляду. Про свої здібності та досягнення на цьому шляху Г. Коваленко заявив українському загалові досить таки рано, співпрацюючи у 1894–1897 рр. із Б. Грінченком у справі видання книжок для народного читання. У своєму дослідженні автор дає ґрунтовний аналіз діяльності Г. Коваленка.

П. Ротач звернувся до постаті іншого редактора часопису – М. Дмитрієва, визначного полтавського громадського та культурного діяча й адвоката, який започаткував і був редактором та видавцем журналу «Рідний край». У своїй статті він висвітлює біографію та діяльність редактора, розповідається про нього як про організатора громадсько-культурних заходів на Полтавщині, Микола Андрійович дбав і про поширення народної школи з рідною мовою викладання, розвиток музичної освіти. Про це йдеться, зокрема, у статті «Кобзарі минулого й будучини», уміщені в брошурі «Кобза й кобзарі» (Полтава, 1907 р.). Він вірить, що музична освіта буде розвиватися, що кобза не загине, а молодь гідно підніме славу народної пісні. Все життя Миколи Андрійовича було наповнене працею для українських справ. Його жвава, ретельна натура жила вірою в кращу долю України, жила працею для неї, й при тому вміла й інших зігріти тією вірою. Автор високо оцінив діяльність цієї особи [25].

На відміну від інших дослідників історії часопису, які пишуть про відомих Панаса Мирного, Г. Коваленка та М. Дмитрієва, І. Забіяка своє дослідження [10] присвятив маловідомому Василю Горленку – плідному автору розвідок та ілюстрацій, вміщених у часописі. Проте, увагу автор звернув не на сам часопис, а на передісторію його створення, обставини знайомства та дружби М. Дмитрієва, В. Горленка і Панаса Мирного [10, с. 352–360].

Зусиллями автора дисертації про «Рідний край» [29] С. Семенко створено бібліографічний покажчик до журналу [26]. Його цінність полягає передовсім у систематизації творів за родами художньої літератури, в описі статей, оглядів, рецензій, розвідок з питань розвитку української мови, національної освіти, літературознавства, історії тощо. Опис дозволяє простежити реалізацію в тижневикові його профілю та мети, тобто прагнення засобами слова розбуджувати національну свідомість українців.

Варто відзначити статтю Л. Сологуб «Цікаві відомості про «Рідний край»». Це рецензія на «Бібліографічний покажчик до журналу «Рідний край», у якій йдеться про структуру покажчика, його цінність, розповідається про іменний покажчик журналу [32].

Час від часу з'являються окремі статті, присвячені тим чи іншим аспектам його історії [14]. Нещодавно з'явилася монографія Н. Степаненко «Часопис «Рідний край»: духовні обшири українства», присвячена публіцистичній площині його діяльності. Проте уявити собі «чисту» публіцистику в українському часописі того часу просто неможливо: раз у раз автори мимохідь зверталися до філологічної площини інтерпретації будь-яких тем. Не було важливішого предмета для розмови на сторінках тодішніх українських часописів понад національні проблеми. Ці доміанти визначили й обрання предмета для книжки — «духовні обшири українства». У межах цієї теми репрезентовано два головні напрямки її розробки, які становлять два крила філологічних наук: це науки про мову і літературу. Авторка дослідила публікації часопису, присвячені темам значимості української мови, національної освіти і школи, а також літературно-критичні та публіцистичні статті. Особливу увагу приділено репрезентації в публікаціях часопису постатей І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка та Є. Гребінки. Н. Степаненко віддає перевагу полтавському періодові в історії часопису «Рідний край», демонструючи, що він тоді був більш розмаїтий, ширший за тематику, ніж у наступні роки його видання [20].

Н. Степаненко зробила спробу, причому досить успішну, донести українознавчі ідеї журналу до широких читацьких кіл. Їй вдалося добре розкрити літературознавчу сторінку журналу, висвітлити такі знакові постаті красного письменства, як І. Котляревський, Т. Шевченко, Є. Гребінка, І. Франко, Олена Пчілка.

Проблема розвитку української преси частково знайшла відображення в дисертаційних дослідженнях. Фрагментарно подано інформацію про українську пресу в дисертаційних

дослідженнях, у яких аналізуються суспільно-політичні процеси в Україні початку ХХ ст. Низка нових висновків щодо ролі преси в процесі національного відродження в умовах відсутності державності та інших політичних атрибутів зроблена в дисертації В. Менша [19]. Однак автор допускає деякі неточності у трактуванні політичної приналежності деяких періодичних видань, робить помилки в підрахунках. Дослідницею Н. Дорошук проаналізовано широке коло історичних публікацій та вивчено значний фактичний матеріал про національний рух в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. [6].

Таким чином, вітчизняна історіографія на різних етапах свого розвитку давала неоднозначні оцінки часопису «Рідний край». Найбільш інформативними є праці, опубліковані у дореволюційний період особами, які так чи інакше брали безпосередню участь у виданні україномовної преси. Радянська ж історіографія значною мірою позначена упередженим підходом до висвітлення цього питання. Лише зі здобуттям Україною незалежності вітчизняні науковці отримали змогу більш об'єктивно оцінити внесок цього видання у процес національно-державного відродження українського народу. Однак, аналіз стану наукової розробки проблеми показує, що діяльність редакційних колективів окремих періодичних видань, у тому числі й часопису «Рідний край», не знайшла належного висвітлення і потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні / О. Гермайзе. – К., 1926. – 388 с.; Доманицький В. Українська преса в 1906 р. / В. Доманицький // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 48–65.
2. Грінченко Б. Д. Тяжким шляхом. Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики ХХ ст. / Б. Д. Грінченко / [уклад. Волобуєва А. М.; за наук. ред. Сидоренко Н. М.]. – К., 2012. – С. 91–121.
3. Гутковський В. Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина ХІХ ст. – 1920 р.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція / В. Гутковський, І. Крупський, П. Федоришин. – Львів: ЛА Піраміда, 2001. – 196 с.
4. Дорошенко Д. Україна в 1906 р. / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 1–29.
5. Дорошенко В. Українство в Росії: Новітні часи / В. Дорошенко. – Відень: Видане Союзу визволення України, 1916. – 116 с.
6. Дорошук Н. О. Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. наук істор. наук: 07.00.01 / Н. О. Дорошук. – К., 1996. – 197 с.
7. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – Київ: Femina, 1995. – 541 с.
8. Животко А. Історія української преси / А. Животко [упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. Тимошик]. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
9. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.; Федченко П. М. Преса та її попередники: Історія зародження й основні закономірності розвитку / П. М. Федченко. – К.: Наукова думка, 1969. – 348 с.
10. Забіяка І. М. Епістолярна спадщина Василя Горленка. Монографія. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. / Бібліотека альманаху «Вітрик». Вип. 5 / І. М. Забіяка. – К., 2013. – 400 с.
11. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / І. В. Зайченко – Л., 2002. – 344 с.
12. Ігнатієнко В. А. Бібліографія української преси (1816–1916) / В. А. Ігнатієнко. – Х.: Держліт-видав України, 1930. – 288 с.; Ігнатієнко В. А. Українська преса (1816–1923): історико-бібліографічний етюд / В. А. Ігнатієнко. – К.: Б. в., 1926. – 76 с.
13. Історія української дожовтневої журналістики. – Львів, 1983 – 465 с.; Калениченко Н. Українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст.: напрями, течії / Н. Калениченко. – К.: Наукова думка, 1983. – 255 с.
14. Клименко І. В. Архів часопису «Рідний край» як джерело з історії редакційно-видавничої справи в Україні / І. В. Клименко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 13. – 2009. – С. 382–386; Андрійчук М. Висвітлення українсько-єврейських взаємин на сторінках часопису «Рідний Край» / М. Андрійчук // Вісник книжкової палати: наук.-практ. журн. – 2009. – № 1. – С. 42–45.
15. Книга і друкарство на Україні / [О. І. Дей, Я. Д. Ісаєвич, Г. І. Коляда та ін.; за ред. П. М. Попова]. – К.: Наукова думка, 1964. – 315 с.
16. Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) / І. В. Крупський. – Львів: Світ, 1995. – 184 с.
17. Лизанчук В. В. Засоби масової інформації про русифікаторську політику в Україні: Факти, документи, коментарі до тексту лекцій / В. В. Лизанчук. – Львів: ЛДУ, 1993. – Ч. 1. – 256 с.
18. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції / Ф. Є. Лось // Нариси з історії України. – Вип. 11. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – 140 с.
19. Менша В. Г. Українське національне відродження (1905–1914 рр.): історіографія проблеми: іс. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Г. Менша. – Донецьк, 1996. – 208 с.
20. Михайлин І. Л. Журнал «Рідний край» як національно-історичне явище / І. Л. Михайлин // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства / Нац. акад. наук України; [редкол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та ін.]. – Львів: ЛННБ України, 1994. – Вип. 2 (20). – 2012. – С. 429–436.
21. Михайлин І. Л. Нарис історії українського

журналістикознавства / І. Л. Михайлин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціальні комунікації. № 903. – Вип. 2. – С. 61–84. 22. Нариси з історії українського національного руху / [Відп. ред. В. Г. Сарбей]. – К., 1994. – 198 с. 23. Наріжний С. Українська преса / С. Наріжний // Антонович Д. Українська культура. – Мюнхен. 1988. – С. 153–175. 24. Пащенко В. Світовий контекст на сторінках «Рідний край» 1906 р. / В. Пащенко, О. Ніколенко // Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – 2005. – № 1(6). – С. 7–10. 25. Ротач П. Невтомний ратай поля українського / П. Ротач // Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – 2005. – № 2 (13). – С. 13–15. 26. Семенко (Соколова) С. В. Бібліографічний покажчик до журналу «Рідний край» (1905–1916) / С. В. Семенко (Соколова). – Полтава: Б. в., 1999. – 54 с. 27. Семенко С. «З слова живого скуй самопали...» // Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – 2000. – № 1(2). – С. 6–8. 28. Семенко С. Першому щотижневику Наддніпрянської України – сто років / С. Семенко // Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – 2005. – № 2(13). – С. 4–14. 29. Семенко С. В. Журнал «Рідний край» і літературний процес початку ХХ століття: дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / С. В. Семенко; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – 234 с. 30. Сидоренко О. Україномовна преса Росії 1905–1907 рр. Анотований покажчик періодичних видань / О. Сидоренко. – К.: АН УРСР, 1987. – 73 с. 31. Соколова С. Журнал «Рідний край» (1905–1916) – перша ластівка української легальної преси / С. Соколова, П. Хропко // Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – 1999. – № 1. – С. 5–8. 32. Сологуб Л. Цікаві відомості про «Рідний край» / Л. Сологуб // Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – Полтава. 2000. – № 1(2). – С. 24–26. 33. Степаненко Н. С. «Рідний край» про Івана Котляревського / Н. С. Степаненко // Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – 2006. – № 2 (15). – С. 82–87; Величко Н. Тарас Шевченко як поет, «славний борець за правду і волю», на сторінках часопису «Рідний край» (1906–1912 рр.) / Н. Величко // Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – 2007. – № 1(16) – С.93–103. 34. Степаненко Н. С. Мовні проблеми на сторінках «Рідного краю» (1905–1912 рр.) / Н. С. Степаненко // Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – 2005. – № 2(13). – С. 60–65; Яременко С. А. Мовна самоідентифікація українців (за матеріалами часопису «Рідний край») / С. А. Яременко // Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – 2004. – № 2(11). – С. 35–42; 2005. – № 1(12). – С. 66–71. 35. Шевчук В. Завзятий краєнин Григорій Коваленко / В. Шевчук // Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – 2005. – № 2(13). – С. 128–137. 36. Юренко О. П. Грицько Коваленко – перший редактор журналу «Рідний край» / О. П. Юренко // Потужна сила рідного слова. – Полтава: 2005. – С. 379–398.

Ірина Кучернюк

ЖУРНАЛ «РИДНЫЙ КРАЙ»: ИСТОРИОГРАФИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье проанализированы взгляды ученых на деятельность редакционного коллектива журнала «Родной край», в течение различных периодов истории Украины, которые изменялись в зависимости от политических условий. Доказано, что с обретением Украиной независимости отечественные ученые получили возможность более объективно оценить вклад этого издания в процесс национально-государственного возрождения украинского народа. Подведены итоги изучения темы и намечены направления дальнейших научных поисков.

Ключевые слова: журнал «Ридный край», авторский коллектив, историография, национально-государственное возрождения, история Украины.

Iryna Kuchernyuk

JOURNAL «RIDNYJ KRAJ»: HISTORIOGRAPHY RESEARCH

The article analyzes the views of scientists on the activities of the editorial team of the magazine «Ridnyj Kraj», during different periods of the history of Ukraine, which varied depending on political conditions. Proved that in independent Ukraine domestic scientists were able to more accurately estimate the contribution of this edition to the process of national-state revival of Ukrainian people. Summed up the study of the theme and outlined directions for further scientific research.

Key words: magazine «Ridnyj Kraj», writing team, historiography, social, national-state revival, history of Ukraine.

УДК 930.1:303.446.4

Юлія Куценко

**ДРАГОМАНОВЗНАВСТВО В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ:
ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Стаття присвячена аналізу загальних тенденцій розвитку драгомановознавства в радянській історичній науці. Висвітлюються основні аспекти розвою напрямку, його особливості в порівнянні з попередніми періодами поступу драгомановознавства. Розглядаються стереотипи вивчення постаті та спадщини М. Драгоманова, притаманні радянській історіографії.

Ключові слова: українська історіографія, драгомановознавство, традиція, стереотип, М. Драгоманов.

Актуальність теми визначається необхідністю узагальнення та систематизації драгомановознавчих студій в радянській історичній науці задля розуміння процесу висвітлення біографії та творчого спадку відомого українського вченого Михайла Драгоманова. Його постать та спадщина, не дивлячись на значну увагу дослідників, на сьогодні є недостатньо відомою широкому загалу через надмірний ступінь міфологізації. Аналіз саме до радянського періоду розвитку драгомановознавства повинен допомогти у розумінні сучасного стану вивчення драгомановознавчої проблематики.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі драгомановознавчих праць радянських вчених розглянуто сутність цього періоду в драгомановознавстві, окреслено його основні особливості.

Основна мета публікації полягає в тому, щоб прослідкувати перебіг розвою драгомановознавства в радянській історіографії, дослідити його характерні риси.

Джерельну базу статті складають драгомановознавчі дослідження радянського періоду. У вітчизняній історіографії цей етап розвитку драгомановознавства не розглядався окремо, тому звернення до нього видається цілком слушним.

Поразка національно-визвольних змагань 1917–1921рр., утворення у 1922 р. СРСР та входження до її складу більшої частини українських земель призвели до корінних змін у функціонуванні української історичної науки. З початку вона перебувала під тиском агресивної політики радянзації. Це загрожувало знищенням національних основ вітчизняної історіографії, зведенням її до статусу периферійної науки. Утім потужний потенціал українського національного відродження XIX – початку XX ст., який дав Україні значний масив свідомої інтелігенції, викликав міцний супротив владі з боку наукових і мистецьких кіл [1, с. 257–258].

Політика «українізації», повернення з еміграції М. Грушевського, формування ним історичної школи в Києві, викликали неабияку увагу до драгоманівської тематики. Вихід ґрунтовної монографії Д. Заславського про життя та діяльність М. Драгоманова у 1924 р. дав новий поштовх розвитку драгомановознавства як окремого напрямку української історичної науки.

Уже зазначалося, що критика В. Леніним ідей М. Драгоманова з приводу вирішення національного питання в Російській імперії призвела до формування в сучасній історіографії усталеного кліше про її визначальний вплив на розвиток драгомановознавства в радянській історичній науці [2]. Утім, досить довгий час вона суттєво не позначалася на формах і змісті драгомановознавчих праць. Підтвердження цьому можна знайти в роботах, присвячених цій проблемі. Проте подібних праць серед драгомановознавчих розвідок радянського періоду небагато. Навіть посилання на В. Леніна в інших драгомановознавчих дослідженнях не дуже численні, як може здатися на перший погляд. Іноді складається враження, що посилання на авторитет В. Леніна покликаний не обґрунтовувати критичні відгуки драгомановознавців, а ніби канонізувати предмет конкретного дослідження.

Відзначаючи суперечливість, помилковість у деяких положеннях і трактуваннях про сутність та методи революційної боротьби, класову невтриманість ідейної концепції та світогляду М. Драгоманова, радянські дослідники не вважають критику її В. Леніним беззаперечною. У питаннях земського устрою, боротьби проти самодержавства позицію історика керівник Радянської держави оцінював достатньо високо. Тому будувати висновки щодо критики В. Леніним М. Драгоманова лише на основі однієї цитати ненауково [3; 4, с. 155–157; 5, с. 89–91]. У Центральному державному історичному архіві України в м. Львові зберігається лист сина М. Драгоманова Світозара до академіка К. Студинського, в якому висловлюється прохання захистити пам'ять батька від спотворень і фальсифікацій. Він писав, що будувати дослідження за прикладом писань М. Мухіна та Д. Донцова неприпустимо – це наближає радянських науковців до позиції націоналістів, при тому що В. Ленін цілком позитивно оцінив діяльність його батька [6]. Тому можна стверджувати, що усталений погляд на М. Драгоманова як на «націоналістичного міщанина»

(за висловом В. Леніна) є невідповідним реальній історіографічній ситуації в радянському драгомановознавстві.

Незважаючи на твердження деяких дослідників [7, с. 4], розвиток драгомановознавства в радянський період не призупинився, а тим більше не припинився. Навпаки, воно набуває нового змісту. Кількість опрацьованих драгомановознавчих робіт на цьому етапі перевищує сто найменувань. Початок існування вітчизняної історіографії в межах радянської парадигми на фоні політики українізації 1920-х рр. під егідою М. Грушевського у редактованих ним виданнях дав драгомановознавству майже чотири десятки досить різнопланових за проблематикою, формою та змістом розвідок. М. Грушевський продовжив власні драгомановознавчі студії після повернення й активно заохочував драгомановознавчі публікації.

На початку 1930-х рр. посилюється реакція сталінізму, відбуваються відсторонення від наукової роботи М. Грушевського, репресії проти української наукової історичної спільноти. Завдання спотворення української історії, обмеження творчих можливостей українських істориків та унеможливлення в майбутньому відновлення основ національної історіографії стає для радянської влади пріоритетним. А його реалізація мало не призвела до руйнівних наслідків [8, с. 40–41; 9–11]. Відбувається різке зниження кількості драгомановознавчих студій (за кожне десятиліття в історіографії з'являється близько п'яти праць). Здійснюється переоцінка спадщини вченого згідно з принципом комуністичної партійності, що визначає ступінь науковості історичних студій. Зокрема критичне ставлення радянських партфункціонерів до українських істориків та їх трактування драгоманівської проблематики виражає стаття М. Скрипника «Помилки та виправлення академіка М. Яворського» [12, с. 14–16]. Тенденція стагнації драгомановознавства зберігається до початку 1960-х рр.

Політична відлига зумовила активізацію української історичної науки, яку сучасні дослідники визначають як український мікроренесанс [13]. Збереження в умовах радянської українізації 1930-х – середини 50-х рр. національно свідомих українських істориків дозволило вивести українську історіографію на якісно новий рівень у вивченні знакових подій та постатей українського минулого [10]. Це спричинило також сплеск уваги дослідників до М. Драгоманова та переоцінку його творчого доробку, який спостерігається в 1960-х рр. [10, с. 77–78]. У цей час українські історики відзначали 125-річчя з дня народження українського науковця. Кількість праць з драгоманівської тематики досягла майже шести десятків, розширилася їх проблематика.

З початком 1970-х рр. і до середини 1980-х рр. з епохою застою в політиці стан стагнації повертається в драгомановознавчі праці. Кількість опрацьованих робіт на цьому етапі ледве досягає десяти, частина з яких є результатом дослідницької роботи польських істориків. Криза радянської методології середини 1980-х рр., поступове вивільнення національних основ вітчизняної історіографії змушують наново поставити питання про значення спадщини та діяльності М. Драгоманова. Однозначною вимогою до драгомановознавчих робіт стала об'єктивність і комплексність [14–15]. Утім значних за обсягом і змістом драгомановознавчих студій з початку перебудови в СРСР до 1991 р. немає, а їх загальна кількість є незначною – близько десяти. Відповідно змінюється проблематика драгоманівських робіт радянського періоду. На початковому етапі нетривале національне піднесення зумовило різноманітність драгоманівської тематики: уточнення біографії; видання спогадів про вченого; виявлення сутності його ідеології та значення суспільно-політичної діяльності; дослідження київського періоду життя історика; відносини з галичанами. Активно провадиться пошукова робота в архівах, здійснюються публікації епістолярію науковця, на основі яких реконструюється перебіг українського національного руху.

У 1930-1950-х рр. в українських землях (як у Радянській Україні, так і в західному регіоні) продовжують виходити узагальнювальні праці з уточненнями згідно зі змінами методології науки; провідною темою залишається політична концепція М. Драгоманова. З початком відлиги проблематика драгомановознавчих студій значно розширюється. Окрім традиційних тем (узагальнення, громадська робота, політична теорія, М. Драгоманов і Галичина), у радянському драгомановознавстві з'являються нові. Серед них такі: М. Драгоманов і Болгарія; М. Драгоманов і Польща; спеціальне дослідження женецького періоду життя вченого; висвітлення літературознавчих студій історика; М. Драгоманов і В. Ленін; виявлення сутності шевченкознавчих студій науковця; відтворення основ історіософії; краєзнавчі дослідження.

Під час перебудови драгомановознавство не продукувало значних за обсягом наукових праць. Окремо розглядалися питання М. Драгоманов – Т. Шевченко, регіональна тематика драгомановознавчих студій, видавнича діяльність вченого у «Вольному Слові».

Можна констатувати, що переважна більшість радянських драгомановознавців вписуються в позитивно-нейтральну традицію, закладену в кінці XIX – на початку XX ст. Одночасно варто відзначити, що безпосереднього зв'язку з раніше закладеними традиціями радянського драгомановознавства немає. На різних етапах розвитку радянської історіографії позитивний образ

вченого втрачає свою однорідність. Це відбувається через зосередження на окремих аспектах його концепції чи діяльності, зміщення акцентів, політичну кон'юнктуру. Позитивні оцінки М. Драгоманова в радянській історіографії складають абсолютну більшість. Складовими позитивного образу в радянській історичній науці вченого стали такі: своєрідний мислитель зі специфічним світоглядом, високо ерудований вчений (здебільшого етнограф); активний громадський діяч, який своєю роботою в еміграції та Галичині здійснив значний вплив на політичну свідомість тогочасної інтелігенції та революційної спільноти; борець за права трудового народу, послідовний противник царизму.

Для утвердження цих елементів образу М. Драгоманова радянськими науковцями друкуються не тільки глибокі наукові розвідки, але й у формі популярної публіцистики відкриваються для пересічного читача основи світогляду та віхи діяльності вченого. Критичні характеристики М. Драгоманова в радянський період були поодинокими. З'являються критичні відгуки в 1930-х рр. після закриття редакцій М. Грушевським видань і згорання політики українізації. Складовими критичного образу М. Драгоманова, створеного радянськими істориками, є: відсутність у поглядах та діях історика конструктивних аспектів, які сприяли б історичному та суспільно-політичному прогресу; ідейна невитриманість, непослідовність; ідея федералізму цілком помилкова як щодо державного устрою, так і щодо партійних організацій.

Критики М. Драгоманова майже не приділяють уваги біографії та науковій творчості історика. Це також позначається на конструктивності та об'єктивності критичних відгуків радянських драгомановознавців. У радянський період формуються два регіональних образи вченого. Один складається дослідниками в західноукраїнських землях у період їх перебування у складі Польської держави. Інший – створюється болгарськими та польськими драгомановознавцями, доповнюючи наукові пошуки радянських колег. Спільною для регіональних образів М. Драгоманова була їх основа – громадська діяльність і політологічна концепція історика.

Відносна однорідність історіографічних образів М. Драгоманова в радянський період досягається за рахунок майже повного переважання аналізу політичної теорії та ідей вченого щодо політичного майбутнього українських земель, а також його громадської діяльності. Позитивний, критичний та регіональні образи кристалізуються з майже одних і тих же складових. Відмінність полягає лише в ідеологічних і методологічних засадах дослідника. Як результат, спостерігається певна статичність та однобічність образів вченого на цьому етапі розвитку драгомановознавства.

Наближенню історіографічних образів М. Драгоманова до цілісності заважала достатньо пасивна позиція радянських драгомановознавців щодо публікацій робіт вченого. Праці історика ставали бібліографічною рідкістю, а їх сутність – закритою для широкого загалу. Фактично вийшов друком лише двотомник вибраних літературно-публіцистичних праць вченого [16]. Це видання отримало достатньо схвальні відгуки [17]. Це не могло задовольнити необхідності детального знайомства з його роботою та призвело до подальшого утвердження стереотипів у сприйнятті драгоманівського спадку.

Активно публікувалися джерела особового походження, що проливають світло на деякі періоди життя М. Драгоманова та розуміння ним тогочасної політичної ситуації в українських землях, Росії та Європі. Серед енергійних видавців були М. Возняк [18], І. Романченко [19], К. Студинський [20], Б. Ананьїч, Р. Ганелін [21], М. Рудько [22] та ін. [23]. Їх зусиллями заповнювались лакуни в драгомановознавчій проблематиці.

В радянський період в драгомановознавстві з'являються кілька дослідників, роботи яких виводили цей напрям зі стану ідеологічної та методологічної стагнації. Багато в чому їх досліді визначали напрям подальшого руху драгомановознавства у вітчизняній історіографії. Серед таких авторів необхідно відзначити Д. Заславського, І. Романченка, Г. Чернихівського, Р. Іванову (Іванченко), В. Сарбея, В. Лукеренка.

Цікавим аспектом існування радянського драгомановознавства є використовувані вербальні характеристики, що набувають стислості, втрачають свою емоційність і публіцистичне забарвлення.

Як уже зазначалося, поява 1924 року монографії Д. Заславського «М.П. Драгоманов. Критико-біографический очерк» стала знаковою подією для драгомановознавства. Утім, вона вирізнялася новою методологічною основою згідно з приписами марксистської науки. На відміну від уже опублікованих драгомановознавчих досліджень, автор не ставив перед собою лише популяризаторської мети, а передусім зробив спробу ґрунтовного наукового дослідження життя та діяльності М. Драгоманова.

Реалізації цього завдання підпорядковано не тільки структуру роботи, нейтральний виклад матеріалу, але й детальність аналізу. У монографії немає звичного наукового апарату, майже відсутні посилання. Це ускладнює роботу дослідників з монографією. Мета роботи – наукова реабілітація М. Драгоманова після містифікацій попередніх дослідників, на думку рецензентів, була реалізована в монографії [24]. У рецензії на зазначену монографію це підтвердив М. Грушевський,

який визнав її найціннішим російськомовним драгомановознавчим дослідженням. Вказуючи на деякі недоліки роботи, а саме поодинокі фактичні помилки, незначну ідеологічну заангажованість, історик рекомендує монографію для підготовленого українського читача [25]. Власне, ця порада українського метра знайшла відгук серед науковців, оскільки індекс цитування саме цієї монографії є в драгомановознавстві одним із найбільш високих.

До кінця 1950-х рр. ця праця залишалася фактично єдиним ґрунтовним дослідженням про М. Драгоманова. Перевидання Д. Заславським монографії у 1934 р. згідно з новими ідеологічними та методологічними настановами змінило її предмет, завдання та структуру. Переосмислення діяльності М. Драгоманова в напрямку реабілітації Д. Заславський зробив в кінці 1950-х рр. [26]. Цілковито позитивно наукова спільнота зустріла вихід 1964 р. нового перевидання Д. Заславським праці 1924 р. у співавторстві з І. Романченком [27–28]. На певний вона стала однією з небагатьох спроб ґрунтового наукового узагальнення драгомановознавчої проблематики в радянській історіографії. Всі інші узагальнення в драгомановознавстві на радянському етапі відбувалися на рівні наукової та публіцистичної періодики й переслідували насамперед популяризаторську мету.

Образ М. Драгоманова в узагальненнях радянського періоду постає цілком передбачуваним. На основі аналізу біографії та найбільш відомих праць дослідники доводять широту його наукових та громадських інтересів. Підкреслюється значення М. Драгоманова для розвитку українського гуманітарного знання – він подається як талановитий публіцист-просвітник, натхненник створення Української радикальної партії, критик самодержавства, патріот, виразник інтересів українського селянства. Для доведення своїх висновків науковці розглядають наступні проблеми: складання магістерських екзаменів в Одесі, закордонне відрядження під час викладання в Київському університеті, робота в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, звільнення з університету, подвижницька праця в еміграції [28].

Наголошувалося на величезному значенні самовідданої невтомної праці історика в царині розвитку української культури, її зближення з передовою російською культурою та в боротьбі за всеслов'янську єдність. Звичайно, радянські драгоманознавці не могли повністю відійти від партійної ідеології. Згідно з нею виокремлюються помилки М. Драгоманова, а саме: ідеологічна невтриманість, хитання між політичними течіями, нерозуміння марксистського вчення про соціалізм. Утім, ці помилки не впливають на значення вченого в історії українського політичного руху та наукового розвитку. Традиційно порівнюючи його з Т. Шевченком, вважають їх рівноцінними для української культури [27; 30; 31].

Фактично тільки в узагальнювальних розвідках публіцистичного характеру можна зустріти традиційний термінологічний інструментарій драгоманознавства: «український Герцен», «батько України» (І. Романченко) [32, с. 6]. Саме в них було озвучено й кількість робіт вченого – 2000, без уточнення їх «якості» та бібліографії [30, с.84; 33, с. 45].

Узагальнення радянського періоду поєднують: обов'язковий виклад біографії; мета такої роботи – ознайомлення широкого загалу з особою та спадщиною М. Драгоманова; звільнення від ідеологічної заангажованості; зосередження на суспільно-політичних ідеях вченого; відсутність різко критичних відгуків; невизначеність використовуваної термінології.

Проблема політичної ангажованості, вільне оперування фактами дослідниками з приводу особи та спадщини М. Драгоманова постає під час реконструкції критичного образу вченого в радянській історіографії. Трагування тих же положень драгоманівської концепції з інших ідеологічних позицій призвело до формування критичного образу на початку 1930-х рр.

Критичних рефлексій з приводу творчості та діяльності М. Драгоманова в радянській історіографії небагато. У них спостерігається цілковите слідування за висловом В. Леніна про М. Драгоманова як дрібнобуржуазного міщанина. Попередня література вважається помилковою та нечисленною. Для критичних відгуків характерне заперечення позитивного в спадщині вченого. Визнається еkleктичність, механічність світогляду історика, обмеженість його інтелектуальних роздумів над історичним минулим, політичними сучасністю й майбутнім України, постійні ідеологічні хитання, які заважали йому йти правильним шляхом. Вплив вченого на власне оточення відвертав від політичної істини значну кількість прогресивних осіб.

На думку критиків, М. Драгоманов ніколи не був соціалістом, лібералом чи націоналістом. Намагання українських націоналістів протиставити марксизму невідомий своєрідний український марксизм у вигляді драгоманівської теорії справляють враження цілком штучних. Навіть його просвітницька діяльність непослідовна, а іноді навіть шкідлива. Спроби вченого та його послідовників наблизитись до істинного розуміння історичних подій та явищ наштовхувалися на їх дрібнобуржуазний світогляд. При цьому висловлювалися претензії на приналежність до передових політичних ідей та партій, що зовсім не відповідало об'єктивній реальності.

Радянські критики М. Драгоманова окремо не звертаються до біографії вченого. Досить часто нехтують глибоким аналізом переважної більшості його праць, не долучають до власних

досліджень нових джерел. Це іноді робить їх висновки непереконаливими [34; 35]. Критичні оцінки викликали осуд інших радянських дослідників та звинувачення у фальсифікаціях [36].

Позитивним і критичним образами не обмежується кількість історіографічних образів М. Драгоманова, складених у радянський період. На цьому етапі вітчизняна та зарубіжна історичні науки продукують два регіональні образи, які додавали до вже складених образів важливі елементи.

Перший регіональний образ відтворюється в роботах українських дослідників, які проживали або друкувалися на західноукраїнських землях поза межами радянської України. Кількість опрацьованих робіт є порівняно невеликою – близько десяти. Утім вони варті уваги, хоча й не достатньо широко використовуються в драгомановознавчих студіях. Загальний аналіз змісту цих робіт засвідчує переважання позитивних оцінок діяльності та спадщини історика та відсутність емоційних вербальних характеристик. Форми, проблематика цих студій не пориває з панівною в драгомановознавстві позитивно-нейтральною традицією. Підкреслюється його наукова універсальність та ерудованість, активна громадська позиція, толерантність, прагнення до самовдосконалення, боротьба за політичну свободу України. Наголошується на неабиякому значенні подвижницької праці ученого в справі духовного пробудження Галичини, намагання звільнитися з пут клерикалізму [37].

Нечисленні критичні оцінки додають до цього образу свої своєрідні елементи. Я. Оршан називає його найфатальнішою постаттю в українському рухові. Своїми москвофільськими та ліберальними ідеями він спотворив український рух. Часті ревізії його поглядів призвели до сприйняття М. Драгоманова як винуватця в поразці українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Утім всі, хто йде за українською ідеєю, повинні без жалю відкидати спадщину вченого. В статті «Тіні незабутих предків» М. Мухін (1935) не тільки повторює ці думки, але й вважає історика винуватцем духовної загибелі цілого покоління прогресивної української інтелігенції, зазначаючи при тому, що його апологетам варто оголосити громадську анафему, щоб це не повторилося в майбутньому. Подібні оцінки наближають ці праці до критичної традиції, складеної діаспорними істориками [38].

Другий регіональний образ було створено зарубіжними дослідниками П. Атанасовим, Е. Горновою, С. Козаком та ін. Нечисельні за кількістю та невеликі за об'ємом, але глибокі за змістом, вони досить часто використовуються в працях вітчизняних драгомановознавців. Автори не претендували на універсальність своїх викладів, часто схематично окреслюючи біографію або політичну концепцію вченого. Зосереджували увагу на проблемах україно-болгарських та україно-польських відносин та ролі в них М. Драгоманова. У цілому образи вченого є передбачуваними й повністю співпадають з основними елементами позитивно-нейтральної традиції [39].

Таким чином, у радянський період складаються декілька історіографічних образів М. Драгоманова. Панівним традиційно залишається позитивний образ. Він є найбільш комплексним і певною мірою однорідним. На протигагу твердженням багатьох дослідників, критичне висловлювання В. Леніна не стало визначальним у розгляді драгомановознавчої проблематики радянськими вченими. Тому критичні рефлексії в радянській історичній науці є поодинокими та непереконаливими, створюють враження виконання політичного замовлення. Маргінальними стали також регіональні образи М. Драгоманова, які суттєво не впливають на загальне спрямування розвитку драгомановознавства в радянський період.

Список використаних джерел

1. Калакура Я. С. Українська історіографія: [курс лекцій] / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
2. Шудря М. Українець із лєнінським тавром націонал-міщанина / М. Шудря // Молодь України. – 26 липня 1994. – С. 3; 28 липня 1994. – С. 4.
3. Сарбей В. Г. Про вираз «внутрішні турки» у В. І. Леніна / В. Г. Сарбей // Радянське літературознавство. – 1967. – № 8. – С. 81–83; Сарбей В. Г. К вопросу об отношении В.И. Ленина к публицистике М.П. Драгоманова / В. Г. Сарбей // Революционное и общественное движение в России XIX века. – Воронеж, 1968. – С. 58–59; Сарбей В. Г. Антицарська публіцистика М. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-лєнінізму / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 23–35; Романченко І. В. І. Ленін про М. П. Драгоманова / І. Романченко // Жовтень. – 1969. – № 4. – С. 90–94; Дьяков В. А. В.И. Ленин об освободительном движении в Польше и его оценке М. Драгомановым / В. А. Дьяков // Ленин и Польша. Проблемы, контакты, отклики: [сборник статей] / [ред. коллегия: А.Я. Манусевич и др.]. – М.: «Наука», 1970. – С. 67–110.
4. Чернишов А. Проти вульгаризаторського спрощення і схематизму / А. Чернишов // Вітчизна. – 1956. – № 11. – С. 152–164.
5. Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. – К.: Наукова думка, 1969. – 335 с.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 288, арк. 9–10.
7. Чернихівський Г. І. Вперше на Україні: [Респ. конф. у Києві з нагоди 150-річчя від дня народж. М. Драгоманова] / Г. І. Чернихівський // Прапор перемоги. – 8 червня 1991. – С. 4.
8. Мезько О. Українська історична

- наука на Советській Україні між двома світовими війнами / О. Мезько // *Визвольний шлях*. – 1951. – Ч. 4-5/43–44. – С. 36–41. 9. Мезько О. Українська історична наука на Советській Україні між двома світовими війнами / О. Мезько // *Визвольний шлях*. – 1951. – Ч. 6/45. – С. 27–33; ч. 7/46. – С. 17–22; ч. 8/47. – С. 9–12. 10. Яремчук В. Образи української історіографії в історичній науці України середини 1950-их – початку 1970-их років / В. Яремчук // *Історіографічні дослідження в Україні*; [голова редколегії В.А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод]. Вип. 18. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 59–98. 11. Булгакова О. З історії розвитку історичної науки в Україні (кінець 1940-х – 1950-ті рр.) / О. Булгакова // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 15. ч.2. – С. 322–331. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/xxx/15/2/25.pdf>. 12. Скрипник М. Помилки та виправлення академіка М. Яворського / М. Скрипник // *Більшовик України*. – 1930. – № 2. – С. 12–26. 13. Яремчук В. Українське націотворення в альтернативних концепціях радянських істориків (сер. 50-х – поч. 70-х років) / В. Яремчук // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2008. – Вип. 12 – С. 257–261. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/apvvi/2008_12.pdf. 14. Кирилук Є. П. В оцінці діячів минулого головне – компетентність / Є. П. Кирилук, О. Я. Лисенко, М. Г. Жулинський та ін. // *Літературна Україна*. – 1988. – № 31. – С. 8. 15. Буцевіцький В. С. М. Драгоманов: революціонер-демократ чи буржуазний ліберал / В. С. Буцевіцький, Є. Ф. Шатов, Г. І. Марахов // *Літературна Україна*. – 1988. – № 31. – С. 8. 16. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) // *Літературно-публіцистичні праці: [у 2-х т.]*. – Т.1. / упорядкування, приміт. і вступ. стаття «Михайло Драгоманов – літ. критик і публіцист» І. С. Романченка; ред. колегія: О. Є. Засєнко (голова) та ін. Т.1. М. Драгоманов. – К.: «Наукова думка», 1970. – С. 151–289. 17. Мельник В. Зустріч із Драгомановим / В. Мельник // *Дніпро*. – 1971. – №9. – С. 146–149. 18. Возняк М. До історії місії М. Драгоманова (Матеріали) / М. Возняк // *Україна*. – 1929. – Кн.1. – С. 48–73.; Возняк М. Доповнення М.П. Драгоманова до його «Австро – руських споминів» / М. Возняк // *Україна*. – 1926. – № 2–3. – С. 76–89; Возняк М. Драгоманов у відновленій «Правді» (з додатком листів М. Драгоманова до О. Кониського і останнього до нього) / М. Возняк // *АН УРСР. Записки Українського Наукового товариства в Києві «За сто літ»*. – 1930. – Т.38. – Кн.6. – С. 229–330; Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким / М. Возняк // *Літературно-науковий вісник*. – 1923. – Т. 79. – Кн. 3. – С. 249–259. 19. Романченко І. Болгарський «Щоденник» М.П. Драгоманова / І. Романченко // *Міжслов'янські літературні взаємини*. – Вип 3. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 333–335; Романченко І. Болгарський щоденник М.П. Драгоманова / І. Романченко // *Жовтень*. – 1965. – № 6. – С. 125–136; Романченко І. М. Драгоманов і Леся Українка в їх листуванні / І. Романченко // *Наукові записки Львівського державно – педагогічного інституту*. – 1948. – Т. II. – С.172–189. 20. Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким / К. Студинський // *АН УРСР. Записки Українського Наукового товариства в Києві «За сто літ»*. – 1927. – Кн. I. – Т. 24. – С. 83–153. 21. Ананьич Б. В. Из архива И.М. Гревса / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин // *Труды АН СССР. Институт истории СССР. Общественная мысль в России XIX века*. – Вып. 16. – М., 1986. – С.234–241; Б. В. Ананьич, С. Ю. Витте, М. П. Драгоманов и «Вольное Слово» (по поводу одного документа из архива М. К. Лемке) / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин // *Исследования по отечественному источниковедению*. – М.-Л.: Изд-во «Наука», 1964. – С. 163–178. 22. Рудько М. Листи М. Драгоманова до П. Лаврова (1876–1877) / М. Рудько // *Радянське літературознавство*. – 1966. – № 9. – С. 56–64; Рудько М. Листи М. Драгоманова до А. Рамбо (1875–1876) / М. Рудько // *Радянське літературознавство*. – 1971. – № 9. – С. 75–79. 23. Булат Т. Святі уболівання. Листи Миколи Лисенка до Михайла Драгоманова / Т. Булат // *Культура і життя*. – 1990. – № 5 (4 лютого). – С. 4; Добровольський Л. До первісної ідеології М. П. Драгоманова (лист до М.М. Шульженка) / Л. Добровольський // *Записки історико-філологічного відділу АНУ*. – 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 385–398; Ткаченко І. Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки / І. Ткаченко // *Червоний шлях*. – 1923. – № 4–5. – С. 187–200; Чернихівський Г. І. Листи М. Драгоманова до В. Барвінського (1876) / Г. І. Чернихівський // *Радянське літературознавство*. – 1972. – № 1. – С. 78–84. 24. Алексєєв В. М. П. Драгоманов. Критико-біографічний очерк. – К.: Изд-во Сорабкоп, 1924. – 172 с. (рецензія) / В. Алексєєв, Д. Заславський // *Каторга і ссылка*. – 1925. – №5 (18). – С. 328–329. 25. Грушевський М. Заславський Д. М. П. Драгоманов. Критико-біографічний очерк – К.: Изд-во «Сорабкоп», 1924. – 172 с. (рецензія) / М. Грушевський // *Україна*. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 218–221. 26. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 26, спр. 355, 1 арк. 27. Білецький О. М. Драгоманов / О. Білецький, Д. Заславський, І. Романченко // *Літературна газета*. – 1959. – № 58. – С. 2–3. 28.

Гресько М. Сплачуємо борг вдячності (рецензія на книгу Д. Заславського і І. Романченка. М. Драгоманов: Життя і літературно-дослідницька діяльність. – К., 1964.) / М. Гресько // Жовтень. – 1964. – № 11. – С. 150–152; Кріль О. Монографія про М. Драгоманова. Д. Заславський і І. Романченко. М. Драгоманов: Життя і літературно-дослідницька діяльність. – К., 1964. (рецензія) / О. Кріль // Всесвіт. – 1965. – № 2. – С. 149–150; Сарбей В. Д. Заславський і І. Романченко. М. Драгоманов: Життя і літературно-дослідницька діяльність. – К., 1964 (рецензія) / В. Сарбей // Жовтень. – 1965. – № 1. – С. 90–94. 29. Грушевський М. Місія Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 3–28; Зленко Г. Магістерські экзамен Михайла Драгоманова / Г. Зленко // Жовтень. – 1985. – № 2. – С. 109–110; Кістяківський Б. Драгоманов у Флоренції / Б. Кістяківський // АН УРСР. Записки Українського Наукового товариства у Києві. «За сто літ». – 1928. – Т. 25. – Кн. 2. – С. 176–188; Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету / В. Міяковський // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 90–96; Савченко Ф. Заборона українства 1876 р./ Ф. Савченко – К. – Харків, 1930. – 415 с. 30. Заславський Д. М. Драгоманов (До 120-річчя з дня народження) / Д. Заславський, І. Романченко // Література в школі. – 1961. – № 5. – С. 84–86. 31. Брагінець А. С. До суспільно-політичної характеристики М. Драгоманова / А. С. Брагінець // Доповіді та повідомлення Львівського університету імені Ів. Франка. Випуск перший. – 1947. – С. 20–22; Злупко С. Невтомний трудівник / С. Злупко // Ленінська молодь. – 16 вересня 1966 (№ 111). – С. 4; Іванченко Р. Драгоманов / Р. Іванченко // Літературна Україна. – 1988. – № 13. – С. 6; Іванченко Р. Сурмач правди і боротьби / Р. Іванченко // Дніпро. – 1966. – № 10. – С. 141–147; Катренко А. Викривач царського самодержавства / А. Катренко // Архіви України. – 1966. – № 4. – С. 64–72; Лукеренко В. Видатний просвітителю / В. Л. Лукеренко // Войовничий атеїст. – 1963. – № 9. – С. 51–53; Мельник В. А. Український просвітителю М. П. Драгоманов / В. А. Мельник // Вопросы истории. – 1968. – № 3. – С. 205–208; Назаренко Ф. М. Драгоманов – сіяч мудрості / Ф. Назаренко // Вільна Україна. – 17 вересня 1966. – С. 3; Романченко І. М. П. Драгоманов / І. Романченко // Вільна Україна. – 20 червня 1945. – С. 6; Романченко І. М. П. Драгоманов / І. Романченко, Д. Заславський // Исторически преглед. – 1965. – № 5. – С. 70–87; Романченко І. Сівач доброго, світлого / І. Романченко // Літературна Україна. – 16 квітня 1966. – С. 2; Шаблювський Є. У боротьбі, горінні, поступі / Є. Шаблювський // Літературна Україна. – 16 квітня 1966. – С. 2–3; Ястребов Ф. Михайло Драгоманов / Ф. Ястребов // Українська література. – 1942. – № 12–14. – С. 351–377; Яшек М. М. П. Драгоманов (30-ті роковини смерті) / М. Яшек // Знання. – 1925. – № 26–27. – С. 9–10. 32. Романченко І. М. П. Драгоманов / І. Романченко // Вільна Україна. – 20 червня 1945. – С. 6. 33. Кириленко Н. Д. М. Драгоманов – предшественник революционного демократизма Ивана Франко / Н. Д. Кириленко // Уч. зап. Моск. обл. пед. ин-та им. Н.К. Крупской. – М., 1969. – Т. 246. – Вып. 14. – С. 36–46. 34. Заславский Д. М. Драгоманов. К истории украинского национализма. – М.: Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1934. – 241 с. / Д. Заславський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mnibmalorus.org/kniga/555/> 35. Мельник Л. Г. Торжество історичної правди / Л. Г. Мельник. – К., 1987. – 136 с. 36. Мельник В. Драгоманов і... нова фальсифікація. Г. И. Марахов. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Вид. Київ. ун-ту, 1967 (рец.) / В. Мельник // Жовтень. – 1968. – № 3. – С. 155–158. 37. Новодворський І. Драгоманів і наші клерикали. Вияснення клерикальних нападів проти Драгоманова / І. Новодворський. – Львів, 1936. – 23 с.; Дорошенко В. М. Драгоманов (1841–1895) / В. Дорошенко // Життя і знання. – 1935. – Ч. 6. – С. 161–163; Пачовський В. «Історичні пісні» видані М. Драгомановим / В. Пачовський // Життя і знання. – 1935. – Ч. 6. – С. 165–166; Стахів М. На переломі (коротка історія українського політичного руху в новіших часах) / М. Стахів. – Ч. 3. – Львів, 1938. – 48 с.; Заїкін В. М. Драгоманов як історик / В. Заїкін // Наш світ. – 1924. – Ч. 10–12. – С. 5–6; ч. 13–14. – С. 6–8; ч. 15–16. – С. 14–16; Др. Д. М. Драгоманов і його думки про релігійні та церковні справи / Д. Др. // Віра і наука. – 1926. – Ч. 6. – С. 10–17; Лакуста С. Драгоманов і наша державна ідеологія / С. Лакуста // Самостійна думка: [національно-громадський та літературний журнал] – Чернівці, 1932. – Рік II. – Ч. 21–22. – С. 11–15; Романюк І. Драгоманов на галицькому ґрунті / І. Романюк // Життя і знання. – 1935. – Ч. 6. – С. 167–168. 38. Барвінський А. М. Драгоманов про становище львівської «Правди» і галицьке москвофільство та про автономію України / А. Барвінський // Літературно-науковий вісник. – 1927. – Т. 83. – Кн. 3. – С. 241–247; Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ / Я. Оршан. – Львів, 1938. – Ч. I. – 55 с.; Мухін М. Тіні забутих предків / М. Мухін // Вісник. – 1935. – № 4. – С. 267–279; № 5. – С. 357–363; Ленчик А. Франко проти Драгоманова / А. Ленчик // Вісник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1933. – Кн. 7–8. – Т. III. – С. 585–590. 39. Атанасов П. Вшанування М. Драгоманова в Болгарії / П. Атанасов // Жовтень. – 1972.

– № 3. – С. 159; Атанасов П. М. Драгоманов і Софійський університет П. Атанасов // Всесвіт. – 1962. – № 12. – С. 98–100; Атанасов П. Неспокійне серце / П. Атанасов // Жовтень. – 1964. – № 5. – С. 99–103; Атанасов П. Роль М. П. Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських зв'язків / П. Атанасов // Український історичний журнал. – 1965. – № 9. – С. 26–39; Горнова Е. Політична діяльність М. Драгоманова у висвітленні польської історіографії / Е. Горнова // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 72–81; Hornova E. P. Іванова. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. – К., 1971. – 235 с. (рецензія) / Е. Hornova // Slavia Orientalis. – 1973. – R. XXII. – № 4. – P. 499–501; Hornova E. Ocena działalności Michała Drahomanova w historiografii ukraińskiej, rosyjskiej i polskiej. / E. Hornova. – Opole, 1967. – 117 s.; Hornova E. Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanova. / E. Hornova. – Wrocław, 1978. – 195 s.; Hornova E. Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876–1895. / E. Hornova. – Wrocław, 1968. – 163 s.; Kozak S. Mychajło Drahomanov wobec Hercena i Kwestii polskiej / S. Kozak // Slavia Orientalis. – 1971. – R. XX. – № 1. – P. 61–67.

Юлия Куценко

ДРАГОМАНОВОВЕДЕНИЕ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: ОБЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Статья посвящена анализу общих тенденций развития драгомановедения в советской исторической науке. Освещены основные аспекты развития направления, его особенности в сравнении с предыдущими периодами существования драгомановедения. Рассматриваются стереотипы изучения личности и наследия М. Драгоманова, присущие советской историографии.

Ключевые слова: украинская историография, драгомановедение, традиция, стереотип, М. Драгоманов.

Julia Kutsenko

DRAGOMANOV STUDING IN SOVIET HISTORIOGRAPHY: THE GENERAL TRENDS OF DEVELOPMENT (PROGRESS)

This article analyzes the general trends of Drahomanov studing in soviet historical science. Highlights the main aspects flowering of direction, its features compared to previous periods of Drahomanov studing progress. We consider the stereotypes and explore figure heritage of M. Drahomanov inherent in soviet historiography.

Key words: Ukrainian historiography, Drahomanov studing, tradition, stereotype, M. Drahomanov.

УДК 94(477):061.2 «1925/1948»

Оксана Кужільна

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРТЬБИ УКРАЇНИ» В ПРАЗІ (1925–1948 РР.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано історіографічний комплекс праць, присвячених діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України», яке діяло на території Чехословаччини впродовж 1925–1948 рр. Акцентовано увагу на тих працях, у яких висвітлено реалізацію державницької ідеї в його діяльності. Основним завданням якого було заснування музею – осередку збереження ідеї української державності. З'ясовано науковий доробок із проблеми, подана цінний історіографічний матеріал.

Ключові слова: Прага, Товариство «Музей визвольної боротьби України», історіографія, державність, ідея.

Заснування та діяльність Товариства «Музей визвольної боротьби України» має велике значення в історії України. Завдяки його діяльності було створено Музей визвольної боротьби України – осередок збереження історії української державності.

Метою статті є аналіз досягнень сучасної вітчизняної історіографії в дослідженні ідеї української державності в діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925–1948 рр.).

Наявний комплекс історіографічного матеріалу з цієї теми можна розділити на два напрямки. Перший напрямок представлений діаспорними дослідженнями. Слід звернути увагу на те, що наукові праці мали загальний характер. Серед них, зокрема, публікація майбутнього директора Музею визвольної боротьби України С. Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця

української еміграції між двома світовими війнами» [1–2]. Перша частина видана під егідою «Музею визвольної боротьби України» в 1942 р., а інша вийшла в 1999 р. в Києві як продовження першої частини. «Українська еміграція» написана на основі матеріалів, які надходили до інституції. Це була спроба заповнити прогалину не лише в історичній науці, але й висвітлити багатогранне життя еміграції в багатьох аспектах, передусім у світлі уявлень про український державницький контекст. Наступним важливим дослідженням С. Наріжного була праця «Матеріали до історії Музею визвольної боротьби України» у трьох частинах [3]. Автор розкрив неправдиві факти, які стосувалися діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України» (далі – Товариства «МВБУ»), зокрема відносини з К. Лисюком тощо.

Цінною при дослідженні ідеї української державності в діяльності Товариства МВБУ є ще одна праця С. Наріжного «Сторінка з чесько-українських відносин», яка була видана під псевдонімом Я. Бирич [4]. Тут автор з іншої точки зору розглядає діяльність інституції після Другої світової війни. С. Наріжний аналізує події, пов'язані із її закриттям в 1948 р. Він говорить про те, що її закриття супроводжувалося виключно політичними мотивами. Також намагається довести, що Товариства «МВБУ» діяло як наукова установа, яке проводило свою діяльність на території Чехословаччини виключно на пожертви українського громадянства. Товариство не мало ніяких спільних відносин із німецькою владою, яка навпаки обмежувала його діяльність [4, с. 32].

У радянській історіографії не було жодних досліджень, присвячених історії заснування та діяльності Товариства «МВБУ». Радянська історична наука ідею української державності повністю ігнорувала, тим більше не брала до уваги його діяльність як осередку збереження ідеї української державності в еміграції.

Із проголошенням незалежності України настав новий етап історичної науки, зокрема стали доступними раніше заборонені архівні документи. Це дало змогу дослідникам починаючи з 1990-х рр. розглядати ідею української державності з іншої точки зору. У 1990-х рр. вийшла низка статей присвячених заснуванню та діяльності Музею визвольної боротьби України. Слід зазначити, що історія заснування Товариства МВБУ відходила на другий план, його вплив на формування національної свідомості українців за кордоном. У наукових працях цього періоду більш вживаним є сам Музей визвольної боротьби України. Але як свідчать джерела Товариство МВБУ займалось заснуванням і створенням Музею – головного осередку збереження ідеї української державності.

На початку 1990-х рр. з'являються розвідки американської дослідниці П. Кеннеді Грімстед про долю та переміщення празького архіву: «Зарубежная архивная Россия Советика. Происхождение документов и их отношение к истории России (СССР), потребность в описании библиографии» [5–6], «Празькі архіви в Києві та Москві: повоєнний розшук і вивезення еміграційної архівної українки» [7]. Зокрема, тут можна прослідкувати долю архівних матеріалів у повоєнний період, які були зібрані в «Музеї визвольної боротьби України».

Одним із з перших розпочав дослідження цієї проблеми І. Головацький, який у 1992 р. написав статтю «Наш музей у Празі, призабуті сторінки українства за кордоном» [8], у якій автор розглядає історію заснування Товариства «МВБУ». Це перша спроба на основі архівних матеріалів відтворити діяльність українців за кордоном. І. Головацький у статті наголошує на тому, що досвід його праці має велике значення в українському державотворенні. Незважаючи на заборону його діяльності, він продовжував існувати і мав вплив на інші наукові організації.

Значну зацікавленість викликає стаття В. Сергійчука «Трагедія Музею визвольної боротьби України в Празі» [9]. Автор подає документи, які свідчать про ставлення радянської влади до нього. Політичний відділ Міністерства закордонних справ УРСР характеризував музей як зібрання буржуазно-націоналістичних елементів. Діяльність яких скеровувалася на об'єднання націоналістичних осіб, розповсюдження літератури національного характеру і підтримку зв'язків з буржуазно-націоналістичними організаціями інших держав. Стаття В. Сергійчука – це перша спроба з критичної точки зору проаналізувати вплив радянської влади на діяльність Товариства «МВБУ» в Празі.

Дослідженням історії заснування празького архівного осередку займався Л. Лозенко. Він підготував статтю «Празький український архів: історія і сьогодення» [10], яка містить загальний огляд історії створення Празького архіву. У ній розглядається доля архівних матеріалів «Музею визвольної боротьби України» в Празі в повоєнні роки. У 1997 р. Л. Лозенко підготував декілька досліджень, у яких автор в загальних рисах відтворив його діяльність [11–12].

Передісторію створення «Музею визвольної боротьби України» розкриває у статті Г. Савченко у співавторстві із І. Срібняком «Заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР» [13]. Автори наголошують на тому, що для зміцнення національно-державницьких прагнень армії УНР мав послужити досвід, набутий у визвольній боротьбі [13, с. 190]. У зв'язку з цим постало питання збереження історичних пам'яток доби боротьби українського народу за соборність і самостійність України. Створення такого осередку мало б велике виховне значення в справі

майбутнього відновлення національної державності не тільки для військових, але й для всіх українських осередків за кордоном. У дослідженні висвітлено хронологію подій по заснуванні Головного військово-історичного музею-архіву. Автори дійшли висновку, що діяльність музейно-архівного осередку сприяла згуртуванню української еміграції, підготовці її кращих представників до продовження боротьби за відновлення самостійної соборної України [13, с. 197].

Суттєвий внесок у дослідження передісторії Товариства «МВБУ» зробили І. Срібняк, О. Лук'яненко у статті «З історії заснування Музею-архіву визволення України» [14]. Автори розкривають історію його створення.

Важливим дослідженням є праці С. Заремби «Український музей визвольної боротьби у Празі» [15], автор намагається відтворити хронологію діяльності Товариства МВБУ. Зокрема, він зазначав, що передісторією заснування МВБУ був «Музей-архів визволення України» у Відні, заснований у 1921 р. Але в 1923 р. він був перевезений до Праги, де об'єднався з Головним військово-історичним музеєм-архівом, який діяв ще з 1917 р. у Тарнові. І. Заремба писав про те, що саме з цих двох архівів було створено «Музей визвольної боротьби України» [15, с. 133]. Також автор намагається відтворити історіографію проблеми та встановити основні джерела для вивчення історії Товариства МВБУ в Празі. У своїх працях І. Заремба, на відміну від попередників, більш детально розглядає його діяльність, наводить низку цитат із архівних документів. У 1999 р. І. Заремба взяв участь у Міжнародному конгресі українців [16], де дослідник зробив спробу відтворити призабуті сторінки української історії, зокрема «Музею визвольної боротьби України».

З іншої точки зору вибудована праця Б. Грановського [17], у якій автор робить спробу показати національне значення колекцій документів, зібраних Товариством МВБУ. Б. Грановський на основі архівних матеріалів аналізує книгозбірню музею, створену за рахунок підтримки української еміграції з різних куточків світу. Автор зазначав, що Товариства «МВБУ» значну увагу приділяло збиранню літератури національного значення. У статті виділяється більше десяти колекцій документів – це і відділ шевченкіани, стародруків, відділ мистецтв, печаток та інші. Важливою при дослідженні проблеми ідеї української державності в діяльності Товариства МВБУ наукове дослідження Б. Грановського є тому, що автор наголошує на тому, що крім функції збирання архівних матеріалів – це був науковий осередок, діяльність якого мала і політичний відгук.

Цінним дослідженням з історії ідеї української державності в діяльності Товариства МВБУ є стаття Ф. Погребенника «Шевченкіяна в «Музеї Визвольної Боротьби України» в Празі» [18]. Стаття є цікавою тим, що автор намагається показати загальнонаціональне значення документів з життя Т. Шевченка, які надходили до музею, їх роль на формування національної свідомості українського народу. Автор зазначав, що музей із самого початку свого існування почав збирати шевченкіану, пов'язуючи з іменем Т. Шевченка національну боротьбу за незалежність, розглядаючи його творчість у широкому контексті вікових прагнень українського народу до своєї незалежності. Ф. Погребенник подає список матеріалів, які зберігались у «Музеї визвольної боротьби України». Важливу колекцію складають матеріали щодо вшанування пам'яті Т. Шевченка в Україні, а головним чином у еміграції. Вони розкривають не лише величезне національно-культурне значення Шевченка, а й показують вплив його ідей за межами України, зокрема в середовищі української еміграції, для якої його заповіді були священними, яка жила ідеями «Борітеся – поборете!».

Починаючи з середини 1990-х рр. активно почав займатися питанням музею М. Мушинка. Автор видає низку статей, в яких висвітлює історію «Музею визвольної боротьби України» з різних аспектів його діяльності [19–22]. У 1996 р. побачило світ монографічне дослідження дослідника [23], доповнене й перевидане у 2005 р. Ця робота М. Мушинки має надзвичайне значення для дослідження ідеї української державності в діяльності Товариства МВБУ. Наукова праця поділена на чотири частини: у першій частині автор розповідає про його історію від його заснування у 1925 р. – до ліквідації у травні 1945 р. У другій частині висвітлює боротьбу його керівника С. Наріжного за відновлення музею, його тимчасову перемогу та діяльність до ліквідації у 1948 р. У третій частині відтворює діяльність С. Наріжного щодо збереження матеріалів музею після його ліквідації – у Празі, а пізніше, після його депортації з Чехословаччини – в Австрії та Австралії. Це перше ґрунтовне дослідження, написане на основі архівних матеріалів України, Чехословаччини. У праці М. Мушинки діяльність Товариства МВБУ не відходить на другий план, як це спостерігається в інших працях. Тут чітко простежується хронологія подій від заснування – до його ліквідації.

У 2005 р. на сторінках журналу «Народна творчість і етнографія» М. Мушинка видає наукову статтю «Музей визвольної боротьби України і сучасний стан його фондів» [24]. У своїй праці М. Мушинка показує, що проблема діяльності «Музею визвольної боротьби України» є досить актуальною. Важливим насамперед залишається реконструкція документів, які зберігаються в різних архівах України, Чехословаччини, Росії. Пізніше, у 2007 р. вийшла ще одна стаття М. Мушинки «Дмитро Антонович і Музей визвольної боротьби України» [25]. Автор аналізує науковий доробок відомого українського вченого – історика української культури та громадського

діяча. М. Мушинка висвітлив роль Д. Антоновича в діяльності «Музею визвольної боротьби України», який був його директором упродовж 1925 р. – жовтня 1945 р.

Суттєвий внесок у дослідження діяльності Товариства «МВБУ» зробила М. Палієнко. Починаючи з початку 2000-х рр. автор видала низку статей, одна з яких написана у співавторстві зі І. Срібняком [26]. Автори досліджують діяльність «Музею визвольної боротьби України» від заснування – до його ліквідації. На основі архівних джерел вони подають детальну інформацію про діяльність музею, аналізуються положення статуту, також наголошується на тому, що інституція – це був великий потужний науковий осередок збереження матеріалів національно-визвольної боротьби.

У своїх наступних дослідженнях автор частково розкриває історію «Музею визвольної боротьби України» [27–28]. М. Палієнко підготувала статтю до Української архівної енциклопедії, в якій описує історію створення та діяльність «Музею визвольної боротьби України» [29].

У 2008 р. М. Палієнко підготувала дисертацію на здобуття наукового звання доктора історичних наук «Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр.: (створення, функціонування, доля документальних колекцій)» [30], у якій в одному із підрозділів подає інформації про створення, функціонування та долю «Музею визвольної боротьби України». Важливим є те, що автор у додатках подала архівні матеріали, зокрема його статут, заклик до українського громадянства про збір документів тощо.

Важливою при дослідженні ідеї української державності є стаття М. Палієнко «Матеріали Празького архіву як джерело із історії української державності» [31]. Серед основних груп документів, зібраних в «Музеї визвольної боротьби України» з історії української державності автор виділяє: матеріали українських урядів – Української Держави гетьмана Павла Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР; архіви дипломатичних місій, що діяли в Австрії, Чехословаччині, Великій Британії та інших країнах; військові матеріали та документи з історії таборів українських військовополонених та інтернованих у часи Першої світової війни та післявоєнний період; матеріали про діяльність Союзу Визволення України; матеріали громадських, політичних, культурно-освітніх, наукових осередків української еміграції [31, с. 124].

У 2005 р. чеська дослідниця О. Пеленська, на основі віднайдених у Слов'янській бібліотеці Праги фондів «Музею визвольної боротьби України», видала працю «Український портрет на тлі Праги» [32]. Автор частково висвітлила історію музею і українських мистецьких осередків, здійснила опис віднайдених художніх творів та подала інформацію про їх авторів.

Слід відзначити дослідження А. Шваба та Р. Федорука «Діяльність української політичної еміграції в Чехословаччині з створення Музею визвольної боротьби України» [33], у якій дослідники на основі архівних документів Празького архіву прослідковують основні етапи діяльності «Музею визвольної боротьби України». Акцентовано увагу на передумовах його створення, меті та завданнях, організаційно-структурних засадах діяльності установи, відтворено основні етапи його діяльності. У статті зазначається, що передумовами створення Товариства МВБУ було заснування Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР.

Отже, як свідчить історіографія з цієї проблеми в еміграції питання діяльності Товариства «МВБУ» було малодослідженим. Переважно це були невеликі статті в газетах, періодичних виданнях, у яких розглядалися певні аспекти діяльності інституції. У радянській історіографії взагалі ніхто не досліджував цю проблему. Адже всі наукові праці істориків-емігрантів розглядалися винятково в спеціальному жанрі «критики буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії». Наприкінці 1980-х – на початку 1990 рр. через зміну політичної ситуації, ідеологічних пріоритетів та методологічних підходів, зацікавленість до досвіду українського державотворення, зокрема досвіду «Музею визвольної боротьби України» значно зріс. Історіографія з цієї проблеми висвітлює низку аспектів діяльності Товариства МВБУ впродовж 1925–1948 рр., однак це є загальна історія його діяльності, однак вона не дає повної цілісної картини діяльності Товариства «МВБУ» як осередку збереження ідеї української державності.

Список використаних джерел

1. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 372 с.
2. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції 1919–1939: матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / С. Наріжний. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
3. Наріжний С. Матеріали до історії Музею визвольної боротьби України / С. Наріжний. – Цюрих, 1956–1959. – Вип. 1–3. – 466 с.
4. Бирич Я. Сторінка з чесько-українських відносин / Я. Бирич. – Вінніпег: Тризуб, 1949. – 37 с.
5. Грімстед П. К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / П. Кеннеді Грімстед. – Л.: Фенікс, 1992. – 119 с.
6. Грімстед П. К. Зарубежная архивная Россия Советика. Происхождение документов и их отношение к истории

России (СССР), потребность в описании библиографии / П. К. Гримстед // Отечественные архивы. – 1993. – № 1. – С. 20–53. 7. Гримстед П. К. «Празькі архіви» у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки / Державний комітет архівів України. Український науковий інститут Гарвардського університету / переклад з англ. Т. Боряк, відп. ред. Г. Папакін / П. К. Гримстед. – К., 2005. – 252 с. 8. Головацький І. Наш музей у Празі, призабуті сторінки українства за кордоном / І. Головацький // За вільну Україну. – 1992. – № 43. – С. 34–45. 9. Сергійчук В. Трагедія музею визвольної боротьби України в Празі / В. Сергійчук // Золоті ворота. – 1993. – Вип. 3. – С. 20–31. 10. Лозенко Л. І. Празький український архів: історія і сьогодення / Л. І. Лозенко // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 18–30. 11. Лозенко Л. До історії Празького українського архіву / Л. Лозенко // Генеза. – 1995. – № 1–3. – С. 141–145. 12. Лозенко Л. І. З історії Празького українського архіву / Л. Лозенко // Міжнар. зв'язки України: наук. пошуки і знахідки. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 85–94. 13. Савченко Г. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР / Г. Савченко, І. Срібняк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 1996. – С. 188–198. 14. Срібняк І. З історії заснування Музею-архіву визволення України / І. Срібняк, О. Лук'яненко // Архіви України. – 1998. – № 1–6. – С. 54–58. 15. Заремба С. З історії Українського музею в Празі / С. Заремба // Київська старовина. – 1997. – № 1–2. – С. 122–137. 16. Заремба С. Забута спадщина (Музей визвольної боротьби України в Празі) // Четвертий Міжнародний конгрес українців: Одеса, 26–29 серп. 1999 р.: Доп. та повідомл.: Історія. – Одеса; К.; Львів, 1999. – Ч. 2. – С. 153–157. 17. Грановський Б. До історії книгозбірні Товариства «Музей Визвольної боротьби України» (Прага 1925–1945 рр.) / Б. Грановський // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 4. – С. 25–29. 18. Погребенник Ф. Шевченкіяна в «Музеї Визвольної Боротьби України» в Празі / Ф. Погребенник // Визвольний шлях. – 1999. – № 9. – С. 1089–1093. 19. Мушинка М. Доля фондів Музею визвольної боротьби України у Празі // Третій Міжнародний конгрес українців, 26–29 серп. 1996 р.: Політологія. Етнологія. Соціологія: Доп. та повідомл. – Х., 1996. – С. 391–393. 20. Мушинка М. Музей визвольної боротьби в Празі та останній його директор Симон Наріжний / Микола Мушинка // Пороги. – Прага, 1998. – № 1. – С. 10–11. 21. Мушинка М. Симон Наріжний – найвизначніший музейник України / М. Мушинка // Просвіти. – Ужгород, 1998. – С. 67–70. 22. Мушинка М. Українські архіви, вивезені з Чехословаччини в Україну / М. Мушинка // Четвертий Міжнародний конгрес українців: Одеса, 26–29 серп. 1999 р.: Доп. та повідомл.: Історія. – Одеса; К.; Львів, 1999. – Ч. 2. – С. 145–152. 23. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси / М. Мушинка. – К.: [б.в.], 2005. – 162 с. 24. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України і сучасний стан його фондів / М. Мушинка // Народна творчість та етнографія. – К., 2005. – № 4. – С. 4–9. 25. Мушинка М. Дмитро Антонович і Музей визвольної боротьби України / М. Мушинка // Народна творчість і етнографія. – К., 2007. – № 6. – С. 116–124. 26. Палієнко М. Музей Визвольної боротьби у Празі (1925–1948): Створення, діяльність, доля архівної колекції / М. Палієнко, І. Срібняк // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць / Держкомархів України. УДНДІАСД. – К., 2000. – Вип. 2. Архівознавчі читання. – С. 35–47. 27. Палієнко М. Г. Діяльність української еміграції із заснування національного архівного центру за кордоном у 20-х роках ХХ ст. / М. Палієнко // Історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 27–38. 28. Палієнко. Архівна колекція Музею визвольної боротьби України в Празі: проблеми реконструкції та вивчення / М. Палієнко // Український журнал. – 2006. – № 4. – С. 196–213. 29. Палієнко М. Г. Музей Визвольної боротьби України у Празі / М. Палієнко // Українська архівна енциклопедія. Робочий зошит. Д-М / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2006. – С. 330–331. 30. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр. (створення, функціонування, доля документальних колекцій): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Палієнко Марина Геннадіївна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 468 с. 31. Палієнко М. Матеріали Празького архіву як джерело з історії української державності / М. Палієнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2005. – Вип. 77–79. – С. 123–125. 32. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги / О. Пеленська. – Нью-Йорк – Прага, 2005. – 224 с. 33. Шваб А. Діяльність української політичної еміграції в Чехословаччині з створення Музею визвольної боротьби України / А. Шваб, Р. Федорук // Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2013. – С. 576–584.

Оксана Кужильна

**ИДЕЯ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ОБЩЕСТВА «МУЗЕЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ УКРАИНЫ» В ПРАГЕ
(1925–1948 ГГ.): ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ**

В статье анализируется историографический комплекс статей, в которых изучается деятельность Общества «Музей освободительной борьбы Украины», которое действовало на территории Чехословакии на протяжении 1925–1948 гг. Главной целью которого было создание музея – центра хранения идеи украинской государственности. Акцентировано внимание на тех статьях, в которых анализируется его деятельность в реализации государственной идеи. Установлено научные достижения проблемы, подается ценный историографический материал.

Ключевые слова: Прага, Общество «Музей освободительной борьбы Украины», историография, государственность, идея.

Oksana Kuzhilna

**UKRAINIAN STATEHOOD IDEA ACTIVITY OF THE SOCIETY «MUSEUM OF THE
UKRAINIAN LIBERATION STRUGGLE» (1925–1948):
HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM**

The article highlights the historiographic complex of works dedicated to the activity of the Society «Museum of Liberation Struggle of Ukraine» during its work at the territory of Chekhoslovakia (1925–1948). Special attention is paid to the papers that touch upon the statehood idea within a framework of the activity realized by the Museum of Liberation Struggle of Ukraine. The main purpose of the Organization's activity was to create a Museum as the main pillar of the preservation of Ukraine's independence. Scientific research of the problem of «Idea of Ukraine's state-building in the activity of the Society «Museum of Liberation Struggle of Ukraine» is also investigated.

Key words: Society «Museum of Liberation Struggle of Ukraine», historiography, statehood, idea.

УДК 94:329(47+57)«1939/1945»

Світлана Зубченко

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ**

Автор аналізує висвітлення в історіографії питання національної політики радянської влади в період Другої світової війни. У статті досліджено еволюцію поглядів дослідників радянської доби. Визначено позицію провідних українських фахівців з національного питання, прослідковано теоретичні та методологічні підходи зарубіжних дослідників до аналізу національних процесів в СРСР воєнного періоду.

Ключові слова: історіографія, Друга світова війна, радянська влада, сталінський режим, національна політика.

Вивчення проблеми сталінізму як феномену необмеженої диктатури вождя, вияву тиранії панування комуністичної партії СРСР має зайняти вагоме місце в історіографії незалежних держав пострадянського простору. Завдання істориків розкрити і донести до світової спільноти жахливі наслідки політики сталінського режиму, зокрема національної: масовий терор, репресії і депортації, замах на життя цілих народів й нищення національних культур.

У процесі опрацювання наукової літератури з означеної проблеми автор статті, виділяє кілька умовних періодів її історіографії: праці радянських науковців 1939–1956 рр. і 1957–1990 рр.; науковий доробок дослідників незалежних держав пострадянського простору й дослідження зарубіжних вчених.

Загалом, історіографія дослідження національного питання в період Другої світової війни, не залежно від періоду їх видання, ще перебувають на етапі становлення, що зумовлено не тільки близькістю подій для дослідників, а й тим, що історики були позбавлені важливих джерел та тривалий час недооцінювали важливості вивчення національних і соціальних проблем, як взаємозалежних, а то й переплетених між собою. Нині увага дослідників все більше звертається до явищ, які відбувалися в середині суспільства, в побуті, поведінці, думках людей. Це в свою чергу вимагає залучення всієї різноманітності вже відомих матеріалів і пошуку нових.

Колишня закритість окремих тем, жорстко заданий алгоритм їх подачі сприяв не лише ізоляції від світової думки, але й нагромадженню інтелектуального потенціалу, який дістав можливість реалізації лише у пострадянській період. У нашому випадку йдеться про тематику, пов'язану з людськими втратами на теренах колишнього СРСР внаслідок проведеної національної політики Й. Сталіна і функціонуванням партійно-радянського механізму влади, особливостями національного і релігійного життя окремих націй і народів СРСР.

Висвітлення національної політики радянської влади відбувалося на основі теоретико-методологічних засад сформульованих творцями й ідеологами комуністичної партії [1]. Тому у радянській історіографії 1939–1956 рр., що творилася під пильним контролем ідеологів правлячої партії, національне питання було розв'язане остаточно і безповоротно, завдяки її «мудрому керівництву». Історіографія проблеми цього періоду досить бідна, не завжди об'єктивна, кон'юнктурна, спеціальних праць з історії національних відносин доби Другої світової війни не було. Дослідження історії самої війни базувалися на концепції «непорушної, великої дружби народів СРСР», що «знайшла в роки війни своє яскраве підтвердження», стверджувалась лояльність всіх радянських народів до керівництва, підкреслювався героїзм і єдність всіх етнічних спільнот у боротьбі з агресором, акцентувалась увага на тезах, що «утверджена в нашій країні ідеологія рівноправності всіх рас і націй, ідеологія дружби народів здобула повну перемогу над ідеологією звіриного націоналізму фашистів» [2]. Радянська історіографія даного періоду обмежувала проблему Другої світової війни переважно військовими і політичними подіями, залишаючи осторонь або вивчали через призму ідеологічних стереотипів такі проблеми, як депортації народів національно-визвольний повстанський рух, антисемітизм, культурне життя, що деформувало загальну уяву про характер того драматичного етапу в історії радянських республік.

Упродовж 1956–1985 рр. радянські історики продовжували під тиском комуністичної ідеології приховувати прорахунки і злочини сталінського режиму, применшували втрати у війні, замовчували жорстоку нелюдську національну політику влади. Натомість, обґрунтовували доцільність авторитарного партійного керівництва і його прославлення. Відбувалося згортання наукових досліджень з проблем міжнаціональних відносин, не вивчався стан національно-культурного розвитку етнічних спільнот. В абсолютній більшості фундаментальних праць [3], а також монографічних досліджень наголошувалося, що в основі перемоги СРСР над ворогом була радянська ідеологія, де поєднувалися «марксизм-ленінізм, радянський патріотизм, непорушна дружба всіх народів СРСР, інтернаціоналізм, відданість справі комунізму» [4].

Влада забороняла науковцям й публіцистам вивчати такі негативні явища, як прояви національної ворожнечі в Червоній армії, скасування призову представників окремих національностей, насильницький характер встановлення радянської політичної системи на захоплених землях та депортації народів. Натомість, ідеалізація міфологізація і напівправа стали сутністю трагічної і героїчної історії народів СРСР у війні [5].

Перебудова суспільно-політичного й економічного життя в СРСР започаткована М. Горбачовим сприяла формуванню у другій половині 1980-х років нових концепцій і методологічних підходів у вивченні історії і національної політики радянської влади зокрема. Розбудова націонал-демократичними силами незалежних держав сприяла наростанню потоку наукових праць де автори намагалися об'єктивно висвітлити проблеми національної політики радянської влади, відповідальність окремих керівників за її втілення в життя [6]. Характерною особливістю окремих праць цього періоду є поява діаметрально протилежних оцінок національної політики СРСР доби війни, від ідеалізації «непорушної великої дружби народів», «бойового братерства», міфологізації образу Сталіна, як «батька усіх народів» [7] до критичних оцінок, що визначають її як профанацію і знуцання над національно-патріотичними ідеалами й почуттями. А дослідники Г. Бурдей і Р. Абдулатипов вважають посилення російського національного чинника у міжнаціональних відносинах «сталінським нацизмом» [8].

Особливу увагу приділили науковці вивченню проблеми масових репресій і депортацій народів СРСР. Слід виділити праці М. Бугая і В. Парсаданової, які одними з перших заклали основи сучасної концепції депортацій етнічних спільнот як злочину сталінського режиму [9]. Механізм функціонування радянської репресивно-каральної системи в Україні на основі змістовної джерельної бази досліджували І. Білас [10] та В. Никольський [11].

Аналіз наведених та інших публікацій засвідчив, що політичний чинник був головною причиною масових репресій і депортацій народів. Влада карала народи, сини і дочки яких воювали з ворогом, за «неблагонадійність і нелояльність» громадян, яких вона називала сумнівними, за надуманий «терор та терористичні наміри», «дворушництво», «шпигунство», «панікерство» тощо [12].

Заслугує на увагу недостатньо вивчене питання створення та функціонування національних військових частин у складі Червоної армії, чисельності у ній представників різних народів, регулювання їх призову за етнічною ознакою і характер воєнно-мобілізаційних заходів на

визволених територіях до якого одними з перших звернулися російські учені В. Іванов [13], О. Васильєва [14], А. Безугольний [15] та А. Петренко [16]. Вони розглядають аспекти проблеми мобілізації особового складу формувань, «заборонені» раніше проблеми реальної участі представників різних народів СРСР у війні, лояльність національних підрозділів Червоної армії.

У вивченні взаємовідносин влади з релігійними інституціями відбулися позитивні зрушення лише після розвалу СРСР. Увагу дослідників привертають ґрунтовні праці Ю. Волошина [17], Ю. Войналович [18], І. Грідіної [19], О. Лисенко [20], у яких аналізуються національні аспекти діяльності Православної церкви та інших релігійних конфесій, а також особливості суспільного життя в СРСР за умов антирелігійної політики радянського уряду, занепаду організаційно-церковних структур і німецького окупаційного режиму.

Серед праць, присвячених національній політиці керівництва СРСР в Україні, Білорусії і країнах Прибалтики, слід відзначити ті, у яких розкриваються основні аспекти боротьби влади з антирадянським опором і національними повстанськими рухами, ідеологія і практика визвольної боротьби [21]. У незалежних державах, що утворились на пострадянському просторі відбулася переоцінка ролі учасників антирадянських повстанських рухів, з метою надання їм статусу «борців за свободу і незалежність» [22].

Цікавий аналітично-критичний матеріал, оригінальні й здебільшого об'єктивні висновки щодо сутності національної доктрини сталінського режиму в роки війни, ідейних джерел, причин і форм протистояння йому антикомуністичних сил у національних республіках, особливо в Україні містять праці зарубіжних вчених. Аналіз праць А. Авторханова [23], Р. Арона [24], Н. Дейвіса [25], М. Джіласа [26], Е. Каннетті [27], Р. Конквеста [28] у контексті дослідження національної політики радянської влади сприяв об'єктивній оцінці взаємозв'язку між різними чинниками суспільно-політичного і національного розвитку, реального змісту таких понять, як «народ», «влада», «режим», «партія», «суспільні рухи», «громадські об'єднання».

На основі нових джерел, прогресивних наукових підходів й методологічних засад, з'явилися фундаментальні праці, що охоплюють надзвичайно широкий спектр проблем, пов'язаних з долею українського народу, доби Другої світової війни [29–30] та ін. Серед них вирізняються новими підходами у висвітленні даної проблеми дослідження М. Коваля [31], В. Кучера і П. Чернеги [32], В. Гриневича [33] та ін.

У зарубіжній історіографії, особливо працях учених російської діаспори, єдиного погляду на національну політику СРСР в роки війни не склалося. На думку В. Криворотова [34], В. Рапопорта і Ю. Геллера [35] політика радянського уряду «була зрадою Батьківщині, вчинена в ім'я власної корисної мети», а І. Майстренко розглядав її як «російський шовінізм», що відштовхував від режиму завойовані й підкорені народи [36]. Натомість, Дж. Саймон відзначав, що радянський патріотизм у воєнні роки «до певної міри, став реальністю», «національні протиріччя стали менш значущими», а народи СРСР стали «ближчими» [37].

Непростою й мало вивченою залишається проблема колабораціонізму. А. Верт [38, с. 432] і Н. Мюллер [39, с. 252], вважали, що плани гітлерівців щодо залучення на свою сторону радянського населення провалилися, а постачальником колабораціоністів були виключно емігранти. Д. Літтлджон та інші наголошують на масових антисталінських рухах в СРСР [40, р. 275]. Загалом, в історіографії склалася концепція «визвольного руху народів Росії» (далі – ВРНР), який, як вважається, був «добровільним», «масовим» і був спрямований проти «сталінської диктатури» [41; 42, с.140–172]. Концепцію ВРНР поділяв А. Солженіцин, вважаючи, що це були цілком закономірні наслідки сталінського терору, який довів радянський народ до того, що «кілька сотень тисяч молодих людей у віці від 20 до 30 років підняли зброю на свою Вітчизну в союзі з найлютішим його ворогом» [43, с.267]. Н. Рутіч вважав, що ідея ВРНР могла бути підтримана і на не окупованій території СРСР, зокрема, в середовищі «багатомільйонної маси ув'язнених» [44, с. 32–33], що і сталося – утворення РВА. Концепція ВРНР стала наслідком зневіри народу і частини керівного складу Червоної армії, у перемозі над ворогом, стверджував Б. Миколаївський [45, с 209]. А деякі зарубіжні дослідники, зокрема, К. Пфєффер, стверджував, що Друга світова війна на території СРСР «прийняла яскраво виражений характер громадянської війни» [46, с. 492–515]. Н. Попович вважає вдалим ходом радянської політики звернення «до минулого, яке революція оточила презирством, до гігантів російської цивілізації і національних героїв» з розрахунком «вплинути на російську національну гордість» [47, с. 72].

У незалежних державах що утворилися на пострадянському просторі відбулася переоцінка ролі учасників антирадянських повстанських рухів, з метою надання їм статусу «борців за свободу» [48]. Окремо слід виділити дослідження Р. Місюнаса і Р. Таагепери [49], які містять в собі концепції, що яскраво проявилися в сучасній історіографії ряду держав пострадянського простору: негативна оцінка входження до складу СРСР (концепція «радянської окупації»), реальна оцінка антирадянського повстанського руху.

Загалом, національна політика сталінського режиму в роки Другої світової війни вивчена недостатньо. У сучасній історіографії відсутні комплексні дослідження, а у наведених працях історія народів СРСР у війні майже не вивчалася через призму національного чинника. Поза увагою істориків залишилося питання взаємодії і взаємовпливу радянської влади і гітлерівського режиму у вирішенні проблем міжнародних відносин. Таким чином, цілісної картини національної політики СРСР у Другій світовій війні 1939–1945 рр. в історіографії не створено, що й визначає необхідність подальшого узагальнюючого дослідження цієї теми.

Список використаних джерел

1. Ленин В. И. О праве наций на самоопределение / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений [ред. М. Я. Панкратова]. – М.: Изд. полит. лит. – 1968. – Т. 25. – С. 255–320; Ленин В. И. Итоги дискуссии о самоопределении / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М.: Изд. полит. лит. – Т. 30. – С. 17–58; Ленин В. И. До питання про національності або про «автономізацію» / В. И. Ленин // Повне зібрання творів. – Т. 45. – С. 339–345; Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос / И. В. Сталин // Сочинения. – М.: ГИПЛ, 1946. – Т. 2. – М., 1946. – С. 290–367; Сталин И. В. Национальный вопрос и ленинизм. Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим / И. В. Сталин // Сочинения. – М.: ГИПЛ, 1949. – Т. 11. – С. 333–355; История ВКП(б): Краткий курс / [Под ред. Комиссии ЦК ВКП(б); [Одобрено ЦК ВКП(б), 1938]. – М., ОГИЗ – Госполитиздат, 1946. 2. Ярославский Е. М. Чего требует партия от коммунистов в дни Отечественной войны / Е. М. Ярославский. – М.: Госполитиздат. – 1945. – 57 с.; Трайнин И. П. СССР – страна великого содружества народов / И. П. Трайнин. – М.: Воен. изд-во МВС СССР, 1947. – С. 49; Матюшкин Н. И. Нерушимая ленинско-сталинская дружба народов СССР / Н. И. Матюшкин. – М.: Правда, 1951. – С. 28; Тельпуховский Б. С. Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945) / Б. С. Тельпуховский. – М.: Изд-во МГУ, 1952. – С. 235; Панкратова А. М. Дружба народов СССР – основа основ многонационального социалистического государства / А. М. Панкратова. – М.: Знание, 1953. – С. 20; Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / Н. И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с. 3. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6 т. – М., 1960–1965; КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. [Ист. очерк.] – М., 1967; Історія КПРС У 6т. – Т. 5. / Б. М. Пономарьов [та ін.]. – Вид. 4-те, допов. – К.: Політвидав України, 1972. – 726 с.; История Второй мировой войны 1939–1945. В 12 т. – М.: Воениздат, 1973–1982. 4. Тельпуховский Б. С. Великая Отечественная война Советского Союза. [Краткий очерк] / Б. С. Тельпуховский. – М.: ГИПЛ, 1959. – С. 546; Захаров И. З. Дружба, закаленная в боях / И. З. Захаров. – М.: Мысль, 1970. – 279 с.; Шишов Н. И. Патриотический и интернациональный подвиг советского народа в годы Великой Отечественной войны / Н. И. Шишов. – М., 1980. – 40 с.; Шишов Н. И. Патриотизм и интернационализм в советском обществе / Н. И. Шишов. – М.: О-во «Знание» РСФСР, 1988. – 40 с.; Куманев Г. А. Народы СССР на защите социалистического отечества / Г. А. Куманев. – М.: Знание, 1982. – 64 с.; Кирсанов Н. А. В боевом строю народов-братьев / Н. А. Кирсанов. – М.: Мысль, 1984. – 263 с. 5. Гречко А. А. Битва за Кавказ / А. А. Гречко. – М.: Воениздат, 1967. – 424 с.; Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории / А. Ф. Юденков. – М.: Мысль, 1971; Сафонова Є. В. Ідейно-виховна робота комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943–1945) / Є. В. Сафонова. – К., 1971. – 211 с.; Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму / АН УРСР. Ін-т історії; [відпов. ред. А. Д. Скаба та ін.]. – К.: Наук. думка, 1974. – 240 с. 6. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.; Шаповал Ю. І. Лазар Каганович / Ю. І. Шаповал. – К.: Знання, 1994. – 40 с.; Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 350 с.; Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття: (Істор.-політолог. аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 171 с.; Жуков Ю. Н. Тайны Кремля: Сталин, Молотов, Берия, Маленков / Ю. Н. Жуков. – М.: Терра – кп. клуб, 2000. – 688 с.; Рубцов Ю. В. Из-за спины вождя: Политическая и военная деятельность Л. З. Мехлиса / Ю. В. Рубцов. – М.: Компания Ритм Эстэйт, 2003. – 253 с.; Пономарёв А. Н. Александр Щербаков: Страницы биографии / А. Н. Щербаков. – М.: Изд-во Главархива Москвы, 2004. – 342 с. 7. Поляков Ю. Почему мы победили? О массовом сознании в годы войны / Ю. Поляков // Свободная мысль. 1994. – № 11. – С. 62–76; Подпрятков Н. В. Национальные воинские формирования народов Советского Союза в СССР и в фашистской Германии в годы Второй мировой войны / Н. В. Подпрятков. – Пермь: ПГУ, 2006. – 232 с.; Трофимов Е. Н. Государственная национальная политика России: законодательный

аспект / Е. Н. Трофимов. – М., Издательство РАГС, 2008. – 328 с. 8. Бурдей Г.Д. Историк и война, 1941–45 гг. / Г. Д. Бурдей. – Саратов: Изд. Сарат. ун-та, 1991. – 259 с.; Абдулатипов Р. Г. Заговор против нации: Национальное и националистическое в судьбах народов / Р. Г. Абдулатипов. – СПб: Лениздат, 1992. – С. 46–47. 9. Бугай Н. Ф. 40–50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД – МВД СССР) / Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 122–143; Бугай Н. Ф. О депортации народов из Прибалтики в 40–50-е годы / Н. Ф. Бугай // Молодая гвардия. 1993. – № 4. – С. 213–223; Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии / [Предисл., сост., заключение, коммент.: Бугай Н.Ф.]. – М.: ИНСАН, 2002. – 240 с.; Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. / В. С. Парсаданова // Новая и новейшая история, 1989. – № 2. 10. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. У 2 кн. / І. Г. Білас. – К., 1994. – Кн. 1. – 432 с. 11. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський; ДНУ. – Донецьк, 2003. – 623 с. 12. Некрич А. Наказанные народы. / А. Некрич – Нью-Йорк: Хроника, 1978. – 170 с.; Вылцан М. А. Депортация народов в годы Великой Отечественной войны / М. А. Вылцан // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 26–44; Война и ислам на Северном Кавказе XIX–XX вв. / [отв. ред.: В. В. Трепавлов; Л. С. Гагагова, Д. И. Исмаил-Заде, В. И. Котов [и др.]. – М.: РАН Институт рос. истории, 2000. – 52 с.; Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР / П. Полян. – М.: – ОГИ-Мемориал, 2001. – 328 с.; Пыхалов И. В. За что Сталин выселял народы. Сталинские депортации – преступный произвол или справедливое возмездие? / И. Пыхалов. – М.: Яуза-Пресс, 2012. – 480 с. 13. Иванов В. Е. Национальные воинские части в СССР: опыт строительства и применения / В. Е. Иванов – Екатеринбург: Выс. шк. МВД Рос. Фед., 1996. – 135 с. 14. Васильева О. Ю. Русская Православная Церковь в политике Советского государства в 1943 – 1948 гг. / О. Ю. Васильева; [Отв. ред. Щапов Я.Н.]; РАН. Ин-т рос. истории. – М., 2001. – 214 с. 15. Безугольный А. Ю. Народы Кавказа и Красная Армия. 1918–1945 годы. [сер. Военные тайны XX века] / А. Ю. Безугольный – М.: Вече, 2007. – 512 с. 16. Петренко А. И. Прибалтика против фашизма: Советские прибалтийские дивизии в Великой Отечественной войне. / А. И. Петренко. – М.: Европа, 2005. – 156 с.; Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни. / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К.: Пошук – вид. агентство «Книга пам'яті України», 1997. – 567 с. 17. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). / Ю. Волошин. – Полтава, 1997. – 126 с. 18. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс: автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А. В. Войналович; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса. – К., 2006. – 38 с. 19. Грідіна І. М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / І. М. Грідіна; Донец. нац. ун-т, іст. факультет. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – 418 с. 20. Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 81. 21. Верига В. Втрати ОУН у Другій світовій війні або «Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї». – Вид. 2-ге, виправл. / В. Верига. – Торонто (Канада), 1991.; Мірчук М. Українська Повстанська Армія 1942 – 1952: док. і мат. / М. Мірчук. – Л.: [б. в.], 1991. – 446 с.; Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу / М. Лебедь. – Дрогобич: «Відродження», 1993. – 208 с.; Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні: [Пер. з фр.] / В. Косик. – Львів: Наук. тов. ім. Т. Шевченка, 1993. – 660 с.; Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї / О. Баган. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 192 с.; Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.; Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові док. і мат. / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.; Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Кентій А. Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні. [Науково-популярний нарис] / А. Кентій, В. Лозицький. – К., 2010. – 80 с.; Киричук Ю. А. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. / Ю. А. Киричук. – Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 304 с.; Політична історія України у 6 т. – Т. 4.: Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / [кер. В. І. Кучер]. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.; Кучер В. І., Чернега П. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.; Дюков А. Р. Миф о геноциде: Репрессии советских властей в Эстонии (1940–1953) / А. Р. Дюков. – М.: А. Яковлев, 2007. – 138 с.; Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль, 1940–1953 / Е. Ю. Зубкова; РАН, Институт российской истории. – М.: РОССПЭН: Фонд Первого Президента

России Б.Н.Ельцина, 2008. – 352 с. 22. Лаар М. Очерки истории эстонского народа / М. Лаар, Х. Валк. – Таллин: Купар, 1992. – 211 с. 23. Арон Р. Мир і війна між націями: [Пер. с фр.] / Р. Арон; [Под общ. рук. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук]. – Київ: Юніверс, 2000. – 688 с. 24. Дейвіс Н. Європа: Історія / [Пер. з англ.] П. Тарашук., О. Коваленко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – 1464 с. 25. Джилас М. Разговоры со Сталиным / М. Джилас // Смена. – 1990. – № 1. – С. 133. 26. Каннеті Е. Маса і влада / Е. Каннеті – К., 2001. – 416 с. 27. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 371 с. 28. Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз. / [Ред. кол.: О. Дергачов, кер. авт. кол., Є. Бистрицький та ін.]. – К.: Політ. думка, 1996. – 448 с. 29. Україна в Другій світовій війні у документах: зб. німецьких архівних матеріалів. В 4 т. Т.3 Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943). – Львів: [б.в.], 1999. – 382 с. 30. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. / НАН України. Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. 31. Кучер В. І. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с. 32. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / В. Гриневич. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2006. – 521 с. 33. Криворотов В. И. Некоторые мысли к русской возрожденческой идее:[Ст. и письма] / В. И. Криворотов. – Мадрид, 1975. – 290. – С. 161. 34. Рапопорт В. Н. Измена Родине: [О роли сталин. репрессий в истории Красной Армии] / В. Рапопорт, Ю. Геллер. – М.: РИК «Стрелец», 1995. – С. 372. 35. Майстренко І. Національна політика КПРС в її історичному розвитку / І. Майстренко. – Мюнхен: Сучасність, 1978. – 244 с. 36. Simon G. Nationalism and Policy Toward the Nationalities of the Soviet Union. From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society / G. Simon. – Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press, 1991. – 483 p. 37. Верт А. Россия в войне 1941–1945. / А. Верт [Перевод с англ.]. – М.: Воениздат, 2001. – 664 с. 38. Мюллер Н. Вермахт и оккупация, 1941–44 гг. О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории [Перевод с нем. Артемова А. П., Долгорукова и др.] / Мюллер Н. – М.: Воениздат, 1974. – 386 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/research/muller_n/index.html. 39. Littlejohn D. The Patriotic Traitors: A History of Collaboration in Germany-occupied Europe / D. Littlejohn. – Lnd: Heinemann, 1972. – 391 p. 40. Шатов М. Материалы и документы ОДНР в годы Второй Мировой Войны / М. Шатов. – Нью-Йорк: Всеславянское изд-во, 1961. – 208 с. 41. Трушнович Я. А. Русские в Югославии и Германии в 1941–45 гг./ Я. А. Трушнович // Новый часовой. 1994. – № 2. – С. 140–172. 42. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛаг. В 3 т. / А. И. Солженицын – Париж, 1973. 43. Рутыч Н. Между двумя диктатурами / Н. Рутыч. // Родина. –1991. – № 6–7. – С. 32–33. 44. Николаевский Б. И. Пораженчество 1941–1945 годов и ген. А. А. Власов / Б. И. Николаевский. // Новый журнал. – 1948. – Кн. XVIII (№ 19). – С. 211–247. 45. Пфеффер К. Г. Немцы и другие народы во второй мировой войне / К. Г. Пфеффер // Итоги второй мировой войны. [Сб. статей]. Перевод с нем. /Л. К. Комоловой. Под ред. И. Н. Соболева. – М.: Изд. иностр. лит-ры, 1957. – С. 492–515. 46. Попович Н. Советская политика по укреплению русского патриотизма и самосознания (1935–45 гг.) / Н. Попович // Россия в ХХ веке: Историки мира спорят. – М.: Наука, 1994. – С. 468–471. 47. Мамулия Г. Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны / Г. Мамулия. – Тбилиси, 2003. – 188 с. 48. Misuinas R. J. and Taagepera R. The Baltic States. Years of Dependence, 1940–1990 / R. J Misuinas, R. Taagepera. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1993. – 400 p.

Светлана Зубченко

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОБЛЕМЫ

Автор анализирует освещение в историографии вопроса национальной политики советской власти в период Второй мировой войны. В статье рассмотрена эволюция взглядов исследователей советской эпохи. Определена позиция ведущих украинских специалистов по национальному вопросу, прослежены теоретические и методологические подходы зарубежных исследователей к анализу национальных процессов в СССР военного периода.

Ключевые слова: историография, Вторая мировая война, советская власть, сталинский режим, национальная политика.

Svitlana Zubchenko

NATIONAL POLICY OF SOVIET GOVERNMENT DURING THE SECOND WORLD WAR: HISTORIOGRAPHICAL REVIEW PROBLEMS

The author analyzes the coverage historiography matter of national policy of the Soviet government during the Second World War. In the article the evolution of views researchers Soviet era. Determined position of the leading Ukrainian specialists on the national question, followed theoretical and methodological approaches to foreign researchers to analyze national processes in the USSR war period.

Key words: historiography, Second World War, the Soviets, Stalin's regime, a national politics.

УДК 94(477.8) «1942/1944»

Василь Ухач

ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ УПА (Б-Б)-УНРА В НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ ОПОРУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС (ВИБРАНІ АСПЕКТИ)

У статті досліджено створення, організаційну та військову діяльність УПА (Б-Б)-УНРА; специфіку стосунків з іншими суб'єктами національного руху опору та конфліктне тло їх взаємовідносин. Здійснено спробу оцінки цих військових формувань; вказано на недостатньо вивчені питання та окреслено перспективні напрямки дослідження заявленої наукової теми.

Ключові слова: Т. Бульба-Боровець, сучасна історіографія, національний рух Опору, «перша» УПА, УНРА.

Болісні процеси трансформації українського суспільства не минули й національну історіографію, яка впродовж 24 років переживає складний, неоднозначний період пошуку «власного обличчя», намагання «вписатися у світове історіописання» [1, с. 283].

Дослідження проблем українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., в останні два десятиліття, оформилося у повноцінний науковий напрямок, зайнявши в тематичній номенклатурі (особливо періоду Другої світової війни) одне із провідних місць. Зрештою, боротьба українського народу за національне самовизначення є важливим чинником легітимізації чинної державності, а тому, дослідження усієї палітри проблем національно-визвольного руху, слід розглядати як одне з ключових завдань сучасної вітчизняної історіографії, особливо на теперішньому етапі її державного існування [2, с. 1].

На початку 90-х років ХХ ст. національний рух Опору під керівництвом Т. Бульби-Боровця зазнав суттєвих перецінок. Нові методологічні підходи, розмаїття та порівняння архівних джерел дозволили з позицій об'єктивності та історизму по-новому оцінити військові формування Т. Бульби-Боровця.

Заявлена наукова тема активно досліджувалася у працях В. Дзьобака, К. Бондаренка, І. Ільюшина, Ю. Киричука, А. Кентія, О. Ленартовича, І. Ольховського, В. Сергійчука, С. Стельниковича та ін. [3].

Ми ж поставимо за мету здійснити сучасний історіографічний аналіз окремих аспектів діяльності Української повстанської армії отамана Бульби Боровця-Української народно-революційної армії (далі – УПА(Б-Б)-УНРА).

Основні завдання дослідження: проаналізувати висвітлення сучасними українськими істориками створення, організаційну та військову діяльність УПА(Б-Б)-УНРА; специфіку стосунків з іншими суб'єктами національного руху опору та конфліктне тло їх взаємовідносин; здійснити спробу оцінки цих військових формувань; вказати на недостатньо вивчені питання та окреслити перспективні напрями дослідження окремих аспектів заявленої наукової теми.

У бульбівському русі доцільно виокремити декілька етапів (авторський підхід цілком узгоджується з періодизацією, поданою науковцями, які найбільш ґрунтовно досліджували український рух Опору Т. Бульби-Боровця В. Дзьобаком, С. Стельниковичем, Ю. Ленартовичем): перший етап – липень-серпень 1941 р. (формування не без підтримки Німеччини «Поліської Січі» та її виключна антирадянська скерованість [4, с. 183; 5, с. 117]; другий етап – березень 1942 – жовтень 1943 рр. – боротьба на два фронти і формування структур УПА(Б-Б)-УНРА (наголосимо, що антирадянська боротьба бульбівців зумовлювалася перемогами Червоної армії на фронтах у 1943 р. та активізацією радянських партизанів, а тому окреслення другого етапу О. Ленартовичем як антинімецького періоду боротьби [5, с. 117] потребує уточнення); третій етап – серпень 1944 – травень 1945 рр. – повернення до співпраці з німецькою владою [5, с. 117; 6, с. 280–281].

Тимчасовий «перепочинок» (після розпуску «Поліської Січі» – примітка автора) поставив перед керівництвом бульбівського руху низку проблем, таких, як – кадрова, матеріального забезпечення, відсутності власної політичної доктрини. Проте ці труднощі не зупинили Т. Бульбу-Боровця після реорганізації з початком 1942 р. розпочати новий етап боротьби – формування структур «першої» УПА та перехід до тактики двофронтової боротьби.

Новий етап боротьби УПА(Б-Б) в основному мав антигітлерівське спрямування, що значною мірою зумовлювалося посиленням терору, репресій окупантів не тільки проти українського населення, але й вчорашніх січовиків. Водночас, вістря боротьби проти нацистів з весни 1942 р. УПА(Б-Б) скерувала на реквізицію продовольчих складів та спротив вивезенню українців на примусові роботи до Третього Рейху.

Обґрунтованою та спільною видається позиція провідних істориків національного руху Опору під керівництвом Т. Боровця, що збройні дії УПА(Б-Б), хоча й перешкоджали терору і грабункам окупаційної адміністрації, проте з військової точки зору не становили серйозної загрози [7, с. 128–129; 6, с. 277]. Події весни 1943 р. не принесли суттєвих змін у антинімецьку політику бульбівського руху. Крах переговорів та відкрита конфронтація з ОУН(б) та її УПА, поразки Вермахту на Східному фронті, реорганізація УПА(Б-Б) і створення УНРА (27 липня 1943 р.), безрезультатність контактів з німцями, все ж не змінили «двоїстості тактики Т. Бульби-Боровця стосовно гітлерівців» [8, с. 51], «тому бульбівці продовжили свою тактику дій: напади на німецькі склади» [7, с. 133].

Зрозуміло, що своєрідні дії керівника «першої» УПА викликали щонайменше несприйняття не тільки з-поміж інших сил українського самостійницького руху, але й всередині військової формації. Тому поділяємо думку В. Дзьобака про те, що «внутрішня боротьба між про- і антинімецькими силами не давала змоги консолідувати навколо бульбівського формування різноманітні антигітлерівські сили, українське населення», що як покаже розвиток подальших подій стане «фатальною помилкою» [7, с. 126].

Водночас, варто наголосити на об'єднавчій точці зору українських істориків – рух Т. Бульби-Боровця не був колабораціоністським стосовно українського народу (поліський отаман не мав радянського громадянства – примітка автора), а пронімецька орієнтація зумовлювалася відсутністю чіткої політичної програми (УНДП буде створена пізніше – примітка автора).

Важливе місце в історіописанні українського руху Опору Т. Бульби-Боровця займає спроба консолідації з іншими, насамперед націоналістичними (ОУН (б), ОУН (м), силами самостійницького руху. В. Дзьобак вважає, що наприкінці 1942 р. Т. Бульба-Боровець усвідомив, що «двоїстість тактики» та його «лісова дипломатія» не в змозі забезпечити перемоги [7, с. 142], а тому звернувся до політичного керівництва обох ОУН з пропозицією співпраці й «створення Революційної ради з представників усіх угруповань як міжпартійного координатора генштабу повстанських збройних сил» [7, с. 146]. Пропозиція очільника бульбівського руху була по-різному сприйнята політичними проводами бандерівської та мельниківської організацій. Мельниківці підтримали запропоновані ініціативи, мотивуючи свою позицію популярністю бульбівських військових формувань серед населення, організаційним оформленням, зрештою, певним бойовим досвідом «ПС»-УПА(Б-Б) [9, с. 236; 5, с. 115]. В. Трофимович вважає, що цим кроком до співпраці, мельниківці хотіли «перехопити у бандерівців ініціативу формування повстанської армії», а відповідно зайняти лідируючі позиції в розгортанні українського національно-визвольного руху, отримати контроль над бульбівським рухом підпорядкувавши командний склад [10, с. 19].

Керівництво бандерівської організації негативно прийняло пропозиції Т. Боровця, відкинувши необхідність і можливість широкого політичного представництва [5, с. 115], мотивуючи свою позицію тим, що «всі, подібні зліпки ідейно неоднорідних елементів будуть нежиттєздатні» [10, с. 19]. Відповідно керівництво національно-визвольною боротьбою, вважали в ОУН(б), має здійснювати загартована ідеологічно та політично одна найбільш впливова сила. Очевидно, що бандерівська ОУН вбачала себе у цій іпостасі національним лідером, і цілком небезпідставно. Водночас, спрацювала і давня «хвороба» українського політикуму, не подолана й досі, де кожен бажав добра Україні, але в майбутній державі бачив себе на олімпі державної піраміди. Як цілком слушно зазначав львівський історик Ю. Киричук, «в результаті замість консенсусу і єдності – міжусобна боротьба, замість української держави – чергова національна катастрофа» [11, с. 86].

Слушною є думка В. Дзьобака про те, що подальша можлива «співпраця» залежала від зміни тогочасної політичної ситуації [7, с. 146]. 9 квітня 1943 р. поблизу м. Костополя обидві ключові сили українського руху Опору сіли за стіл переговорів. Ключовими пропозиціями, висунутими ОУН(б) Т. Бульби-Боровцю були наступні: відмова підпорядковуватися урядові А. Лівіцького та визнання ОУН(б) політичним проводом; визнати Акт 30 червня 1941 р. як єдину державну концепцію України; створення спільної армії – УПА з єдиним штабом на чолі з Т. Бульбою-Боровцем; запровадити в ній інститут партійних комісарів та службу безпеки; розпочати загальне повстання в усій Україні, для чого потрібно було провести примусову мобілізацію населення; звільнити територію від поляків

[5, с. 115; 7, с. 148; 10, с. 19]. Т. Бульба-Боровець відкинув останню тезу, а пропозиція створення єдиного штабу була прийнята, хоча бульбівський очільник бачив себе головнокомандувачем об'єднаних збройних сил на усій території України. Фактично чи не єдиним результатом перемовин, зауважував В. Трофимович, стала угода про спільну назву «УПА», підтверджену відповідним наказом від 15 квітня 1943 р. [10, с. 19].

З-поміж причин краху консолідаційних процесів історики називають наступні: 1) побоювання політичного керівництва ОУН(б), що «колективний військовий орган..., приведе до анархізації української визвольної боротьби» [7, с. 149], така позиція не була безпідставною, оскільки, як зазначав В. Дзьобак, Т. Бульба-Боровець не зумів подолати явища отаманії, з притаманними їй властивостями [4, с. 184]; 2) негативний досвід програних визвольних змагань 1917–1920 рр., підданий нещадній критиці в ідеологічних постулатах та програмових положеннях націоналістичного руху [5, с. 115]; 3) «ідеологічне розходження та психологічно-світоглядне протистояння лідерів українських партизан...» [12]; 4) безсумнівна військова перевага, чіткість політично-програмових положень, тяглість та активність боротьби за державність ОУН(б) та її УПА над все більше втрачаючими підтримку в населення УПА(Б-Б)-УНРА.

Саме крах об'єднаних зусиль спричинив перейменування УПА(Б-Б) в УНРА і загострив (з другої половини серпня 1943 р.) відносини між УПА і УНРА, що в жовтні 1943 р. призвело до розформування відділів УНРА і переходу бульбівського військового формування у підпілля [7, с. 150–154].

Водночас, бандерівська УПА, як вважає С. Стельникович, з метою послаблення військових формувань інших сил національного руху Опору, з серпня 1943 р. «стала на шлях її збройного підпорядкування, що призвело до відкриття внутрішньонаціонального фронту...» і без сумніву було негативним явищем, що розколював єдиний національний фронт боротьби за самостійну Українську державу [6, с. 280].

Доцільно також з'ясувати кількісний склад УПА(Б-Б)-УНРА. В. Трофимович зазначає, що згідно з німецькими джерелами, військові формування Т. Бульби-Боровця «наприкінці 1942 року склали 300–350 бойовиків...»; за радянськими джерелами, в січні-лютому 1943 р. «УПА(Б-Б) нараховувала понад тисячу осіб» [10, с. 19]. За оцінкою В. Косика, чисельність військових формувань Т. Бульби-Боровця на Волині і Поліссі у квітні 1943 р. «становила 4000 осіб» [13, с. 4]. Німецькі джерела, зокрема документи відділу Абверу «Схід» під назвою «Національний український повстанський рух» від 11 листопада 1943 р. подають чисельність військових формувань Т. Бульби-Боровця у 5000–6000 осіб. Аналогічна цифра фігурує і в звітах керівників радянського партизанського руху [14, с. 17–18]. Отже, як і у випадку з «Поліською Січчю» (далі – ПС), у перший період бульбівського руху, об'єктивна чисельність військових формувань «ПС»-УПА(Б-Б)-УНРА ще чекає на своїх дослідників.

Таким чином, підсумовуючи діяльність та збройну боротьбу військових формувань УПА(Б-Б)-УНРА під проводом Т. Бульби-Боровця, як однієї з течій національно-визвольного руху останньої світової війни, доходимо наступних висновків. По-перше, серед сучасних українських істориків існують розходження в питанні наявності у військових формувань бульбівського руху чітких ідейно-політичних засад. С. Стельникович підтверджує опертя руху Т. Бульби-Боровця на «чіткі ідейно-політичні засади» [6, с. 281]. Водночас В. Дзьобак з-поміж причин поразки руху Т. Бульби-Боровця вказує на відсутність «світоглядного вчення», «чіткої та прийнятної для широких верств населення України політичної програми» [4, с. 183]. На відсутності «...власної оригінальної концепції майбутнього державного устрою» наголошує О. Ленартович [5, с. 117]; про «нехтування політичними програмами», через що повстанці тривалий час не мали чітко прописаних засад і цілей бульбівського руху, говорить В. В'ятрович [15, с. 83].

По-друге, обґрунтованою видається думка С. Стельниковича про те, що бульбівський рух «стояв на принципах демократизму, ідеях всеукраїнської національної та політичної єдності, толерантного ставлення до представників національних меншин» [16, с. 13]. Власне лівополітична орієнтація апіорі заклала конфліктність з основним гравцем національно-визвольного руху ОУН(б), унеможливляючи порозуміння.

По-третє, «політика постійних компромісів», «двоїстість тактики» бульбівського лідера була характерною рисою його стосунків як зі «своїми», так і з «чужими» упродовж усього періоду його діяльності [8, с. 51, 54]. Безперечно, стратегічною помилкою була орієнтація на Німеччину, яка спричинила не тільки внутрішній конфлікт в середовищі бульбівського руху, привела до втрати ним соціальної підтримки, а в перспективі і до компрометації комуністичною пропагандою національно-визвольної боротьби. У військовому аспекті формування УПА(Б-Б)-УНРА не складала серйозної загрози ні для нацистського, ні для радянського режимів. Водночас його діяльність не можна вважати колаборантською стосовно свого народу.

По-четверте, військові формування Т. Бульби-Боровця вирізняв регіональний аспект діяльності (партикуляризм); не вдалося подолати його лідеру і проявів отаманщини (характерної для української революції 1917–1920 рр.) з амбітними бажаннями лідерства, абсолютної влади. Поліський отаман не зміг перерости рівень локального отамана і «стати командиром загальнонаціонального руху» [15, с. 84].

По-п'яте, незважаючи на неминучу поразку в протистоянні зі значно переважаючими ворогами, діяльність національного руху Опору під проводом Т. Бульби-Боровця мала «значне політичне та національне значення», оскільки бульбівські військові формування «підтримали спадковість визвольних змагань», «стали одним з прецедентів» для проголошення незалежності України [6, с. 281; 16, с. 13].

Проведений аналіз сучасного історіописання національного руху опору під проводом Т. Бульби-Боровця дозволяє вказати на недостатньо вивчені питання, окреслити перспективні напрями подальших дослідницьких пошуків. На нашу думку детальнішої розробки потребують: формування ідейно-політичних засад бульбівського руху (зокрема, діяльність УНДП, пресових органів руху); внутрішнє життя ПС, зокрема державотворча діяльність Олевської республіки; сфера психологічного протистояння бульбівського та бандерівського рухів, що дозволило б пролити світло на конфліктне тло стосунків, що стали на заваді об'єднання національних сил руху Опору; скурпульозне дослідження кількісного складу усіх військових формувань руху Т. Бульби-Боровця упродовж 1941–1944 рр.; взаємин з польськими силами руху Опору.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л. Виклики ХХІ ст. й сучасна українська історіографія / Л. Зашкільняк // Україна-Європа-Світ. Міжнар. зб наук. праць. Серія: Історія, міжнар відн. – Вип. 14. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 283.
2. Патриляк І. К. Діяльність українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в роки Другої світової війни: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / І. К. Патриляк. – Київ: Б.в., 2012. – С. 1.
3. Дзьобак В. В. Бульбівці («Перша УПА»). В кн. Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В. В., Ілюшин І. І., Касьянов Г. В. [та ін.]. Відп. ред. Кульчицький С. В. НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – 494 с.; Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги: Історичне есе / Ю. Киричук. – Львів, 1997. – 87 с.; Кентій А. «Отаман Тарас Бульба» / А. Кентій // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 72–79.
4. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.): Монографія / В. Дзьобак; НАН України. Інститут історії України – К., 2002. – С. 183–184.
5. Ленартович О. Ю. «Поліська січ» Т. Бульби-Боровця на завершальному етапі боротьби (березень 1942 – жовтень 1943 рр.) / О. Ю. Ленартович // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2007. – Вип. 13. – С. 115, 117.
6. Стельникович С. В. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис / С. В. Стельникович. – 2-е вид. виправ. і допов. – Житомир: Полісся, 2010. – С. 277, 280–281.
7. Дзьобак В. В. Бульбівці («Перша УПА») / Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В. В., Ілюшин І. І., Касьянов Г. В. ... [та ін.]. Відп. ред. Кульчицький С. В. НАН України, Інститут історії України / В. В. Дзьобак. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 126, 128–129, 133, 142, 146, 148, 149, 150–154.
8. Шайкан В. Український національно-визвольний рух у роки Другої світової війни: анатомія стратегічного напрямку / В. М. Шайкан // Галичина. – 2008. – № 14. – С. 51, 54.
9. Пелешок М. Стосунки УПА-«Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця з бандерівськими формуваннями (за матеріалами спогадів) / М. Пелешок // Сторінки воєнної історії України. – 2008. – Вип. 11. – С. 236.
10. Трофимович В. Створення Української повстанської армії / В. Трофимович // Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія». – 2013. – Вип. 20. – С. 19.
11. Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги: Історичне есе. – Львів, 1997. – С. 86.
12. Скокова Н. Д. Конфронтація сил: Т. Бульба-Боровець і М. Лебедь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: cdvr.org.ua/sites/default/.../Skokova_stattya.pdf
13. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 4.
14. Голик М. М. Тарас Боровець – один з організаторів повстанського руху в роки Другої світової війни / М. М. Голик // Військово-науковий вісник. – 2008. – Вип. 10. – С. 17–18.
15. В'ятрович В. Тарас Боровець. Отаман, загублений у часі. / Історія з грифом «Секретно». Архіви КДБ розповідають. / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – С. 83–84.
16. Стельникович С. В. Ідейно-політичні засади та практика українського національного руху опору Тараса Бульби-Боровця (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / С. В. Стельникович;

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2008. – С. 13.

Васи́лий Уха́ч

**ВОЕННЫЕ ФОРМИРОВАНИЯ УПА (Б-Б)-УНРА В НАЦИОНАЛЬНОМ
ДВИЖЕНИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ ПЕРИОДА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ:
СОВРЕМЕННЫЙ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ДИСКУРС
(ИЗБРАННЫЕ АСПЕКТЫ)**

В статье исследуется создание, организационная и военная деятельность УПА(Б-Б)-УНРА; специфика отношений с другими субъектами национального движения Сопротивления и конфликтное поле их взаимоотношений. Сделано попытку оценки этих военных формирований; указано на недостаточно изученные вопросы и сделано очертание перспективных направлений исследования заявленной научной темы.

Ключевые слова: Т. Бульба-Боровец, современная историография, национальное движение Сопротивления, «первая» УПА, УНРА.

Vasyl Uhach

**MILITARY FORMING OF UPA (B-B)-UNRA IN THE NATIONAL RESISTANCE
MOVEMENT IN PERIOD OF THE WORLD WAR II: MODERN HISTORIOGRAPHY
RESEARCH (CHOSEN ASPECTS)**

In the article Creation, organizational and military activity of UPA (B-B)-UNRA, specific of relationships with other subjects of national Resistance movement and conflict background of their mutual relations has been investigated. The attempt of estimation of these military forming is carried out. It is indicated on not enough studied questions and perspective directions of research of the declared scientific theme are outlined.

Key words: T. Bulba-Borovets, modern historiography, national Resistance movement, «first» UPA, UNRA.

УДК 94(477.8)

Лариса Капітан

**РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ЗАКАРПАТТЯ:
ПРОПАГАНДИСТСЬКО-ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКИЙ ЕТАП**

У статті виокремлено три умовні етапи історіографії Закарпаття і проаналізовано формування першого, який склався на засадах марксистсько-ленінської методологічної парадигми.

Ключові слова: Закарпаття, українці, возз'єднання, історіографія, марксизм-ленінізм.

У сучасній Україні помітно виросли роль і значення регіональних спільнот, їх традицій, звичаїв, самобутності. Своєрідним у цьому плані регіоном є Закарпаття, яке вважається типовим прикордонням або перехідною територією, де упродовж багатьох століть зустрічалися, взаємодіяли або вступали у гострий конфлікт різні політичні, соціальні та етнокультурні сили. Майже 1000 років край належав до Угорщини (до 1918 р.), а його населення зазнавало потужного угоризаційного тиску; згодом за наслідками міжнародних угод, після завершення Першої світової війни, увійшов до Чехо-Словаччини, нетривалий час 1938–1939 рр. мав автономний статус у складі цієї держави й навіть був «українським П'ємонтом» – незалежною Карпатською Україною, яку невдовзі захопила хортистська Угорщина. З 1945 р., згідно з міждержавною угодою між СРСР та Чехословацькою Республікою, увійшов до складу УРСР/СРСР.

У Закарпатті, очевидно, з огляду на пізніше включення регіону до складу УРСР/СРСР, процеси національно-державного розмежування, а згодом модернізації та урбанізації (у формі радянської) відбувалися за сприятливіших й ліберальніших умов. Тому на теренах краю за радянської доби зберігалися до певної міри моделі міжетнічних взаємин, багаті регіональні традиції та позитивний соціодемографічний баланс.

Історична специфіка Закарпаття дається взнаки й у сучасній Українській державі. Згідно з новітніми напрацюваннями щодо окреслення культурно-цивілізаційного розмежування у Європі між західною, латинською цивілізацією й цивілізацією східною, православною, територія Закарпаття так само, як і терени Східної Галичини, зараховується до західної частини цього міжцивілізаційного двоподілу.

Перебіг національного самоусвідомлення й самоідентифікації закарпатських русинів-українців почали привертати увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників ще у 1920-х рр., але системно новітня історія Закарпаття стала досліджуватися з його приєднанням до УРСР/СРСР. Нами окреслено наступні етапи історіографії історії Закарпаття. Перший, пропагандистсько-популяризаторський етап радянської історіографії можна окреслити межами середини 1940-х – середини 1950-х рр.; другий етап – друга половина 1950-х – кінець 1980-х рр., у рамках якого вивчення радянської біографії краю здійснювалося на формальних наукових засадах у контексті марксистсько-ленінської парадигми. Пострадянський період, 1990-ті – 2010-ті рр., третій етап історіографії історії Закарпаття, характерний появою досліджень соціально-політичного, духовно-культурного життя національних меншин краю, міжетнічних стосунків й дискусіями довкола русинської проблематики, якій приділяється гіпертрофована увага.

Вітчизняні й закордонні учені провели значну роботу щодо дослідження етнополітичних й етнокультурних процесів в історії Закарпаття. Однак багатоаспектність й недостатня розробленість регіонально-історичних проблем в українській історіографії в цілому та відсутність вичерпної характеристики тенденцій суспільного розвитку і етнокультурних трансформацій у Закарпатті другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., зокрема, доводять необхідність вивчення досвіду суспільної, в тому числі мовно-культурної, міжконфесійної взаємодії на прикладі цього багатонаціонального краю. Це, по-перше, сприятиме процесу наукового осмислення ключових проблем етнічної історії регіону, одного із найбільш своєрідних у Європі як за етнічно строкатим складом населення (з одночасним домінуванням титульної нації – українців), так і розмаїттям конфесій краю, а, по-друге, допоможе окреслити дискусійні питання, які можуть стати предметом подальших наукових пошуків

Українськими вченими останніми десятиліттями розробляються проблеми історіографії України і невід'ємних її складових, в тому числі й Закарпаття. Вітчизняні науковці О. Бажан і Ю. Данилюк [1], С. Бендас і Д. Бендас [2], П. Бондарчук [3], С. Віднянський і М. Вегеш [4], В. Войналович [5], О. Довганич [6], Л. Капітан [7], О. Малярчук [8] Т. Марусик [9], А. Пушкаш [10], О. Рубльов і Ю. Черченко [11] та багато інших внесли значний вклад в історіографію проблеми.

Мета статті – здійснити вивчення історіографічного масиву етнокультурного розвитку Закарпатської області у контексті історії СРСР/УРСР.

Об'єкт дослідження – становлення концептуальних марксистсько-ленінських засад у радянській історичній науці щодо вивчення краю.

Предмет дослідження – особливості радянська історіографія Закарпаття на пропагандистсько-популяризаторському етапі.

Першою значною працею в українській марксистській історіографії стала надрукована у Харкові 1929 р. монографія «Закарпатська Україна: Соціально-економічний нарис» авторства О. Бадана (1894–1937 рр.), члена керівництва компартії Закарпатської України [12]. У роботі з погляду ранньої української марксистської історіографії («скрипниківщини») висвітлено соціально-економічна ситуація й перебіг національних процесів у краї.

З приїздом в УСРР навесні 1924 р. академік М. Грушевський ініціював підготовку низки порайонних збірників Всеукраїнської Академії Наук, присвячених минулому історичних регіонів України. Восени того ж року отримано згоду державного видавництва України на публікацію й «приступлено до виготовлення перших збірників: київський мав вийти весною 1925 р., восени чернігівський, за ними збірник Полудневого Лівобережжя (Переяславщина – Полтавщина – Слобідщина), Правобічної України, Західньої України, Полудневої України і Чорномор'я і т. д.» [13, с. 6]. Масштабний задум реалізовано лише частково: були опубліковані два збірники – «Київ та його околиця в історії та пам'ятках» (1926 р.), «Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали» (1928 р.), підготовлений, але невиданий том «Полуднева Україна». Активно готувався й збірник «Західна Україна», що у ньому мало бути представлено Закарпаття (планувалися статті В. Гаджеґи, І. Панькевича, закарпатського комуністичного діяча І. Мондока). Зміна національної політики Кремля в УСРР перекреслила задум цього та інших збірників. Чимало авторів цього масштабного проекту М. Грушевського стали жертвами репресій [14, с. 252–253].

Окрім української точки зору на події у регіоні, ситуація у Закарпатті привертала увагу й зацікавлених закордонних спостерігачів. Так, перебігу процесу націотворення у Закарпатті значну увагу приділив французький історик і публіцист, автор низки праць, присвячених Україні, Рене Мартель (1893–1976 рр.). У його книзі «La Ruthénie subcarpathique» («Прикарпатська Україна» – примітка автора), 1935 р. [15], йшлося про невпинне зростання українського національного руху у краї: «Молоді люди (маю на увазі тих, хто вчать у школах), більше не тримаються росіян. Вони «en bloc» («гуртом, масово» – примітка автора) наворачтаються до українства, приєднуючись до цього великого національного руху. Цей факт визнають усі безсторонні свідки. Отже, великоросійський рух навряд чи має майбутнє на Закарпатській Русі [...]. Конструктивний

динамізм [...] чітко проступає у багатьох деталях життя [українського] табору [...]. Цей табір підносить і рухає вперед величезна хвиля національної і народної віри, воля пристрасна й наполеглива водночас, що характеризує український національний рух на (Закарпатській) Русі та в Галичині [...]» [16, с. 467].

Майбутній єпископ Мукачівської єпархії Греко-католицької церкви Закарпаття Іван Маргітич (1921–2003 рр.) пригадував початки свого національного усвідомлення: «Особисто моя національна свідомість почала формуватись уже в третьому класі народної школи в рідному селі Велика Чинґава (тепер Боржавське). Саме в той час до нас прибув новий учитель Микола Медвідь, родом з Рахівщини. Він заснував у селі товариство «Просвіта», а серед молоді, у першу чергу – шкільної, молодіжну організацію «Пласт» [...]. У горожанській школі в Севлюші (Виноградіві) «Пласт» розвивався успішно. Майже всі вчителі були українцями: Ревай, Ворон, Ревасва, Ком'ятій та ін. [...] Чи можна було вважати себе не українцем за таких сприятливих умов?» [16, с. 462].

Українське середовище домінувало і в Хустській гімназії, до якої майбутній владика вступив 1935 р.: «Не дивлячись на мішаний педагогічний колектив Хустської гімназії (чехи, угорці, росіяни-білоемігранти, «тоже русские» з місцевих русинів-українців /П. Лінтур, Олас/, українці – галичани й закарпатці. – Л. К.), її можна вважати українською, бо українська, тобто – руська, мова була не тільки мовою руських підручників, але вважалася рідною в усіх класах, а російська вивчалася тільки з п'ятого класу, як чужа, поряд з німецькою. Учні, в тому числі й русофільської орієнтації, називали уроки руської мови та літератури уроками українськими, і вони дійсно такими були. Руські (підкарпатські) письменники вважалися українськими, як і письменники з Великої України [...]. Учні, які вважали себе українцями, мали переконання, що слова «русин» та «українець», як і «Русь» та «Україна» – синоніми і в історичному, і в мовознавчому аспектах. Підручники з історії були українськими [...]» [16, с.463].

Автохтонний характер цієї стрімкої українізації русинів-українців Закарпаття й насамперед їх молоді генерачії у міжвоєнному часі підкреслює й активна участь представників місцевої інтелігенції в утвердженні української мови не лише у краї, а й у всеукраїнському форматі. Зокрема таким активним поборником ідеї виступав письменник, публіцист, літературний критик, збирач фольклору, громадсько-культурний діяч Закарпаття Василь Гренджа-Донський (1897–1974 рр.). У своїй творчості 20–30-х рр. ХХ ст. він рішуче перейшов на тогочасну літературну мову й фонетичний правопис. Брав участь в обговоренні проекту «Українського правопису», адресував правописній комісії листа, в якому сповіщав, що «Закарпаття приймає новий фонетичний правопис, вичищений і пересіяний від усяких полонізмів, русизмів, мадяризмів, щоб один народ мав свій єдиний літературний правопис» [17].

Історіографічне опрацювання історії Закарпаття синхронізоване з виходом Червоної армії на територію краю восени 1944 р. й актуалізованою проблемою його майбутньої державної приналежності. Визрівання політичного рішення радянського керівництва супроводжувала низка історико-пропагандистських публікацій. Перший етап радянської історіографії історії Закарпаття можна характеризувати саме, як пропагандистсько-популяризаторський й датувати його другою половиною 1944 р. – початком 1950-х рр., тобто першим радянським п'ятиріччям в історії краю.

8 серпня 1944 р. у «Радянській Україні» надруковано статтю академіка К. Воблого та старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Стецюк «Закарпатська Україна» [18]. 22 грудня 1944 р. у тому ж центральному органі ЦК КП(б)У з'явилася публікація директора Інституту історії України АН УРСР професора М. Петровського під назвою «Закарпатська Україна: Історична довідка» [19]. Завершувалася стаття очільника академічної інституції радянської України знаковими рядками: «Майже дев'ятсот років стійко, самовіддано боровся народ Закарпатської України проти ярма угорських загарбників, боровся за свою народність, культуру, мову, за право возз'єднання з іншими українськими землями [...]. Яка ж буде воля закарпатських українців? [...]. Цю волю виголосив Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України. І воля ця – возз'єднатись із своєю матір'ю – Радянською Україною, жити в дружній сім'ї Радянського Союзу» [19]. Особливу вагомість цій публікації надавав статус Миколи Неоновича не лише як керівника академічного інституту, а й водночас радника й історика-експерта щойно відновленого Наркомату закордонних справ УРСР [20, с. 323].

У пропагандистську кампанію щодо «возз'єднання» Закарпаття включився й Максим Рильський. 24 грудня 1944 р. у «Радянській Україні» з'явилася його стаття «За торжество справедливості», у якій згадувалися «вікопомні битви» Червоної армії узимку 1944–1945 рр. й визволення нею закарпатських теренів. Знаючи уже про рішення першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною (26 листопада 1944 р.), відомий вітчизняний літератор наголошував, що «воля народу має визначити його долю», яку він сам без вагань вбачав саме у «сім'ї великій, вольній, новій» [21].

Цікаво, що публікації М. Петровського передували не випадковий лист учительки з Ужгорода Марини Коцьки, що у ньому в унісон усім попереднім пропагандистським публікаціям стверджувалося: «Наступив час, коли й ми, жінки Ужгорода, можемо одверто приєднати свій голос до звернення народу Закарпатської України. І жінки кажуть: «Прийміть і нас до своєї великої сім'ї, брати наші – росіяни та українці» [...]» [22]. Наступного року написана інша пропагандистська стаття про Закарпаття «Наша споконвічна земля», авторство якої належало поету-орденоносцю, заступнику голови Ради Народних Комісарів УРСР Миколі Бажану [23].

До потужної пропагандистської кампанії долучилися й літературознавці, у колі зацікавлень яких несподівано опинилася історія літературних зв'язків між Великою Україною та Закарпаттям. Показова у цьому відношенні стаття І. Пільгука (1899–1984 рр.) у журналі «Українська література» 1945 р. під промовистою назвою «Шляхи культурного єднання Закарпаття з Великою Україною» [24]. До такої ж категорії літератури можна зарахувати й доповідь в Ужгороді 9 січня 1946 р. тогочасного секретаря Закарпатського обкому КП(б)У з ідеології Г. Пінчука «Возз'єднання українських земель в єдиній Українській радянській державі і завдання інтелігенції» [25]. П'ятій річниці входження Закарпаття до складу УРСР присвячувалася стаття провідного співробітника Інституту історії України АН УРСР Ф. Шевченка [26]. Він же виступив рецензентом брошури викладача Ужгородського державного університету В. Неточаєва, у якій йшлося про боротьбу за радянську владу на Закарпатті [27].

Передовою на той час (1951 р.) була розвідка ученого секретаря Інституту слов'янознавства АН СРСР (м. Москва) І. Мельникової щодо обставин включення Закарпатської України до Чехословаччини 1919 р. [28]. У 1954 р. у Москві з'явилася праця І. Євсєєва «Народні комітети Закарпатської України – органи державної влади» [29], що не лише приурочувалася до десятиліття радянської Закарпаття, а й мала на меті зайвий раз легітимізувати народні комітети краю, а відтак й підтвердити законність їх рішення про «возз'єднання» Закарпаття з радянською Україною у складі СРСР.

Поява монографії І. Євсєєва започаткувала другий етап радянської історіографії Закарпаття, на якому вивчення історії краю здійснювалося на формальних наукових засадах, але у форматі марксистсько-ленінської парадигми. У центрі уваги дослідників опинилися три головні теми: вплив жовтневої революції на Закарпаття й боротьба за радянську владу у краї; соціальне становище трудящих регіону; створення народних комітетів та їх діяльність щодо приєднання Закарпаття до СРСР/УРСР. Характерно, що закарпатську тематику почали розробляти окремі історики у Києві та Львові, до яких з середини 1950-х рр. активно долучилися й історики з Ужгорода – викладачі й перші випускники історичного факультету Ужгородського державного університету – І. Гранчак, В. Ілько, М. Лелекач, В. Неточаєв, Б. Співак, М. Троян та ін. Безперечним внеском цих праць стало залучення у дослідницьке поле нової фактографії й оригінальних джерел, хоча вибір архівного матеріалу був переважно одностороннім, а його інтерпретація відбувалася у рамках офіційної радянської ідеології [30, с. 35–36].

Низка згаданих розвідок спільно з напрацюваннями з історії Галичини, Волині й Буковини стали основою для першої спроби з марксистських позицій висвітлити історію західноукраїнських земель – від найдавніших часів до середини 1960-х рр. Такою синтетичною працею стала колективна монографія 1968 р. «Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі» [31]. Власне, назва праці слугувала стрижневою ідеологічною тезою видання, що їй підпорядковувалася як вибір матеріалу, так і його трактування.

У недавньому радянському минулому вітчизняна історія була об'єктом перманентних політико-ідеологічних маніпуляцій, а більшість дослідників, особливо «пожовтневої історії», вимушено виконували соціальне замовлення компартійної верхівки, яке корегувалося «від з'їзду – до з'їзду» КПРС/КПУ. Зрозуміло, що це унеможлиблювало об'єктивне висвітлення подій, а офіційна історіографія, здавалося, запозичувала у радянської літератури казенний метод «соціалістичного реалізму», застосування якого в історичній науці спричиняло деформацію висвітлення історичного шляху України, що поділявся на «темне дожовтнєве минуле» й «світле пожовтнєве сьогодні». На прикладі Закарпаття такою рубіжною датою, з якої брало відлік «світле сьогодні», слугував або жовтень 1944 р. (здобуття території краю Червоною армією), або червень 1945 р. – офіційне приєднання Закарпаття до СРСР/УРСР.

Опонувала радянській історіографії історії Закарпаття закордонна немарксистська історіографія, представлена дослідженнями з історії правових аспектів входження краю до складу СРСР/УРСР, перших кроків радянської регіону; репресивної політики влади щодо національних меншин й релігійних спільнот краю; процесів етнополітичного й етнокультурного розвитку тощо (праці В. Маркуся, І. Лисяка-Рудницького, П. Магочія, А. Пекаря та ін.).

Таким чином, системно новітню історію Закарпаття почали досліджувати з його приєднанням до УРСР/СРСР. Однак здійснювалося це винятково у форматі марксистсько-ленінської парадигми. Сукупність наявних у радянській історіографії публікацій не подавала об'єктивної характеристики етнополітичних та етнокультурних процесів у Закарпатті радянських часів. У переважній більшості праць цього періоду глорифікувалася «ленінська національна політика КПРС» пропагувалася «передова» російська культура, успіхи у всіх сферах життя краю, натомість оминалися «гострі кути» – радянська репресивна й антирелігійна політика, хоча фрагментарно висвітлювалися також питання політичного й культурного розвитку українців, угорців, румунів, німців й словаків Закарпаття. З приєднанням Закарпаття до УРСР та СРСР виразною ознакою життя регіону стала перманентна й потужна ідеологізація усіх сфер суспільно-політичного, науково-освітнього, культурно-мистецького життя й навіть побуту краю.

Список використаних джерел:

1. Бажан О. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк / – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 330 с.
2. Бендас С. М. Священники-мученики, сповідники вірності / С. М. Бендас, Д. С. Бендас. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 412 с.
3. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.
4. Віднянський С. В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939) / С. В. Віднянський, М. М. Вегеш; [НАН України. Ін-т історії України та ін.]. – К. – Ужгород, 1998. – 256 с.
5. Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
6. Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців: Сторінками обласного тому «Реабілітовані історією» / О. Довганич; [післямова М. Олашина]. – Ужгород: Гражда, 2008. – 292 с.
7. Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянзації краю, 1944–1964 рр. / Л. Капітан. – К.: Видавництво «Варта», 2013. – 583 с.
8. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
9. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) / Т. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с., 24 л. фото.
10. Пушкеш А. Цивілізація или варварство: Закарпаття 1918–1945 / А. Пушкеш. – М.: Европа, 2006. – 557 с.
11. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко; [НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії; відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
12. Бадан О. Закарпатська Україна: Соціально-економічний нарис / О. Бадан; [Український інститут марксизму-ленінізму. Кафедра національного питання; за редакцією і передмовою М. Скрипника]. – [Харків]: Державне вид-во України, 1929. – 171 с.
13. Грушевський М. [Передне слово] / М. Грушевський // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – [К.:] ДВУ, 1928. – С. 5–8.
14. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.
15. Martel R. La Ruthénie subcarpathique / R. Martel. – Paris: Paul Hartmann, éditeur, 1935. – 188 p.
16. Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності: [в 2 т.] / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 451–470.
17. Сюсько М. І. Гренджа-Донський Василь Степанович / М. І. Сюсько // Українська мова: Енциклопедія. НАН України. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 123–124.
18. Воблій К. Закарпатська Україна / К. Воблій, К. Стецюк // Радянська Україна. – 8 серпня 1944. – С. 2.
19. Петровський М. Н. Закарпатська Україна: Історична довідка / М. Н. Петровський // Радянська Україна. – 22 грудня 1944. – С. 3.
20. Юркова О. В. Микола Неонович Петровський / О. В. Юркова // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 319–324.
21. Рильський М. За торжество справедливості / М. Рильський // Радянська Україна. – 24 грудня 1944. – С. 2.
22. Коцка М. Думи жіночі: Лист з Ужгорода / М. Коцка // Радянська Україна. – 24 грудня 1944. – С. 2.
23. Бажан М. Наша споконвічна земля: [Закарпаття] / М. Бажан // Радянська Україна. – 1945. – 1 липня 1945. – С. 3.
24. Пільгук І. Шляхи культурного єднання Закарпаття з Великою Україною / І. Пільгук // Українська література. – 1945. – № 9. – С. 108–118.
25. Пінчук Г. Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській Державі і завдання інтелігенції: Доповідь на нараді активу вчителів Закарпаття 9-го січня 1946 р. в м. Ужгороді / Г. Пінчук. – Ужгород: Вид-во «Закарпатська правда», 1946. – 27 с.
26. Шевченко Ф. П. П'ять років возз'єднання Закарпаття з Українською РСР / Ф. П. Шевченко // Вісник АН УРСР. – 1950. – № 6. – С. 27–40.
27. Шевченко Ф. П. Боротьба за Радянську владу на Закарпатті й Україні: [Рец. на кн.: Неточаєв В.

Борьба за Радянську владу на Закарпатті. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – 93 с.] / Ф. П. Шевченко // Закарпатська правда. – 16 лютого 1951. 28. Мельникова И. Н. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. / И. Н. Мельникова // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. – М., 1951. – Т. 3. 29. Евсеев И. Ф. Народные комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти 1944–1945 / И. Ф. Евсеев. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1954. – 147 с. 30. Закарпаття в етнополітичному вимірі / [М. Панчук (кер. авт. кол.), В. Войналович, О. Калакура, В. Котигоренко, О. Красівський та ін.]. НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: Ю. Левенець (голова) та ін.; – К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с. 31. Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі / [відп. ред. М. Олексюк]. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1968. – 803 с.

Лариса Капитан

СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ЗАКАРПАТЬЯ: ПРОПАГАНДИСТСКИЙ-ПОПУЛЯРИЗАТОРСКИЙ ЭТАП

В статье выделены три условных этапа историографии Закарпатья и проанализировано формирование первого, который становился на основе марксистско-ленинской методологической парадигмы.

Ключевые слова: Закарпатья, украинцы, воссоединение, историография, марксизм-ленинизм.

Larysa Kapitan

SOVIET HISTORIOGRAPHY OF ZAKARPATTIA REGION: PROPAGANDA AND PROMOTIONAL STAGE

The article distinguished three conventional stages of the historiography of the Zakarpattia Region and analyzed the formation of the first stage that was based on the Marxism-Leninism methodological paradigm.

Key words: Zakarpattia region, Ukrainians, reunion, historiography, marxism-leninism.

УДК 930(477)«1985–1991»

Юрій Латиш

ПЕРЕБУДОВА ТА ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті всебічно розглянуто висвітлення в українській історіографії доби Перебудови та змагань за відновлення державної незалежності України. Визначено основні концепції, напрямки та парадигми, тематику історіографічних студій. Встановлено, що українські історики досліджують лише окремі аспекти перебудови, пов'язані з українським національним рухом, боротьбою за незалежність.

Ключові слова: історіографія, Україна, перебудова, незалежність, тоталітарна парадигма.

Перебудова, як історичне явище, має ключове значення для історії народів пострадянського простору і всього світу. Вона стала передумовою поразки СРСР в «холодній війні» та його дезінтеграції, зникнення «другого світу» і утвердження ринково-ліберальної економічної моделі. А також – ключовою передумовою відновлення незалежності України.

За 30 років, що минули після початку перебудови, осмислення цієї доби лише розпочинається. Хоча українська історіографія збагатилася чималою кількістю мемуарної, наукової та популярної літератури, присвяченої перебудові та відновленню незалежності, виникла низка концепцій та підходів до вивчення цих процесів, котрі поки що не стали предметом історіографічного дослідження. Окремі аспекти питання, що стосувалися висвітлення українського національного руху, становлення багатопартійності, взаємовідносин вищих партійних і державних керівників УРСР та Союзу РСР, висвітлювалися у публікаціях Ю. Діденка [1], І. Кизименко [2], Ю. Латиша [3] К. Ніколаєць [4], Я. Сека [5], в історіографічних розділах монографій та дисертацій. Короткий комплексний огляд історіографії перебудови зробив О. Бойко [6, с. 7–16].

Метою цієї статті є аналіз доробку української історіографії часів перебудови та унезалежнення України, осмислення панівних історіографічних ідей та тенденцій, визначення ключових і дискусійних питань та підходів до них.

Осмислення феномену горбачовських суспільно-політичних трансформацій в СРСР пройшло два етапи: 1) 1985–1991 рр., коли робилися перші спроби осмислення горбачовських перетворень «по гарячих слідах»; 2) з 1991 р. – до наших днів.

На першому етапі вивчення проблеми займалися переважно історики КПРС. Вони не так досліджували, як популяризували, коментували політику перебудови, тлумачили значення нових політичних термінів: «демократизація», «гласність», «прискорення», «правова держава» тощо. Ці публікації носили апологетичний характер.

У статтях Ю. Горбаня, І. Грущенка, І. Кураса, І. Маковічука, В. Романцова, Є. Панченка, В. Юрчука та інших [7–11] розглядалися проблеми історії комуністичної партії на етапі перебудови, роз'яснювалися рішення XXVII з'їзду і XIX партійної конференції, велися пошуки витоків горбачовської політики в ленінській концепції соціалізму. Іноді зі статтями подібного змісту в історичних виданнях виступали партійні функціонери: завідділом ЦК КПУ Л. Кравчук, перший секретар Харківського обкому КПУ В. Мисниченко, лідер українського комсомолу В. Цибух [12–13].

У низці дисертацій зі спеціальності «Історія КПРС» висвітлювалися питання кадрової політики партії у роки перебудови, партійне керівництво різними сферами соціально-економічного життя країни, виховання молоді тощо [14]. У колективних збірниках [15–16], монографіях і брошурах Є. Герасимова, М. Карабанова, В. Кременя, К. Лузика, В. Панібудьласки, І. Салтовського, П. Сергієнка, А. Чернія, В. Шевченка та інших [17–22] досліджувалися перебудова господарського механізму, зміцнення дисципліни праці, боротьба з пияцтвом та алкоголізмом, кадрова політика партії, шляхи вирішення національного питання тощо.

З кінця 1980-х рр., коли партія втратила монопольний вплив в суспільстві та науці, почали з'являтися аналітичні, науково-популярні роботи, автори яких намагалися критично оцінити здобутки перебудови [23]. Ставилися питання відродження української мови, культури, пошуків історичної правди, на тлі Чорнобильської катастрофи актуальними стали проблеми екології. Розпочалося вивчення неформального руху, формування опозиції і становлення багатопартійності. Перші дослідження становлення українських національних сил належать О. Гараню [24], В. Литвину [25], А. Слюсаренку і М. Томенку [26]. Зміну державної політики стосовно Церкви та релігії аналізував В. Бондаренко [27].

Водночас, частина істориків старшого покоління залишилася на старих позиціях. Директор Інституту політичних досліджень Ф. Рудич відзначав, що під «дахом» Народного Руху відбулась по суті легалізація націоналізму. Він наголошував на приматі національного над соціальним в ідейно-теоретичній сфері Руху, вказував на «шоківні методи впливу на громадську свідомість, розпалювання масових психозів, нагнітання страхів» – у сфері пропаганди, постійне прагнення до захоплення влади будь-якими засобами – у політичній сфері [28, с. 21].

Окремою течією української історіографії є праці вчених українського зарубіжжя. Наприкінці 1980-х рр. з'явилася низка публікацій гуманітаріїв з діаспори В. Грищенко, І. Коропецького, Р. Купчинського, О. Субтельного (переважно в мюнхенському журналі «Сучасність»), які розглядали національний чинник перебудови, створення та діяльність національних політичних сил. Глибокий публіцистичний і науковий аналіз перебудови та національного відродження в Україні представлений у монографіях А. Камінського [29] і М. Прокопа [30].

Отже, на першому етапі дослідження перебудови радянські та зарубіжні дослідники ввели в науковий вжиток значний пласт джерел, заклали підвалини для подальшого дослідження. Разом з тим, більшість досліджень були політизовані і мали елементи публіцистичності. Особливості перебігу перебудови в Україні радянськими ученими не досліджувалися, адже вважалося, що це єдиний загальносоюзний процес, тому події в УРСР висвітлювалися виключно в контексті суспільних змін в СРСР. Публікації останніх двох років перебудови часто занадто оптимістичні стосовно перспектив швидкого демократичного транзиту і подальшої ринково-капіталістичної трансформації.

Після здобуття незалежності в Україні розпочалося поступове осмислення ролі та значення перебудови в долі країни. В українській історіографії домінує тоталітарна парадигма радянського минулого, сформована на Заході в ідеологічному кліматі холодної війни та сприйняття Східної Європи як культурно й політично «іншого» (концепції Х. Арндт, З. Бжезінського, К. Фрідріха, Р. Пайпса). Її прибічники акцентують увагу на політичних та ідеологічних аспектах радянської історії, ключовими термінами для опису якої є однопартійна диктатура, ідеократія, система репресій і придушення громадської ініціативи. Радянський тоталітаризм виводиться з унікально-національної традиції російського самодержавства і національної традиції інтелігентської ортодоксії.

У рамках тоталітарної парадигми розпад СРСР видається неминучим підсумком існування суспільства і держави, збудованих на хибних (антиліберальних) принципах. Тези про ідеократичний характер радянського режиму і про диктатуру меншості (номенклатури) дозволяють робити висновок про принципову неререформованість СРСР, а відповідно, і про його неадаптованість до

викликів гонки озброєнь та інформаційного суспільства. Звідси випливають твердження про неможливість для радянського керівництва відмовитися від репресій, непоєднуваність комунізму з економічною лібералізацією, багатопартійністю і політичними свободами, неминучий розпад «останньої імперії» і здобуття свободи підкореними народами.

Панування тоталітарної парадигми в українській історіографії визначає тематику досліджень перебудови. У центрі уваги істориків опинилися питання національного відродження й боротьби за незалежність. Ухвалений Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» надає тоталітарній парадигмі статус офіційної інтерпретації історії радянського періоду.

Це визначає гіперкритичне ставлення українських істориків до політики перебудови, що прийшло на зміну апологетиці кінця 1980-х рр. Зокрема, на «принципову неререформованість ленінсько-сталінського соціалізму» вказував С. Кульчицький. На його думку, задумана як типова в Росії «революція згори», перебудова була покликана подолати економічну кризу, посилити темпи економічного розвитку і зберегти за СРСР статус наддержави [31, с. 118; 32, с. 3–77]. С. Пивовар вважає, що метою початку горбачовських перетворень було зупинення процесу розпаду «державного соціалізму», надавши нового імпульсу соціально-економічному розвитку країни. Однак реформи, скеровані на поступовий перехід до ринкової економіки, блокувалися політикою уряду, який тримався за командно-адміністративну систему [33].

На думку В. Литвина, «бюрократична» перебудова неочікувано для її ініціатора переросла в революцію, котра мала соціальний і національний аспекти. Перший полягав у «поверненні суспільства до природних форм господарювання, заснованих на приватній власності». Водночас, саморозпад державного ладу супроводжувався могутнім спалахом національно-визвольного руху [34, с. 16–83]*.

В. Баран та В. Даниленко вбачають у перебудові лише спробу «підновити» існуючу систему та надати їй динамізму. Але пробуджений від довгої політичної сплячки народ вже не змогли стримувати рамки «соціалістичного вибору», через що відбулися формаційна криза й крах радянської тоталітарної системи [36, с. 242–292].

О. Бойко визначив особливості перебігу перебудови в Україні – уповільнений темп суспільних перетворень; порівняно низький рівень соціальної активності населення; тривале збереження при владі колишньої брежневської еліти; відсутність відкритого насилля як засобу вирішення внутрішніх проблем; перетворення Чорнобильської трагедії з екологічного чинника суспільного життя на потужний політичний. Однак, на думку цього ученого, починаючи з часу утворення Народного Руху України за перебудову та особливо після виборів народних депутатів УРСР, ситуація суттєво змінилася. На хід перебудови почали впливати нові політичні чинники, що мали виразне національне забарвлення і надали динаміки суспільним змінам та специфічних рис (домінування націонал-демократів у місцевих радах західних областей, утворення парламентської опозиції, поява багатопартійності) [6, с. 329–330; 37, с. 324–325].

Однією з головних тенденцій української історіографії перебудови стало постулювання ключової ролі України в дезінтеграції СРСР. С. Плохий наголошував, що падіння СРСР стало безпосереднім результатом референдуму в Україні 1 грудня 1991 р., на якому понад 90 % виборців проголосували за незалежність. Цим волевиявленням були анульовані результати попереднього, березневого референдуму, на якому 70 % учасників висловилися за збереження Союзу [38]. Останнім цвяхом у домовину СРСР назвав Всеукраїнський референдум Я. Грицак.

Натомість в західній історіографії панує думка, що визначальну роль в цьому процесі відіграло прийняття Декларації про державний суверенітет Росії. Є прихильники такого підходу і в Україні. І. Мельник, підкреслював, що хаос наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. – це ознака природного занепаду імперії з боку самого центру, а не союзних республік [39, с. 326–344]. І. Овчар називав це чинник, який деформував СРСР зсередини – Декларацію про державний суверенітет Російської Федерації. Це означало, що юридично й фактично зі складу СРСР вийшла держава, яка була його опорою [40].

Помітне місце в українській історіографії перебудови посідає теорія «революції еліт». Українські історики, зазвичай, наголошують на визначальній для долі СРСР позиції Л. Кравчука, підкріпленій результатами Всеукраїнського референдуму. Як відзначав С. Плохий, українські еліти прагнули незалежності, бо були налякані розвалом союзного центру і боялися амбіцій Б. Єльцина [39]. І. Овчар підкреслював наявність певної співпраці між українськими комуністами і

* Прикметно, що Д. Лазар, спираючись на ті само аргументи, що й В. Литвин (суспільство прагнуло повернутися в дорадянський час), називає події 1989–1991 рр. не революцією, а реставрацією [35].

опозиційними силами наприкінці перебудови. Їх різнило бачення шляхів розвитку української держави, вибору форми і моделі правління, але об'єднало прагнення відстояти її незалежність [41, с. 15]. Серед чинників краху СРСР Т. Орлова називала невдоволення з боку панівного прошарку існуючими ідеологічними, економічними, культурними обмеженнями, прагнення еліти здобути максимально можливі матеріальні блага й позбутися страху опинитися за ґратами за «нетрудові доходи» [42, с. 207–208]. Історик-марксист А. Здоров виходить з того, що зміни соціально-економічного ладу зумовлювалися бажанням номенклатури, котра була фактичним власником того, що юридично належало державі, привласнити загальнонародне майно [43, с. 92–100].

Серед українських учених поширена концепція про національний чинник, як головну причину краху СРСР. С. Грабовський, Я. Грицак, Ю. Шаповал вважають, що саме недооцінка міжнародних проблем була однією з фундаментальних помилок М. Горбачова-реформатора, які, зважаючи на інтернаціоналістські стереотипи, не цікавили генсека [44–45].

Українські історики розглядають період пізньої перебудови (1988–1991 рр.) як час боротьби за владу номенклатури з представниками демократичних сил. Зародження українського національного руху, формування неформальних рухів і багатопартійності розглядали С. Бабій, О. Бажан, В. Баран, К. Богомаз, О. Бойко, Є. Болтарович, О. Бураковський, О. Горбачова, Я. Грицак, Ю. Данилюк, Ю. Діденко, Ю. Зайцев, Г. Касьянов, І. Кривдіна, В. Кулик, В. Литвин, О. Пилипенко, Я. Секо, А. Семененко, І. Стасюк, М. Тиский, В. Шевчук та інші [46–53]. Діяльність громадських організацій за умов трансформації українського суспільства в контексті перебудови, їх участь у розгортанні українського національно-демократичного руху досліджував К. Левчук [54].

На основі узагальнення матеріалів преси історію зародження і становлення Народного Руху України (далі – НРУ) та опозиційних українських партій, їх роль в суспільно-політичному житті й боротьбі за незалежність проаналізував О. Гарань [55]. Діяльність Руху в контексті боротьби за незалежність розглянув В. Ковтун [56]. Найґрунтовніше дослідження місця й ролі НРУ в політичному житті України належить Г. Гончаруку, який уперше широко використав документи архівів крайових рухівських організацій [57], а у співавторстві з О. Шановською зробив спробу показати роль цієї політичної сили в консолідації національно-демократичних сил в умовах гласності [58]. Історичну оцінку Руху коротко сформулював С. Кульчицький, зазначивши, що НРУ став «одним із чинників, котрі перетворили бюрократичну горбачовську «перебудову» на революційний процес» [58, с. 10]. Я. Грицак вказав на вплив регіональних особливостей України на опозиційний рух. Це зумовило брак порозуміння між національно орієнтованими силами Західної України та робітничим рухом Східної України [60].

Суттєвим внеском у вивчення історії НРУ та демократичних сил стали праці західних дослідників А. Камінського, О. Мотиля, Т. Кузьо, П. Магочія, Б. Кравченка. У них розглядаються чинники піднесення українського національно-визвольного руху та національної свідомості, вказано причини суспільно-політичних трансформаційних процесів: соціально-економічні зміни, послаблення репресивного тиску на інтелігенцію з боку держави тощо.

Формування та еволюцію української державної ідеї в роки перебудови розглянув В. Кулик. Він встановив основні «елітні» групи, які визначали «обличчя» державної ідеї в той час: спершу письменники, котрі порушували проблеми мови, екології, історії, привертати до них суспільну увагу й створювали передумови для радикалізації публічного дискурсу; водночас із письменниками – дисиденти, які стимулювали поглиблення й радикалізацію дискурсів, а також сприяли творенню опозиційних політичних організацій; на наступному етапі – НРУ, який, об'єднавши ресурси й дискурси письменницького, дисидентського та «неформального» середовищ, сформулював і ввів у суспільний обіг проект демократичної трансформації українського суспільства; нарешті – депутати нового парламенту, який, ставши інструментом реалізації державної ідеї та водночас ареною політичного й пропагандистського змагання влади й опозиції, сприяв еволюції суспільства, зреалізував частину накреслених опозицією змін і завершив підготовку масової свідомості до їх сприйняття [61]. Вплив громадської думки на демократизацію і національне відродження розглянула Н. Гордіна [62].

Еволюцію комуністичної партії в роки перебудови, використання нею історії в боротьбі за маси, формування націонал-комуністичної течії, розклад та крах однопартійної системи висвітлено у працях О. Бойка, Я. Грицака, М. Карабанова, П. Сацького, А. Семененка, Т. Семенюк, Ю. Смольнікова [63–66]. За словами Ф. Турченка, після серпневого путчу «Комуністична партія України вмерла, покинута всіма, хто ще недавно клявся у безмежній їй відданості» [67, с. 116].

Про причини кризи комсомолу, втрату ним монополії в молодіжному русі, взаємовідносини з неформальними організаціями, формування некомуністичних молодіжних організацій та їх роль у боротьбі за незалежність України писали М. Багмет, В. Головенько, Ф. Джос, Ю. Каганов, О. Корнієвський, Ю. Криворучко, К. Левчук, І. Скловський, С. Сорока, В. Шаповал та інші [68–72].

Робітничий (передовсім шахтарський) рух і його роль в падінні радянської влади висвітлювали у своїх працях В. Бурносів, В. Докашенко, К. Кузіна, С. Кузьміна, З. Лихолобова, В. Сарбей. Найвагоміший внесок у дослідження страйкового руху гірників зробив А. Русначенко, який ввів у науковий вжиток і проаналізував величезний обсяг матеріалів страйкових комітетів [73].

Релігійне відродження в добу перебудови, відновлення діяльності УГКЦ і УАПЦ, релігійні конфлікти висвітлювали В. Баран, Т. Бублик, Ю. Данилюк, В. Єленський, В. Іванишин, Є. Кардош, О. Муравський, В. Пащенко, М. Рибачук, О. Уткін, М. Кирюшко та інші. Зокрема, троє останніх зосередили головну увагу на історичних витоках національно-релігійного відродження, ролі релігії та церкви у державотворчому процесі в умовах демократизації суспільства [74].

Соціально-економічний розвиток в добу перебудови – не дуже популярна тема в українській історіографії. Трансформацію соціально-економічних процесів в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. вивчає Я. Дзісяк. У його дисертації досліджено визначальні чинники соціально-економічних перетворень: кризу фінансової системи та методів управління; трансформації форм власності як соціальний фактор економічних перетворень; динаміку виробничої сфери та роль науково-технічного прогресу в суспільних перетвореннях; зміни в соціальній сфері; специфіку тіньової економіки [75]. У низці публікацій висвітлювались боротьба за зміцнення дисципліни праці, особливості проведення в Україні антиалкогольної кампанії [76; 77]. Функціонування радянської черги під час цукрового дефіциту стало предметом дослідження М. Музички [78].

Не набули значного поширення й просопографічні студії з періоду перебудови в Україні. Винятком є ґрунтовне дослідження біографій братів Горинів Т. Батенка [79–80], життєписи В. Чорновола авторства Г. Василюшина [81] і В. Деревінського [82], розвідка Ю. Шаповала про М. Горбачова [45] та низка публікацій про багатолітнього лідера Компартії України В. Щербицького [83–86].

Важливе місце у вивченні перебудови займає мемуарна література. Як слушно зауважував О. Бойко, її особливість полягає в тому, що більшість спогадів мають не лише інформаційний, але й дослідницький характер [6, с. 14]. Українська мемуаристика доби перебудови значно поступається за обсягом російській і мало використовується при написанні історичних досліджень. Мемуаристи часто виключно позитивно оцінюють радянську владу, діяльність КПРС, виступають за збереження СРСР. Попри це, мемуари першого Президента України Л. Кравчука, голів Ради Міністрів УРСР О. Ляшка і В. Масола, секретарів ЦК КПУ О. Капта і Я. Погребняка, народного депутата СРСР, письменника Б. Олійника, помічника першого секретаря ЦК КПУ В. Врублевського, завідувача відділу ЦК КПУ Г. Крючкова, Генерального прокурора УРСР М. Потєбенька, колективний збірник спогадів про В. Щербицького є цінним внеском у вивчення історії перебудови [87–97]. Мемуарно-публіцистичний характер носять роздуми провідників українського відродження доби перебудови І. Драча, Л. Лук'яненка, М. Поровського, В. Чорновола та інших [98–101].

Отже, українська історіографія перебудови та здобуття незалежності є доволі значною. Однак українські історики вивчають лише окремі аспекти перебудови, які переважно стосуються України. У роки незалежності акцент зроблено на вивченні опозиції, українського національного руху, боротьби за незалежність. Такі питання, як початковий період перебудови, її економічна складова, зовнішня політика СРСР майже не досліджуються. Більшість українських істориків спирають свої студії на тоталітарну парадигму, підкреслюють ключове значення національного чинника й України, де перебудова переросла в народну революцію, в процесі дезінтеграції СРСР.

Список використаних джерел

1. Діденко Ю. В. Історіографія дослідження державотворчої діяльності Народного Руху України / Ю. В. Діденко // Інтелігенція та влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса, 2007. – Вип. 9. Серія: Історія. – С. 292–304.
2. Кизименко І. Історіографія формування політичних партій України / І. Кизименко // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2010. – № 3. – С. 99–107.
3. Латиш Ю. В. Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах / Ю. В. Латиш // Література та культура Полісся. – Вип. 69. – Ніжин, 2012. – С. 283–293.
4. Ніколаєць К. Становлення багатопартійності в УРСР у другій половині 80-х років ХХ століття: історіографія / К. Ніколаєць // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 96. – 2009. – С. 38–41.
5. Секо Я. Український національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження української державності: історіографія проблеми / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Історія. – 2004. – Вип. 2. – С. 216–230.
6. Бойко О. Д. Нариси з історії України (1985–1991 рр.) / О. Д. Бойко. – К., 2008. – 357 с.
7. Горбань Ю. А. Ленінська концепція соціалізму і революційна перебудова суспільства / Ю. А. Горбань // Український історичний журнал. – 1989. – № 4. – С. 3–16.
8. Грущенко І. П. Курс ХХVII з'їзду КПРС на прискорення соціально-економічного розвитку суспільства – продовження справи Великого Жовтня / І. П. Грущенко // Український

- історичний журнал. – 1987. – № 11. – С. 5–11. 9. Маковійчук І. М. Перебудова – продовження революційної справи Жовтня / І. М. Маковійчук // Український історичний журнал. – 1987. – № 12. – С. 5–16. 10. Панченко Є. Г. Кардинальна перебудова управління економікою: досвід, проблеми, перспективи / Є. Г. Панченко // Український історичний журнал. – 1988. – № 5. – С. 5–16. 11. Юрчук В. І. Перебудова і переосмислення історичного досвіду Компартії України / В. І. Юрчук // Український історичний журнал. – 1988. – № 7. – С. 9–18. 12. Мисниченко В. П. На шляхах перебудови: пошук, досвід і проблеми / В. П. Мисниченко // Український історичний журнал. – 1987. – № 3. – С. 5–16. 13. Цибух В. І. Перебудова і проблеми молоді / В. І. Цибух // Український історичний журнал. – 1989. – № 6. – С. 44–52. 14. Вонсович Г. Б. Интернационалистское воспитание студенческой молодежи на этапе перестройки (на материалах УССР): автореф. дис... канд. ист. наук: 09.00.02 «Діалектика і методологія пізнання» / Г. Б. Вонсович. – К., 1991. – 26 с. 15. Дисципліна і перестройка: Вопросы и ответы / В. Л. Василенко, А. Т. Баришполец, В. И. Патрушев и др. – К., 1989. – 230 с. 16. Курсом прискорення: Шляхи перебудови господарського механізму / [Упоряд. Кириченко О. А.]. – К., 1987. – 117 с. 17. Герасимов Е. Н. Кооперация и перестройка / Е. Н. Герасимов. – К., 1989. – 31 с. 18. Карабанов М. М. Политическое ядро трудовых коллективов (Перестройка в партийных организациях Украины: опыт, проблемы) / М. М. Карабанов. – К., 1990. – 161 с. 19. Кремень В. Г. Ленинская концепция социалистического строительства и перестройка: К 120-летию со дня рожд. В. И. Ленина / В. Г. Кремень. – К., 1990. – 48 с. 20. Сергієнко П. П. Масова політична свідомість і перебудова / П. П. Сергієнко. – К., 1989. – 46 с. 21. Черній А. М. Перебудова і світоглядні орієнтири молоді / А. М. Черній. – К., 1989. – 47 с. 22. Шевченко В. Ю. Научно-технический прогресс и реализация преимуществ социализма / В. Ю. Шевченко. – К., 1987. – 70 с. 23. Михальченко М. Глухі кути лібералізації та романтичний «біг на місці» (до аналізу розстановки соціальних сил перебудови) / М. Михальченко // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 11. – С. 71–74. 24. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності / О. В. Гарань. – К., 1992. – 47 с. 25. Литвин В. Новейшие политические партии и рабочее движение / В. Литвин // Политика и время. – 1991. – № 3. – С. 12–16. 26. Слюсаренко А. Г. Нові політичні партії України. Довідник / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К., 1990. – 48 с. 27. Бондаренко В. Д. Перебудова і церква / В. Д. Бондаренко. – К., 1990. – 64 с. 28. Канцелярук Б. І. Актуальні проблеми національної політики в СРСР / Б. І. Канцелярук, О. В. Паталай // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 20–29. 29. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990. – 622 с. 30. Прокоп М. Напередодні незалежної України / М. Прокоп. – Нью-Йорк–Львів, 1993. – 502 с. 31. Кульчицький С. В. Перебудова в СРСР 1985–1991 / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України. – Т. 8. – К., 2011. – С. 118–119. 32. Алексєєв Ю. М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) / Ю. М. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К., 2000. – 296 с. 33. Пивовар С. Перебудова / С. Пивовар // Історія в термінах і поняттях. – Вишгород, 2014. – С. 478–479. 34. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / В. М. Литвин. – К., 2000. – (Україна крізь віки: в 15 томах. – Т. 14). – 360 с. 35. Lazare Daniel. Timothy Snyder's Lies. [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <https://www.jacobinmag.com/2014/09/timothy-snyders-lies/> 36. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К., 1999. – (Україна крізь віки: в 15 томах. – Т. 13). – 303 с. 37. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / [Кер. тому О. М. Майборода]. – К., 2003. – 694 с. 38. Плохій С. Останні дні Радянського Союзу / Сергій Плохій // [Historians.in.ua](http://historians.in.ua) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1471-serhii-plokhii-ostanni-dni-radianskoho-soiuzu>. 39. Мельник І. А. Міжнаціональні відносини: радянський експеримент та історичні реалії / І. А. Мельник. – К., 2006. – С. 326–344. 40. Овчар І. В. Суспільно-політичні наслідки перетворень у СРСР (1985–1991 рр.) / І. В. Овчар // Віче. – 2007. – № 21/22. – С. 24–26. 41. Овчар І. В. Політичні трансформації у Радянському Союзі в період Перебудови (1985–1991 рр.): автореф. канд... політ. наук: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / І. В. Овчар. – К., 2008. – 19 с. 42. Орлова Т. В. Сучасна політична історія країн світу / Т. В. Орлова. – К., 2013. – 677 с. 43. Здоров А. А. Государственный капитализм и модернизация Советского Союза / А. А. Здоров. – М., 2007. – Изд. 3-е, стереотип. – 160 с. 44. Грабовський С. Національне питання і «перестройка» (об що перечепилися реформи Горбачова) / С. Грабовський // Генеза. – 1995. – № 1. – С. 215–217. 45. Шаповал Ю. Михайло Горбачов і Україна: штрихи до портрета ініціатора перебудови / Ю. Шаповал // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 12. – 2000. – С. 270–273. 46. Богомаз К. Ю. Політичні партії і громадські організації в Україні (др. пол. 80 – поч. 90-х

рр. XX ст.). – К., 1992. – 142 с. 47. Бойко О. СРСР: не «розпад», не «розвал» і не «розпуск». Україна на шляху до остаточного здобуття незалежності (серпень – грудень 1991 р.) / О. Бойко // Віче. – 2004. – № 6. – С. 63–68. 48. Діденко Ю. В. Народний Рух України у державотворчих процесах України (1989–2002) / Ю. В. Діденко. – Одеса, 2006. – 174 с. 49. Кулик В. М. Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі «опозиції всередині режиму» перших років перебудови / В. М. Кулик // Сучасність. – Ч. 1. – 1998. – С. 54–79. 50. Пилипенко О. О. Національно-демократичний рух в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. XX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. О. Пилипенко. – Донецьк, 1997. – 220 с. 51. Секо Я. П. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х рр. у контексті відродження української державності: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Я. П. Секо. – Чернівці, 2005. – 20 с. 52. Стасюк І. Україна на етапі перебудови: від складової імперії до незалежної держави / І. Стасюк // Вісник Державного університету «Львівська політехніка». – 1999. – Т. 377. – С. 199–205. 53. Шевчук В. П. Формування національно-демократичних сил в Україні (1985–1991 рр.) / В. П. Шевчук // Наукові записки з української історії. – Вип. 4. – Переяслав-Хмельницький. – С. 65–68. 54. Левчук К. І. Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996 рр.) / К. І. Левчук. – К., 2009. – 320 с. 55. Гарань О. В. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України / О. В. Гарань. – К., 1993. – 196 с. 56. Ковтун В. Історія Народного Руху України / В. Ковтун. – К., 1995. – 382 с. 57. Гончарук Г. Народний Рух України: історія / Г. Гончарук. – Одеса, 1997. – 380 с. 58. Гончарук Г. І. Національна ідея і Народний Рух України / Г. І. Гончарук, О. А. Шановська. – Одеса, 2004. – 172 с. 59. Кульчицький С. В. Народження Народного руху України / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 8–22. 60. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – 2-е вид. – К., 2000. – 360 с. 61. Кулик В. М. Формування та еволюція української державної ідеї: 1986–1991: дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / В. М. Кулик. – К., 1999. – 181 с. 62. Гордіна Н. О. Суспільно-політичні настрої населення УРСР в умовах «перебудови» (1985–1991 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. О. Гордіна. – К., 2012. – 182 с. 63. Карабанов М. Від всевладдя до краху: КПУ–КПРС в 1985–1991 рр. / М. Карабанов. – К., 1993. – 75 с. 64. Сацький П. Розклад радянської системи в Україні наприкінці 1980-х – початку 90-х рр. (передумови та характеристика процесу) / П. Сацький // Наукові записки: зб. наук. ст. НПУ ім. М. Драгоманова. Пед. та іст. науки. – 2002. – Вип. 47. – С. 307–313. 65. Семенюк Т. Ю. Криза радянської моделі командно-адміністративної системи: крах однопартійності в Україні / Т. Ю. Семенюк // Слов'янський вісник. – Вип. 5. – Рівне, 2005. – С. 162–166. 66. Смольников Ю. Б. КПУ і історія: боротьба за вплив на маси в «перебудову» / Ю. Б. Смольников // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. – 2004. – Вип. 71–72. – С. 62–65. 67. Турченко Ф. Г. ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя / Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя, 2011. – 132 с. 68. Корнієвський О. А. Молодіжний рух в новітній історії України (друга половина 80-х – початок 90-х років): автореф. дис... канд. іст. наук «Історія України» / О. А. Корнієвський. – К., 1993. – 24 с. 69. Скловський І. З. Робітнича молодь в етносоціальних зрушеннях українського суспільства (70-ті – початок 90-х років XX століття) / І. З. Скловський. – Кіровоград, 2001. – 379 с. 70. Багмет М. Комсомол та неформальні об'єднання України в період «перебудови» / М. Багмет, С. Сорока // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 164–181. 71. Джос Ф. Х. Комсомол України в роки перебудови: спроби реформ / Ф. Х. Джос, К. І. Левчук // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 62. – 2002. – С. 57–61. 72. Каганов Ю. О. Комсомол України і країн Центрально-Східної Європи в умовах кризи радянської системи / Ю. О. Каганов // Гілея. – 2011. – Вип. 50. – С. 194–198. 73. Русначенко А. М. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках / А. М. Русначенко. – К., 1995. – 230 с. 74. Рибачук М. Ф. Національне відродження та релігія / М. Ф. Рибачук, О. І. Уткін, М. І. Кирюшко. – К., 1995. – 208 с. 75. Дзісяк Я. І. Соціально-економічні процеси в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Я. І. Дзісяк. – Тернопіль, 2006. – 224 с. 76. Латиш Ю. Втрати робочого часу та боротьба за зміцнення трудової дисципліни на початку Перебудови (на матеріалах УРСР) / Ю. Латиш // Часопис української історії. – Вип. 16. – 2009. – С. 69–78. 77. Латиш Ю. Антиалкогольна кампанія в УРСР на початку Перебудови / Ю. Латиш // Питання історії України. – Чернівці, 2010. – Т. 13. – С. 76–80. 78. Музичка М. Як функціонувала радянська черга – на прикладі продажу цукру в Києві у 1988 р. / Марія Музичка // Історична правда. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/2/7354/> 79. Батенко Т. Свіча М. Гориня. Штрихи до портрету. – Львів, 1995. – 283 с. 80. Батенко Т. Опозиційна особистість: др. пол. XX ст.: Політичний портрет Б. Гориня / Т. Батенко. – Львів, 1997. – 350 с. 81. Василюшин Г. Призначено дійти. В. Чорновіл. Політика та правда життя / Г. Василюшин. – К., 1998. – 103 с. 82. Деревінський В. Ф.

В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика / В. Ф. Деревінський. – Тернопіль, 2011. – 219 с. 83. Табачник Д. Апостол застою. Штрихи до політичного портрета Володимира Щербицького / Д. Табачник // Вітчизна. – 1992. – № 9. – С. 159–163; № 10. – С. 107–113; № 11. – С. 119–123. 84. Тронько П. В. В. Щербицький (1918–1990) / П. Тронько // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 109–117. 85. Шаповал Ю. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. Шаповал // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 118–129. 86. Курас І. Ф. Феномен Щербицького: 17 років на чолі Компартії України // Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. – К., 1999. – С. 487–496. 87. Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника, воспоминания, документы, слухи, легенды, факты / В. К. Врублевский. – К., 1993. – 254 с. 88. Володимир Щербицький: Спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К., 2003. – 588 с. 89. Капто А. С. На перекрестках жизни: Политические мемуары / А. С. Капто. – М., 2003. – 636 с. 90. Кравчук Л. Масмо те, що маємо. Спогади і роздуми / Л. Кравчук. – К., 2002. – 392 с. 91. Крючков Г. К. Трудные уроки. Размышления бывшего партийного работника / Г. К. Крючков. – К., 2004. – 352 с. 92. Крючков Г. К. Лестница, полная заноз. Полвека в политике. – Харьков, 2014. – 623 с. 93. Ляшко А. Груз памяти. – К., 2001. – Кн. 3, ч. 2. – 528 с. 94. Масол В. А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. – К., 1993. – 150 с. 95. Олейник Б. Михаил Горбачев перед судом истории / Б. Олейник // Олейник Б., Павлов В., Рыжков Н. Иуда. Анатомия предательства Горбачева. – М., 2010. – С. 5–68. 96. Погребняк Я. П. Записки секретаря ЦК КП Украины (1971–1987 гг.) / Я. П. Погребняк. – Киев, 2006. – 312 с. 97. Потебенько М. Пошук істини: спогади Генерального прокурора / М. Потебенько. – К., 2006. – 274 с. 98. Драч І. Політика: статті, доповіді, виступи, інтерв'ю / І. Драч. – К., 1997. – 392 с. 99. Лук'яненко Л. Народження нової ери: збірник статей / Л. Лук'яненко. – Вид. 3-тє, випр. та доп. – Дніпропетровськ, 2008. – 196 с. 100. Поровський М. Забутий заповіт борцям за Україну: публіцистичні статті, доповіді, виступи / М. Поровський. – Коломия, 1996. – 258 с. 101. Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора / В. Чорновіл. – К., 2000. – 624 с.

Юрий Латыш

ПЕРЕСТРОЙКА И ОБРЕТЕНИЕ НЕЗАВИСИМОСТИ: УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье всесторонне рассмотрено освещение в украинской историографии эпохи перестройки и борьбы за восстановление государственной независимости Украины. Определены основные концепции, направления и парадигмы, тематика историографических исследований. Установлено, что украинские историки исследуют лишь отдельные аспекты перестройки, связанные с украинским национальным движением, борьбой за независимость.

Ключевые слова: историография, Украина, перестройка, независимость, тоталитарная парадигма.

Yurii Latysh

PERESTROIKA AND THE ATTAINMENT OF INDEPENDENCE: UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.

The article comprehensively reviewed coverage in the Ukrainian historiography of Perestroika and the struggle for the revival of state independence of Ukraine. The basic concepts, trends and paradigms, themes historiographical are research. It was found that the Ukrainian historians study only certain aspects of Perestroika associated with the Ukrainian national movement, the struggle for independence.

Key words: historiography, Ukraine, Perestroika, Independence, totalitarian paradigm.

УДК 934.912[(477)+(470+571)]:[93/94+930.1] «1991/2010»

Марія Парахіна

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМВІДНОСИНИ: ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ ОБОХ ДЕРЖАВ ТА ПОШУКИ ІСТОРИОГРАФІЧНОГО КОНСЕНСУСУ (1991–2010 РР.)

У статті проведено аналіз відображення українсько-російських взаємовідносин як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Доволі численні публікації, присвячені актуальним чи знаковим подіям культурно-мистецького й науково-освітнього співробітництва двох країн. Різні аспекти українсько-російського діалогу були предметом наукових досліджень учених обох країн, що зафіксовано у монографіях, статтях, виступах на конференціях різного рівня представництва. Водночас, ці дослідження мають фрагментарний характер, висвітлюючи лише окремі аспекти українсько-російських взаємовідносин й не завжди з належною повнотою. Частина висновків та аналітики, що містяться у попередніх публікаціях, потребують або радикального перегляду або суттєвого корегування у світлі сучасної зміни парадигми міждержавних відносин Російської Федерації з Україною.

Ключові слова: Україна, Росія, міжнародні відносини, історіографія, державність.

Проблематика українсько-російських й російсько-українських гуманітарних взаємовідносин набула особливої гостроти у ХІХ ст. (з настанням доби українського відродження й політизацією визвольного руху України) й з того часу не втрачає своєї актуальності. Методологічне значення для аналізу нашої публікації мають праці видатного українського історика-есеїста й історіософа Івана Лисяка-Рудницького (1919–1984 рр.). У його історіософських розвідках «Проти Росії чи проти радянської системи?» (1950–1961 рр.), «Новий Переяслав» (1956–1962 рр.), «Україна в еволюції радянської системи» (1963 р.), «Переяслав: історія і міф» (1982 р.) та деяких інших подається прониклива аналітика напрямним українсько-російських взаємовідносин після 1654 р., з'ясовуються засади й напрямки національної політики більшовицького режиму в «українському питанні», простежується еволюція місця й ролі так званої радянської України у державному устрої СРСР [1]. Тим самим фактично був оприлюднений політико-технологічний інструментарій, яким послуговувався російський більшовицький (комуністичний) режим в ідеологічному забезпеченні (поряд з репресивною складовою) утримання українських територій у складі СРСР і який у його головних рисах намагалися й намагаються використовувати у відносинах з незалежною Україною керівники пострадянської РФ.

Характеризуючи інструментальне використання Кремлем переяславського міфу, І. Лисяк-Рудницький зауважував: «Аби Переяславський міф був ефективний, треба викоринити ті риси української історичної традиції, що суперечать догмі про віковичну російсько-українську злагоду. Історична пам'ять українського народу має бути втиснута у наперед приготовану форму: велика частина фактів підлягає викресленню, а інші частини – більш або менш витонченим маніпуляціям. Національна свідомість завжди має історичний вимір. У цьому полягає причина виняткової пильності радянського режиму до всього, що стосується українських історичних творів, як наукових, так і популярних, зокрема й історичної белетристики» [2]. Одночасно учений не займав русофобських позицій, обмірковуючи у своїх розвідках концепцію «української державности як наріжного каменя великої спілки вільних східноєвропейських націй» [3], тобто й взаємин незалежної України з вільною демократичною Росією.

У вересні – грудні 1965 р. українським літератором Іваном Дзюбою написана знакова праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка ознаменувала собою цілу епоху в історіографічному висвітленні національної політики КПРС в «українському питанні», у форматі українсько-російських культурних взаємин [4]. Заборонена в УРСР, ця праця видана на Заході й одразу увійшла до зарубіжного українознавчого дискурсу. Порушені півстоліття тому у цій праці проблеми асиметричності «діалогу» російського та українського мовно-культурних середовищ в Україні залишаються актуальними й донині*.

Окрему роботу канадського історика українського походження Б. Кравченка «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.» (вперше опублікована у Лондоні 1985 р. під назвою «Social

* У передмові 1998 р. до київського перевидання своєї праці І. Дзюба констатував: «Українська преса сьогодні практично витіснена з суспільного побуту. Українські книгодрукування і книготоргівля знищені, навіть ті цікаві малотиражні видання, що останнім часом з'являються, до читача не доходять. Дев'ятий вал російськомовної «масової культури» заливає руїни культурної інфраструктури України»

Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine» – примітка автора) присвячено соціально-національним трансформаціям на ментальному рівні в Україні ХХ ст. Аналізуючи джерела офіційної статистики царської Росії та СРСР, більшовицької партії, публікації у радянській та зарубіжній пресі, автор простежує вплив соціальних і політичних змін в Україні на розвиток національної свідомості українців в ХХ ст. та передісторію цього процесу, його залежність від урбанізації, міграції населення та ряду інших чинників, зображує драматичну боротьбу національно-патріотичних сил різного політичного спрямування [6].

Тема українсько-російської культурної взаємодії у ширшому суспільно-політичному, історичному й геополітичному контексті розглядалася в окремих працях чи збірниках праць представників українського зарубіжжя. Так, 1974 р. у США, за редакцією відомого історика, професора Ратгерського університету Тараса Гунчака побачило світ колективне дослідження «Російський імперіалізм від Івана Великого до Революції» (перевидане у США 2000 р.) [7]. У передмові до українського видання цього збірника редактор Т. Гунчак писав: «Розділи до книжки «Російський імперіалізм від Івана Великого до революції» [...] були написані західними науковцями 1973 р., а перше видання з'явилося наступного року. Друге видання вийшло у 2000 р. [...]. Перші видання побачили світ без жодних змін, крім нового вступу упорядника книги. Метою книжки, яку написали спеціалісти різних ділянок та періодів історії, було представити експансію Росії та підкорення [нею] різних народів, починаючи від московського князівства Івана III (1462–1505 рр.) до Революції 1917 р.» [8] Йшлося у виданні й про російську культурну експансію на українських землях, тобто про цілеспрямовану політику русифікації.

1987 р. у видавництві «Українське слово» (Нью-Йорк – Париж – Торонто) з'явилася друком книга колишнього вихованця Харківського університету, науковця, політичного діяча й письменника Петра Голубенка (Петро Іванович Шатун; 1907–1989 рр.) «Україна і Росія у світлі культурних взаємин» [9]. Автор відповідав на запитання, чим була Російська імперія – добром чи злом для поневолених нею народів та їх культур; у чому проявляється національна своєрідність України та Росії та ін.

Серед праць української діаспори слід згадати й дослідження громадського діяча, журналіста й історика М. Демковича-Добрянського (1905–1994 рр.) «Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіалізму», надруковане у Римі 1989 р. [10] У праці, яка «вийшла з доповідей, потім зі статей в «Українському Самостійнику» (Мюнхен, 1973–1975 рр.)», значне місце відведене й питанням культурної взаємодії обох країн і народів. У «Післяслові» автор наголошував: «Я завжди говорив і тут повторюю мою думку: не можна ідентифікувати російського імперіалізму з російським народом. Наприклад, у сучасну добу традиційний російський імперіалізм репрезентує і здійснює Комуністична партія Радянського Союзу. А хіба можна ототожнювати КПРС з російським народом? Уважаю, що теза Олександра Герцена про «дві Росії» – правильна. І я старався застосувати її в цій книжці» [10, с. 171].

Наприкінці 1980-х рр., за умов горбачовської «перебудови» й пов'язаних з нею «гласності» й «демократизації» все сміливіше до гострих проблем українсько-російської взаємодії у минулому та сучасності почали звертатися й інтерпретувати їх вітчизняні гуманітарії – історики, політологи, соціологи та ін. Після кількарічної паузи, викликані розпадом СРСР й утворенням на його руїнах незалежних держав, до цього діалогу долучилися й російські соціогуманітарії.

Характерні у цьому плані російсько-українські й українсько-російські збірники наукових праць 1990-х рр., підготовлені за підсумками міжнародних наукових конференцій. 1998 р. під егідою Національного інституту українсько-російських відносин при Раді національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) опубліковано збірник наукових праць «Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір» [11]. У виданні увага авторів, переважно співробітників Національного інституту українсько-російських відносин, зосереджувалася на пріоритетах міждержавних гуманітарних відносин, аналізові шляхів формування громадянського суспільства в Україні та Росії, мовних й соціокультурних чинників консолідації українського суспільства. У збірнику аналізувалися також ідеологічні «децибелі» діалогу двох культур, у вміщеній у виданні статті академіка НАН України, головного редактора журналу «Сучасність» І. Дзюби [12], з'ясовувалася роль конфесійного чинника у суспільстві.

Значний інтерес становлять численні історико-політологічні розвідки Миколи Рябчука, в тому числі на теми сучасної української самоідентифікації, рівня національної самосвідомості та перспектив її зростання, двомовності, статусу російської й української мови у незалежній Україні, які увійшли до кількох окремих видань цього автора [13–15]. Так, книга «Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення» (2000 р.) присвячена актуальним проблемам українського націєтворення, котрі розглядаються крізь призму модернізаційних теорій з урахуванням їх новочасних ліберально-націоналістичних ревізій. Особливу увагу автор приділив актуальним на час написання книги перспективам подолання колоніальної спадщини й, зокрема, обґрунтуванню

необхідності «підтримчих дій» («affirmative action») як оптимального способу розв'язання складних соціально-політичних та мовно-культурних проблем. Центральне місце у цих працях М. Рябчука посідають складні проблеми українсько-російського мовно-культурного діалогу/антагонізму.

У книзі «Дві України: реальні межі, віртуальні війни» (2003 р.), аналізуючи актуальні політичні процеси, насамперед з культурно-антропологічного погляду, М. Рябчук намагався з'ясувати причини й наслідки сумнозвісної української амбівалентності, механізми її суспільного (само)відтворення та ефективної експлуатації владними елітами, а також можливі шляхи її подолання. Другий розділ роботи має назву «Третьюрядна проблема першорядної ваги: українська мова як політичний чинник» [15, с. 58–95]. Як зауважує дослідник, мова, внаслідок особливостей формування української нації й української національної ідентичності, виступає одним з головних маркерів, які поділяють націю як певну «уявлену спільноту» [16] на дві (також «уявлені») частини. Не викликав заперечень й тогочасний висновок М. Рябчука, актуальний й для сьогодення: «Фактична боротьба за національну емансипацію України, її визволення з-під російського мовно-культурного, політичного та економічного домінування триває, і химерні коливання української «багатовекторності» є всього лиш частковим виявом цієї глибинної, сутнісної боротьби» [16, с. 188].

2001 р. під грифом Національного інституту проблем міжнародної безпеки* при РНБО опублікована монографія «Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива» [17]. У книзі подавався науковий аналіз українсько-російських відносин у широкому міжнародному контексті, історичний нарис процесів їх формування й розвитку (розділ I «Історичний ракурс розвитку українсько-російських відносин»: від часів Київської Русі [18] й до розпаду СРСР [19]) та окреслювалася стратегічна перспектива на майбутнє.

2003 р. з'явилася друком монографія харківського дослідника В. Петровського «Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.)», яка є підсумком аналітичного осмислення численної наукової й публіцистичної літератури західних авторів, присвяченої сучасному стану розвитку України й Росії, а також їх відносинам перших років після краху СРСР [20]. Автор переконливо доводив, що українські студії перетворилися на Заході на окремий комплекс соціогуманітарних наук, який привертає чимраз більшу увагу американських, британських, німецьких, французьких та інших дослідників. Цей інтерес зумовлено не лише суто науковими чинниками (що серед них насамперед – проблема націй й національної державності), а й значною мірою політичними – стурбованістю світової спільноти розвитком ситуації на Сході Європи, пов'язаною з долею Росії та пострадянських держав, серед яких Україна беззастережно тримає першість. Таким чином українсько-російські відносини перетворювалися на центральне питання утвердження (або поразки) демократичних цінностей на посткомуністичному просторі.

2004 р. Інститутом історії України НАН України опубліковано знаковий для сучасної вітчизняної історіографії тритомник нарисів «Україна і Росія в історичній ретроспективі», який підготував колектив авторів за редакцією академіка В. Смолія [21]. Підготовка видання була ініційована «круглою датою» – 350-річчям Переяславської ради, ювілей якої збурих хвилю пристрастей у поляризованому українському суспільстві [22, с. 5].

Третій том цього ж видання присвячений аналізу сучасного державотворчого процесу. Автори (С. Кульчицький та Б. Парахонський) досліджують його під кутом зору українсько-російських відносин. Це відповідає як поставленій у тритомнику проблемі, так і правді життя, оскільки відносини з Російською Федерацією мають й ще довго матимуть визначальне значення для історичної долі України [22, с. 6]. Так, наприклад, характеризуючи проблеми української ідентичності й консолідації країни у пострадянський період вітчизняної історії, Б. Парахонський зауважував: «Показово, що ментальний стереотип «російськомовності» значною мірою збігається з імперським стереотипом «совєтськості». Російський уряд, наприклад, впевнений у тому, що має право захищати «російськомовне» населення в суверенних пострадянських країнах. Це досить небезпечна впевненість. Свого часу російські царі обґрунтовували свій експансіонізм потребами захисту православного населення, а більшовики виправдовували своє втручання у справи інших країн необхідністю захисту трудівників цих країн [...]. Ціла низка проросійських організацій, за підтримки іноземних [тобто РФ] структур, вимагає визнання за росіянами в Україні статусу державотворчої нації, вважаючи статус національної меншини за принизливий і дискримінаційний для росіян. Мовне питання піднімають також і відомі російські політики, налаштовані збурити навколо цієї теми конфліктні ситуації та збільшити цим власний політичний капітал [...]. Фактично це збігається зі стратегічним курсом Росії щодо захисту російськомовного населення в країнах СНД, хоча турбота про громадян тієї чи іншої країни за усіма нормами міжнародного права є сферою виключно внутрішньої компетенції цієї держави. Одним із втілень цієї політики «захисту» є

* Таку назву 2001 р. отримав колишній Національний інститут українсько-російських відносин при РНБО України.

вимоги російських політиків про надання російській мові в Україні статусу державної, а також про надання росіянам статусу подвійного громадянства. Все це шкодить розвитку української держави, бо реалізація програми русифікації під гаслами захисту російської мови спричинює розмивання у громадян України їх національної ідентичності» [23].

У той же час автори заключної частини тритомника «Україна і Росія в історичній ретроспективі» відверто переоцінювали миролюбність російського суспільства та політичного керівництва Російської Федерації у їх складних взаєминах з політикумом й громадянами колишньої «другої радянської республіки». Так, С. Кульчицький у нарисі «Геополітичні уроки Тузли» порушив, здавалось би, апріорі безглузде запитання: «Чи можлива українсько-російська війна в нашу епоху?» І дав на нього досить-таки контроверсійну відповідь: «В грудні 2003 р. в Лондоні відбулася міжнародна конференція «Трансформація НАТО: порядок денний для нового століття». Міністр оборони Євген Марчук, який очолював українську делегацію, в розмові з кореспондентом Української служби Бі-Бі-Сі назвав можливу війну з Росією актом шизофренії. Справді, нині дуже важко уявити собі можливість розв'язання українсько-російської війни, особливо при сучасному політичному режимі в Росії. Проте режими змінюються, а Росія вже оголосила нову військову стратегію, у якій зазначається, що вона залишає за собою право на превентивний удар, у тому числі й ядерний. Хто захистить Україну, якщо владу в Росії захопить безвідповідальний політик?» [24]

Зрештою, у «Післямові» автори тому виключали такий песимістичний прогноз, попри те, що на момент написання їх текстів «безвідповідальний політик» (В. Путін) вже перебував при владі у Росії: «Цілісний погляд на весь комплекс взаємовідносин України і Росії дає підстави вважати, що відкрита конфронтація цих держав у майбутньому навряд чи матиме місце. Зрозуміло, час від часу приховане протистояння може загострюватися (особливо в економічній сфері). Однак Росія та Україна самою історією приречені на тісне співробітництво – тут і сусідство, і спорідненість народів, і величезна кількість росіян, які проживають в Україні, і багато українців, які є громадянами РФ, і занадто інтегровані економічні зв'язки» [25].

Того ж року, що й згаданий академічний тритомник, у Москві в українському перекладі з'явилася дещо несподівана книга «Україна – не Росія», автором якої виступив другий з черги Президент відродженої Української держави Л. Кучма (1994–2004 рр.) [26]. Одразу після появи нібито банальна істина – назва цієї книги – стала хрестоматійною (поряд з канонізованим раніше крилатим висловлюванням попередника Л. Кучми – Л. Кравчука: «Маємо, що маємо»). Задум книги постав, за словами автора, в останні часи існування СРСР. Попри заявлений жанр «літературно-публіцистичного видання», «Україна – не Росія» претендує на дещо вищий статус – і з огляду на президентські регалії її автора, і з огляду на коло його помічників під час підготовки видання (зрештою, президентський статус має свої переваги) [26, с. 8].

Мотивацію написання книги Л. Кучма з'ясував таким чином: «Усім, кому це цікаво, я спробую пояснити, перш за все, що [1991 р.] розпалась не Росія, а СРСР, що росіяни та українці – то дві окремі і багато в чому несхожі нації, кожна зі своєю культурою, які говорять хоча й на споріднених, але різних мовах; що Україна має власне серйозне минуле і, певен, майбутнє. Своє власне майбутнє. Я не збираюсь нічого спрощувати, я покажу тісне сплетіння доль України та Росії, покажу джерела багатьох непорозумінь» [26, с. 11].

Втім, передмова «Чому з'явилася ця книга» завершувалася у цілком миролюбній щодо Росії і росіян тональності: «Тема «Україна – не Росія» зобов'язувала автора постійно звертатися до російської тематики, до російських реалій, говорити й розмірковувати про Росію, саме тому книгу можна назвати і дещо інакше: «Україна та Росія. Ця книга написана українцем і з української точки зору, тому я не чекаю, що мої російські друзі будуть повністю з нею згодні. Втім, той, хто шукатиме на її сторінках щось антиросійське, марно витратить час. Так, Україна – не Росія, але це зовсім не привід, щоб погано ставитися до Росії. Принаймні – для мене» [26, с. 28].

2005 р. у Чернігові надруковано монографію колишнього першого секретаря ЦК ЛКСМУ (1983–1986 рр.) та ЦК ВЛКСМ (1986–1990) В. Мироненка «Российско-украинские отношения в 1991–2001 гг.: Историографический очерк». Книга вийшла під спільним грифом Інституту Європи Російської академії наук та Об'єднання українців Росії [27]. Колишній керівник комсомольської організації України з 2004 р. очолював центр українських студій у складі відділу східноєвропейських досліджень Інституту Європи Російської Академії Наук. Центр спеціалізується на дослідженнях політичних і соціально-економічних процесів в Україні після 1991 р. (на персональному сайті В. Мироненка зазначено також – «Институт Украины») [28–29].

2010 р., вже після перемоги на президентських виборах в Україні В. Януковича, двома академічними установами – Інститутом світової економіки та міжнародних відносин й Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України – опубліковано збірник наукових праць з промовистою назвою – «Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва»

[30]. Позиція редакційної колегії, тобто керівництва обох академічних інститутів, була виразно висловлена у передмові: «Основою цього збірника статей є матеріали міжнародної наукової конференції «Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва», що відбулася 21 травня 2009 р. в м. Києві. Внаслідок певних обставин нам не вдалося опублікувати їх по «гарячих слідах». А потім українсько-російські взаємини зазнали таких кардинальних змін, що редколегія вирішила доповнити наявні матеріали статтями провідних наукових експертів, в яких аналізуються ці, на наш погляд, прогресивні метаморфози».

Проведений аналіз наявної історіографії проблеми засвідчує, що українсько-російські взаємовідносини 1991–2010 рр. привертати увагу як українських дослідників, так і російських колег. Доволі численні публікації, присвячені актуальним чи знаковим подіям культурно-мистецького й науково-освітнього співробітництва двох країн, з'являлися по свіжих слідах цих подій у пресі України та Російської Федерації, фіксували ці події на рівні хронікерських заміток (з мінімальною аналітикою) для майбутніх дослідників. Різні аспекти українсько-російського міжкультурного діалогу були предметом наукових досліджень учених обох країн, що зафіксовано у монографіях, статтях, виступах на конференціях різного рівня представництва й нечисленних дисертаціях. Водночас ці дослідження мають фрагментарний характер, висвітлюючи лише окремі сторони українсько-російських взаємовідносин й не завжди з належною повнотою. Частина висновків та аналітики, що містяться у попередніх публікаціях, потребують або радикального перегляду або суттєвого корегування у світлі сучасної зміни парадигми міждержавних відносин Російської Федерації з Україною.

Список використаних джерел

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. / І. Лисяк-Рудницький; [Центр дослідж. історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту]. – К.: Основи, 1994. – Т. 1 / [Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Ківан, Е. Панкєєвої]. – 554 с.; Т. 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – 573 с.
2. Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – Т. 1. – С. 81.
3. Лисяк-Рудницький І. Проти Росії чи проти радянської системи? / Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С. 323.
4. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – 276 с.
5. Дзюба І. Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ / І. М. Дзюба. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 503 с.
6. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко; переклали з англ. Василь Івашко та Валентин Корнієнко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
7. Russian imperialism from Ivan the Great to the revolution / Edited by Taras Hunczak; with an introd. by Hans Kohn. – New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press [1974]. – XI, 396 p., maps; 2-nd ed. – Lanham, MD: University Press of America, 2000. – XI, 396 p.
8. Гунчак Т. Передмова до українського видання / Т. Гунчак // Російський імперіалізм / Упоряд. Т. Гунчак; пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 7.
9. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Українське слово, 1987. – 447 с.; передрук у незалежній Україні: Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – К.: Дніпро, 1993. – 447 с.
10. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіалізму / М. Демкович-Добрянський; [додаток «Ненависть Бога (основи атеїзму Комуністичної партії Радянського Союзу)»]. – Рим: Український Католицький Університет св. Климента Папи, 1989. – 172 с. – (Видання Українського Католицького Університету св. Климента Папи, т. LXVII).
11. Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Науковий збірник / Рада національної безпеки і оборони України. Національний інститут українсько-російських відносин; редкол.: С. І. Пирожков (голова) та ін. – К.: НІУРВ, 1998. – 156 с.
12. Дзюба І. М. Ідеологічні децибелі «діалогу культур»: У якому українська поки що не стала рівноправним партнером російської. В Україні... / І. М. Дзюба // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Науковий збірник. – С. 72–96.
13. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / Микола Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 303 с.
14. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 271 с.
15. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М. Рябчук. – К.: Критика, 2003. – 335 с.
16. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон [пер. з англ. Віктора Морозова]. – 2-е вид., переробл. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
17. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива: [Монографія] / Рада нац. безпеки і оборони України. Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки;

за заг. ред. С. І. Пирожкова. – К.: НІПМБ, 2001. – 624 с. 18. Котляр М. Ф. Українсько-російські відносини з давніх часів до кінця XVIII ст. / М. Ф. Котляр // Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / Рада нац. безпеки і оборони України. Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки; за заг. ред. С. І. Пирожкова. – К.: НІПМБ, 2001. – С. 43–55. 19. Кульчицький С. В. Українсько-російські відносини в XIX–XX ст. / С. В. Кульчицький // Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. – С. 55–76. 20. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.) / В. В. Петровський. – Х.: Майдан, 2003. – 492 с. 21. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. / Редрада: В. М. Литвин (голова), В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – 504 с.; Т. 2: Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. – 530 с.; Т. 3: Новітній український державотворчий процес / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський. – 327 с. 22. Смолій В. Передмова до тритомника нарисів / Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. / Редрада: В. М. Литвин (голова), В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – С. 5. 23. Парахонський Б. О. Українська ідентичність і консолідація країни. Національна ідея: Нарис п'ятий / Б. О. Парахонський // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. – Т. 3: Новітній український державотворчий процес / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський. – С. 109–110. 24. Кульчицький С. В. Геополітичні уроки Тузли: Нарис дванадцятий / С. В. Кульчицький // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. – Т. 3: Новітній український державотворчий процес. – С. 226. 25. Післямова // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. – Т. 3: Новітній український державотворчий процес. – С. 273. 26. Кучма Л. Україна – не Росія / Пер. з рос. Ірини Пашенко та Олександра Руденка-Десняка / Леонід Кучма. – М.: Время, 2004. – 560 с. 27. Мироненко В. Российско-украинские отношения в 1991–2001 гг.: Историографический очерк / В. Мироненко; РАН. Институт Европы; Объединение украинцев России. – Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2005. – 160 с. 28. Мироненко В. Политическое влияние России на Украине (1991–2011 гг.) / В. Мироненко // Доклады Института Европы РАН. – М., 2011. – № 273. 29. Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко; [НАН України. Інститут історії України]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 19. 30. Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва: Збірник наукових праць / НАН України: Інститут світової економіки та міжнародних відносин, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: Ю. А. Левенець (голов. ред.), Ю. М. Пахомов (голов. ред.), М. Є. Горелов (відп. секр.) та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 208 с.

Марія Парахина

УКРАИНСКО-РОССИЙСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ: ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРОШЛОЕ ДВУХ ГОСУДАРСТВ И ПОИСК ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО КОНСЕНСУСА (1991–2010 ГГ.)

В статье проведен анализ отображения украинско-российских взаимоотношений как в отечественной, так и в зарубежной историографии. Многочисленные публикации посвящены актуальным или знаковым событиям культурно-художественного и научно-образовательного сотрудничества двух стран. Разные аспекты украинско-российского диалога стали предметом научных исследований ученых обеих стран, что зафиксировано в монографиях, статьях, выступлениях на конференциях разного уровня представительства. Одновременно эти исследования имеют фрагментарный характер, освещая только отдельные стороны украинско-российских взаимоотношений и не всегда с должной полнотой. Часть выводов и аналитики, которые содержатся в предыдущих публикациях, требуют или радикального пересмотра или существенной корректировки в свете современной смены парадигмы межгосударственных отношений Российской Федерации с Украиной.

Ключевые слова: Украина, Россия, международные отношения, историография, государственность.

Mariya Parakhina

UKRAINIAN-RUSSIAN INTERRELATIONS: HISTORICAL PAST OF BOTH COUNTRIES AND SEARCHING FOR HISTORIOGRAPHIC CONSENSUS (1991–2010)

The article covers the analysis of the Ukrainian-Russian interrelations reflected by both national and foreign historiography. Rather numerous publications are dedicated to topical or significant events of arts and culture, as well as academic cooperation of both countries. Different aspects of Ukrainian-Russian dialogue were the subject of scientific researches in both countries as evidenced by monographs, articles, speeches at conferences of different representation levels. Moreover these researches are of fragmentary traits and highlight only separate parts of the Ukrainian-Russian interrelations and not always under relevant fullness. A part of conclusions and analytics of previous publications are to be either radically revised or substantially corrected in light of the today's paradigm shift of interstate relations of the Russian Federation with Ukraine.

Key words: Ukraine, Russia, international relations, historiography, statehood.

УДК 93/94:378.1/004.3

Ренат Ріжняк

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНФОРМАТИКИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

У статті проведений аналіз методології наукового дослідження розвитку інформатики та інформаційних технологій у вищих навчальних закладах України впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Обґрунтовано використання фундаментальних принципів та методів, загальнонаукових методів та сукупності методів і технологій, що застосовувалися для розв'язання конкретних спеціальних дослідницьких завдань. Крім того, обґрунтовано необхідність з'ясування методологічних особливостей процесу інформатизації вищих навчальних закладів України та необхідність уточнення понятійно-категоріального апарату.

Ключові слова: методологія, інформатика, інформатизація, вища школа України, методологічні проблеми.

Наукове дослідження з історії становлення та розвитку інформатики та її впровадження у вищу школу України впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. [1] передбачало концептуальне й теоретичне осмислення фактів і подій історичного минулого, що в свою чергу вимагало використання фундаментальних принципів та загальнонаукових методів і технологій, що застосовуються для вирішення конкретних спеціальних дослідницьких завдань, а також розв'язання важливих методологічних проблем, пов'язаних з науковим пошуком.

Метою нашої статті є аналіз методології наукового дослідження розвитку інформатики та інформаційних технологій у вищих навчальних закладах України впродовж зазначеного історичного періоду.

Методологія сучасних досліджень повинна ґрунтуватися саме на сукупності принципів і методів, що застосовуються в конкретному науковому пошуку для розв'язання поставлених завдань. Під час дослідження історії становлення та розвитку інформатики необхідно відмовитися від приписів та вимог, що орієнтують особистість залежно від конкретно-історичних умов, обставин на конформізм, адаптацію до встановлених (усталених) суспільством стандартів поведінки. Наприклад, з еволюції розвитку теоретичного забезпечення створення електронно-обчислювальної техніки на теренах України можна наводити яскраві приклади, коли творча поведінка науковців формувалася під впливом декількох домінуючих факторів. Таким прикладом може бути захоплення В.М.Глушковым побудовою загальнодержавної автоматизованої системи управління економікою країни, яке на той час не розділяло суспільство. Але бажання науковця випробувати свої можливості, вивчити незвідане, його реальне бачення ситуації з однієї сторони та потреба підприємств та цілих галузей у вдосконаленні управління виробничими та економічними процесами з іншої сторони забезпечили локальну реалізацію проекту на окремо взятих підприємствах (на машинобудівних (суднобудування), приладобудівних (виробництво кінескопів), хімічних (содове і азотно-тукове виробництво), металургійних (конвертерне виробництво сталі) та інших підприємствах. Або проект «Кунцево» для управління багатонаменклатурними підприємствами машинобудівного та приладобудівного профілю зі змішаним характером виробництва та інші проекти [2].

Дослідження [1] мало комплексний міждисциплінарний характер, а тому ґрунтувалося на методологічних принципах, які є загальними для всіх галузей історичної науки. Методологічні підходи до розкриття історії становлення та розвитку інформатики та її впровадження у вищу освіту України визначалися специфікою об'єкта та предмета дослідження, його метою та окресленими завданнями. Методологічною основою дослідження стали фундаментальні теоретичні розробки про природу історичного пізнання, соціальні та особистісні аспекти історії науки і техніки та основні періоди розвитку історіографії проблеми, що досліджується (див. [3–4]). У якості визначальних у процесі проведення дослідження та формулювання основних висновків обрані охарактеризовані нижче принципи. Використаний принцип історизму, зміст якого полягав у вивченні розвитку інформатики як галузі науки, що постійно змінюється упродовж свого існування в часі, з урахуванням результатів її попередніх трансформацій та передумов еволюційних процесів з використанням історичного підходу до кожної окремо взятої історичної ситуації. Важливим виявився також принцип об'єктивності та науковості, дотриманням якого забезпечувалося об'єктивне вивчення історичних фактів про особливості еволюції становлення та розвитку науки інформатики у вишах України впродовж означеного історичного періоду, використання науково обґрунтованих методів та прийомів для вивчення закономірностей історичного процесу та формулювання висновків дослідження на основі реальних фактів та їх неупередженої інтерпретації, формування цілісної картини розвитку інформаційних технологій у вищих навчальних закладах України незалежно від суб'єктивних чинників, застарілих стереотипів та сфальсифікованих тверджень. Принцип системності регулював вивчення історії становлення та розвитку інформатики у вишах України впродовж означеного історичного періоду на основі полісистемності та загальнонаукової методологічної концепції реалізації системного підходу до організації досліджень – напряму методології досліджень, який полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів в сукупності відношень і зв'язків між ними, а також сукупності та взаємодії їх функцій; при цьому упорядкованість системи у свою чергу забезпечувалася конструктивним принципом єдності загального й окремого. У дослідженні застосований принцип інтегративності, зміст якого полягав, з одної сторони, у вивченні окремих складових частин предмету дослідження з наступним синтезом нового знання про предмет шляхом органічної інтеграції в єдине ціле до рівня цілісності усіх структурних компонентів інформації про досліджувані об'єкти, а з іншої в органічному поєднанні результатів наукових пошуків істориків суспільних та системних наук, науковців в області інформатики та інформаційних технологій для розв'язання завдань дослідження. Дотримання принципу багатогранності забезпечило вивчення структури знань з інформатики та інформаційних технологій, відтворення цілісної картини розвитку інформатизації вищих навчальних закладів України на основі розгляду альтернативних думок і гіпотез вчених, реалізації можливостей щодо вибору наукових ідей з їх різноманіття та багатогранності.

Під час проведення дослідження [1] були використані такі конкретно-історичні та загальнонаукові методи: діахронний (періодизації), порівняльно-історичний, ретроспективний, структурно-системний, статистичний, пошуково-бібліографічний, біографічний (просопографічний), типологічний. Зазначені методи дослідження дали змогу не лише зрозуміти динаміку еволюції розвитку інформатики та інформатизації вишів України, але й одержати різнобічні дані про конкретні історичні події, факти, особистості. Використання діахронного методу дало можливість визначити загальні особливості еволюції розвитку складових частин інформатизації вишів України та означити основні періоди розвитку нормативно-правового забезпечення інформатизації, еволюції електронного дистанційного навчання та автоматизованих систем навчання, інформатизації наукових книгозбірень вищої школи України та розвитку апаратного, програмного, технологічного та телекомунікаційного забезпечення інформатизації вишів. Застосування порівняльно-історичного методу дало можливість виявити особливе й загальне в процесі розвитку інформатизаційних процесів: порівняння особливостей організації діяльності та її теоретичного забезпечення різних центрів дистанційної освіти на Україні (у Харкові, Львові та Києві); розвитку апаратного та телекомунікаційного забезпечення різних типів вищих навчальних закладів, розвитку теоретико-методологічного забезпечення електронних бібліотек на різних етапах їх еволюції, особливостей розвитку теоретико-практичного забезпечення різних етапів еволюції лабораторій (центрів) квантитативної історії у різних вишах України. Ретроспективний метод використовувався, коли для кращого розуміння суті та значимості теоретичного забезпечення інформатизаційних процесів у вищій школі України необхідно звертатися до більш віддаленого минулого, ніж нижня хронологічна межа дослідження (наприклад, вивчення змісту перших кроків на шляху становлення інформаційних технологій в Україні – машина логічного мислення харківського професора О. Щукарьова (1914 р.); досягнення відомого українського фізика академіка В. Лашкарьова щодо експериментального виявлення у 1941 р. р-п переходу у напівпровідниках, який був покладений в

основу створення базового елемента ЕОМ – транзистора; розробка у 1948–1952 рр. під керівництвом академіка С. Лебедева Малої електронної лічильної машини – «МЭСМ» – дало можливість зрозуміти закономірність та обумовленість успіхів школи видатного українського кібернетика В. Глушкова у справі теоретичного обґрунтування побудови електронно-обчислювальних машин, створення автоматизованих систем управління економічними процесами та в інших досягненнях). Застосування статистичного методу у дослідженні підсилюло доказову базу його тактичних та стратегічних висновків (аналіз статистики розвитку апаратного забезпечення вищих навчальних закладів дав можливість аргументувати визначення особливостей та закономірностей комплектування вишів обчислювальною та телекомунікаційною технікою на кожному з періодів еволюції; аналіз статистики підключень вищих навчальних закладів до освітньо-наукової мережі УРАН зумовив обґрунтування основних етапів розвитку самої мережі та теоретико-практичного забезпечення її функціонування; аналіз статистичної інформації щодо створення ґрид-структури закладів освіти та науки України разом з аналізом статистики завантаженості українських ґрид-ресурсів прикладними задачами дозволив оцінити рівень відповідності можливостей структури української ділянки ґрида тим прикладним та науковим задачам, що ставить світова наукова спільнота (наприклад, проект ЦЕРН).

Пошуково-бібліографічний метод був використаний у процесі аналізу вітчизняної та зарубіжної наукової літератури, законодавчих актів України, для історико-методологічного аналізу друкованих та архівних джерел, матеріалів періодичної преси, музейних матеріалів, технічної документації. За допомогою біографічного (просопографічного) методу розкривалися особливості та закономірності становлення та розвитку інформатики та інформаційних технологій на підставі виявлення їх зв'язку з біографією науковця (або з колективною творчою біографією групи науковців), яка розглядається як визначальний чинник наукових досліджень (саме такий метод був використаний при дослідженні та розкритті особливостей еволюції теоретичного забезпечення автоматизованих систем навчання, схемної реалізації мов програмування високого рівня та інших досліджень в Інституті кібернетики АН УРСР, де визначальним чинником наукових досліджень була творчість наукової групи (Г. Балл, В. Брановицький, О. Довгялло, З. Рабинович, А. Стогній та інші) під керівництвом видатного українського вченого В. Глушкова). Типологічний метод використовувався у процесі виявлення подібностей і відмінностей серед сукупності подій та при здійсненні пошуку надійних засобів їх ідентифікації. Наприклад, всі вищі навчальні заклади за особливостями комплектування апаратним та телекомунікаційним обладнанням були розділені на дві основні групи – виші інженерного спрямування, для яких інформаційно-комунікаційні технології є предметом для вивчення, інструментом для пошуку та всебічної обробки інформації та засобом для творчого моделювання, проектування та створення нових об'єктів, технологій і засобів контролю, управління і виробництва; а також вищі навчальні заклади, для яких такі технології є предметом для вивчення і інструментом для творчого пошуку та всебічної обробки інформації. З метою класифікації всіх вищих навчальних закладів за місцем у їх діяльності інформаційно-комунікаційних технологій і був використаний нами типологічний метод.

Комплексність та міждисциплінарність характеру дослідження [1] проявилася в тому, що його предмет знаходився у площині перетину інтересів трьох наук: власне історії, права та інформатики. Такий міждисциплінарний підхід вимагав використання відповідного науково-методичного інструментарію, зокрема, крім традиційних історичних методів, як мінімум необхідне застосування методів юриспруденції та методів інформатики. Так як інформатизаційні процеси стосувалися зміни умов існування всього суспільства, то закономірно виникла необхідність створення нормативно-правової бази для регулювання відносин у галузі інформатизації суспільного життя. Для аналізу актів правового змісту застосовувалися методики правознавства. Враховуючи, що інформатика має триєдиний зміст – як міжгалузєва наука, як навчальна дисципліна та як сфера суспільних відносин, що знайшла відображення у інформаційному праві, необхідно було скористатися у процесі проведення дослідження термінологією інформатики та методами і засобами здійснення інформаційних процесів, методами налагодження наукової комунікації у самій науці та між наукою і виробництвом.

У дослідженні [1] широко використовувалися такі загальнонаукові методи: аналітичний, синтетичний та логічний, методи абстрагування та узагальнення. Методи аналізу та синтезу є діалектично-суперечливими та взаємообумовленими методами пізнання. Так, з метою вивчення проблеми в її конкретній цілісності був здійснений попередній поділ її на складові і розгляд кожної з них окремо (наприклад, розвиток теоретичного обґрунтування інформатизації наукових бібліотек вищих навчальних закладів був розділений на три основні складові: обґрунтування процесів автоматизації бібліотек вишів, обґрунтування технологій та опис методик надання доступу до локальних та зовнішніх бібліотечних сервісів, обґрунтування теоретичної основи, розробка стратегії та створення технологій формування повнотекстових електронних масивів інформації (електронних

бібліотек)). В результаті аналіз виступив способом проникнення в сутність речей, а вже метод синтезу забезпечив вивчення об'єкта дослідження як єдності різноманітного чи подібного, а то й протилежного (окремий розгляд складових розвитку теоретичного обґрунтування інформатизації бібліотек дав можливість виробити алгоритми, за якими аналізований матеріал був синтезований у чіткий науковий продукт і були сформульовані загальні висновки щодо еволюції інформатизації наукових книгозбірень вищих навчальних закладів України). З використанням логічного методу був відтворений реальний історичний процес становлення та розвитку інформатики та інформаційних технологій у вишах нашої держави упродовж означеного періоду у його теоретичній формі та в системі понять. Саме логічний метод здебільшого використовувався при визначенні періодизації подій, пов'язаних з предметом дослідження. Метод абстрагування застосовувався, коли виникала необхідність відволіктися від окремих аспектів об'єкта дослідження та зосередити увагу на тих фактах та подіях, які є безпосереднім предметом наукової роботи (наприклад, з метою дослідження еволюції наукових пошуків щодо обґрунтування через задачний метод комп'ютерного навчання ми абстрагувалися від конкретної форми організації такого навчання – це могла бути автоматизована система навчання, імітаційна, експертна навчаюча система, або комп'ютерно орієнтоване середовище; головним було – пізнати особливості розвитку застосування саме задачного підходу до організації навчання такого роду). Метод узагальнення використовувався при фіксуванні ознак та властивостей процесів розвитку наукового пізнання, а також при формулюванні висновків до складових частин та всього дослідження.

Коротко проаналізуємо зміст методологічних проблем, необхідність розв'язання яких постала у процесі виконання дослідження [1]. Однією з методологічних проблем став той факт, що, фактично, всі історіографічні джерела (літописи, хроніки, науково-історичні повідомлення, монографії і т.п.) насамперед відображають позицію автора наукового дослідження, що обов'язково відображається у підборі фактів, які аналізуються дослідником, у їх систематизації та особливостях узагальнення основних тенденцій та закономірностей. Фактично, можна говорити про наративний характер історичних досліджень загалом, так як у них відображаються безпосередньо або ж опосередковано орієнтири щодо сприйняття минулого. Більше того, ці орієнтири можуть бути обумовленими панівною ідеологією, стереотипами свідомості суспільства, замовленням соціуму, тощо. Тому, важливим завданням історичного дослідження щодо становлення та розвитку інформатизації у вишах України стало не лише відновлення історичної істини за суб'єктивними судженнями, а й виявлення рівня впливу зовнішніх чинників на розвиток наукового знання.

Близькою по суті методологічною проблемою дослідження історії розвитку інформатики стало те, що джерельна база дослідження досить неоднорідна за своєю якістю, систематичністю та науковою цінністю. Такі властивості джерельної бази часто стають причиною появи завідомо хибних і неточних узагальнень та висновків, які зроблені на основі вторинних джерел та упереджених наукових пошуків. Це можна яскраво продемонструвати на прикладі заполітизованих історичних висновків радянської доби про розвиток науки кібернетики, яка була на той час під заборонаю. З одного боку, трактування на основі пересічних уявлень, що були дуже далекими від розуміння суті, закономірностей та логіки розвитку кібернетики, зводилося до заперечення кібернетики як науки, до заполітизованих сумнівів щодо можливості її застосування в реальному житті. З іншого боку – нагромадження фактів та укорінення догм, стереотипів та хибних суджень про науку кібернетику та можливості її застосування створювало ілюзію пізнаності та завершеності наукових пошуків в даному напрямку. Тому розв'язання цієї методологічної проблеми ми бачили у спробі пізнання непізнаного та перегляді вже існуючого знання.

Аналізуючи основні напрямки розвитку інформатики у вищих навчальних закладах України слід врахувати й цілий ряд аспектів та реалій організації наукової діяльності у вишах України та системі академічних установ. Річна періодизація наукової роботи; система організації наукових колективів; повторне врахування обсягів опублікованих матеріалів у кожній організації чи установі, де працює науковець; недостатній рівень матеріального та технічного забезпечення проведення наукових досліджень; наявність чи відсутність лідерів у творчих наукових колективах та здатність і спроможність лідерів до генерування нових ідей; специфіка умов та реалій виконання досліджень за державними програмами та держбюджетною тематикою; наявність можливостей у конкретних наукових колективів щодо знаходження джерел недержавного походження щодо фінансування наукових досліджень. Це неповний перелік особливостей організації наукових досліджень та облікування їх результатів, які необхідно було враховувати у процесі визначення основних закономірностей розвитку інформатики у вищій школі України.

Важливою методологічною проблемою у процесі проведення дослідження [1] стало чітке визначення понятійно-категоріального апарату. Зупинимось на ключових поняттях нашого дослідження: «інформатика» та «кібернетика», «інформатизація» та «інформаційні технології», «комп'ютерне навчання» та «електронне навчання», «інформатизація бібліотек» та «автоматизація

бібліотек», «інформаційна система» та «автоматизована система управління». У процесі вивчення історіографії дослідження ми зіткнулися з фактами ототожнення понять «інформатика» та «кібернетика». Зазначимо, що в науковій, енциклопедичній та науково-популярній літературі термін «інформатика» має триєдиний зміст – як міжгалузева наука; як навчальна дисципліна; як сфера суспільних відносин, що знайшла відображення у інформаційному праві. Проблема ототожнення понять стосується розуміння та визначення «інформатики» та «кібернетики» як понять, що позначають галузі науки. Визначення «інформатики» є досить різними і відрізняються між собою саме обсягом об'єктів, що охоплюється поняттям. Справді, в літературі ми знайшли визначення від «Інформатика – теоретична та прикладна (технічна, технологічна) дисципліна, що вивчає структуру і загальні властивості інформації, а також методи і (технічні) засоби її створення, перетворення, зберігання, передачі та використання в різних галузях людської діяльності» до «Інформатика – це технічна наука, що систематизує прийоми створення, збереження, відтворення, обробки і передачі даних засобами обчислювальної техніки, а також принципи, функціонування цих засобів і методи управління ними». Зазначимо, що термін «інформатика» походить від французького слова *Informatique* і утворений з двох слів: інформація та автоматика. Запроваджено цей термін у Франції в середині 60-х рр. ХХ ст., коли розпочалося широке використання обчислювальної техніки. В англійських країнах увійшов до вжитку термін «*Computer Science*» для позначення науки про перетворення інформації, що ґрунтується на використанні обчислювальної техніки. На сьогоднішній день ці терміни є синонімами. При визначенні поняття «кібернетика» використане трактування академіка В.М.Глушкова: «кібернетика – наука про загальні закони одержання, зберігання, передавання й перетворення інформації у складних системах управління» [5]. Як бачимо, обсяги понять «інформатика» та «кібернетика» не пов'язані між собою операцією «бути підмножиною», а перетинаються, причому сам результат перетину можна сформулювати так: «стик наук про загальні закони одержання, зберігання, передавання й перетворення інформації засобами обчислювальної техніки у складних системах управління». У дослідженні [1] саме так розмежовувався зміст згаданих понять і у відповідності до цього використовувалися терміни, що їх позначають.

Вияснимо співвідношення термінів «інформатизація» та «інформаційна технологія». «Інформатизація – це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб громадян та суспільства на основі створення, розвитку і використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, які побудовані на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки» [6]. Визначення поняття «інформаційна технологія» прийняте за редакцією академіка В. Глушкова, який трактував це поняття як «людино-машинну технологію збирання, обробки та передачі інформації, що ґрунтується на використанні обчислювальної техніки» [5]. Отже, поняття «інформатизація» трактувалося як процес широкомасштабного використання інформаційних технологій у всіх сферах соціально-економічного, політичного і культурного життя суспільства. А тому в дослідженні [1] поняття «інформатизації» розумілося як таке, обсяг якого містить у собі обсяг поняття «інформаційна технологія».

Проаналізуємо співвідношення інших пар понять та термінів, що їх позначають. За визначення фахівців ЮНЕСКО «Електронне навчання (англ. *E-learning*, скорочення від англ. *Electronic Learning*) – система навчання, за допомогою інформаційних, електронних технологій; часто тлумачиться, як синонім таких понять: дистанційне навчання, навчання із застосуванням комп'ютерів або комп'ютерне навчання, мережеве навчання, віртуальне навчання, мультимедійне навчання, мобільне навчання» [7]. Тому в дослідженні [1] прийнята норма про можливість ототожнення понять «комп'ютерне навчання» та «електронне навчання» і саме у такому контексті обидва поняття й використовувалися. Зауважимо лише, що термін «дистанційне навчання» застосовувався в дослідженні у розумінні «електронне дистанційне навчання», але не ототожнювався з термінами «електронне навчання» та «комп'ютерне навчання». В контексті аналізу співвідношення понять «інформатизація бібліотек» та «автоматизація бібліотек» використане розумінням цієї проблеми Н. Апшай [8], яка так визначила складові частини інформатизації бібліотек вищих навчальних закладів: «автоматизація бібліотечних процесів, формування повнотекстових електронних масивів інформації (електронних бібліотек), надання доступу до локальних бібліотечних сервісів». При цьому під автоматизацією бібліотечних процесів Н. Апшай розумілося планування електронних ресурсів для бібліотеки, які використовуються для відстеження бібліотечних фондів, від їх замовлення та придбання до видачі відвідувачам бібліотек; при цьому, головним елементом автоматизованої бібліотечної інформаційної системи залишається електронний каталог. У дослідженні [1] була дотримана зазначена вище точка зору автора та врахований той факт, що обсяг поняття «інформатизація бібліотек» охоплює поняття «автоматизація бібліотек». При визначенні співвідношення понять «інформаційна система» та «автоматизована система

управління» у контексті їх використання у вищих навчальних закладах вирішено їх ототожнити, не дивлячись на те, що при використанні таких систем у організації промислового та сільськогосподарського виробництва вони розрізняються (наприклад, автоматизовані системи управління підприємством, автоматизовані системи управління технологічними процесами, системи автоматизованого проектування тощо). У дослідженні [1] кожне з понять розумілося як сукупність організаційних і технічних засобів для збереження та обробки інформації з метою забезпечення інформаційних потреб суб'єктів навчального процесу.

Таким чином, проведений у статті аналіз методологічних підходів до організації дослідження щодо вивчення історії розвитку інформатики та інформаційних технологій у вишах України упродовж другої половини ХХ століття – початку ХХІ ст. дає можливість зробити такі висновки. Методологічні підходи до розкриття історії становлення та розвитку інформатики та її впровадження у вищу освіту України визначалися специфікою об'єкта та предмета дослідження, його метою та окресленими завданнями. У якості визначальних у процесі проведення дослідження та формулювання основних висновків обрані такі принципи: історизму, об'єктивності та науковості, системності, інтегративності та багатогранності.

Під час проведення дослідження [1] використані конкретно-історичні та загальнонаукові методи: діахронний (періодизації), порівняльно-історичний, ретроспективний, структурно-системний, статистичний, пошуково-бібліографічний, біографічний (просопографічний), типологічний. Зазначені методи дослідження дали змогу не лише зрозуміти динаміку еволюції розвитку інформатики та інформатизації вишів України, але й одержати різнобічні дані про конкретні історичні події, факти, особистості. Крім того, в роботі широко використані загальнонаукові методи дослідження: аналітичний, синтетичний та логічний методи, методи абстрагування узагальнення та систематизації, індукції та дедукції, моделювання.

Комплексність та міждисциплінарність характеру наукового дослідження проявилася в тому, що його предмет перебував у площині перетину інтересів трьох наук: власне історії, права та інформатики. Такий міждисциплінарний підхід зумовив використання відповідного науково-методичного інструментарію, зокрема, крім традиційних історичних методів, застосування методів юриспруденції та інформатики.

Досить важливим для дослідження було розуміння змісту методологічних проблем, необхідність розв'язання яких постала у процесі виконання наукового пошуку. Перш за все, важливим завданням історичного дослідження щодо становлення та розвитку інформатизації у вишах України стало не лише відновлення історичної істини за суб'єктивними судженнями, а й виявлення рівня впливу зовнішніх чинників на розвиток наукового знання. Близькою по суті методологічною проблемою дослідження історії розвитку інформатики стала неоднорідність за своєю якістю, систематичністю та науковою цінністю джерельної бази дослідження. Крім того, у процесі аналізу основних напрямків розвитку інформатики у вищих навчальних закладах України слід було врахувати й цілий ряд аспектів та реалій організації наукової роботи у вишах України та системі академічних установ. Нарешті, важливою методологічною проблемою у процесі проведення дослідження стало чітке визначення понятійно-категоріального апарату.

Список використаних джерел

1. Ріжняк Р. Я. Розвиток інформатики та інформаційних технологій у вищих навчальних закладах України у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття [монографія] / Р. Я. Ріжняк, заг. ред. В. М. Орлика. – Кіровоград: Видавництво «Код», 2014. – 436 с. 2. Глушков В. М. Кибернетика (Краткий исторический очерк развития кибернетики в АН УССР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ogas.kiev.ua/glushkov/kybernetyka-kratkij-ystorycheskyj-ocherk-razvytyyya-kybernetiky-v-ussr-494>. 3. Смолій В. А. Про пошук нових теоретичних та методологічних підходів до вивчення історії України (погляд з кінця ХХ ст.) / В. А. Смолій // Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції «Історична спадщина науки й історії» (погляд з кінця ХХ ст.). – Глухів, 1996. 4. Реєнт О. П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти / О. П. Реєнт // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 42–52. 5. Енциклопедія кібернетики / [Відпов. ред. Глушков В. М.]. – Т. 1 (А–Л). – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1973. – 584 с. 6. Основи інформаційного права України [В. С. Цимбалюк, В. Д. Гавловський, В. В. Гриценко та ін.]; За ред. М. Я. Швеця, Р. А. Каложного та П. В. Мельника., навч. посіб. – К.: Знання, 2004. – 274 с. 7. The Impact of E-Learning, in: Bruck, P. A.; Buchholz, A.; Karssen, Z.; Zeffass, A. (Eds). E-Content: Technologies and Perspectives for the European Market. Berlin: Springer-Verlag, pp. 79–96. 8. Апшай Н. І. Стратегічні орієнтири розвитку бібліотек вищих навчальних закладів в умовах реформування освіти в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Н. І. Апшай. – Х.: ХДАК, 2005. – 21 с.

Ренат Рижняк

**МЕТОДОЛОГІЯ ІСЛЕДОВАННЯ ПО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ І
РАЗВИТТЯ ІНФОРМАТИКИ В ВИСШІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА ХХ – НАЧАЛО ХХІ ВЕКА)**

В статті проведено аналіз методології наукового дослідження розвитку інформатики і інформаційних технологій в вищих навчальних закладах України на протязі другої половини ХХ – початку ХХІ вв. Обґрунтовано використання фундаментальних принципів і методів, общенаукових методів і сукупності методів і технологій, застосованих для рішення конкретних спеціальних дослідницьких завдань. Крім того, обґрунтовано необхідність висвітлення методологічних особливостей процесу інформатизації вищих навчальних закладів України і необхідність уточнення понятійно-категоріального апарату.

Ключові слова: методологія, інформатика, інформатизація, вища школа України, методологічні проблеми.

Renat Rizhniak

**THE RESEARCH METHODOLOGY AND THE HISTORY OF THE FORMATION
AND DEVELOPMENT OF COMPUTER SCIENCE IN HIGHER SCHOOL OF
UKRAINE (SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY)**

The paper analyzed the methodology of scientific research of computer science and information technology in the higher educational institutions of Ukraine during the second half of the XX–XXI century. It was substantiated the use of fundamental principles and methods, scientific methods and set of methods and technologies used to solve certain specialized research tasks. In addition, it substantiates the necessity of clarification the methodological features of the process of informatization in higher education of Ukraine and the necessity to clarify the conceptual and categorical apparatus.

Key words: methodology, computer science, information, higher school of Ukraine, methodological problems.

УДК 327 (477+478)

Ірина Ільчук

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-
ПОЛЬСЬКОГО МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПЕЙСЬКО-
АТЛАНТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ (1991–2014 РР.)**

Стаття присвячена теоретико-методологічним засадам дослідження українсько-польського міждержавного співробітництва. Комплексно проаналізовано наукові принципи, методи, підходи, що застосовуються при вивченні взаємин між Україною та Республікою Польща.

Ключові слова: Україна, Польща, співробітництво, методологія, методи дослідження.

На сучасному етапі українська історіографія прагне удосконалити свій теоретико-методологічний арсенал. Цей чинник є чи не визначальним для розвитку історичної науки. Природно, що вітчизняні науковці все більшу увагу приділяють науково-концептуальним основам при вивченні історичної тематики, розробці теоретико-методологічних засад різноманітних досліджень. Саме розгляду теоретико-методологічних основ дослідження українсько-польських відносин в європейсько-атлантичному континумі присвячена запропонована стаття.

Зауважимо, що вивчення і відкриття всього різноманіття складних процесів геополітичного самовизначення, формування зовнішньополітичної стратегії та вибору новопосталими на межі ХХ–ХХІ ст. національними державами пріоритетів міжнародної діяльності, переосмислення свого місця у світовому співтоваристві базуються на методології як науковій системі принципів, методів та підходів аналізу зазначеної проблематики, використання новітнього понятійно-термінологічного інструментарію. Теоретико-методологічні засади студіювання українсько-польських відносин у досліджуваній період сприяють теоретичному синтезу необхідних знань, що дозволяє перетворити їх певну суму з багатоаспектного комплексу партнерства й співробітництва України та Польщі у політичній, соціально-економічній, військово-технічній та інших сферах з простого чи лише емпіричного осмисленого набору окремих подій і фактів в єдину органічну наукову систему з порушеної нами проблеми.

Важливим методологічним контекстом сучасної історичної науки є проблема підвищення науково-концептуального значення методології при розробці теоретичних основ дослідження

проблеми, з'ясування поняттєво-категоріального апарату. У цьому зв'язку доречно розглянути термінологічні питання та виявити особливості розвитку української історичної науки з досліджуваної теми, що уможливить всебічно та об'єктивно з'ясувати основні етапи, закономірності й тенденції розбудови взаємовідносин між Україною і Республікою Польща. У контексті запропонованого тематичного дослідження набуває винятково важливого значення виявлення суті й змісту таких базових понять, як «міжнародні відносини», «міждержавні стосунки», «стратегічне партнерство», «політичні», «економічні» стосунки, «військово-політичне співробітництво» та «європейська й євроатлантична інтеграція». Варто зазначити, що досвід світового історіописання засвідчує наявність змін у найбільш поширених у науці історичних категорій і понять, кожне з них раніше чи пізніше, залежно від епохи і стану суспільств, набуває особливих рис і змісту, витісняючи інші, попередні.

У контексті дослідження українсько-польських відносин вагоме значення має теоретико-концептуальне з'ясування та осмислення такого базового поняття, як «міжнародні відносини». Тим більше, у переддень нового значення України як держави у світі особливу увагу привертають її міжнародні відносини та зовнішньополітичні взаємини з країнами-сусідами. Це було одним із першорядних завдань у 1991 р., як бачимо, від його розв'язання залежить безпосередньо українська державність у 2015 р. Українсько-польські стосунки завжди виокремлювалися окремим питанням у долі України, в її історії. З огляду на це, українська історична наука паралельно з державністю, у гармонії з нею, витворює своє визначення міжнародних відносин у нових геополітичних умовах. Теоретичною базою для розуміння змісту міжнародних взаємин на сучасному етапі, їх постійної еволюції й динаміки значною мірою послуговують праці таких відомих українських учених, як С. Віднянський [1–2], Л. Зашкільняк [3], О. Івченко [4], А. Кудряченко [5], Ю. Макар [6], Л. Чекаленко [7], В. Яровий [8] та ін. У них вміщено цінні аналітичні матеріали про проблеми міжнародних відносин сучасного періоду, аналізуються основні напрямки й пріоритети зовнішньополітичної діяльності України й Польщі, радикальні зміни європейського геополітичного простору на зламі ХХ – ХХІ ст. Ці праці дають теоретико-концептуальні оцінки сучасного стану становлення й розвитку взаємин між народами і країнами, нове їх осмислення з огляду на нові глобальні трансформації у системі усталеного світопорядку.

Науковці пропонують новітні методологічні підходи й теоретичні інтерпретації емпіричного матеріалу, тим самим сприяють осмисленню міжнародного життя, зовнішньополітичної діяльності окремих держав. Проте, варто зауважити, що незважаючи на помітне зростання останнім часом наукових праць з означеної проблеми, в сучасній історичній науці немає єдиної дефініції феномена міжнародних відносин. На думку А. Суботіна, існує принаймні три макроконцепції міжнародних відносин «політологічна, яка спирається на тезу про примат держави, як єдиного актора міжнародного, і в структурі МВ (міжнаціональних відносин – примітка автора) віддає перевагу міждержавним; соціологічна, яка визнає міжнародний характер певної трансакції залежно від характеру її об'єкта; системна, що виходить із вторинності будь-якого міжнародного актора щодо системи МВ» [9, с. 103].

На його погляд, «найрозповсюдженішими критеріями диференціації МВ за атрибутивними ознаками є: критерій географічної локалізації (глобальні, регіональні, субрегіональні, локальні); критерій часової локалізації (короткострокові, середньострокові, дострокові); критерій кількості взаємодіючих акторів (двосторонні, багатосторонні, універсальні); критерій статусного співвідношення акторів (симетричні, асиметричні); критерій сфери, яка виступає об'єктом взаємин (економічні, наукові, культурні, військові тощо); критерій характеру взаємодії інтересів акторів (співробітництво, конфлікт)» [9, с. 103–104]. У нашому розумінні, міжнародні відносини – це історично сформовані різноманітні зв'язки між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, а зовнішня політика як загальний курс держав у міжнародних справах є втіленням міждержавних відносин. Саме таке сприйняття міжнародних відносин дає можливість цілісному вивченню різноманітних історичних джерел з українсько-польської взаємодії та забезпечує їх вивчення іншими гуманітарними науками на основі міждисциплінарного підходу.

У цьому зв'язку варто, на думку автора, окремо розглянути використовуване у дослідженні поняття «міждержавні взаємини» (у нашому випадку України і Республіки Польщі). Суттю міждержавних двосторонніх відносин можна вважати наявність такої взаємодії між державами, що дозволяє партнерам, об'єднавши зусилля, досягнути життєво важливих внутрішніх і зовнішньополітичних цілей. Міждержавні відносини виступають у якості основного елемента міжнародних відносин, що становлять собою сукупність інтеграційних економічних, політичних, дипломатичних, військових та інших зв'язків і відносин між державами, системами держав, а також різними державними і громадськими інститутами, що діють на міжнародній арені. У праці міждержавні відносини розглядаються як значна, складна, динамічна система, яка має власну

структуру. У якості своїх складових частин вона охоплює низку підсистем, різних за формою і характером суспільних відносин.

У сучасну епоху, коли існуючі на світовій арені суспільні системи розвиваються і взаємодіють в умовах цілісного світу, в кожній з них, у свою чергу, складається своя складна система міждержавних відносин, різних за своєю природою. Процеси міждержавної співпраці повинні бути підпорядковані потребам розвитку окремих країн, а також цінностям усіх держав світового співтовариства, їх безпеки та стабільності. Численні історичні дані підтверджують це наше твердження. Україну і Польщу пов'язує не лише спільне історичне минуле, але і взаємні інтереси, які сьогодні існують в усіх сферах суспільно-політичного буття кожної із них. Дослідження історичних джерел із запропонованої проблеми свідчить: сучасні українсько-польські відносини становлять складний і багатоаспектний комплекс двосторонніх політичних, економічних, дипломатичних, військових, культурних, науково-технічних відносин між Україною та Республікою Польщею.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. українсько-польські відносини набули якісно нових форм міждержавної співпраці. Взаємовідносини між Україною і Польщею з середини 90-х рр. минулого століття набули характеру стратегічного партнерства й співробітництва. У цьому зв'язку слушним буде з'ясувати термінологічні питання щодо поняття «стратегічне партнерство». Це дасть змогу краще зрозуміти пріоритетні напрями, зміст та основні форми міждержавної взаємодії, її специфічні риси та особливості. Категорія «стратегічне партнерство» кристалізувалася у конкретному поняттєвому просторі, шляхом ускладнення й абстрагування, просуваючись до уявної конструкції з широким спектром значень. Основна проблема стратегічного партнерства полягає у відсутності єдиного визначення цього терміну.

Поняття «стратегічного партнерства» ще й досі в зовнішній політиці недостатньо розроблене як в теоретичному, так і в практичному планах, а це часто призводить до того, що цей термін у ході реалізації зовнішньої політики держави використовується неадекватно ситуації, наявному рівню відносин між державами. На думку А. Пивоварова, «стратегічне партнерство... такий інструмент зовнішньополітичної діяльності держави», що «включає в себе співпрацю між державами, яка зосереджена на всьому комплексі їхніх національних інтересів, проте основний акцент повинен робитися саме на життєво важливі стратегічні національні інтереси та зовнішньополітичні завдання держави, які носять довгостроковий характер» [10, с. 8]. Крім того, як характеристика двосторонніх відносин, стратегічне партнерство передбачає їх особливу, більш високу якість у порівнянні зі звичайними, традиційними відносинами. Відповідно, стратегічне партнерство – це більш високий рівень торгово-економічного співробітництва, несуперечність геополітичних інтересів, зовнішньополітична взаємна підтримка, ефективність контактів державно-політичної, фінансово-промислової, військової, наукової та культурної еліти [10, с. 8–9].

Відносини стратегічного партнерства є одним з важливих інструментів зовнішньої політики, який дедалі швидше використовується нашою країною, оскільки дозволяє підвищити результативність її дій на міжнародній арені. Довгострокове, випробуване часом партнерство стає гнучким механізмом взаємодії України та Польщі, об'єднаних навколо вирішення стратегічних завдань для реалізації національних інтересів і підвищення рівня стабільності та безпеки в Європі і у світі. На думку відомої волинської дослідниці Л. Стрільчук, стратегічне партнерство варто розглядати в широкому і у вузькому розумінні, зокрема в широкому – це система взаємодії двох або кількох держав, яка ґрунтується на визнанні спільних цінностей та/або бачення, високому рівні співробітництва у визначених сферах, обопільній зовнішньополітичній підтримці, зокрема, в рамках міжнародних організацій, узгодженні позицій у кризових ситуаціях та при вирішенні міжнародних конфліктів, а у вузькому розумінні стратегічне партнерство може бути побудовано на більш прагматичних засадах, навколо реалізації масштабних міждержавних проектів [11, с. 192].

Система стратегічного партнерства нашої держави формується згідно з обраним Україною стратегічним курсом на модернізацію країни у відповідності до сучасних викликів глобалізованого світу. Становлення і розвиток стратегічного партнерства між Україною і Польщею, формальним закріпленням став Меморандум про стратегічне партнерство Польщі і України (21 червня 1996 р.), триває і досі, хоча і зазнали певних змін із часу вступу Республіки Польща до ЄС та викликами сьогодення. Тож, на думку автора, стратегічне партнерство є вищою формою співробітництва порівняно зі звичайними відносинами. Під стратегічним партнерством розуміється такий рівень співпраці між державами, який передбачає спільне здійснення ними своїх ключових національних інтересів. Серед головних сфер стратегічного партнерства України можна виділити економічну, політичну та військову. Оскільки кожна галузь окрема і усі вони разом мають виключне значення для забезпечення життєвих потреб держави. З огляду на таке бачення стратегічного партнерства і побудована архітектура дослідження українсько-польських відносин у досліджуваній період. У такому концептуальному підході історія сучасних взаємовідносин між Україною та Польщею може

скласти узагальнений матеріал, з якого викладатиметься різноманіття історичного процесу взаємодії двох держав. Унаслідок цього дослідження сучасних українсько-польських відносин набуло їх цілісного висвітлення та пошуку оптимальних засобів й прийомів для реалізації поставлених мети і завдань.

У контексті дослідження українсько-польських відносин в системі євроатлантичної інтеграції означеного періоду важливе значення має теоретико-концептуальне з'ясування та осмислення також таких понять, як «політичні», «економічні» відносини, «стосунки в гуманітарній сфері», «військово-політичне співробітництво» та «європейська та євроатлантична інтеграція». Адже від змісту, який у них вкладається залежить виявлення у взаєминах між Україною та Польщею основних тенденцій і пріоритетів і здійснення їх всебічного та об'єктивного аналізу. Під взаєминами у політичній сфері автор розуміє складову частину міжнародної діяльності України, як сукупність різних форм і засобів її співробітництва у сфері дипломатичних відносин, взаємин на державному рівні (візити державних і громадських діячів, політичних консультацій тощо), на рівні політичних партій. Державно-політичні відносини є важливою і пріоритетною компонентою міжнародного співробітництва. Їх здійснюють через офіційні та робочі візити керівників держави (президентів, глав урядів, парламентів), лідерів політичних партій, неформальні зустрічі політиків, у ході яких обговорюють або законодавчо оформляють основні аспекти двосторонніх відносин.

Міждержавні економічні відносини розглядаються нами як процес створення системи різноманітних господарських (виробничих, валютно-фінансових, науково-технічних та ін.) зв'язків між національними економіками різних країн, що базується на міжнародному розподілі праці. Становлення й трансформація міжнародних економічних відносин визначається посиленням взаємозв'язків та взаємозалежності економік окремих країн. Особливий вплив на них здійснює розгортання науково-технічного прогресу, лібералізація та посилення глобалізації економічного життя [12, с. 104]. Міжнародні стосунки в гуманітарній площині розглядаємо як підсистему міжнародних відносин, що спрямована на реалізацію багатогранних взаємозв'язків в науково-освітній та соціально-культурних сферах та ін. між окремими державами. Враховуючи глибоке історичне коріння і різноманіття українсько-польського співробітництва упродовж формування стосунків між обома державами, особливої важливості у контексті проблеми набуває їх співпраця в соціально-культурній сфері. На нашу думку, в сучасній системі двосторонніх взаємин між Україною та Польщею гуманітарне співробітництво виступає одним із головних пріоритетів, а його культурний аспект продовжує залишатися найбільш значимим щодо необхідності посилення взаєморозуміння між народами обох держав у добу глобалізації.

Військово-політичне співробітництво між Україною та Польщею займає особливе місце в системі міждержавних двосторонніх стосунків. Оскільки забезпечення стабільності та добробуту неможливе без надійних гарантій її військової безпеки. Для України співпраця у військово-політичній сфері набуває особливої ваги з огляду на реформи, що відбуваються сьогодні у збройних силах, та агресії Росії в Криму і на сході України. Понад двадцятирічна співпраця показала, що військово-політичне співробітництво між Україною та Польщею відображає, насамперед, геополітичний аспект двосторонніх стосунків і є особливо значимою щодо перспектив реалізації доктрини українсько-польського стратегічного партнерства у безпековому контексті.

У розумінні автора дослідження, європейська інтеграція є процесом політичної, юридичної, економічної, а в деяких випадках соціальної та культурної інтеграції європейських держав, у т.ч. є частково розташованих у Європі. На наш погляд, європейська інтеграція розглядається на цей час в основному за рахунок розширення ЄС та Ради Європи. Користь із співпраці України з Польщею, а також реалістична оцінка тенденції розвитку ситуації в Європі і світі схиляють нашу країну до вибору безпосереднього зближення та інтеграції з європейськими і євроатлантичними структурами, зокрема з НАТО та ЄС.

Зауважимо, що тільки системне бачення і використання теоретично-концептуальних засад у поєднанні з науковою методологією уможлиблює цілісне висвітлення сучасних українсько-польських відносин. Автор праці розглядає теоретико-методологічний інструментарій як органічно взаємообумовлений комплекс поєднання наукових принципів, методів та підходів до історичних досліджень. Відповідно до стану наукової розробки і характеру тематики, її мети й завдань, особливостей джерельної бази, може бути обрано і залучено низку наукових принципів та методів історичного пізнання. У вивчені історичного процесу становлення й розвитку взаємовідносин між Україною та Польщею застосовуються такі основоположні методологічні принципи, як історизм та об'єктивність. Принцип історизму передбачає розгляд фактів і подій та явищ із даної проблеми у конкретно-історичній обстановці, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та орієнтації усіх державних інституцій. На основі використання принципу історизму забезпечено розгляд процесів у їх секторально-історичному розрізі, а також визначено пріоритетні сфери для розбудови між обома державами на коротко- і довготермінову перспективу українсько-

польського співробітництва, наповнення їх реальним змістом та вагою у контексті євроатлантичної інтеграції. Принцип історизму спонукає нас розглядати сучасні міждержавні двосторонні стосунки між Україною та Польщею у їх еволюції у світлі якісно нової системи міжнародних відносин, дозволив виокремити у їх розвитку основні етапи та пріоритетні напрями й розкрити зміст співпраці двох країн, узагальнити вплив внутрішніх і зовнішніх чинників, конкретних обставин на теперішній стан та зміцнення й поглиблення. Застосування принципу історизму уможливило виявити позитивний досвід у розбудові взаємин між Україною і Республікою Польщею та визначити головні прогностичні пріоритетні їх ланки на майбутнє.

Принцип об'єктивності нерозривно пов'язаний з принципом історизму в дослідженні відносин між Україною та Польщею на міжнародному рівні, що включає співпрацю у галузі міжнародної політики, зокрема, європейської інтеграції, економіки, освіти, науки, культури тощо. Принцип об'єктивності означає вивчення об'єктивних закономірностей, якими визначаються українсько-польські відносини у теперішній час. Кожне явище розглядається як багатогранне й суперечливе. При цьому визначається система чинників позитивних і негативних. Об'єктивність історичних знань з окремої проблеми передбачає, що процес їх здобуття відповідає реальній дійсності, незалежним від людини законам пізнання. Об'єктивність наукових висновків повинна базуватися на доказовості наукових фактів. При здобутті фактів, їх аналізі варто домагатися максимально об'єктивної перевірки, уточнення отриманого фактологічного матеріалу, встановлення подібностей та відмінностей у характеристиці подій, явищ і процесів. Такий підхід забезпечить подання сучасних українсько-польських відносин у динаміці їх об'єктивного розвитку та виявлення особливостей у процесі їх становлення на довготривалу перспективу.

Предмет розгляду зазначеної теми зумовлює аналіз українсько-польських відносин у досліджуваній період у різних аспектах, зобов'язує до використання наукових методів, чільне місце серед яких становлять як загальнонаукові, що включають, насамперед, методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, класифікації та узагальнення історичних знань з проблеми, а також такі спеціально-наукові методи, як історико-хронологічний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, системно-структурний, статистичний та деякі інші спеціально-і конкретно наукові методи. Серед них окремо розглянемо ті, до яких найчастіше слід звертатися у процесі дослідження цієї теми. Принагідно зауважимо, що означені методи можуть використовуватися, зазвичай, у взаємодії, оскільки лише за умови їх системного застосування можливо розв'язати поставлені мету і завдання пропонованої праці.

На усіх етапах дослідження становлення й розвитку сучасних українсько-польських відносин, забезпечення органічного взаємозв'язку цілого і окремих їх частин варто дотримуватися методу аналізу та синтезу. Цей метод дозволить поєднати різноманітну інформацію на основі широкого використання історичних джерел та сформулювати цілісні знання про взаємовідносини між двома країнами у новітню добу. Значну увагу теж треба приділяти аналізу документальної бази та ступеня її наукової розробки. Істотне значення для розуміння розбудови українсько-польського співробітництва в різних секторальних аспектах, виявлення проблем, які гальмували його становлення, а також виявлення ключових чинників впливу, прогресивний розвиток має емпірико-аналітичний аналіз пріоритетних форм, напрямків, головних тенденцій розбудови взаємин між Україною та Польщею у новітній, соціально-економічній та військово-політичних сферах у контексті сучасних викликів, охоплюючи при цьому прогноз щодо можливих сценаріїв їх поглиблення відповідно закладеним стратегічним цілям у майбутньому. Важливою методологічною умовою сучасного аналізу є розуміння амбівалентного ества феноменів міжнародної політики, яке передбачає, що його виявлення здійснюватиметься не шляхом вибору якоїсь зі сторін співпраці, а через однакове визнання усіх її складових, розуміння того, що тільки разом вони складають сутнісну цілісність складного і багатогранного комплексу сучасного стану розвитку українсько-польських стосунків.

Загальним і обов'язковим спеціально-конкретним методом дослідження цієї теми є історико-хронологічний метод, використання якого дають змогу розглянути явища і події у часовій послідовності, в динаміці їх розвитку та з'ясувати їх сутність та особливості основних етапів формування й розвитку багатоаспектних українсько-польських відносин у досліджуваній період. Проблемно-хронологічний метод дозволить розділити тему дослідження на низку більш вузьких і конкретних питань за проблемним характером й розглянути кожне з них у хронологічному порядку. Таким чином, буде вибудована загальна структура, а також структура кожного окремого аспекту дослідження.

Важливого значення набуває питання про можливість і правомірне застосування порівняльно-історичного методу у праці. Цей метод сприятиме усвідомленню цілісності, взаємопов'язаності, а подекуди і суперечливості українсько-польського співробітництва, орієнтуючи на пошук у ньому як спільних рис, так і відмінностей. Компаративний метод слугуватиме розкриттю специфіки сучасного

стану взаємовідносин між Україною та Польщею, з'ясуванню відповіді на питання про ступінь їх значимості і місця в системі знань про міжнародну політику обох держав. Історико-типологічний метод забезпечить групування історіографічної та джерельної бази, визначення основних напрямків та пріоритетів українсько-польської взаємодії в нових історичних умовах, кожний з яких має власні сутнісні характеристики і типологічні підрівні. Слід зазначити, що використання історико-типологічного методу сприятиме впорядкуванню та узагальненню історичних подій та фактів, їх типологізувати і визначити ключові характеристики двостороннього співробітництва між Україною та Польщею, виявити однорідні сукупності об'єктів і явищ цього процесу за якимось чинником даних про конкретні історичні об'єкти, явища й процеси.

При висвітленні окресленої проблеми можуть використовувалися також такі конкретно-історичні методи наукового пізнання, як системно-структурний та статистичний методи. Перший з них уможливіє встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та фактами, усвідомити зміст взаємодії між двома державами, проаналізувати суттєві її зв'язки, події та основні тенденції, а другий – встановити різноманітні аспекти співпраці двох держав шляхом використання конкретних даних, відібрати та провести аналіз статистичної інформації, навести кількісні показники співробітництва України і Польщі у різних сферах міждержавної взаємодії, з'ясувати її окремі етапи та найбільш пріоритетні напрями й форми. Аналіз цифрового матеріалу дає змогу зробити узагальнюючі висновки про події та тенденції, які в статистиці не відображаються, а також обґрунтувати ймовірні аспекти подальшого розвитку. Зауважимо, що обрані наукові принципи та методи дослідження дозволяють комплексно та гармонійно розглянути основні напрями українсько-польських відносин на всіх етапах їх становлення й розвитку у зазначений період.

Таким чином, глибоке і всебічне дослідження сучасних українсько-польських відносин, з'ясування їх сутності, якісних характеристик, динаміки формування й розвитку в усій багатоманітності об'єктивної реальності може стати можливим лише за умови використання відповідного теоретичного й методологічного інструментарію. Розгляд основних питань теоретично-методологічного забезпечення всебічного вивчення проблеми, і в той же час їх опанування слугуватимуть запорукою успішного наукового дослідження складного комплексу багатоаспектних відносин між Україною та Республікою Польща, реалізації поставлених мети і завдань при дослідженні означеної проблеми.

Здійснений історіографічний аналіз проблеми свідчить про необхідність дальшого розширення наукових досліджень історії становлення й розвитку сучасних українсько-польських відносин. Закономірно, що в умовах незалежної Української держави та європейських інтеграційних та глобалізаційних процесів, дедалі більше інтерес науковці акумулюють навколо проблем зовнішньої політики країни, її діяльності на міжнародній арені, розвитку міждержавних взаємин. Складні процеси геополітичного самовизначення, вироблення концептуальних засад зовнішньополітичної стратегії, вступу України до ЄС і НАТО потребують нового прочитання й осмислення її міжнародної діяльності. У цьому зв'язку наукове вивчення розбудови співробітництва України з Польщею набуває винятково важливого значення для новітнього українського державотворення, тим більше воно поки що розкрило свій потенціал далеко не повною мірою, а тому з кожним часом розкриває нові перспективи його подальшого розвитку. Це природно, якщо мати на увазі, що співпраця двох держав перебуває у постійному русі, що у ній, практично, нема нічого закінченого, вона розвивається разом із часом, відображає вимоги сьогодення у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції.

Дослідження взаємовідносин України і Польщі є ключовим завданням вітчизняної історичної науки, оскільки нові узагальнення мають, насамперед, прикладне значення для національного державотворення на сучасному етапі їх історичного розвитку зі здобуттям незалежності на межі ХХ–ХХІ ст. Саме ці обставини обумовлюють актуальність проблеми та відповідних теоретично-методологічних засад дослідження. Значна кількість, різноманітність, змістовність удоступненого нині документального матеріалу сприяють тому, щоби вдатися до поглибленішого теоретичного розгляду означеної проблематики. Пропонуючи власне бачення, свої погляди автора залишає простір для дискусій та зіставлення з іншими точками зору на складний процес вивчення сучасних українсько-польських відносин у напрямі зростання рівня та якості життя громадян України і Польщі і підвищення їх глобальної конкурентоспроможності.

Список використаних джерел

1. Віднянський С. Незалежна Україна: двадцять років між Європою та Євразією / С. Віднянський // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 6–7. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – С. 24–38.
2. Україна і Європа (1990–2000 рр.): В 2-х Ч. – Ч. 1: Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Аног. іст. хроніка / Відп. ред. С. В. Віднянський.

– К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 310 с. 3. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 4. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Івченко. – К.: РІЦ УАННП, 1997. – 687 с. 5. Кудряченко А. І. Геополітичні виміри поступу України в глобалізованому світі: виклики і перспективи / А. І. Кудряченко // Сучасна українська політика. – Спец. випуск: Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. – К.: Фенікс, 2011. – С. 10–17. 6. Макар Ю. І. Україна в міжнародних організаціях / Ю. М. Макар, Б. П. Гдичинський, В. Ю. Макар, С. Д. Попик, Н. Ю. Ротар // [За заг. ред. Ю. І. Макара]. – Чернівці: Прут, 2009. – 880 с. 7. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України. – К.: Кондор, 2011. – 290 с. 8. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття / В. Яровий. – К.: Генеза, 2008. – 816 с. 9. Суботін А. Міжнародні відносини / А. А. Суботін // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т / Редкол. Л. В. Губерський. – Т. 2. – 812 с. 10. Пивоваров А. Проблема стратегічного партнерства в зовнішньополітичній діяльності України / А. С. Пивоваров // автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / А. С. Пивоваров; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2009. – 20 с. 11. Стрільчук Л. В. Україна-Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець XX – початок XXI століття) / Л. В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 608 с. 12. Дудченко М. Міжнародні економічні відносини / М. А. Дудченко, М. Ю. Рубцова // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / [Редкол. Л. В. Губерський]. – Т. 2. – 812 с.

Ірина Ильчук

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ
УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОГО МЕЖГОСУДАРСТВЕННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА
В ЕВРОПЕЙСКО-АТЛАНТИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ(1991–2014 ГГ.)**

Статья посвящена теоретико-методологическим основам исследования украинско-польского межгосударственного сотрудничества. Комплексно проанализированы научные принципы, методы, подходы, применяемые при изучении взаимоотношений между Украиной и Республикой Польша.

Ключевые слова: Украина, Польша, сотрудничество, методология, методы исследования, принципы.

Irina Ilchuk

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL GROUNDS STUDY OF UKRAINIAN-
POLISH INTERSTATE COOPERATION IN THE EURO-ATLANTIC CONTEXT
(1991–2014)**

The article is devoted to theoretical and methodological bases of research Ukrainian-Polish intergovernmental cooperation. Comprehensively analyzed scientific principles, methods and approaches that are used in the study of relations between Ukraine and Poland.

Key words: Ukraine, Poland, cooperation, methodology, methods, principles.

УДК 903.2(477+497,11)

Ольга Скороход

«УКРАЇНСЬКО-СЕРБСЬКИЙ ЗБІРНИК: УКРАС (ІСТОРІЯ. КУЛЬТУРА. МИСТЕЦТВО)» ТА ЙОГО МІСЦЕ В ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ ВІДНОСИН ДВОХ НАРОДІВ

У статті аналізуються статті «Українсько-сербського збірника: Украс (Історія. Культура. Мистецтво)» про зв'язки між двома народами. Історична біографістика, теми сербського переселення на українські землі у середині XVIII ст. та співпраці видатних представників української та сербської науки визначено як пріоритетні тематичні напрямки для сучасних дослідників проблеми історії українсько-сербських зв'язків XVIII – початку XXI ст. З'ясовано важливість цього науково-популярного видання для історіографії проблеми.

Ключові слова: серби, українці, славістика, «Украс», історіографія.

У час, коли Україна та весь народ знаходяться у складному становищі, потребують підтримки світової спільноти, дослідження історії співпраці та контактів українців з іншими націями у різних сферах людської діяльності набувають особливої актуальності. Сербський та український народи ніколи не воювали між собою, не виступали у відношенні один до одного агресором чи жертвою, як це було в історії міжслов'янських взаємин і, на жаль, є сьогодні. Здатність політичних структур налаштувати один народ проти іншого залежить від освіченості населення, його обізнаності щодо власного минулого та історії наближених народів. За цих обставин має місце новий поштовх до вивчення історії українсько-сербських зв'язків.

Стан наукової розробки проблеми розглядають у межах своїх досліджень історики В. Дмитрієв [1], О. Посунько [2], Є. Пащенко [3], О. Павлюченко [4] та ін. Однак, комплексний історіографічний аналіз рівня вивченості питання ще не було проведено. Історіографія проблеми українсько-сербських зв'язків дозволяє не лише з'ясувати, що і як вивчали історики на вказану тематику, а й визначити, які її аспекти залишилися поза їх увагою. У такому контексті особливої ваги набувають сучасні видання, присвячені безпосередньо контактам сербського й українського народів та їх культур. Таким виданням є щорічний «Українсько-сербський збірник: Украс (Історія. Культура. Мистецтво)» (далі – «Украс»). Адресатами «Украс» є славісти (передусім сербісти), україністи, а також усі, хто цікавиться сербською та українською історією й культурами. Нас передусім цікавлять власне історичні праці, оскільки вивчення фольклорних, літературних та лінгвістичних взаємовпливів двох народів, на нашу думку, заслуговує стати темою осібного дослідження.

Статті кожного з випусків щорічника об'єднані за тематичним принципом. Перший номер «Украс», що вийшов 2006 р., присвячений видатним постатям сербських переселенців XVIII ст. та зв'язку «Русалки Дністрової» із Сербією.

У біографічній статті Л. Церовича «Йован Хорват – ватажок першого переселення сербів до Російської імперії» [5] описано історію Нової Сербії через призму життя її ватажка. Дослідником проаналізовано причини переселення сербів до Російської імперії – автор пише, що їх мотивувало бажання знайти у слов'янській та православній Росії союзника для боротьби за звільнення Сербії від турецького владарювання, а також утиски сербського населення Австрії на релігійному підґрунті. З іншого боку, царський уряд бажав мати на кордоні з Туреччиною сильне досвідчене граничарське військо. Питання чи була ця кампанія успішною Л. Церович залишив відкритим. Однією із заслуг автора є різнобічність у дослідженні історії військових поселень сербів. Так, ним описана не лише структура поселень, а й господарська діяльність, зокрема, їх торгівельна активність та її значення для розвитку регіону, культурно-освітні заходи тощо. Автор порушив питання про існування протиріч у оцінці постаті Й. Хорвата, що склалися в історіографії.

Долею сербських офіцерів у російській армії XVIII ст. перейнявся С. Лалич [6]. Використовуючи матеріали Центрального державного історичного архіву України в Києві та Російського державного військово-історичного архіву у Москві, дослідник розширив існуючий в історіографії список сербів-офіцерів, що перебували на службі в Росії в означений період та прослідкував, наскільки йому дозволили джерела, долю військових формувань, у яких служили серби. С. Лалич також сформулював та узагальнив причини асиміляції переселенців на українських землях.

Життя серба Симеона Зорича на російській військовій службі описане у розвідці Р. Мічича [7]. З неї ми дізнаємося, що майбутній генерал С. Зорич свої юнацькі роки провів у Слов'яносербії, але подальша його доля пов'язана із Петербургом та білоруськими землями. Значно більший інтерес представляє стаття Д. Айдачича «Офіцери Пишчевичі: риси сербської ідентичності та їх втрата» [8].

У ній автор на основі мемуарів батька і сина Пишчевичів першим звернувся до історії ментальності сербських переселенців, прослідкував зміни їх етнічної самоідентифікації. Таким чином, Д. Айдачич поклав початок дослідженням нового аспекту в історії сербського переселення в Україну XVIII ст.

В. Мільчев зробив спробу по-новому оцінити особистість П. Текелії в українській історії [9]. Автор акцентує увагу на тому, що «Текелія був лише вищим офіцером російського війська, якому доручили провести операцію з ліквідації Запорожжя та арешту верхівки Січі. Рішення було прийнято не ним» [9, с.103]. В. Мільчев зосередився на діях П. Текелії з управління територією та реформування устрою Запорозьких Вольностей впродовж декількох наступних місяців після зайняття Січі російськими військами, а також у судових справах проти козацької старшини. При цьому науковець наголосив, що П. Текелія не виказував особистої неприязні до козаків. Такий погляд ученого на проблему значно розширив горизонти історіографії життя П. Текелії.

Об'єктом дослідження Л. Ільницької стала історія видання і поширення в Європі «Русалки Дністрової», що відбувалося з допомогою сербських культурних діячів [10]. Автором досліджена доля примірників альманаху, що знаходяться у бібліотеках Сербії (Національній, Університетській та у музеї в Піроті). Важко не погодитися з думкою Л. Ільницької про те, що поширення «Русалки Дністрової» в Сербії свідчить про значний інтерес діячів сербського національного відродження до початків українського відродження в Галичині, широке коло міжслов'янських зв'язків діячів «Руської Трійці». Оскільки проблема торгово-економічних відносин сербів та українців залишається практично недослідженою, вважаємо за необхідне відзначити відомості про сербського купця В. Антича, що торгував у Львові бакалією та книгами своєї батьківщини [10, с.168].

Другий випуск щорічника «Українська» знайомить читача з надбанням сербської культури, зібраним у виданні у три блоки: «Маніфести сербського авангарду», «Никола Тесла – образ у мистецтві» та «Емір Кустуріца й Україна». Матеріали щодо історії відносин українців та сербів у номері відсутні.

Вихід «Українська» 2008 р. ознаменував собою републікацію на сторінках щорічника розвідки О. Лазаревського «Милорадовиці. Люди старої Малоросії» у перекладі на сучасну українську мову [11]. Ця робота проаналізована нами у статті «Сербська тематика на сторінках журналу «Кієвская старина» [12]. У цьому ж номері, також у перекладі, розміщено передрук документів з «Кієвской старини», що ілюструє події, які супроводжували оселення М. Милорадовица в Гадячі після призначення І. Чарниша генеральним суддею [13].

Четвертий випуск українсько-сербського збірника 2009 р. майже повністю присвячений співпраці двох народів у науковій сфері. Перша група матеріалів на цю тематику стосується теренів Київського університету, друга – Харківського. Відомо, що ці наукові заклади були і є провідними центрами славістичних досліджень в Україні.

У статті В. Бакирова «Харківський університет і серби: ретроспективний погляд» здійснено огляд зв'язків цього навчального закладу із Сербією від заснування університету до сучасності [14]. Автор побіжно зупинився на темах перебування учених-сербів на посадах викладачів університету, підтримки університетською громадою сербського народу у його боротьбі за незалежність, знаменитих сербів-випускників, внескові учених-славистів із Харкова у вивчення історії, мови й культури сербського народу, а також зв'язках двох народів періоду радянської влади та межі ХХ–ХХІ ст. Оповідь про появу сербських книг в університетській бібліотеці, запропонована І. Кононенко та І. Журавльовою [22], може розширити уявлення про книгообмін між українцями і сербами у ХІХ ст.

С. Страшнюк презентував розвідку біографії одного з ректорів Харківської *alma mater*, видатного фізика А. Стойковича [15]. Окрім високої інформативності, праця С. Страшнюка примітна відкриттям дискусії з попередніми дослідниками особистості А. Стойковича. Так, автор підкреслює критичність висловлювань Д. Багалія щодо особистості ученого-сербя, зокрема й через низку неприємних інцидентів, що мали місце в біографії видатного математика. Також С. Страшнюк переглянув причини переїзду сербських учених до Харкова, запропоновані О. Павлюченком (політичні та релігійні утиски з боку турецької та австрійської влади), вказавши, що для учених-іноземців привабливими були матеріальні умови роботи [15, с. 16–17]. У статті є згадка й про розбіжності у думках вітчизняних істориків філософії щодо світоглядних міркувань сербського професора.

Внесок сербських учених у розвиток різних галузей вітчизняної науки досліджено у наступних біографічних статтях: процес становлення серба А. Дудровича як філософа, мислителя та педагога відображений у результаті співпраці І. Карпенка та С. Голікова [16]; внесок у вивчення історії Стародавньої Греції та Риму харківчанина, ймовірно серба за походженням, В. Циха зробила спробу окреслити О. Ручинська [17].

С. Віднянський та О. Іваненко вивчали наукову спадщину учених історико-філологічного факультету Харківського університету [18]. Останніх цікавили переважно порівняльно-історичні дослідження епосу південних і східних слов'ян, лінгвістичний та літературний аналіз писемних пам'яток сербів. У публікації С. Віднянського та О. Іваненко також можна виокремити факти

співпраці українців і сербів на науковому та громадсько-політичному поприщі. Робота С. Лимана досліджує сербський вектор наукових досліджень харківського професора, болгарина М. Дринова та конкретизує частину матеріалів, запропонованих попереднім дуєтом авторів [19].

Неординарною видається стаття Ч. Долічаніна та Л. Протича про внесок випускника Харківського університету, академіка М. Салтикова у розвиток математичної науки в Югославії [20]. Робота унікальна в тому плані, що основну масу дослідників цікавлять переважно питання співпраці вчених у царині гуманітарних знань про світ.

Одну з небагатьох історіографічних розвідок представив В. Гряник, який описав хід пошуків з історії Югославії у Харківському державному університеті ім. О. Горького (1933–1999 рр.) [21]. Автор коротко охарактеризував стан славістики у радянській державі загалом, відзначивши ряд негативних чинників: відсутність контактів між вченими, віддаленість їх від джерел, негативне ставлення до слов'янських ідей у радянському суспільстві, складні матеріальні умови праці вчених, які займалися вказаною проблематикою. Згоду викликає висловлювання В. Гряника про те, що через складні стосунки СРСР та Югославії вивчення минулого останньої було непопулярним напрямом серед провінційних славістів. Серед перерахованих дослідником тем югославістики нашу увагу привертають ті, які цікавили В. Козлітіна – українська та російська міжвоєнна еміграція в Королівстві сербів, хорватів та словенців.

Історію сербістичних досліджень в університеті св. Володимира прослідкувала О. Чмир [23]. При цьому автор не розділила сербістику на історичну та мовознавчу. Стаття примітна значною кількістю фактичного матеріалу щодо участі викладачів вишу – К. Страшкевича, В. Яроцького, О. Котляревського, Т. Флоринського, А. Степовича та інших у діяльності громадських організацій, що переймалися долею південних слов'ян, а також у контактуванні із науковцями Сербії (наприклад, В. Ягичем).

Історичні нариси, розміщені у п'ятому номері «Українська» стосуються зв'язку життєвого шляху видатного сербського історика та письменника Й. Раїча із землями України. М. Яременко, звернувшись до вже традиційної в історіографії теми отримання сербами освіти у навчальних закладах підросійської України, зробив спробу окреслити хронологічні рамки перебування Й. Раїча у Києві [24]. Цікавими припущеннями щодо впливу творів Ф. Прокоповича та М. Козачинського на становлення особистості Й. Раїча сповнена стаття Д. Грбич [25]. Автор використала також значну кількість фактажу стосовно перебування визначного історика у Києві.

Номер «Українська», що вийшов у 2011 р. містить розвідки з історії сербських граничар та козаків. С. Дідик опублікував біографію полковника М. Адабаша [26]. На противагу думці Н. Полонської-Василенко, автор відстоює положення про те, що офіцер за походженням був сербом, погоджуючись таким чином із сербськими науковцями С. Лаличем та Л. Церовичем. С. Дідик значну увагу приділив ролі М. Адабаша у зміцненні дисципліни Новослобідського полку, на значному фактичному матеріалі обґрунтувавши тезу А. Скальковського, що саме М. Адабаш створив з новослобідських козаків справжній військовий підрозділ. С. Дідик говорить, що полковник-серб захищав новослобідське козацтво від сваволі новосербських поселенців. Стаття ученого містить також згадки про конфронтацію між М. Адабашем та І. Хорватом, благодійну діяльність першого.

Науковці О. Посулько та В. Мільчев у цьому ж номері збірника репрезентували свої напрацювання з історії козацтва, які частково містять матеріали з історії українсько-сербських контактів. Розвідка О. Посулько «В очікуванні удару» [27] розкриває організаційні дії офіцерського складу Нової Сербії та фортеці св. Єлисавети при підготовці до ймовірного нападу татарів на новосербське прикордоння у 1762 р. В. Мільчев [28] ґрунтовно дослідив долю запорозьких козаків після ліквідації Січі 1775 р. За його припущенням, частина їх переселилася на землі так званого «Військового Кордону» Габсбурзької монархії, де ймовірно козаки мали контакти із сербськими граничарами.

«Українсько-сербський збірник: Українська (Історія. Культура. Мистецтво)» посідає помітне місце в сучасних дослідженнях історії українсько-сербських зв'язків, у щорічнику акумульовано значну кількість нових відкриттів у розробці цієї теми, а також нових поглядів на висвітлення її традиційних аспектів. Сучасна наукова тенденція зростання уваги до людського виміру історичного процесу є пріоритетною для авторів-дописувачів аналізованого збірника. У фокусі дослідницьких стратегій опинились постаті сербів І. Хорвата, П. Текелії, М. Адабаша, А. Стойковича, А. Дудровича та інших, які здійснили вагомий вклад у розвиток українсько-сербської взаємодії. Не менш важливими постають на сторінках видання теми сербського переселення на українські землі у середині XVIII ст., співпраці видатних представників української та сербської науки. Вперше у періодичному виданні публікуються матеріали з розвитку сербієвістики в Україні як напрямку історичних досліджень. «Українська» не тільки відображає матеріали, що розповідають про розвиток зв'язків між двома народами, але й сам слугує підтвердженням плідного результату таких зв'язків. Збірник має важливе значення для співпраці та наукового обміну між ученими Сербії та України. На жаль, вихід

журналу зараз призупинено і прогнози щодо вирішення його відновлення невідомі, однак сподіваємося на відродження науково-популярного видання та на нові плоди його функціонування.

Список використаних джерел

1. Дмитрієв В. С. Серби в Україні (XVIII – початок XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Дмитрієв. – К., 2006. – 19 с.
2. Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – 80 с.
3. Пашенко Є. М. Українсько-сербські літературні й культурні зв'язки доби бароко. XVII–XVIII ст. (Контакти, типологія, стилістика): дис. ... докт. іст. наук: 17.00.01 / Пашенко Євген Миколайович. – К., 1996. – 467 с.
4. Павлюченко О. В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.03 «Загальна історія» / О. В. Павлюченко. – К., 1993. – 28 с.
5. Церович Л. Йован Хорват – ватажок першого переселення сербів до Російської імперії / Л. Церович // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2006. – Випуск 1. – С. 11–26.
6. Лалич С. Серби – офіцери і генерали російської армії (XVIII ст.) / С. Лалич // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2006. – Випуск 1. – С. 27–50.
7. Мічич Р. Генерал Симеон Зорич / Радован Мічич // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2006. – Випуск 1. – С. 51–70.
8. Айдачич Д. Офіцери Пишчевичі: риси сербської ідентичності та їх втрата / Деян Айдачич // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2006. – Випуск 1. – С. 71–94.
9. Мільчев В. Петро Текелія: ескіз портрету / Володимир Мільчев // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2006. – Випуск 1. – С. 95–112.
10. Ільницька Л. «Русалка Дністрова» в Сербії / Луїза Ільницька // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2006. – Випуск 1. – С. 161–174.
11. Лазаревський О. Люди старої Малоросії (Милорадовичі) / Олександр Лазаревський // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2008. – Випуск 3. – С. 9–26.
12. Скороход О. Сербська тематика на сторінках журналу «Кієвская старина» / О. Скороход // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 19. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – 272 с.
13. Модзалевський В. Іван Чарниш і Михайл Милорадович / Вадим Модзалевський // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2008. – Випуск 3. – С. 27–30.
14. Бакиров В. Харківський університет і серби: ретроспективний погляд / В. Бакиров // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2009. – Випуск 4. – С. 9–13.
15. Страшнюк С. Сербське підгрунтя Харківського університету: Атанасіє Стойкович / С. Страшнюк // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2009. – Випуск 4. – С. 14–37.
16. Карпенко І. Харківська кар'єра сербського філософа: духовні пошуки та життєві колізії Андрія Дудровича / Іван Карпенко, Сергій Голіков // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2009. – Випуск 4. – С. 38–48.
17. Ручинська О. Біля витоків харківського антикознавства: Володимир Францевич Цих / О. Ручинська // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2009. – Випуск 4. – С. 49–59.
18. Віднянський С. Сербія в дослідженнях учених історико-філологічного факультету Харківського університету (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. Віднянський, О. Іваненко // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2009. – Випуск 4. – С. 74–85.
19. Лиман С. Проблеми середньовічної Сербії у творчості Марина Стоянова Дринова / Сергій Лиман // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2009. – Випуск 4. – С. 86–97.
20. Долічанін Ч. Внесок академіка М. М. Салтикова у розвиток математичної науки в Югославії / Чемал Долічанін, Любомир Протич // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2009. – Випуск 4. – С. 120–125.
21. Гряник В. Історична югославістика в Харківському державному університеті імені О. М. Горького / В. Гряник // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2009. – Випуск 4. – С. 126–137.
22. Журавльова І. Слов'янські колекції у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: до історії формування колекції «сербська книга» / І. Журавльова, І. Кононенко // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2009. – Випуск 4. – С. 148–156.
23. Чмир О. Сербістика в Університеті св. Володимира / О. Чмир // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2009. – Випуск 4. – С. 159–184.
24. Яременко М. Навчання Іоана Раїча в Києво-Могилянській академії / М. Яременко // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2010. – Випуск 5. – С. 9–18.
25. Грбич Д. Йован Раїч і Феофан Прокопович / Драгана Грбич // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. –

К.: Темпора, 2010. – Випуск 5. – С.26–42. 26. Дідик С. Микола Адабаш – сербський граничар і козацький полковник / С. Дідик // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2011. – Випуск 6. – С. 9–17. 27. Посулько О. В очікуванні удару (про підготовку до можливого татарського наступу на новосербське прикордоння у 1762 р.) / О. Посулько // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2011. – Випуск 6. – С. 18–30. 28. Мільчев В. Запорозькі козаки на землі сербських граничар / В. Мільчев // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. – К.: Темпора, 2011. – Випуск 6. – С. 31–94.

Ольга Скороход

«УКРАИНСКИЙ-СЕРБСКИЙ СБОРНИК: УКРАС (ИСТОРИЯ. КУЛЬТУРА. ИСКУССТВО)» И ЕГО МЕСТО В ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ ОТНОШЕНИЙ ДВУХ НАРОДОВ

В статье анализируются статьи «Украинско-сербского сборника: Украс (История. Культура. Искусство)» о связях между двумя народами. Историческая биографистика, темы сербского переселения на украинские земли в середине XVIII в. и сотрудничества выдающихся представителей украинской и сербской науки определены в качестве приоритетных тематических направлений для современных исследователей проблемы истории украинско-сербских связей XVIII – начала XXI вв. Выявлена важность данного научно-популярного издания для историографии проблемы.

Ключевые слова: сербы, украинцы, славистика, «Украс», историография.

Olga Skorokhod

«UKRAINIAN-SERBIAN REVIEW: UKRAS (HISTORY. CULTURE. ARTS)» AND ITS PLACE IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF RELATIONS OF TWO NATIONS

The articles on the theme of Serbian-Ukrainian relations from the «Ukrainian-Serbian digest: Ukras (History. Culture. Art)» are analyzed in the paper. Historical biographies, themes of Serbian migration to the Ukrainian land in the middle of the 18th century and Ukrainian-Serbian scientific cooperation are defined as priority thematic areas for modern researchers of problems of the history of Ukrainian-Serbian relations of the 18th – early 21st century. The importance of the digest for historiography problems was found out.

Key words: Serbs, Ukrainians, Slavic Studies, «Ukras», historiography.

УДК 930.1(477)

Леся Алексієвець, Сергій Бондаренко, Михайло Юрій

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ

У статті висвітлені проблеми значущості науки і освіти у цивілізаційному вимірі для суспільного прогресу, висловлено погляд на сутнісні засади цивілізації, які забезпечують їй інновації, науково-освітній розвиток суспільства.

Ключові слова: Україна, цивілізація, наука, освіта, прогрес.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. дедалі очевиднішим стає усвідомлення народами й державами значення пріоритету науки і освіти в цивілізаційному розвитку. Для України, зі здобуттям незалежності якої державотворчі завдання постали з особливою вагою, ця проблема набула як науково-пізнавального, так і практичного значення. Природно, означені аспекти сучасного розвитку національної науки і освіти в цивілізаційному контексті займають помітне місце в українській історіографії. Цим питанням присвячені праці В. Гончаревського [1], М. Горелова, О. Моці, О. Рафальського [2] Л. Алексієвець, М. Юрія [3], Г. Філіпчука [4], М. Алексієвця, Л. Алексієвець [5].

У пропонованій статті йдеться про науково-пізнавальне й практичне значення науки і освіти у цивілізаційному вимірі для суспільно-політичного поступу та про сутнісні засади цивілізації, що забезпечують інноваційно-науковий розвиток суспільства.

Зауважимо, що нині Україна наблизилася до того вирішального рубежу світової історії, коли винятково важливої ваги набули розвиток й використання світових досягнень у науці і освіті, коли зросло їх значення в континуумі цивілізаційно-міжнародного виміру та виявлення пріоритетних зв'язків між внутрішнім і зовнішньополітичним поступом, їх всесвітньо-цивілізаційний контекст. Тим

більше, що національна наука й освіта є складовою світової освітньої, наукової та культурної спадщини. Науку і освіту України досягнути глибоко й повно можна у світлі зарубіжної, оскільки вони не були, не є і не будуть чимось відособленим й окремишим від розвитку науки, культури й освіти у світі. Лише такий науково-методологічний підхід уможливить подальший розвиток національної науки і освіти в сучасній системі цивілізаційних координат. Окреслені завдання знайшли конкретний вияв у новому Законі України «Про вищу освіту», у статті 66 якого говориться про інтеграцію наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, визначаються її основні напрями. Державна політика щодо міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти передбачає гармонізацію законодавчих та інших нормативно-правових актів України у сфері вищої освіти та імплементації найважливіших положень міжнародних документів підтверджує пріоритетність норм міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [6].

З метою розвитку міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти та інтеграції системи вищої освіти та світового освітнього простору держава сприяє:

1) впровадженню механізму гарантії якості вищої освіти для створення необхідної взаємодовіри, гармонізації систем оцінювання якості вищої освіти України та Європейського простору вищої освіти;

2) узгодженню Національної рамки кваліфікацій з рамкою кваліфікацій Європейського простору вищої освіти для забезпечення академічної та професійної мобільності та навчання протягом життя;

3) співпраці з Європейською мережею національних центрів інформації про академічну мобільність та визнання;

4) впровадженню на міжнародному ринку результатів наукових, технічних, технологічних та інших розробок вищих навчальних закладів, продажу їхніх патентів та ліцензій;

5) залученню коштів міжнародних фондів, установ, громадських організацій тощо для виконання у вищих навчальних закладах наукових, освітніх та інших програм [6].

Держава здійснює заходи щодо розвитку та зміцнення взаємовигідного міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти і науки відповідно до двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів.

Держава створює умови для міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів усіх форм власності, наукових, проектних, виробничих, клінічних, лікувально-профілактичних, культурно-освітніх, спортивно-оздоровчих установ та організацій, що забезпечують функціонування та розвиток системи вищої освіти, органів, які здійснюють управління вищою освітою, шляхом:

1) встановлення відповідних бюджетних призначень у державному бюджеті;

2) фінансування внесків за членство в міжнародних організаціях, участі в заходах таких організацій; відрядження за кордон учасників освітнього процесу для науково-педагогічної та наукової роботи чи стажування відповідно до умов міжнародних договорів, а також договорів між вищими навчальними закладами та іноземними партнерами, укладених на виконання освітніх і наукових проектів, які реалізуються за рахунок міжнародних грантів і коштів технічної допомоги [6].

Підкреслимо, що співвідношення ключових понять «цивілізація» і «культура» може бути осмисленим лише в їх зв'язку з наукою і освітою. З одного боку, їх зародження і розвиток невіддільні від цивілізації, а з другого, вони виступають знаковими критеріями цивілізації, забезпечуючи їй інновації, прогрес і поступальний розвиток. Наука – особливий вид пізнавальної діяльності людини, мета якої здобути об'єктивні, системно організовані й обґрунтовані знання про світ. Поняття науки трактується як процес вироблення та теоретичної систематизації наукових знань, перевірки їх достовірності й впровадження у суспільну практику. З наукою пов'язана цивілізаційна парадигма освіти, яка поєднує життєдіяльність окремого індивіда з культурою і цивілізацією загалом.

Актуалізація проблем цивілізаційної парадигми науки і освіти продиктована викликами сучасності, переоцінкою цінностей і пошуком шляхів оновлення змісту науково-освітнього життя. Привертають увагу процеси, які найчастіше обговорюються в наукових і суспільних дискусіях з використанням таких понять, як «глобалізація», «інформаційна революція», «політкультуризм», «діалог культур» та ін., пов'язані з якісними змінами історичних способів життя, зміною світоглядних і духовних підстав сучасної цивілізації, у тому вигляді, в якому вони зароджувалися в античний період і кінцево сформувалися в філософії і науці Нового часу.

Йдеться про зміну типів цивілізаційного розвитку. «Кінець історії», про який говорив Ф. Фукуяма, не відбувся. Історія не закінчилася. Світ не став єдиним, як поспішили оголосити глобалісти, він залишився мозаїчним, різним, відмінним. Швидше навіть у відповідь на спробу штучно об'єднати світ, цивілізації у відповідь ще більше зануряться у себе, свою ідентичність. Одночасно – це не буде прямим продовженням тих інститутів, які склалися в XIX–XX ст. Та ідентичність відходить у минуле, а на звільненому місці утворюється нове поле цивілізацій, що

зіштовхуються між собою і розламують колишні кордони. Сьогодні можна кінцево констатувати: С. Хантінгтон виявився правий – ми маємо справу із зіткненням цивілізацій [7]. Теперішні події в Україні – тільки підтвердження сказаного.

На порядку денному – діалог цивілізацій, суперечка цивілізацій. Та переоцінка цінностей, про які говорилося ще у XIX ст., тільки зараз досягла глибин і масштабів, що охопили людей у всьому світі, у всіх культурних регіонах і спричиняють вплив на всі сторони повсякденного життя, в першу чергу, на сферу науки і освіти. Ці зміни амбівалентні за своєю природою: це одночасно і вираження кризи, і симптом поновлення.

Немає іншої призми, через яку можна було б об'єктивно поглянути на характер і наслідки змін, як наука, оскільки самі ці зміни безпосередньо пов'язані з відсутністю і пошуком такої призми. Ряд серйозних факторів вимагає розробки способів екстраполяції філософських принципів на освітній процес, цим обумовлюється і становлення самої філософії освіти.

1. Перетворення освіти в складну спеціалізовану систему, що має свої власні закономірності функціонування і розвитку.

2. Універсалізація освіти, викликана потребами особистості в постійному оновленні знань в умовах зростаючого динамізму суспільного життя.

3. Відчуття кризи освіти, що посилилася в останні десятиліття, і яке виражається в невдоволеності її результатами, в констатації: консервативності освітніх інститутів; розривом між рівнем підготовки спеціалістів і потребами суспільства.

4. Знецінення сенсу самої освіти.

У науковій філософській, соціологічній і педагогічній літературі існують десятки монографій, у назві яких присутнє поняття «криза освіти». Опубліковані тисячі статей, в яких розгортається її картина, не припиняються дискусії з приводу сенсу освіти, її завдань, місця і ролі у суспільстві.

Роблячи спроби визначити причини кризи освіти, можна наштовхнутися на відсутність єдиного погляду з цього приводу. Часто називаються причини взаємовиключні. Для країн, де система освіти централізована, як основна причина кризи називається саме централізація в освіті. Жорстка уніфікованість навчання призводить до того, що гуманістична спрямованість освіти знижується, творчість і пошук відходять на другий план, педагогіка стає моносуб'єктивною і авторитарною. В країнах з децентралізованою системою у відношенні вказуваних причин кризи – все з точністю навпаки, але результат той самий. Причина кризи освіти – децентралізація: автономність і відсутність єдиної зв'язуючої ланки веде до зниження рівня компетентності тих, хто навчається, тобто до репродуктивного навчання.

Виходячи з актуальності проблем, що стосуються освіти і науки в цілому як у світі, так і в Україні, зокрема, автори вважають, що невід'ємним атрибутом і символом сучасної епохи стають саме наука і освіта, пов'язуючи долю окремо взятого індивіда з долею української культури і цивілізації.

У світі нестабільності й ризиків, включаючи і українське сучасне суспільство, великою загрозою стає тенденція до руйнації людського в людині. В цих умовах ще більше ніж раніше актуалізується роль науки і освіти, що сформувалися в ході історичного розвитку в цивілізаційний механізм мобілізації ресурсів суспільства, оновлення культури і всього суспільного життя. Саме з наукою і освітою пов'язується відповідь на "виклики" сучасної епохи, актуалізуючи необхідність рефлексії сутності науки і освіти, для розуміння яких необхідно звернутися до усвідомлення того, чим вони є в контексті життя, культури, цивілізації.

Звернемо увагу на шкідливість штучного насадження інструментального відношення до світу, українського, зокрема, що породило цілий ряд проблем. Виходячи з цього, вважаємо за необхідне розглядати українське суспільство як цивілізаційно-культурну цілісність, яка розуміється як єдність через прийнятну різноманітність. Бажання знайти нові прийоми і способи духовного і раціонального засвоєння світу робить затребуваним дослідження цивілізаційної природи науки і освіти в умовах переплетення і зростання інформаційних потоків, заміщующих предметність знання і репрезентуючих себе в здібностях людини, активності свідомості, мислячих процесах, що обумовлює необхідність повернення науці й освіті їх первинної, гуманної (Платон) природи. Як відзначив О. Удод, відрізані від мети, якій організація науки і освіти формального служить, наука і освіта знову розкриваються як самоцінне переживання пошуків і формування власної особистості.

До необхідності поновлення духовної сфери і пошуку нових ідей спонукає пониження тону української цивілізації (втрата сенсу життя, культурної ініціативи). В той самий час ціннісний релятивізм і однокісність підходу до проблеми новизни, заперечуючий принцип наступності, обумовлює необхідність розуміння і вибудовування моделі цілісного розвитку. З позиції соціокультурного підходу дана трансформація не може бути обґрунтована і потрібна універсальніша методологічна підстава. Найгостріше методологічна обмеженість фіксується освітніми практиками, здійснюваними активний пошук методик розвитку людини.

Дослідження цивілізаційної природи науки і освіти розширює представлення і можливості для прийняття ідеї багатогранності світу і українського, зокрема, становлення індивідуальності у просторі всезагальності, для визнання необхідності виходити в науці й освіті із загальнолюдських завдань і цінностей.

У самій сутності науки і освіти закладені цивілізаційні принципи освіти, які необхідно втілювати в загальноосвітньому процесі: в розумінні науки і освіти як «падейї» – зреалізованої у своїй повноті людини, освіченості, мислимої як родова ознака людини; в розумінні історії як процесу саморозвитку людського потенціалу (Г. Гегель, К. Маркс, А. Тойнбі, К. Ясперс, М. Шелер); у розумінні сучасної цивілізації як інтелектуально-інформаційної, або цивілізації освіченого суспільства (Е. Тоффлер, М. Кастельс, А. Субетто); у концепції раціонального гуманізму (Г. Гегель, В. Вернадський); у теорії життєвого світу (Е. Гуссерль); в обґрунтуванні можливості підходу і концепції потенціальності людини і світобудови (А. Бергсон, М. Епштейн); у теорії комунікативної дії і комунікативної реальності (Ю. Хабермас); у розумінні цивілізації як соціокультурної цілісності (М. Юрій, Л. Алексієвець, Я. Калакура, О. Удод); у виділенні фундаменталізму і модернізму як культурних орієнтацій (П. Гуревич); у розумінні цивілізації як життєвої стратегії (М. Михальченко, М. Юрій, Л. Алексієвець, Я. Калакура, О. Удод); у діалоговій теорії (М. Бахтін, М. Бубер); у менталітетотворюючій концепції освіти (М. Михальченко, М. Юрій, Л. Алексієвець, Я. Калакура, О. Удод); у розумінні освіти як умови переборення відчуження (М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський) [2].

Відзначимо, що освіта – один з каналів реалізації культурних норм (але не при допомозі готових механізмів і не у вигляді поодиноких актів відношення норми до реальної дії в обмеженому рамках культурному контексті). Щоби освіта дійсно забезпечувала повний цикл відтворення культури і діяльності, вона повинна включити в себе весь механізм такого відтворення, тобто потрібно обов'язково повернутися в минуле, уважно подивитися на теперішнє, максимально точно уявити майбутнє. Причому під поверненням в минуле варто розуміти не подію історію (тут доречно буде згадати «внутрішню історію» Е. Гуссерля), а історію того, як і з якими наслідками входили в культуру ті чи інші новації, наскільки довго вони існували, яким чином трансливалися і реалізувалися на фоні умов, що змінювалися.

Виходячи з вищевказаного, виокремимо наступні завдання:

1. Окреслити концептуальні підстави цивілізаційної парадигми в українському суспільстві.
2. Виділити транзитивність соціокультурного і цивілізаційного сенсів освіти і науки.
3. Обґрунтувати потенційність науки і освіти як цивілізаційного механізму розвитку в контекст самоорганізуючої системи, якою є українське суспільство.
4. Розкрити розуміння науки і освіти як процесу цивілізаційно-культурних змін української людини.
5. Виділити інноваційні фактори освіти і науки в контексті інтенції кроскультурної ідентичності.

Розглядаючи цивілізаційну сутність науки і освіти України, наголосимо на тому, що коли здійснюємо рефлексію освіти як сфери суспільної життєдіяльності, бачимо подолання певних небезпек у розвитку освіти і науки в контексті цивілізаційного процесу.

Наприклад, філософсько-онтологічний підхід до проблеми показує реальну небезпеку відриву освіти і науки від конкретних проблем життя, в першу чергу від соціальних і політичних відносин. Інша небезпека полягає у відриві філософського підходу до освіти від конкретно наукових й інших підходів. Застосування методологічної функції філософії у освіті дає розуміння основних напрямків і перспектив його розвитку. Саме системно-філософський методологічний підхід до сучасної освіти дозволяє виявити сутність такого важливого явища сучасності, як єдиний освітній простір. Він також дозволяє побачити проблему зміни ролі освіти в цивілізаційному процесі.

Філософія сприяє залученню деяких точок зору, аргументів і концепцій, які, за своїми функціональним призначенням, покликані обґрунтувати певні елементи освітніх стратегій або ж структуру таких у цілому. Ця функція філософських висловлювань зазвичай пояснюється тим, що саме філософія формує ряд кінцевих понять («людина», «освіта», «суспільство» тощо). Виходячи з них, будується представлення про сутність і цілі освіти, що дозволяє педагогіці, психології освіти виробити способи і методи досягнення цих цілей.

У межах сучасних освітніх інститутів філософія може виконувати ряд загальних функцій: передача певної культурної традиції, вироблення елементів критичного раціонального мислення, вироблення раціональних і публічних комунікативних навичок і експлікація структури існуючих дискурсивних практик.

Головним завданням освіти є трансляція картини світу, де освіта представляє собою фундаментальний еволюційний механізм в культурній еволюції людини. Існують структурні елементи культури (світоглядні універсалії), які відображають накопичений людський досвід,

формують уявлення людини про світ в даний історичний період. Такі системи (світоглядні універсалії) є у кожній культурі й українській – зокрема [8].

Що характерно для сучасної освіти в контексті суспільного буття і соціокультурної ситуації, що склалася? Технократизація суспільства, абсолютизація природно наукового знання привели до побудови освіти, де домінує фундаменталізм природничих дисциплін. Культурна роль освіти як механізму формування і трансляції цілісного наукового світогляду була загублена і замінена трансляцією вирваного з контексту культури конкретного знання.

У деяких працях акцентовано увагу на проблемі гуманітаризації освіти [5; 6]. Вони підкреслюють, що її особливості на сьогоднішньому етапі полягають в тому, щоби сформувати в людині рефлексивне відношення до себе і до світу. Важливо вкоренити, що навіть в українській цивілізації існують інші, крім української, культури, інші культурні традиції і, якщо проживаємо в Українській державі, необхідно з повагою відноситись до цих традицій. Адже це досить не просто – сформувати поважне відношення до іншої культури, оскільки людина, соціалізована у своїй культурі, часто сприймає інші культури як щось чуже і навіть вороже. Вироблення нових стратегій освіти, що враховують можливу перебудову системи цінностей сучасної української цивілізації – це сьогодні, мабуть, найскладніша, але й найважливіша проблема. Вона не завжди усвідомлюється, і тому важлива сама постановка проблеми, що вимагає критичного аналізу вже звичних і напрацьованих підходів.

Одне із завдань філософської рефлексії полягає в тому, щоби сприяти культивуванню людської суб'єктивності, органічності, цілісності, відповідальності. В ідеалі людина в рамках освіти повинна стати на шлях свідомого і відповідального вибору тих способів мислення і дій, які сприяють збереженню життя, культури, природи. Це відноситься і до української людини.

Розглядаючи системно-філософський методологічний підхід до сучасної освіти зацентруємо на наступних положеннях: онтологічний аналіз системи освіти передбачає дослідження сутності й змісту освітнього процесу в безпосередньому контексті соціального буття, різних елементів системи освіти, їх взаємодії між собою і з оточуючим соціальним середовищем; парадигма освіти і вибудовані в онтології конструкції буття виступають як змістоутворюючі для інших напрямків філософії, культури в цілому, а також як базова парадигма самої освіти; сучасний онтологічний підхід попереджає про реальну загрозу – розглядати освіту у відриві від конкретних проблем життя, без аналізу реальних протиріч і колізій, настільки типових для розвитку освіти. Особливого онтологічного звучання набувають проблеми ролі освіти в українській цивілізації ХХІ ст.; у вирішенні життєво важливих проблем українського суспільства в ХХІ ст. освіта грає важливу, якщо не ключову, роль. Нова освіта відтворює нову культуру. Освіта тут грає центральну роль: з однієї сторони, мотивується новими реаліями життя, з іншої – об'єктивується в новій культурі, виступаючи провідником цієї культури. Українська цивілізація ХХІ ст., особливо її інформаційний етап, повинна представити особливі умови для свободи реалізації творчого потенціалу української людини.

Таким чином, дослідження цивілізаційної природи науки і освіти розширює можливості для прийняття та реалізації ідеї різноманіття світу як прискорювальних чинників його розвитку. Цивілізаційний підхід до науки і освіти забезпечує, насамперед, їх гуманізацію. У цьому зв'язку виокремимо позитивні зміни в педагогічній науці та практиці щодо особистісного підходу, розробленого у сфері філософії і психології. При цьому мова не йде про його редукацію, оскільки педагогічна наука має власний предмет і завдання дослідження. В даному випадку мається на увазі той гуманістичний пафос, який був закладений у відповідних філософських і психологічних концепціях, і дедалі глибше проникає у сферу інтелектуальної творчості в сучасних умовах інтелектуалізації та інформатизації суспільства.

Виокремлення цивілізаційного контексту науки і освіти на тлі цивілізаційного пізнання України дозволяє розширити знання, з одного боку, про їх цивілізаційну природу, а з другого, повніше осмислити функції науки і освіти на тлі глобалізації і переходу постіндустріального суспільства до інформаційного. За цих умов сама цивілізація набуває техногенного забарвлення, формуючи нові цінності та орієнтири.

Список використаних джерел

1. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009) / В. Е. Гончаревський. – К.: Логос, 2011. – 220 с.
2. Горелов М. Цивілізаційна історія України (нариси) / М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с.
3. Алексієвець Л. Цивілізаційна сутність науки і освіти України / Л. Алексієвець, М. Юрій // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 13: присвячується 200-річчю від дня народження Тараса Шавченка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 269–274.
4. Філіпчук Г. Пріоритети освіти в контексті цивілізаційного поступу / Г. Філіпчук // Українознавство. – Вип. 4. – 2011. – С. 161–166.
- 5.

Алексієвець М. Національна освіта і наука: українсько-всесвітній контекст діяльності кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії ТНПУ ім. В. Гнатюка / М. Алексієвець // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 15: Присвячується 75-річчю Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – С. 41–53. 6. Закон України «Про вищу освіту» (01.07.2014. № 1556) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>. 7. Хантингтон С. П. Столкновение цивилизаций и что оно может означать для России / С. П. Хантингтон // Общественные науки и современность. – 1995. – № 3. 8. Юрій М. Ф. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с.

Леся Алексієвець, Сергей Бондаренко, Михаил Юрій

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ КОНТЕКСТ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ

В статье освещены проблемы значимости науки и образования в цивилизационном измерении для общественного прогресса, излагается взгляд на сущностные основы цивилизации, которые обеспечивают ей инновации, научно образовательное развитие общества.

Ключевые слова: Украина, цивилизация, наука, образование, прогресс.

Lesya Alexievets, Serhij Bondarenko, Mykhajlo Yuriy

CIVILIZATION CONTEXT OF SCIENCE AND FORMATION OF UKRAINE

In the article the lighted up problems of meaningfulness of science and education in the civilization measuring for a public progress, a look is expressed to essence principles of civilization, which provide it innovations, scientifically educational development of society.

Key words: Ukraine, civilization, science, education, progress.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Леся – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Заслужений діяч науки і техніки України.

Бондаренко Сергій – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Власова Альона – аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України.

Волков Володимир – аспірант кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Глібіщук Микола – аспірант кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Долженко Юрій – аспірант Інституту археології Національної академії наук України.

Золотарьова Яна – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Зубченко Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Ільчук Ірина – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Капітан Лариса – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних дисциплін Мукачівського державного університету.

Колесник Олеся – аспірант Одеського національного університету ім. Іллі Мечникова.

Кондратюк Костянтин – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.

Коник Олександр – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Коханова Олена – аспірант кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Кужільна Оксана – аспірант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кукоба Лєна – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Куценко Юлія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Куций Іван – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Кучернюк Ірина – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Латиш Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Леськів Марьяна – кандидат історичних наук, викладач Львівського інституту МАУП.

Лехнюк Роман – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.

Міщанин Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Мосорко Мар'яна – аспірант кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Парахіна Марія – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Позднякова Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Попружна Алла – викладач Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України.

Райківський Ігор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ріжняк Ренат – кандидат педагогічних наук, професор кафедри математики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Сидорович Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут».

Скорород Ольга – аспірант кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Стародубець Галина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Ухач Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету.

Черкас Борис – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Шеремета Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та українознавства Львівського філіалу Одеської національної академії зв'язку імені Олександра Попова.

Шуст Тарас – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Юрій Михайло – доктор історичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету, Заслужений діяч науки і техніки України.

Янко Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Юрій Долженко ДО КРАНІОЛОГІЇ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛЮБЕЧА.....	3
Олеся Колесник ОСНОВНІ ОСЕРЕДКИ ДРУКАРСЬКОЇ СПРАВИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	40
Ігор Райківський ВЗАЄМИНИ П. КУЛША З ГАЛИЧАНАМИ В 1870-Х РР.....	44
Оксана Шеремета РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ, НАУКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ЦЕРКВИ У ФОРМУВАННІ ІДЕЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ У ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	51
Олександр Коник ПОДІЛЬСЬКІ ДЕПУТАТИ ПЕРШОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПОВІТОВЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО.....	54
Олена Коханова ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 20–30-Х РР. ХХ СТ.	59
Костянтин Кондратюк, Мар'яна Леськів ЗАПРОВАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1939–1941 РР.)	62
Тарас Шуст ФОРМУВАННЯ КАДРОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ МЕДИЧНОЇ ГАЛУЗІ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 1944–1955 РР.....	67
Василь Міщанин ВИБОРИ ДО МІСЦЕВИХ РАД В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ УРСР 21 ГРУДНЯ 1947 Р. – ОСТАТОЧНА ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ	73
Галина Стародубець ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ.....	78
	В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В 1944–1945 РР. 78
Олександр Сидорович ПРОЯВИ КОРУПЦІЇ ТА ЗЛОВЖИВАНЬ В СИСТЕМІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УРСР В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.	84
Ярослав Секо ЛЬВІВСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ ШІСТДЕСЯТНИКІВ	88
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	94
Андрій Янко «РИМСЬКИЙ ФРАГМЕНТ» ЛІКОФРОНОВОЇ «АЛЕКСАНДРИ» ТА ЙОГО ЕТРУСЬКИЙ КОМПОНЕНТ.....	94
Лена Кукоба ЛІГА НЕСІЮТІВ ТА ДЕЛОС	101
Борис Черкас ПРАВЛІННЯ ТОКТИ І ЙОГО ПОЛІТИЧНІ ПОСТУПКИ НА ЗАХОДІ. СТОСУНКИ З ГЕНУЕЗЦЯМИ, БОЛГАРАМИ І РУСЬКИМ КОРОЛІВСТВОМ.....	106
Микола Глібіщук ПРОМИСЛОВО-РОБІТНИЧА ПОЛІТИКА УРЯДУ А. ДЕНІКІНА	111
Володимир Волков ЗАПОЧАТКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ НА ПОСТІМПЕРСЬКОМУ ЄВРАЗІЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ (1917–1920-ТІ РР.)	116
Інна Позднякова БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА В РСФРР У 1920-Х РР. ЯК ОБ'ЄКТ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ	120
Мар'яна Мосорко МІЖ ОПОРОМ І КОЛАБОРАЦІЄЮ: РАДЯНСЬКА ДІЙСНІСТЬ ОЧИМА ГАЛИЦЬКИХ ПОЛЯКІВ.....	123
Вікторія Приймак СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ ВСЕРЕДИНІ 1970–1980-Х РР.	129

Альона Власова	
ЗРОСТАННЯ РОЛІ ЖІНОК У ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА В 70-Х РР. ХХ СТ.: МІЖНАРОДНА ВЗАЄМОДІЯ ТА РОЛЬ ФРАНЦІЇ.....	133
Яна Золотарьова	
АКТИВІЗАЦІЯ ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ США ЯК СКЛАДОВОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО СРСР У РАМКАХ ГЕЛЬСІНСЬКОГО ПРОЦЕСУ (1977–1983 РР.)	137
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	141
Іван Куций	
ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОБРАЗИ ЄВРОПИ ТА АЗІЇ В «ІСТОРІЇ РУСІВ»	141
Алла Попружна	
НЕОПУБЛІКОВАНА ДУХІВНИЦЯ П. МАРТОСА СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТ. З КОЛЕКЦІЇ О. ЛАЗАРЕВСЬКОГО.....	147
Роман Лехнюк	
ГАЗЕТА «РУСЛАН» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СЕРЕДОВИЩА КАТОЛИЦЬКОГО РУСЬКО-НАРОДНОГО СОЮЗУ (1896–1901 рр.)	150
Ірина Кучернюк	
ЧАСОПИС «РІДНИЙ КРАЙ»: ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	160
Юлія Куценко	
ДРАГОМАНОВИЗНАВСТВО В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ	167
Оксана Кужільна	
ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ» В ПРАЗІ (1925–1948 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	174
Світлана Зубченко	
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ.....	179
Василь Ухач	
ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ УПА (Б-Б)-УНРА В НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ ОПОРУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС (ВИБРАНІ АСПЕКТИ)	185
Лариса Капітан	
РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЗАКАРПАТТЯ: ПРОПАГАНДИСТСЬКО-ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКИЙ ЕТАП	189
Юрій Латиш	
ПЕРЕБУДОВА ТА ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	194
Марія Парахіна	
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМВІДНОСИНИ: ІСТОРІЧНЕ МИНУЛЕ ОБОХ ДЕРЖАВ ТА ПОШУКИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО КОНСЕНСУСУ (1991–2010 РР.)	202
Ренат Ріжняк	
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНФОРМАТИКИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.).....	208
Ірина Ільчук	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПЕЙСЬКО-АТЛАНТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ (1991–2014 РР.).....	214
Ольга Скороход	
«УКРАЇНСЬКО-СЕРБСЬКИЙ ЗБІРНИК: УКРАС (ІСТОРІЯ. КУЛЬТУРА. МИСТЕЦТВО)» ТА ЙОГО МІСЦЕ В ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ ВІДНОСИН ДВОХ НАРОДІВ.....	221
Леся Алексієвець, Сергій Бондаренко, Михайло Юрій	
ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ	225
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	231

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 1. – 236 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 1.06.2015 р. Підписано до друку 9.06.2015 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 25,5.
Замовлення 193. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти **українською, російською та англійською мовами**);
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де «13» і «14» – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з «Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) «Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»